

Ca I 4512

Г О Д И Ш Н И К
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE

СОФИЯ . 1987 . SOFIA

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

EDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

Редакционна колегия:

доц. *Мария Велева* (отговорен редактор), доц. д-р *Милен Семков* (зам. отговорен редактор),
проф. д-р *Величко Георгиев*, доц. д-р *Маргарита Тачева*, доц. *Георги Бакалов* (научен секретар)

© Софийски университет „Климент Охридски“
Исторически факултет
1987
с/о Jusautor, София
93/99 (05)

Редактор *С. Любенов* Техн. редактор *Н. Николова* Коректор *И. Коева и А. Розгачева*

Дадена за набор на 13.IX.1986г. Подписана за печат на 22.VI.1987г. Излязла от печат на 29.VI.1987 г.
Печатни коли 21,38 Издателски коли 27,71 УИК 28,54

Формат 700×1000/16 Тираж 550 Цена 4,36 лв. Код 28 $\frac{9531422511}{0602-9-87}$

СЪДЪРЖАНИЕ

Владимир Попов — Робството в клинописното законодателство на Ешнуна	5
Димитър Попов — Проучвания върху тракийската религия (IV). Царят и царската власт	36
Йордан Николов — Феодалните отношения в Италия, Франция и Германия през XII—XIII в. и отражението им върху еретическите движения	92
Искра Илиева — Московските летописи от 70-те години на XV в. и формиране идеологията на самодържавието	137
Стайко Трифонов — Бежанският въпрос в България (1913—1915)	188
Христо Стефанов — Взаимоотношенията между Българската работническа социалдемократическа партия (т. с.) и Българската радикалдемократическа партия	236
Сашо Попов — Българската работническа партия (комунисти). Съюзът на българските писатели и опозицията (1945—1947)	288
Александър Лунин — Съветската историография за коопериране на селското стопанство в НР България и характера на ТКЗС	317

SOMMAIRE

Wladimir Popov — Die Sklaverei in der keilschriftlichen Gesetzgebung von Ešnunna	34
Dimiter Popov — Studies on Thracian Religion. IV. The King and the Kingship	91
Jordan Nikolov — The Feodal relation in Italy, France and Germany in the XII—XIII century — a Factor for the Development of the Heretic Movements	135
Искра Илиева — Роль Московское летописание 70-х годов XV века в формировании идеологии самодержавия	185
Stajko Trifonov — Le problème des réfugiés en Bulgarie (1913—1915).	235
Hristo Stefanov — Les relations entre le Parti social-democrate ouvrier bulgare (s. etr.) et le Parti radical-democrate bulgare	236
Сашо Попов — Болгарская рабочая партия (коммунисты). Союз болгарских писателей и оппозиция (1945—1947)	315
Александър Лунин — Советская историография о кооперировании сельского хозяйства НРБ и характере ТКЗХ	340

РОБСТВОТО В КЛИНОПИСНОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО НА ЕШНУНА

ВЛАДИМИР ПОПОВ

Рецензент: проф. *Велизар Велков*

Редактор: доц. д-р *Маргарита Тачева*

Владимир Попов. РАБСТВО В КЛИНОПИСНОМ ЗАКОНОДАТЕЛСТВЕ ЭШНУННЫ

Настоящая работа является первым опытом обобщенного исследования характерных и специфических особенностей рабовладения в Эшнунне на основе найденных клинописных законов. Совершен последовательный анализ параграфов, охватывающих различные стороны рабовладения и рабовладельческих отношений. Цитированные тексты параграфов законов впервые переведены автором на болгарский язык. В заключении выделены специфические особенности рабовладения, которые были объектом внимания древнего законодателя. Они характеризуют, с одной стороны, рабство в Эшнунне, а с другой — ряд особенностей в развитии рабства в Месопотамии конца III и начала II тыс. до н.э.

Vladimir Popov. THE SLAVERY IN THE CUNEIFORM LEGISLATION OF ESHNUNNA

The present report is put forward as a first attempt for a generalized study of the characteristic and specific features of the slave system of Eshnunna on the base of the discovered cuneiform laws. A successive analysis is made of those paragraphs which treat different aspects of the slave system and the slave relations. The cited texts are translated for the first time into Bulgarian by the author. In conclusion it is put a special stress on these specific aspects of the slave system, which the ancient legislator paid his attention to. Just these very aspects of the slave system characterize concretely both the slavery in Eshnunna and the lot of peculiarities in the development of the slavery in Mesopotamia at the end of the IIIrd and the beginning of the IInd Millenium B.C.

Ешнуна е един от най-старите градове в Месопотамия. Разположен бил в средната част на Двуречието, в северните райони на областта Акад. Споменаван е многократно в писмените източници от различни епохи, включително и под името Ашнунака. В резултат на няколко миграционни вълни още към средата на III хилядолетие пр. н. е. Ешнуна и всички акадски градове били заселени трайно с ранносемитско население.

През втората половина на III хилядолетие започнало обособяването на Ешнуна като град-държава от патесиатен тип в резултат от утвърждаването и налагането на тази форма на общественно-икономически и държавен живот в

цяла Месопотамия. По време на издигането на „Държавата на Третата династия на град Ур“ (2117—2007 г. пр. н. е.) и разширяването на нейната хегемония в Южна и Средна Месопотамия Ешнуна попаднал за известно време под шумерско влияние. След западане на шумерската политическа мощ градът отново се издигнал и играл значителна роля в политическия живот на Акад. Издигащото се в началото на II хилядолетие пр. н. е. Старовавилонско царство срещнало сериозен противник в лицето на Ешнуна. Старовавилонската държава успяла да наложи властта си над Ешнуна едва по времето на Хамурапи (1792—1750 г. пр. н. е.), и то с помощта на сложни дипломатични отношения, чрез осигуряване за съюзник на силната по онова време държава Мари, разположена по средното течение на р. Ефрат.

Археологически Ешнуна е разкопан и проучен сравнително добре. При разкопките са намерени много писмени източници и различни произведения на изкуството и на материалната култура. Запазени са останки от голям и богат за времето си дворец, както и останки от много храмове. По време на шумерското владичество в Ешнуна дори бил построен храм в чест на царя на Ур Гимилсин от управника на Ешнуна Итурия, който посочва в посветителен текст, че бил „слуга на Гимилсин“.

Писмените източници от Ешнуна имат важно културно-историческо значение. С тяхна помощ в науката са изяснени много въпроси на месопотамската хронология. Някои източници разкриват съществуването на тесни връзки между Ешнуна и градовете от Елам в югозападната част на Иранското плато. Текстовете и другите археологически материали дават основание на някои учени да приемат съществуването на културни и търговски връзки на Ешнуна с много от земите на изток от Месопотамия, включително и с древна Индия.

Обществено-икономическото развитие на Ешнуна от втората половина на III и началото на II хилядолетие пр. н. е. било резултат от цялостното тогавашно развитие на Месопотамия и трудно могат да се открият съществени различия и особености.

Законите на Ешнуна са открити в Тел Хармал, на юг от Багдат, на територията на древния Шадупум—град, представляващ съставна част от патесиата Ешнуна. Намерени са две копия през 1935—1937 и през 1947 г., написани на акадски език в местен диалект. Между тях съществува известна разлика по отношение на ортографията и езика и от юридическа гледна точка¹. За разлика от кодекса на Хамурапи, известен от официалния екземпляр на базалтова колона, плочките от Тел Хармал се приемат като частни копия, значително по-късни от официалното издание². А. Гьотце предполага, че законите са издадени по времето на Билалама³, когато след падането на Третата династия на Ур започнало политическото издигане на Ешнуна⁴. Това мнение се приема от почти всички изследователи, като само Е. Шлештер⁵ има известни колебания. Първото издание на текста е направено от А. Гьотце⁶ през 1948 г. На същия автор принадлежат и някои по-късни

¹ Szlechter, E. Les anciennes codifications en Mésopotamie. RIDA, 4, 1957, 76.

² Boyer, G. рец. на Szlechter, E. Les lois d'Eshnunna. Transcription, traduction et commentaire. Paris, 1954, RHDfE, 4 série, 1955, 121—125; = Mélanges d'histoire du droit oriental, II. Paris, 1965, 244.

³ Точното време на управлението на Билалама не е установено. По средната хронология то се отнася обикновено към края на XX и началото на XIX в. пр. н. е.

⁴ Goetze, A. The laws of Eshnunna, discovered at Tell Harmal, Sumer 4, 1848, 63—102.

⁵ Szlechter, E. Цит. съч., 5—12.

⁶ Goetze, A. Цит. съч.

преводи⁷. Законите са претърпели и няколко други издания⁸, а литературата за тях е твърде обширна.⁹

И в двете копия текстът е непълен. Четат се само прологът и 60 параграфа в запазената част на плочката, но големината на липсващата част не може да се установи. При това не е известно дали текстът продължава и на втора плочка, както в много други случаи. Законите засягат правната регламентация на различни страни от обществено-икономическите отношения¹⁰. Както и при другите древноизточни закони, като основа на наказателното право се приемат т. нар. юридически композиции. В някои случаи различията в правната материя между двата текста А (IM 51059) и В (IM 52614) са твърде значителни. Те се датират от различно време и несъмнено отразяват измененията в правните норми, наложени в резултат от практическите нужди, постоянната употреба и преписите им без намеса на законодателя чрез евентуални нови редакции.

Законите не са разглеждани като източник на робовладението и робовладелските отношения в Ешнуна. Отделни въпроси са засягати в работите на някои изследователи и те са посочени по-долу. Настоящото изложение е пръв опит за обобщено изучаване на характерните особености в робовладението на основата на законите.

⁷ Goetze, A. The laws of Eshnunna, ASSOR, 31, 1956 (пец. от Morgan, W. L. Biblica, 38, 216—221); Klima, J. BiOr, 14, 1957, 161—171; Petschow, H. ZA, 54, 1961, 264—273; Petschow, H. The laws of Eshnunna, ANET, 161—163; The Akkadian Law Code from Tell Harmel, JCS, 2, 1948, 72, pl. I—IV.

⁸ Miles, J., O. R. Gurney. The laws of Eshnunna, Symb. Hrozny II, Ar. Or., 17, 1949, 174—188; Законы Билаламы, царя Ешнуны, ЗВАН I, 213—219; Korosec, V. Zakonik mesta Eshnunne in Lipit Istarjev Zakonik, Slovenska akkademija znanosti in umetnosti, Razprave, II. Ljubljana, 1953; Szlechter, E. Цит. съч.; Липин, Л. А. Законы из Ешнуны, ХИДВ, 190—194; Haase, R. Die Keilschriftlichen Rechtssammlungen in Deutscher Übersetzung. Wiesbaden, 1963, 9—16; Yaron, R. The Laws of Eshnunna. Jerusalem, 1969; рецензии: Haase, R. BiOr, 26, 1969, 354; Haase, R. Orientalia, 39, 1970, 191—192; Wiseman, D. J. BSOAS, 33, 1970, 384—385; Szlechter, E. RA, 64, 1970, 92—93; Cardascia, G. RHDFE, 47, 1969, 474—478. Законите са преведени и на арабски език от Taha Baqir. Sumer, 4, 1948, 153—173; на холандски от de Liagre Böhl F. M. Th. Het Akkadisch wetboek van Bilalama, konig von Eshnunna, JEOL, 11, 1949—1950, 95—105; на фински от Salonen, A. Teologisk Tidskrift, 55, 1950, 297—311, които преводи не са ми достъпни. Текст в транскрипция и фотокопия вж. у Pohl, A. Neue Ausgrabungen in Iraq (Die Gesetze von Eshnunna) Orientalia, 18, 1949, 124—130, tabl. X—XX.

⁹ Вж. Klima, J. Au sujet de nouveaux textes juridiques de l'époque préhammurapienne (Le recueil juridique d'Eshnunna). Ar. Or., 16, 1948, 326—333; Klima, J. New Discoveries of legal Documents from pre-Hammurapien Time. Ar. Or., 19, 1951, 37—59; San Nicolo, M. Rechtsgeschichtliches Zum Gesetz des Bilalama von Eshnunna. Orientalia, 18, 1949, 258—262; von Soden, W. Kleine Beiträge zum Verständnis der Gesetze Hammurabis und Bilalamas (= Symb. Hrozny II), Ar. Or., 17, 1949, 359—373; Koschaker, P. Zur Interpretation des Art. 59 des Codex Bilalamas, JCS, 5, 1951, 104—122; Szlechter, E. Nouveaux textes législatifs babyloniens (Code de Lipit-Ishtar). Jura (Napoli), 3, 1952, 244—249; Korosec, V. Das Gesetzbuch der Stadt Eshnunna und das Gesetzbuch von Lipit-Ishtar. Einige juristische Bemerkungen. — Jura, 5, 1954, 366—372; Rabinowitz, J. J. Section 15—16 of the Laws of Eshnunna and Section 7 of the Code of Hammurabi, BiOr, 16, 1959, 97; Yaron, R. Forms in the Laws of Eshnunna. RIDA, 9, 1962, 137—153; Bottéro, J. Antiquités assyrio-babyloniennes (traduction et discussion de Code d'Eshnunna; discussion du Ludlul bel nemeqi). Annuaire 1965—1966, Ecole Pratique des Hautes Etudes, IV-ème section, sciences historiques et philologiques. Paris, 1965, 89—101; Kunderewicz, C. Zbiór praw z Eshnunni. Czasopismo Prawno-Historyczne. Institut Historii Polskiej Akademii Nauk. Zakład Historii Państwa i Prawa. Warszawa, 18, 1966, 9—29, и др.

¹⁰ Petschow, H. Zur „Systematik“ in der Gesetzen von Eshnunna, Symbolae Martino David. Leiden, 1960, 129—143.

„Тамкар и шинкара не трябва да приемат от ръцете на роб или робиня сребро, ечемик¹¹, зърно¹² или масло на по-ниска стойност.“¹³

Параграфът регулира частноправни отношения с икономически характер между свободни лица и роби, известни с терминологичното определение *qiptum*. Текстът забранява вземането на различно имущество, депозирано от роб, на по-ниска стойност или временно. Но според някои автори членове 15 и 16 от законите на Ешнуна забраняват въобще сключването на юридически актове между *mār awīlum la zizi* и роб, за да се избегнат злоупотребите в ущърб на главата на семейството¹⁴. Преводът на края на текста е несигурен, поради което не е ясно точно при какви условия се забранява приемането на депозирано от роби имущество.

„Тамкар“ и „шинкара“ (с детерминатив за женски род) се явяват в случая не толкова представители на свободното население, колкото лица, занимаващи се с лихварство и кредитно-парични операции¹⁵. Именно поради тази причина не е спомената категорията *awēlum*, която се отнася за основната маса от свободното население. Ето защо ни се струва неубедително твърдението на Е. Шлештер, че „тази забрана не включва по необходимост, че всеки друг *авелум* е можел с валидност да формира такива условия“¹⁶. По друг повод същият автор пише, че в този текст не е отбелязано дали и други лица могат да сключват валидни договори за заеми или продажби с роби¹⁷.

В разглеждания текст не става въпрос за регламентирано право на тези лица да извършват финансови и търговски дейности, невъзможни за останалото население. Това предполага, че споменатите частноправни отношения имали по-широк характер в сферата на взаимоотношенията между свободни и роби.

Разглеждайки този параграф, Е. Шлештер пише също, че изглежда малко вероятно, забранявайки единствено продажбата и заема, законодателят да е признал валидността на другите договори, сключени с роби¹⁸. Авторът проявява колебливост в тезата си и прави извод, че забраната не може да се интерпретира като подразбиращо се разрешение да се извършват други юридически актове¹⁹, с което не можем да се съгласим, тъй като противоречи и на този текст, и на практиката, отразена в цялото клинописно законодателство.

Като рецензент на Е. Шлештер Ж. Бойер стига до извода, че той интерпретира в екстензивно значение членове 15 и 16 от законите, отбелязвайки, че е забранено да се контактува с роб. Ако е било така, общата юридическа невъзможност, произтичаща от това положение (според Ж. Бойер), би направила по-суров робския статут в Ешнуна, отколкото в

¹¹ Преводът е несигурен. Възможно е и „зърно“.

¹² Възможно е и „плат“.

¹³ Цитираните текстове са преведени от автора за първи път на български език.

¹⁴ Вж. Boyer, G. Les articles 7 et 12 du Code de Hammurabi, Conférences faites à l'Institut de Droit Romain en 1947. Mélanges d'histoire du droit oriental, II. Paris, 1965, p. 28; Szlechter, E. L'interprétation des lois babyloniennes. RIDA, 17, 99—100.

¹⁵ За тамкара и неговата дейност има обширна литература. Вж. Fich T. The DAM—QAR (Trader ?) in Ancient Mesopotamia. Bulletin of the John Rylands Library, 12, N 1. London, 1938. 160—174.

¹⁶ Szlechter, E. Цит. съч., с. 99.

¹⁷ Пак там, с. 39.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там.

останалата част на древния Изток²⁰. Така авторът определено признава наличието на правна способност на роба да извършва търговски и други действия в Ешнуна и в останалите страни на древния Изток.

По-умерено мнение по този въпрос изказва В. Корошец, който приема, че се срещат някои предписания, стареещи се да ограничат роба в разпорежданията му с някои имущества, като посочва за пример споменатите забрани в параграф 15 и други²¹. Без да коментира и обяснява подробно този въпрос, Х. Печов се задоволява да отбележи само наличието на наложената от закона забрана²².

В литературата се срещат и мнения, според които юридическият режим, на който са били подложени робите, имал твърде меки черти в ранните епохи от историята на древния Изток в сравнение с епохата на Хамурапи. Робът е можел да подава молба като тъжител срещу свободен човек и имал право на известна собственост²³.

Независимо че текстът на параграфа представлява забрана при определени (както бе посочено — неясни) обстоятелства, той може да се тълкува като свидетелство за наличието на такива частноправни икономически отношения между споменатите категории лица и робите. Този извод се определя от възможността, че робът е в състояние да предложи в залог сребро, зърнени храни и други стопански продукти. Ето защо трудно могат да бъдат приети някои твърдения, че робът е недееспособен и неспособен като животно²⁴, тъй като текстът дава основания за други изводи. Като се изключи обстоятелството, че забраната важи при известни условия, фактът, че робите предлагат това имущество, означава, че имат право да го притежават и възможност да се разпореждат индивидуално с него, т. е. те са имуществено правоспособни. Този въпрос по същество не е коментиран в литературата, засягаща епохата, и обикновено е отбелязван като факт, отразяващ нормално явление²⁵. В редки случаи някои автори са изказвали мнения, че робът притежава имущество²⁶ и е обект на правосъдие²⁷. А. Ван Прааг дори твърди, че робите не само имали имущество, но и се разпореждали за него след смъртта си²⁸, което едва ли е валидно за всички роби и във всички случаи. Освен това в източниците са засвидетелствувани твърде много мерки, отнасящи се до юридически актове, извършвани от роби²⁹.

Забраната да не се приема в залог имущество от ръцете на робите не означава, че те се лишават от това имущество. Съвсем очевидно е, че те го

²⁰ Boyer, G. Рец. на Szlechter, E. Les lois d'Eshnunna. Transcription, traduction et commentaire. Paris, 1954, RHDFE, 4 série, 1955, 121—125; = Mélanges d'histoire du droit oriental, II. Paris, 1965, 244.

²¹ Korosec, V. Le Code de Hammurabi et les droits antérieurs. RIDA, 8, 1961, 21.

²² Petschow, H. Цит. съч., с. 135.

²³ Falkenstein, A. DNS, I, 151; Golgher, I. La Structure économique et sociale de Sumer présargonique, I—II. Paris, 1959.

²⁴ Дьянков, И. М. ЗВАН I, 272.

²⁵ Вж. San Nicolo, M. Цит. съч., с. 259.

²⁶ Вж. Cardascia, G. Droit cunéiformes, Droit Egyptien, Droit, Hébraïque (= Histoire des institutions . . .). Paris, 1956, p. 53; за нововавилонската епоха вж. Kohler, J., F. E. Peiser. Aus dem babylonischen Rechtsleben. Leipzig, 1890, passim.

²⁷ Pélagaud, J. Sá-tilla. Textes juridiques de la seconde dynastie d'Our. Babylonica, 3, 1909, 81—132; Saarisalo, A. New Kirkuk documents relating to slaves. StOr., V, 3, 1934, 78 sq.

²⁸ Van Praag, A. Droit matrimonial assyro-babylonien. Amsterdam, 1945, p. 25.

²⁹ Вж. Klima, J. Studi Arangio Ruiz, 4, 1952, 225—240 (n. v.): Szlechter, E. Цит. съч., с. 39. Авторът изпада в противоречие.

притежават и при определени обстоятелства изпитват нужда да го използват в сферата на стоково-паричните отношения за решаване на свои лични проблеми. Тези проблеми могат да се разглеждат като имащи стопански характер, тъй като именно на тази основа се прибягва най-често до „помощта“ на лихваря.

Смисълът на текста може да се тълкува и като свидетелство, което не посочва категорично дали робът е собственик на това имущество, или го владее в дадена форма с определен, но не посочен характер. Забраната дава сериозни основания да се мисли, че робът се ограничава, т. е. не му се позволява да извършва действия с имуществото, което е в негово разположение, тъй като това би засегнало интересите на действителния собственик на това имущество и на роба. При такава интерпретация собственикът на имуществото на роба (отделно лице или институция) остава неизвестен.

Тълкуването на тезата, че залагането на имуществото се забранява само при по-ниска стойност или временно, води до извода, че при други случаи забраната не съществува. Може да се предположи, че с тази практика се цели укрепването на робските стопанства с оглед интересите на царска или храмова институция, която е оземлила робите и е организираща стопанствата им. Подобна практика е налице в Месопотамия в края на III и началото на II хилядолетие пр. н. е. и се свързва с намаляване на средствата за надзор и издръжка на робите чрез създаване на условия за лична заинтересованост на производителя-роб. При подобни случаи формите на икономическа и извъникономическа принуда тясно се преплитат, което несъмнено се отразява на статута на тези производители, определени терминологически като роби, но различаващи се от действителните роби в частните стопанства по ред особености.

Така или иначе, текстът показва, че имуществото на робите идва от стопанства, в които сами работят и ползват продукцията за себе си.

§ 16

„На син на човек, не получил наследство, или на роб не трябва да се дават заеми.“

Параграфът регулира някои страни от лихварските отношения. Текстът не разрешава отпускането на заеми на син на човек (*mâr awelîm*) и на роб. Според М. Сан Николо не е ясно дали параграф 16 се отнася към параграф 107 от законите на Хамурапи, или става въпрос за т. нар. забрана *qiptu*—*Darlehen*, засягаща братята на наследника и робите по отношение на тяхната имуществена правоспособност³⁰. Срещат се и мнения, че параграфи 15 и 16 от законите на Ешнуна се отнасят към същата правна материя, която е разглеждана в параграф 7 от законите на Хамурапи и забраняват сключването на юридически актове с лица от типа *mâr awelîm la zizi* (т. е. син на авелум) и роб, за да се избегнат злоупотребите в ущърб на главата на семейството³¹. Независимо от това този текст винаги е бил разглеждан успоредно с параграф 15 и посочените по-горе мнения в научната литература се отнасят в еднаква степен и за него³².

Забраната означава, че все пак се прибягва до тази практика, т. е. при определени условия робите се принуждават да търсят заеми. Именно

³⁰ San Nocolo, M. Цит. съч., с. 259; Szlechter, E. L'interprétation. . . . , p. 99.

³¹ Boyer, G. Les articles 7 et 12 . . . , p. 28. Същото мнение приема и Szlechter, E. Цит. съч., с. 99.

³² Вж. бележките към § 15.

наличието на подобно явление е накарало законодателят да наложи своите съображения и да ограничи действията си в тази насока.

Разглеждан в сферата на отношения, при които робът е собственост, лишен от права и от лична стопанска самостоятелност, параграфът би бил безсмислен, следователно прибягването до заеми е свързано с наличието на индивидуални потребности. Трябва да се постави ударение на самостоятелната стопанска дейност като главно определящо условие за взаимоотношения на парична основа с лихварите. Така параграфът дава основание за интерпретация на роба като имуществено правоспособно лице. В този смисъл тезата, че робът е недееспособен и неправоспособен като животните, е трудно приемлива — тя противоречи не само на този текст, но и на много други сведения от законите³³.

Прибягването до заеми за други, нестопански нужди, очевидно не увреждало интересите на собственика на роба. При все това основната идея на законодателя остава неясна и твърде спорна. Робът може да се освободи със заем, но това очевидно не е в ущърб на интересите на собственика му само ако се приеме условието, че последният определя цената на откупа. При наличието на известна регламентация на цените на робите, каквито примери има с ценови тарифи в останалите законодателни паметници (а може би и в самите закони на Ешнуна) и като се има предвид, че текстът не е пълен, цената на откупа е трябвало да покрива приетите норми. Промяната на цените на робите в различните периоди от време по силата на закона за стойността като стихийен регулатор накарвала интересите на собственика в случай, когато при спадане на цените робите могли да прибягват до заеми за откупване и освобождаване.

Използването на заеми от роба могло да доведе понякога и до укрепване на индивидуалното му стопанство. В такива случаи той можел да увеличи собственото си имущество, което несъмнено би довело до промяна по различни пътища и на робския му статут.

Не е изключено забраната на робите да сключват заеми да има и обществено-морален характер. С това се оказвало въздействие с оглед засилването на обществените различия между робите и свободното население. Тези различия не били все още на нужното в обществен смисъл ниво поради липсата на конкретни правни норми и поради традициите, свързани с неразвитостта на ранноробовладелските отношения. Робът като член на семейството на робовладелеца или в пределите на царското и храмовото робовладение все още не се отличавал съществено от нисшите слоеве на населението, което наложило търсенето на различни форми за премахването на това положение.

Особено внимание предизвиква и обстоятелството, че параграф 16 от законите на Ешнуна забранява сключването на договор (както е в текста от типа *qirtum*) едновременно за т. нар. син на човек (*mār awelīm*) и за роб (*wardum*). При това положение лицата от двете категории са поставени на равна правна основа към забраната и ограничаването на частноправните им отношения. По този повод Е. Шлештер отбелязва, че *mār awelīm* се явява само сполетян от неспособност, аналогична с тази на роба³⁴.

Очевидно е, че всъщност статутът на роба в този смисъл не се отличавал съществено от статута на лица от категория, която не може да се разглежда като робска. Тези сходни положения могат да се обяснят единствено с

³³ Вж. Дьяконов, И. М. ЗВАХ I, 272, който разглежда роба като недееспособен и неправоспособен по подобие на животно.

³⁴ Вж. Szelechter, Е. Цит. съч., с. 97.

нормите на домашното робство. Така робът по статут по-скоро наподобява, отколкото се отличава от членовете на семейството с изключение на техния глава, който е носител на друг комплекс от права.

§ 22

„Ако човек няма към друг човек никакъв иск и при все това е взел в залог робиня на този човек, владелецът на робинята може да произнесе клетва пред бога: „Ти нямаш нищо (т. е. кредит) към мен“ и той е длъжен да отмери сребро за пълно възмездие на робинята.“

Парично-лихварските отношения в древна Месопотамия изисквали при сключването на заеми искащият да връчва на кредитора съответен залог. Много често длъжникът давал като залог членове на семейството си или свои роби, а понякога гарантирал дълга си и с личната си свобода. Според някои автори тази практика била необходима, за да може кредиторът да събере реколтата и да използва труда на роба или заложения член от семейството. В много договори страните декларират, че залогът е връчен на кредитора³⁵.

Параграф 22 регулира т. нар. кабални отношения в сферата на лихварството. От текста се вижда, че като залог и гаранция за имуществено задължение служи робинята — тя се разглежда в случая като обект със стойностно изражение на материална основа. Параграфът е насочен конкретно срещу извършваните произволи в тази насока и отразява ясно практическите взаимоотношения в сферата на лихварството. Ако условието „човек няма към друг човек никакъв иск“ не съществува, разглежданите положения до задържането и присвояването на робинята имат пълна валидност.

При имуществени задължения робинята не представлява само договорен залог-гаранция за евентуално възмездие или обезпечение чрез определената ѝ стойност на поетия дълг след невъзможността той да бъде върнат в съответния срок. Заложената робиня била на разположение на лихваря от момента на поемането на дълга от длъжника. Така дългът бил гарантиран със заложената робиня, а лихварят-кредитор имал възможност да експлоатира заложеното лице, като полученият принадлеен продукт невинаги е свързан с погасяването на поетия дълг.

При насилие и произволи от страна на лихваря робовладелецът трябвало да бъде възмезден за робинята си. Текстът дава основание да се приеме, че робинята се връщала на законния си собственик. Както се посочва в текста, отмереното сребро представлява „пълно възмездие“ за задържаната робиня, т. е. за нейната експлоатация. Така лихварят връща принадлежния продукт, получен от експлоатацията на робинята, с което законният собственик получава възмездие за времето, през което е бил лишен от възможността сам да експлоатира робинята като нейн собственик.

§ 23

„Ако човек няма към друг човек никакъв иск и при все това е взел в залог робиня на този човек, задържал я като залог в своя дом и след това е причинил нейната смърт, той трябва да възмезди владетеля на робинята с две робини.“

³⁵ Cuq Ed. Etudes sur le Droit Babylonien, les Lois assyriennes et les lois Hittites. Paris, 1929, p. 332.

Параграф 23 представлява естествено продължение на разглежданата в предния текст правна материя. Той потвърждава сведенията, че робинята служи като предмет на взаимоотношения при лихварството и се използва като залог за имуществено задължение в качеството си на обект с материална стойност. Анализът на текста разкрива отношението към заложените робини и тяхното положение по време на престоя у кредитора. Уточняването на подробностите в тази насока само чрез този текст е невъзможно, но много показателен е изразът „причини нейната смърт“. Той показва красноречиво безогледната експлоатация при тежки условия на заложените роби, продиктувана от стремежа да се извлече за определеното време на залога максимална печалба за сметка на чужди роби. Естествено подобно е положението и с „неоснователно“ заграбените роби.

Смъртта на заложената робиня се приема от законодателя като имуществена щета, причинена умишлено от действията на лихваря-кредитор, поради което се възмездява с две робини. Компенсацията за мъртва робиня с две нови отразява разглеждането на робите в правен и в обществен смисъл не като физически лица, а като имущество с материална стойност. Именно на тази основа е възможно възмездие, което не е еквивалентно, а удвоено и се изплаща на действителния собственик на починалата робиня. Подобен възглед за компенсации, превишаващи имуществените щети, съществува в правните норми на древния Изток и е отразено и в други законодателни паметници³⁶.

Удвоеното възмездие се свързва и с друга интерпретация. Внимание заслужава тезата, че двете робини са форма на изплащане както на стойността на мъртвата, така и на нейния труд, извършен в дома на кредитора, докато е била задържана насилствено, т. е. извършва се и връщане на принадлежащия продукт, извлечен от робинята. Предвиденото наказание могло да има и превантивен характер с оглед намаляването на подобни произволи в практиката, което гарантирало интересите на действителните собственици.

§ 24

„Ако няма към него никакъв иск и при все това е взел в залог жена на мушкенум или син на мушкенум, задържал е залога в своя дом и след това е причинил неговата смърт, това е углавно дело и приелият залога трябва да умре.“

Параграфът представлява продължение на предишните два и третира едни и същи проблеми при кабалните отношения. Текстът разкрива практика при наличие на задължения кредитор да взема в кабала член от семейството на длъжника-мушкенум. Очевидно тази постановка е била валидна не само за категорията мушкенум, но и за всички други лица от свободното население. В случая като залог за задължението служат съпругата или синът на длъжника. Без да има статут на роб, лицето е заложено като материална гаранция на базата на определена стойност, покриваща размера на дълга.

Всичко това показва, че не само робите, но и заложените свободни лица оставали при кредитора до изплащането на дълга. При тези задължения както робът, така и свободният човек не представляват само договорен залог с определена стойност за гарантиране на дълга и евентуалното му възмездие след невъзможността да бъде върнат в съответния срок. Заложените роби и свободни хора оставали на разположение на лихваря-кредитор и извършвали различни трудови дейности в негова полза от момента на поемането на дълга до изплащането му.

³⁶ Така е в много параграфи от законите на Хамурапи.

Фактът, че робите и заложените свободни лица понякога умирали по вина на кредитора показва, че през цялото време на залога са били подлагани на жестока експлоатация. Параграфи 23 и 24 сочат, че смъртта на заложниците е свързана пряко с отношението на кредитора към тях, т. е. както се казва в текста; той е причинил тяхната смърт. Това явление показва, че лихварят-кредитор практически не е правил разлика между заложен роб и свободно лице и че всички заложени за дългове хора са в равностойно положение — със статут на временно използвани роби. По този начин до връщането на дълга и заложеният свободен човек бил в действително робско положение, макар и с временно установен срок, съобразно с договорираното време на дълга. Този заложник по нищо не се отличавал от останалите роби освен с възможността след изплащането на дълга от неговите близки да възстанови предишното си положение. Както показват частноправните документи и специално договорите, тази възможност не била реална и практически била неизпълнима, като при невъзможност да се върне дълга кредиторът не само не бил длъжен да върне заложника, но го запазвал като роб за себе си или го продавал срещу сребро.

Очевидно по този начин дългът и лихвите, поети от длъжника, са били не само гарантирани, но е извлечана и значителна печалба. Тази система била широко практикувана, но в правен смисъл не била развита докрай, тъй като останала свързана по-скоро с обичайните правни традиции, които показват различни отклонения. Както бе посочено вече, макар и в положение на роб, заложеният свободен човек запазвал възможността да бъде третиран по различен начин от роба. Ето защо за убийството му или, както се казва в текста, за причиняване на смъртта му в резултат на условията, в които е поставен, и отношението към него параграф 24 не предвижда задължение към виновния за имуществена или материална компенсация, както с робите по силата на предишните параграфи. Разликата между заложения роб и свободния човек като обект на право определя и постановката, че за причиняване на смъртта му следва възбуждане на дело от угавен характер. Това означава, че виновният кредитор се разглежда като убиец на свободен човек за разлика от посочените по-горе постановки в параграф 23 за убийство на роб, когато се изисква само имуществена компенсация.

Както и в предишните случаи, параграф 24 отразява произволи в системата на лихварството, когато неоснователно се вземат в залог членове на семействата на някои общинници и лица от категорията мушкенум или задържането им и след връщане на дълга. Все пак параграфът разкрива ясно редица страни от т. нар. кабални отношения. Той показва и практикуването на една система — в много стопанства по различни пътища и чрез различни средства се осигурявала безплатна работна сила, експлоатирана на робска основа.

§ 29

„Ако човек е заловен по време на настъпателен поход (т. е. при военни действия — б. а.) или отстъпление, или е бил пленен от насилници и е проживял в друга страна. . . дни, а друг човек е взел неговата съпруга за жена и тя му е родила син, когато той се върне може да вземе своята съпруга.“

Параграфът отразява практиката на отвлечане на свободни хора чрез военнопленничество или други форми на насилие. По същество текстът възстановява статута и правата на тези лица след връщането им. По такъв

начин са налице условия за различно правно отношение към пленниците в качеството им на обект на право.

Отвлечените или пленените лица са живели в „друга страна“, т.е. при похитителите. По силата на действащите в древния Изток обичаи и закони те се превръщат в доживотни роби. Отвличането на хора е бил най-широко разпространен начин за снабдяване с роби и едва ли се е извършвало по други причини. Отвлечените пленници са били разглеждани като невъзвръщаеми, което давало основание и законни възможности на съпругите им да сключват втори брак.

Така се разкриват два източника за снабдяване с роби — чрез война или отвличане чрез насилие в невоенна обстановка. Действията в този смисъл се осъществявали между страни, които не са в сферата на един и същ правен ред, тъй като в противен случай както войната, така и отвличането са невъзможни, предвид гаранциите по отношение на местните граждани (колкото и малки да са те) от страна на законите.

Връщането на пленници, попаднали в робство, било свързано изключително с бягства. Макар и с робски статут, в страната, където са отвлечени, те запазвали пълния комплекс граждански права в страната, в която са живели. При завръщане те възстановявали правата си, включително и правото над съпругите, сключили повторен брак. По такъв начин робският статут, наложен насилствено в чужда страна (чрез плен или отвличане), не бил валиден в страната, където били жители тези лица, за разлика от робския статут, наложен през кабалата и валиден предимно за бившите местни граждани. Друга допустима възможност за освобождаване и връщане е откупването чрез набавяне на необходимите за целта средства по различен път. Макар и рядко срещани, тези възможности били реални и се практикували навсякъде в Месопотамия.

§ 31

„Ако човек дефлорира робиня на друг човек, той трябва да претегли 1/3 мина сребро и робинята принадлежи само на своя господар.“

Параграф 31 засяга отношенията между свободните хора при напасане на щети върху роби. Той е спирал неколkokратно вниманието на различни изследователи. Така например А. Гьотце и Х. Печов смятат, че параграфът се отнася към семейните отношения и правните постановки са в този смисъл³⁷. Коментирайки този текст успоредно с параграф 49, Х. Печов пише, че в него става въпрос за умишлена, евентуално насилствена намеса на виновника в сферата на владенето на собствеността чрез дефлорирането на чуждата робиня³⁸. По-ясна е концепцията на Е. Шлештер, според който робът бил наследствено имущество, принадлежащо на господаря, и всички посегателства срещу него се разглеждат като акт срещу имущество, принадлежащо на авелум, т.е. на човека-гражданин. В този смисъл изплащаната сума представлява обезщетение, като робинята продължава да принадлежи на господаря си³⁹.

Интерес представлява и практическата квалификация на робинята, която е обект на внимание на законодателя в разглеждания случай. По този повод А. Гьотце изказва няколко предположения, приети и от Х. Печов, според

³⁷ Goetze, A. The Laws . . . , AASOR, 31. New Haven, 1956, passim; Petschow, H. пед. на Goetze, A. ZA, 54, 1961, 264—273; Petschow, H. Zur „Systematik“ . . . , S. 138.

³⁸ Petschow, H. пед. на Goetze, A., S. 270.

³⁹ Szlechter, E. Les lois . . . , p. 117.

които робинята в случая може да се разглежда като конкубинка (т. е. съпруга от втори ранг или жена за съжителство при практикуваната полигамия — б. а.), като евентуално предназначена за тази цел или като предназначена за омъжване за друго лице⁴⁰. Трудно е да се посочи точно за коя категория става въпрос, но предположенията на автора покриват възможния статут на жената-робиня в семейството и могат да се приемат като правдоподобни.

Дефлорирането на робиня от свободен човек представлявало правно нарушение, наказвано според постановката в този параграф с парично заплащане в размер от 1/3 мина сребро. Материално-паричните компенсации, възмездия и различни други плащания при извършване на правни нарушения са най-ярко изразени предимно в областта на имуществените престъпления. Не само в законите на Ешнуна, но и в другите законодателни паметници при нарушения от подобно естество се определят най-често друг тип наказания. Подобно е положението например с разпорежданията на параграфи 192—197, 200 и др. от законите на Хамурапи.

Текстът на параграф 31 представлява интерес за робовладението в Ешнуна в няколко насоки. Възможността свободен човек да дефлорира робиня на друг човек без някой да му попречи показва, че е налице значителна индивидуална свобода на робинята и че има възможност лица, които нямат практическо отношение към дома, в който живее робинята, да влизат в контакт с нея. Независимо дали дефлорирането е извършено със съгласието на робинята или при други обстоятелства, цялото действие е възможно само когато робинята не е под контрол на апарата за надзор, съставен в пределите на индивидуалното робовладение най-често от самия господар, членовете на неговото семейство или в някои случаи и от специално занимаващи се с това хора. Липсата на такъв надзор говори за наличието на относително голяма свобода в производствено или непроизводствено време, която може да бъде резултат както от характера на взаимоотношенията роб—господар, така и от невъзможността да се осъществява ефективен контрол над робите. Наред с това трябва да се има предвид, че в древна Месопотамия много често се извършвало и насилие върху робини, включително и в чужди домакинства⁴¹.

На второ място, внимание заслужава възможността при индивидуалното робовладение робините да общуват със свободни хора. Разсъжденията в този смисъл се определят от последната фраза на текста, където се посочва, че робинята принадлежи само на своя господар.

Анализът на целия текст дава основание да се приеме, че дефлорирането на робинята представлява опит на свободен човек да вземе тази робиня за съпруга. По силата на действащата практика и семейното право за всяка невеста се плаща брачен откуп, т. е. тя се купува по своеобразен начин. От друга страна, частноправните документи показват непрекъснато случаи на покупко-продажби на робини, използвани като съпруги от различен ранг. Ето защо законът гарантирал интересите на робовладелеца в подобни случаи.

Плащането на сумата 1/3 мина сребро се явява парично възмездие в полза на господаря заради извършения акт над робинята. То има за цел да компенсира робовладелеца за евентуално по-ниската продажна цена на робинята за съпруга като последица от създалата се ситуация⁴².

⁴⁰ Goetze, A. The Laws . . . , AASOR, 31, p.89; Petschow, H. Zur „Systematik“ . . . , S. 138.

⁴¹ San Nicolò, M. Цит. съч., с. 260.

⁴² Е. Шлештер е на мнение, че сумата има стойност само като морална компенсация, защото робинята остава на своя господар (Les lois . . . , p. 117).

Разпореждането, че робинята принадлежи само на своя господар, няма абсолютна стойност. Платената сума не означава, че виновният е изплатил цялата стойност на робинята и може да я вземе за себе си. Оставането на робинята при нейния господар не е свързано с гаранции, че тя не може да бъде обект на едно или друго отношение от негова страна, свързано с напускането на дома му.

Сумата 1/3 мина сребро като възмездие също има условен характер и по нея трудно може да се съди за действителната цена на робинята. Няма основание да се смята, че тази сума е покривала или надвишавала действителната стойност на робинята. По наше мнение този случай може да се смята като показател за една по-висока средна цена на робинята от 1/3 мина сребро. Независимо дали покрива или не стойността на робинята относително големият размер на компенсацията може да се разглежда и като произлизащ от честата практика робините да се купуват и използват като съпруги.

§ 33

„Ако робиня измами своя господар и даде сина си на дъщеря на авелум за отгледжане и възпитание (то даже — б. а.), когато той порасне, неговият господар може да го припознае, да го залови и отведе (за себе си — б. а.).“

Параграф 33 се отнася до определени страни от отношенията между роби и господари при частното робовладение. Според някои автори правилата, предвидени в този параграф, се отнасят само за робиня на авелум (*amat awilim*)⁴³. Текстът показва, че робинята може да има свое потомство. Тази възможност произлиза от общуването ѝ с господаря като негова конкубинка или на друга основа, а така също и с други роби или свободни лица като резултат от един или друг вид индивидуални отношения. Както показват например параграфи 175 и 176 от законите на Хамурапи, за древния Изток не е чужда практиката на съжителство между роби и свободни във формата на брак извън рамките на преките отношения между роби и господари. Според шумерското право по това време робите могат да се женят, да имат семейства, използвани били като свидетели и т. н.⁴⁴

Текстът не уточнява за деца от какво съжителство или брак става въпрос. Фразата, с която господарят на робинята е наречен господар и на нейното дете, не може и не трябва да бъде тълкувана като свидетелство, че детето не би могло да бъде плод на съжителство между него и робинята. В случая не трябва да се игнорира практиката, че както децата от съпругата, така и тези от т. нар. наложници, конкубинки-робини и други се разглеждали като деца на главата на семейството само при условие, че последният ги приемел и назовял свои с формулата „мои деца“. Тъй като приемането на всички деца, родени от отношенията между господаря и робините в неговия дом, няма задължителен характер нито в правен, нито в обществен смисъл, много от тези деца оставали със статута на своите майки, различавайки се по този начин по права и положение от своите събратя. Наред с това в случая е допустима и друга интерпретация — параграфът да засяга деца, родени от съжителство между робинята и други лица, което (както бе посочено вече) представлява практика, често срещана не само в Ешнуна, но и в другите страни на древния Изток.

Правните причини или обстоятелствата, поради които според параграф 33 робинята дава чрез измама детето си на свободна жена за осиновяване,

⁴³ Пак там, с. 39.

⁴⁴ Pélagaud, J. Sâ-tilla. Textes juridiques . . . , tabl. VIII, XVI etc. Вж. и Van Praag, A. Цит. съч., с. 64.

според А. Гьотце и Х. Печов остават непознаваеми от гледна точка на юридическия фактически материал; според тях всеки възможен случай трябва да бъде опростен⁴⁵.

Анализът на параграф 33 показва също, че правата на робинята над нейното потомство са ограничени и представляват част от взаимоотношенията между нея и нейния господар. Ето защо без негово съгласие тя няма действителното право да се разпорежда с детето, като тези действия се определят от закона като нарушение към нейния господар. Законодателят е изразил този възглед в защита на интересите на робовладелеца с изрази „ако робиня измами своя господар. . .“ Тези разпоредби на законодателя се свързват с разглеждането на потомството на робинята като собственост на нейния господар. Поради тази причина и законът дава възможност на господаря-собственик, дори с голяма давност, да възстанови правото си на собственост върху децата на робини, излезли без негово съгласие и знание от господарската му власт.

Напълно убедително изглежда мнението на Е. Шлештер, че в параграф 33 законодателят не е използвал изразите *ana maratim nadanum* или *ana tarbitim padanum*, за да изрази юридическата природа на отношенията, произтичащи от връчването на детето от робинята на свободната жена *marat awilim*. За Е. Шлештер този пропуск не изглежда умишлен. Според него законът не признава на робинята възможността да дава детето си за осиновяване и връчването на детето е лишено от правен и икономически ефект. Това действие не създава за *marat awilim* нито право върху детето, нито дълг срещу господаря на робинята за компенсация на разносните по отглеждането на това дете⁴⁶. На тази основа авторът стига до извода, че господарят винаги е пълен собственик на робинята и децата⁴⁷, което всъщност е в противоречие с постановките от някои други параграфи. Интересно е да се отбележи, че според много юридически текстове децата на робите невинаги оставали робини⁴⁸. Според А. Ван Прааг бащата роб можел дори да поставя условие на господаря си по отношение на собствените си деца⁴⁹.

Към всичко това може да се прибави, че така регламентиран с посочените последици, текстът има за цел да не поощрява подобна практика и именно по този начин законодателят е реализирал по същество гаранцията в защита на интересите на собствениците на робини. Член 33 уточнява, че правата на господаря за иск продължават да съществуват дори след като детето е отгледано.

В тази светлина трябва да се тълкуват и опитите на робините да отклонят потомството си от дома на робовладелеца. Както се посочва с езика на времето, такива деца са дадени „за отглеждане и възпитание“. Очевидно този акт няма временен характер, тъй като при това положение издирването, припознаването и връщането на детето биха били безсмислени. Извършеното действие от робинята се обяснява като опит от нейна страна детето ѝ да промени положението си, не приемайки определената му форма на робски статут като дете на робиня. При разглеждането на този въпрос не трябва да се изключва възможността робинята да продаде детето си чрез посочената формула, като срещу това действие при подобна интерпретация може да се приема споменатата от закона забрана. Подобен факт представлява опит за

⁴⁵ Goetze, A. The Laws . . . , AASOR, p. 31; Petschow, H. рец. на Goetze, A. ZA, 54, 1961, 271.

⁴⁶ Szlechter, E. Les lois . . . , p. 39.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ HSS, 9, 96.

⁴⁹ Van Praag, A. Цит. съч., с. 25.

частноправни отношения между роби и различни свободни лица от категорията „авелум“. Макар и неразрешен от закона, този случай напомня, че такъв тип отношения са били възможни и действителни.

Обикновено чрез формулата „отглеждане и възпитаване“ се извършвал акт на освобождаване на т. нар. осиновени лица или обратно — те попадали в зависимост. При подобни случаи осиновените преминавали в семейството на осиновителя и влизали с него и неговите близки формално в своеобразни роднински връзки и отношения. По същество това действие представлява начин за узаконяване на властта на главата на семейството над тези лица чрез общопризнатата му патриархална власт над всички в неговия дом, сред които се срещали както свободно родени, така и роби и хора в друга зависимост⁵⁰. Според някои изследователи приемането на лица с различен произход и положение чрез осиновяване не е ново явление за староакадското право⁵¹.

Постановката за задължителното връщане на детето на робинята на нейния господар не е абсолютно сигурна, независимо че в тази насока не липсват и други мнения⁵². Без да има задължителен характер, това действие остава като евентуална възможност, която се решавала обстоятелствено при всеки конкретен случай.

§ 34

„Ако робиня на двореца даде сина си или дъщеря си на мушкенум (за отглеждане — б. а.), дворецът може да вземе сина или дъщерята.“

Параграф 34 е еднотипен с 33 и разглежда същата правна материя. Обект на внимание в него са отношенията между двореца като собственик и дворцовите робини. Направените изводи при параграф 33 се отнасят в еднаква степен и за 34. По същество този текст е твърде близък и с параграф 35.

Интересно в случая е, че дворцовата робиня дава детето си не на свободен човек (авелум), а на мушкенум, т. е. на лице от друга социална категория с определена икономическа зависимост и по-ниско обществено положение. Обяснението на тази особеност трябва да търсим в обстоятелството, че ежедневието и трудовата дейност на дворцовите робини преминава естествено в дворцовите стопанства, с които се свързва и социалната същност на категорията мушкенум⁵³. За разлика от дворцовите роби робите на частните лица живеели в селищата-общини, практически несвързани с царското стопанство. Тези роби могли да влизат във взаимодействие извън отношенията с господарите си със свободни лица от същите селища. Затова и параграфи 33 и 34 внасят такова детайлно различие.

Тезата за посочения мушкенум като лице от дворцовото стопанство, контактуващо с дворцовите роби и робини, да се разглежда като евентуален баща на детето, поради което робинята му го дава „за отглеждане“ е възможна, но несигурна.

Интерпретацията на този параграф налага извода, че в статута на дворцовите роби и на робите на други лица има разлика. Ако се съди само по текста на параграф 34, не може да се твърди със сигурност, че предаденото за отглеждане дете се връща задължително и при всички обстоятелства. Тази постановка трябва да се интерпретира като възможност, допусната от

⁵⁰ HG, 4, 77; HG, 3, 117 и др.

⁵¹ David, M. Die Adoption im altbabylonischen Recht. Leipzig, 1927, S. 85.

⁵² Вж. Дзяконов, И. М. ЗВАХ I, 272.

⁵³ За категорията „мушкенум“ съществува обширна литература. Вж. по-подробно Попов, Вл. Някои проблеми на социалната организация на старовавилонското общество по данни на законите на Хамурапи. — ГСУ, ИФ, т. 66. С., 1—16.

законодателя и решавана обстоятелствено от дворецовата администрация, занимаваща се с робите.

Независимо от начина на тълкуване очевидно е обстоятелството, че дворецът има определени права като собственик на робинята и нейните деца. При коментара на този параграф се срещат мнения за съществуването на възможност за евентуално връщане на детето. Само Е. Шлехтер прави известно изключение. Според него включването на изразите *ana tarbitum padanum* в член 33 показва, че робинята на двореца е могла да договори *tarbitum* (т. е. посоченото от текста действие — б. а.) и че този акт не е лишен от юридически ефект, понеже връчвайки на двореца възмездие, отговарящо на стойността на детето на робинята, мушкенумът може да попречи на връщането на това дете обратно на двореца⁵⁴.

И. М. Дяконов коментира текста в друга насока. Той смята, че дворецът можел да отнеме детето на своя робиня, дала го за възпитание на мушкенум, като освен това мушкенумът трябвало да заплати стойността на детето като углавна глоба. Тази теза е допустима практически, тъй като именно в този смисъл законодателят е разпоредил това действие със следващия 35-ти параграф⁵⁵.

Параграфът ни дава основание да твърдим, че както робинята на двореца, така и нейните деца могат да се разглеждат като имащи имуществена стойност, което е характерно за древноизточната традиция, независимо от наличието в други случаи на права и свободи както за робите, така и за другите социални категории.

§ 35

„А също взелият (за възпитание — б. а.) син на робиня трябва да възмезди двореца с неговата стойност.“⁵⁶

Параграф 35 представлява допълнение на предишния и се отнася до задълженията на мушкенум, приел за „възпитание“ дете на дворецова робиня. Текстът задължавал мушкенум да възмезди двореца „с неговата стойност“, т. е. равна на стойността на детето, като дете-роб, съобразно с утвърдените парични тарифи за търговия с роби.

Анализът на параграф 35 разкрива няколко въпроса, обяснението на които има дискуссионен характер. Постановката, с която се определя възмездието, изплащано на двореца за приетото дете на робиня, представлява единственото основание параграф 35 да се разглежда като продължение на предишния 34. В такъв случай е лесно обяснимо защо след като дворецовата робиня давала детето си на мушкенум, дворецът искал за себе си възмездие, равно на стойността на детето. Равностойното възмездие представлявало реална имуществена компенсация за нанесените материални щети на дворецовото стопанство с отклоняването на дете на робиня, разглеждано на свой ред като роб. Последното обстоятелство произлиза очевидно от нормативна постановка, по силата на която децата на робините следвали статута на майката. Изключенията от това правило зависели от други условия.

Фактът, че параграфи 33, 34 и 35 са тясно свързани помежду си и третираат една и съща материя, предполага, че последният от тях е естествено

⁵⁴ Szlechter, E. Les lois . . . , p. 40.

⁵⁵ Дяконов, И. М. ЗВАН I, 272.

⁵⁶ Szlechter, E. Les lois . . . , p. 40 превежда, че ако възмезди двореца, робинята запазва детето за себе си.

допълнение на първите два. Така той представлявал заключителна разпорежба по двата възможни в практиката случаи на даване на деца за отглеждане от частни и дворцови робини. Основание за това се съдържа в самия текст на параграф 35, който е изключително кратък. Лицето, което е получило дете на робиня, е отразено най-общо като „взелият син на робиня“. Той не се определя като мушкенум според нормите на параграф 34 и ако лицето наистина е мушкенум, параграф 35 се отклонява от възприетия принцип на повторение на отделните социални категории, обект и субект на различни действия.

Възстановяването на робинята като робиня на двореца също е несигурно, тъй като граматическото четене на параграфи 34 и 35 показва различие в този смисъл. Всички доказателства в подкрепа на предложената теза не са абсолютно сигурни. Невъзможно е и да бъдат напълно игнорирани. Ако тази теза се приеме, възмездие, за което става дума в параграф 35, трябвало да бъде съдебна санкция за извършеното правно нарушение. Така то се изплащало на държавата независимо дали нарушителят е засегнал интересите на частното или дворцовото робовладение. Извън тази постановка интересите на заинтересованите страни се гарантирали чрез разпоредбите децата на робините да се връщат на господарите им.

Параграф 35 поставя и един друг въпрос — дали изплащаното възмездие е било наказание за извършеното дело или представлявало компенсация за невъзможността взетото дете от робинята без знанието и съгласието на нейния господар да бъде върнато по различни причини.

В изданието на законите на Епинуна Е. Шлештер превежда параграф 35 в смисъл, че ако възмезди детето, съответното лице може да го запази за себе си⁵⁷. По наше мнение тази теза е трудна за доказване. На пръв поглед тя противоречи на самия параграф, където основният смисъл на разпореждането е, че взелият трябвало да възмезди двореца със стойността на детето. В това значение параграфът е възприет и от И. М. Дяконов⁵⁸. Както бе посочено вече, независимо от това, дали параграф 35 се приема като допълнение на параграфи 33 и 34 или само на последния, предишните разпоредби се свеждат до връщане на детето. И в двата параграфа няма дори косвен намек за възможност да се запази детето от неговия „осиновител“ в една или друга форма.

Приемането на възмездието като материална компенсация за невъзможността детето да бъде върнато е теза, която също не може да се докаже със сигурност. Подобна ситуация би имала предимно съдебно-практическо значение и едва ли е присъща на параграф 35 в тази му редакция. В същото време налице са основания да се смята, че по подобие на много други постановки от древноизточните закони изплащаната сума е вид наказателна мярка и се определя от някои автори като углавна глоба⁵⁹. Трябва да се има предвид честата практика в страните от древния Изток да се осъществява продажба на деца под формата на осиновяване и даване за отглеждане. При такава интерпретация възмездието, за което става въпрос в няколкото параграфа, придобива вече по-друго значение.

§ 40

„Ако човек е купил роб, робиня, вол или всякаква друга покупаема вещ, но не може да установи продавача, самият той е крадец.“

⁵⁷ Пак там, с. 40.

⁵⁸ Дяконов, И. М. ЗВАХ I, с. 272.

⁵⁹ Пак там.

Параграф 40 представлява част от разпорежданията за регулиране на частноправните отношения между свободни лица в сферата на търговията. Целта на законодателя е да се съблюдават установените форми на търговски контакти и отношения. Така се осигурява гаранция за купувачите на правата им по придобитото имущество с оглед да се ограничат възможностите за посегателства срещу частната собственост на гражданите.

Така параграф 40 сочи, че всеки роб и робиня се явяват обект на търговски сделки между свободни лица. Валидността на този извод не се променя от това, дали сделката има законен или незаконен характер. Но текстът утвърждавал, че при незаконна сделка купувачът се третира като крадец на посоченото имущество. Това означавало, че се разглеждал конкретно и като крадец на роби, следователно освен обект на търговия робите могли да бъдат и обект на кражба. Ето защо параграф 40 е един особено наложителен в съдебната практика документ за регулиране на търговията с роби с оглед чрез тази форма да не се укриват избягали и отвлечени роби, както и други действия с тях.

Заслужава да отбележим, че и при търговия, и при кражба робът и робинята се сравнявали с добитъка и с другите вещи, наречени покупаеми. Това означава, че законите разглеждат в дадения случай роба като обект на право, подчертавайки неговата материална и имуществена стойност. Възприемането на роба като обект на търговия и кражба на основата на неговата материална и имуществена стойност представлява особеност на статута на робите в Ешнуна, която произлизала от възгледа за роба като частна собственост.

Наред с разкриването на тези съществени черти от статута на робите в Ешнуна параграф 40 отразява пряко широката практика на търговия и кражба на роби. Сведенията на параграф 40 за разглеждането на тези две явления са недостатъчни. Това важи особено за кражбата на роби, която е засегната косвено, тъй като всъщност параграфът не разглежда подробно подобни действия.

Така както е отразена в текста, кражбата на роби поставя няколко въпроса, чието разрешаване по данни от клинописното законодателство не може да се осъществи напълно. Преди всичко е важен въпросът, кое налагало кражбата на роби, а също и какво е било отношението на роба, когато бил обект на кражба. Не на последно място е и отношението на властите към роба при гледането на делото на господаря, обвинен като крадец. Казано по друг начин, в закона не е намерила отражение постановката, дали в една или друга степен робът се явявал субект на право. Анализът на параграф 40 в тази насока е несигурен и дискуссионен и е отбягнал от вниманието на почти всички изследователи. Трудно може да се приеме, че робът бил свидетел на собственото си дело, споменато в параграф 49, както е можел да свидетелствува при други дела⁶⁰.

Параграф 40 посочва категорично, че законите охраняват правото на собственост над роба. Така като елемент на частна собственост неговото притежание било гарантирано за всички правоспособни граждани на Ешнуна.

§ 49

„Ако човек е заловен с краден роб или с крадена робиня, то за роба той трябва да даде още един роб, а за робинята — още една робиня.“

⁶⁰ Вж. 44.

Параграфът пряко отразява кражбата на роби. Текстът е предизвикал интерес у някои изследователи, но по същество не е бил обект на задълбочено коментиране⁶¹. В тази си формулировка и сравнен с останалите текстове, параграф 49 отразява засиленото внимание на законодателя към кражбите на роби. Това води до извода, че кражбата на роби е била често практикувана. Срещат се и някои мнения, че параграфът се отнася преди всичко за кражба на роби извън града⁶².

Параграф 49 не дава основание за анализиране на мотивите и побудите на кражбата на роби. Отговорът на тези въпроси трябва да свържем с възгледа за роба като материално благо със стойност на частна собственост, необходима за стопански нужди, като обект на търговия и др. Извън сферата на стопанското приложение може да се приема, че са били налице и нужди от друго естество, които налагали кражбата на роби и които не могат да бъдат изяснени на основата на този текст. Подобно определение има типологическо значение и не отрича наличието на ред специфични конкретни случаи.

За разлика от параграф 40, в този текст човекът се посочва като „заловен с краден роб“. Параграф 40 третира свободния гражданин „авелум“ неопределено като крадец само при условие, че не можел да докаже законния характер на придобития от него роб. Параграф 49 се отнася за друг случай, когато „авелум“ няма никакви права върху съответния роб и очевидността на това положение е неоспорима от съдебна и друга гледна точка. Ето защо и робът е наречен „краден“. Анализът на израза „заловен“ показва, че въпросното положение е резултат от издирването на избягалия роб, т. е. резултат от следствие с участието на органите на властта или други лица. Сведения за организиране на преследване и издирване на избягали роби съдържат и други параграфи от законите.

За всеки заловен при него роб или робиня гражданинът-авелум се задължавал да предаде съответно още един свой роб или робиня. Изплащането на роб или робиня не представлявало еквивалентна компенсация за откраднатите роби, а форма на съдебно наказание с материален характер за извършеното деяние по нанасяне на имуществени щети на други лица. От текста е очевидно, че заловеният роб не оставал във владение и собственост на „крадеца“. Макар че не е посочено дали заловените роби се връщали, това е несъмнено, още повече, че избягалите роби (както бе посочено вече) били обект на преследване и издирване.

Кражбата и задържането на краден роб се разглеждат като имуществено престъпление от параграф 49. В такъв случай робът и робинята като обект на кражба се представяли от закона като собственост с изявен материален стойностен характер. Изплащането на роб или робиня от страна на виновния представляло тези роби също като пълна частна собственост със стойностно изражение. Те били обект на право, лишени от всякаква субективна възможност за отношение към дела, засягащи ги пряко и променящи тяхното положение.

Параграф 49 може да се разбира и като постановка, която задължавала заловения крадец и моментен притежател на робите да върне тези роби на действителните им притежатели⁶³. Дискусионен характер внася изразът „трябва да донесе още. . .“. Анализът на този израз е възможен като съдебно

⁶¹ По-голямо внимание заслужава работата на San Nicolo, М. Цит. съч.; Някои автори се задоволяват да отбележат само, че параграфи 49 и 51 са интересни за робовладението в Ешнуна, без да коментират текста. Вж. Дьяконов, И. М. ЗВАН I, с. 272.

⁶² San Nicolo, М. Цит. съч. с. 114.

⁶³ Вж. Mühl. М. Untersuchungen zur Altorientalischen und Althellenischen Gesetzgebung. Klio, 29, 1963, S. 114. Авторът твърди, че законите на Ешнуна изискват връщането на роба обратно.

наказание с материален характер за причинени имуществени щети. Това означава, че господарят на робите не само си връщал откраднатите роби, но получавал съответно още толкова за сметка на крадеца. Ако такава практика се приеме за възможна, тя се обуславяла или от стремеж да се създаде заплаха срещу кражба на роби (т. е. като превантивна клауза), или от необходимостта да се компенсира материално собственикът за времето, докато неговите роби са отклонени чрез кражба и му е попречено да ги експлоатира. Малко приемливо е допълнително даването на роби да са постъпвали в полза на двореца, т. е. на държавната хазна, под формата на своеобразни глоби за нарушение на законите.

§ 50

„Ако началник, началник на (зоната на — б. а.) канала или всякакъв друг, водещ връщането, залови избягал роб, избягала робиня, избягал вол или избягало магаре, принадлежащо на двореца или на мушкенум и не го отведе в Ешнуна, но го държи в дома си и са минали един месец и седем дни, дворецът може да го обвини в кражба.“

Текстът на параграф 50 се приема най-често по плочка В. Както бе посочено, между двете таблици съществува разлика, която е особено съществена в разглеждания случай. В таблица А липсва определението, че заловените роби и животни принадлежат на двореца или на мушкенум и не е посочен срок за задържане от 1 месец и 7 дни, след който следва обвинение в кражба.

Според плочка В параграф 50 се отнася по същество за присвояване от служебни лица на избягали роби и работен добитък, принадлежащи на двореца или на мушкенум. С този текст законодателят се е постарал да гарантира интересите на двореца и свързаните с дворцовите стопанства мушкенум. Може да се приеме, че така законодателят е потърсил друга форма, за да гарантира интересите на собствениците при бягства на техните роби⁶⁴. Текстът на плочка А позволява по-широка интерпретация. Той засяга залавяне и задържане на роби или животни, принадлежащи както на двореца или на мушкенум, така и на т. нар. свободни граждани от категорията „авелум“. Според Е. Шлештер изразите *wardum halqum* и *amtum haliqtum* в текста означават всеки избягал роб, съответно всяка избягала робиня въобще⁶⁵.

Е. Шлештер изказва предположение, че към този и следващите два параграфа може да се отнесе всъщност и параграф „x+4“ (т. е. § 15 — б. а.) от законите на Ур-Наму, тъй като именно той засяга преследването на избягал роб вън от границите на града и предаването му на неговия господар, след като е върнат обратно⁶⁶. Отнасянето на текста към законите на Ур-Наму остава засега все още твърде несигурно. Не можем да не се съгласим с автора, че залавянето на роби или животни трябва да бъде интерпретирано в широк смисъл⁶⁷. Трудно е да се допусне съществено различие между случаите, описани в параграф 50 по плочка В, ако се приеме, че се отнасят за стопанствата на двореца и мушкенум и тези, засягащи частните стопанства. Тази постановка важи и при условие, че плочка В е по-късна по време, като в случая нейната редакция не е дело на ново законодателно преправяне, а е

⁶⁴ Garelli, P. *L'Asie Occidentale ancienne. Histoire générale du travail*. Paris, 1961, p. 97.

⁶⁵ Szlechter, E. *L'interprétation . . .*, p. 84.

⁶⁶ Szlechter, E. *Le Code d'Ur-Nammu*, RA, 49, 1955, 175—176.

⁶⁷ Szlechter, E. *L'interprétation . . .*, p. 82.

резултат от практически нужди, свързани с по-голямо внимание към стопанствата на двореца в условията на отслабването на царската власт при промяната на политическата обстановка в Месопотамия по онова време. Ето защо на пръв поглед се стига до неправилното убеждение, че категорията *авелум* е изключена от внимание.

Текстът съдържа няколко интересни сведения за робовладението в Ешнуна. Преди всичко той представлява още едно доказателство за бягството на роби. Очевидно е също, че параграфът разглежда залавяне на избягали роби не само в Ешнуна, но и на прилежащата му територия⁶⁸. Това налага извода, че бягствата на роби са били често срещани явления. Заслужава да се отбележи също, че бягали както роби, така и робини. Тези действия са свързани с различни възможности в индивидуалните стопанства на общинниците, на мушкенум и в стопанствата на двореца. Ако приемем параграф 50 като категорично отнасящ се (както се посочва в текста) за роби на двореца и мушкенум, то се налага изводът, че бягствата били реални и възможни, използвани били често и до тях прибегвали и жените-робини. Подобни изводи се подкрепят и от горепосочените параграфи.

Твърде широк кръг административен персонал имал отношение и се занимавал със залавянето на избягалите роби. Споменато е дори конкретизиране на функциите на някои служебни лица специално в издирване и залавяне на избягали роби и робини и определени терминологически от законодателя като „водещ връщането“. Изглежда именно по този повод някои автори отбелязват, че в Ешнуна, както и в Ур, е възможно преследване на роб, който е избягал извън града⁶⁹.

В действителност обаче пълномощията и действията на тези служители остават в много отношения неясни. Срещат се мнения, че тези функционери от висок ранг невинаги се занимавали със залавяне на избягали роби. Тяхната отговорност се свеждала до ангажирането им в случаи, когато залавянето е било извършено от техни подчинени, предали съответно заловените роби⁷⁰. Подобно тълкуване е трудно доказуемо и въпросът остава открит. Срещат се и мнения, че отговорността на служителя не зависела от факта, че не е отвел заловения роб в Ешнуна, т. е. може да се смята, че законодателят е предвидил виновност само при задържане на роба, а не при забавянето на неговото връщане, което подлежи на съмнение⁷¹. Независимо от коментара за функционалната характеристика на въпросните административни лица текстът на параграфа представлява доказателство за честата практика на бягства на роби от Ешнуна.

Избягалите напълно съзнателно роби и робини се сравняват типологически с отклонилия се и незавърнал се в стопанствата работен добитък (вол, магаре и т. н.). Това сравнение на съвсем разнородни действия на хора и животни е възможно само на основата на приравняването им от страна на законодателя като движима собственост. Отклонила се съзнателно или несъзнателно, съответната собственост води до материални загуби на двореца или на отделни граждани. Ето защо длъжностните лица, непредали обратно в посочения срок това разнородно имущество, съставено от хора-роби и животни-работен добитък, се обвинявали вече според този параграф в кражба, т. е. в присвояване на чуждо имущество. Инициативата за преследването на длъжностните лица принадлежи на двореца⁷².

⁶⁸ Пак там, с. 83. Сравнява този текст и с § 17 от законите на Хамурапи, като вижда в двата случая прилика в израза *i-na se-ti-um is-ba-at*, т. е. „на открито поле“.

⁶⁹ Szlechter, E. *Le Code d'Ur-Nammu* . . . , p. 176.

⁷⁰ Вж. Szlechter, E. Цит. съч., с. 82.

⁷¹ Пак там, с. 83.

⁷² Пак там.

При коментара на тази постановка от параграф 50 се срещат и мнения, според които правото да се обвинява длъжностно лице и да се санкционира по съответния начин било упражнявано от двореца само когато случаят се отнасял за роб или животно, принадлежащи на двореца или мушкенум. В действителност текстът на параграф 50 по плочка А подлежи и на друга интерпретация. Употребените от законодателя изрази *wardum halqum* и *amtum haliqtum* означават по същество всеки избягал роб или робиня и са различни от термините роб или робиня на дворец или мушкенум. Всичко това дава основание да се направи обобщен извод, отнасящ се до всички избягали роби.

Практиката на санкциониране на виновните административни лица била изградена на основата на обвинение съобразно действащото наказателно право⁷³. Законодателят обаче не е предвидил никакъв срок за „възстановяване“ на роба или животното, които са заловени. Разглеждайки тази особеност, Е. Шлештер поставя въпроса, дали функционерът е можел да избегне преследването, предавайки роба или животното в който и да е момент, но не предлага отговор⁷⁴. Въведената от законодателя формулировка посочва ясно, че нарушаването на посочения срок било достатъчно основание за обвинение в кражба, но то не следвало задължително, а можело да бъде възбудено. Извършвало се само когато щетите не били компенсирани. Предаването на роба дава възможност да не се образува дело, като всички други действия са от компетентността на пазителите на законите. По този повод Е. Шлештер интерпретира текста от варианта по плочка В като добавка на условието, че виновният е преследван само ако е задържал роб на двореца или мушкенум поне 1 месец⁷⁵.

Параграф 50 поставя и въпроса, защо и при какви обстоятелства се прибегва до задържане на заловени и избягали роби с цел присвояването им или относително по-краткото или по-дългото им използване. Тъй като и робите, и работния добитък са производствено използвани, тяхното задържане представлявало опит за материално и стопанско облагодетелстване чрез експлоатация на работната сила, която е чужда собственост и придобита в случая без съгласието на нейния собственик. Именно по тези причини интересите на двореца и на частните стопани наложили мерки за защита на тяхната частна собственост.

Има основания посочените действия да се разглеждат и като кражба. Концепцията за кражба, включително и когато обект на това действие е роб, се характеризира в законите на Ешнуна с употребата на корена *sagaqu*⁷⁶. Е. Шлештер определя като *surqum* (кражба) акта, който се състои във формулата на текста „. . . a-na Es-nun-na^{ki} la-ir-di-a-am-ma i-na bi-ti-su-ma ik-ta-la. . .“⁷⁷ Това разширяване на понятието кражба е твърде характерно за шумеро-вавилонското право⁷⁸. При това посочените служители са преследвани за кражба, след като са заловили избягал роб. Ясно е, че законът предвиждал като конструктивен елемент на престъплението факта, че робът не се отвеждал веднага в Ешнуна и бил задържан в дома на служителя⁷⁹.

⁷³ Пак там, с. 85.

⁷⁴ Пак там.

⁷⁵ Пак там, 84—85.

⁷⁶ Вж. Boyer, G. De la science juridique et de sa méthode dans l'ancienne Mésopotamie, Semitica. Cahiers publiés par l'Institut d'études sémitiques de l'Université de Paris. 4, 1951—1952, 5—11, (=Mélanges d'histoire du droit oriental, 2. Paris, 1965, p. 49).

⁷⁷ Szlechter, E. Цит. съч., с. 83.

⁷⁸ Пак там, с. 83.

⁷⁹ Пак там, с. 82.

Параграф 50 разкрива и някои процедурни особености при залавянето и връщането на избягалите роби. Те се свързват преди всичко с територията на Ешнуна и с действията на административни лица с различни функции. Заловените бегълци се отвеждат в Ешнуна като естествен център на тази патесиатна формация за разпознаване и връщане на собствениците. Тези роби могли да престоят в междинните звена точно определен срок — 1 месец и 7 дни. Превਿшаването му, извършено дори неволно, води до обвинение в „опит за кражба“. Ето защо и преследванията срещу въпросните административни лица се извършвали само след изтичането на срок от 1 месец и 7 дни от задържането на роба⁸⁰. Въвеждането на определен срок било наложено вероятно от търсенето на възможности да се съкратят разходите по завръщането на избягали роби, като надзор и други, както и да се намалят загубите на собствениците от дългото отсъствие на робите.

В рамките на посочения срок е било възможно да се организира експедирането на бегълците (самостоятелно или чрез групи) в Ешнуна. За периферните области на страната събирането на такива групи и организираното им изпращане в Ешнуна е било най-приемливо. Ето защо и обвиненията срещу длъжностните лица се свързвали с това, че държат роби в дома си и съзнателно забавяли връщането им с цел да се облагодетелствуват от тях, както и заради опит да задържат за себе си такива избягали роби.

§ 51

„Роб и робиня от Ешнуна, които са вързани с въже или верига и заклеимени (маркирани с белег — б. а.), не могат да напускат голямата порта на Ешнуна без своя господар.“

Параграф 51 се отнася за статута на робите и възможностите за тяхното движение. Той разкрива и някои моменти от отношенията между роби и господари при индивидуалното, т. е. частно робовладение в Ешнуна⁸¹. Анализът на текста показва, че разпоредбите на параграф 51 нямали общовалиден характер, а засягали само някои случаи.

Преди всичко текстът се отнася за роби или робини, вързани с въже и „заклеимени“, т. е. маркирани с белег. Според Е. Шлештер става въпрос за татуирани роби⁸². Такава постановка на текста налага веднага извода, че освен роби, вързани с въже и заклеимени, имало и такива, за които тези особености не били валидни. В противен случай законодателят не би подчертал категорично посочената формулировка. Именно тази формула разкрива една от възможностите за отношение към робите, противопоставяйки ги по този начин на останалите роби, а така също и на другите лица.

Интерес представлява въпросът, при какви обстоятелства и защо робите са били вързани с въже или верига и заклеимявани. Очевидно е, че робът е подложен на две действия, вързан със съответно средство и заклеимен или татуиран. До голяма степен отговор на тези въпроси съдържа самият текст. В края на параграфа се посочва, че тези роби не могли да напускат Ешнуна (както се казва — през голямата порта) без своя господар. Текстът предизвиква някои неясноти по отношение на понятието порта, които допускат дискусия за порта на двореца или порта на града. В този смисъл ще припомним една бележка на А. Фалкенщайн, че твърдението за главна порта

⁸⁰ Пак там, с. 85.

⁸¹ Според В. Корощек параграф 51 забранява роб или робиня да излизат от голямата порта на Ешнуна, без да предвижда санкции срещу нарушителя. Korosec, V. Le Code de Hammurabi et les ..., p. 20.

⁸² Szlechter, E. Les lois ..., passim.

на двореца не се подкрепя от разглеждания параграф. Според автора става въпрос за преминаване на контрола на градската врата, тъй като при изпълнение на задълженията си робът често е трябвало да напуска обсега на двореца⁸³.

По наше мнение анализът на параграфа е възможен единствено в смисъл, че се отнася за избягали роби, върнати на своите господари. По подобен начин интерпретира текста и Е. Шлептер, който отбелязва, че заловените и върнати избягали роби се подлагат на татуиране и връзване с вериги⁸⁴. От друга страна, трябва да се има предвид, че в Ешнуна всеки роб, дори робът на господар-чужденец, трябвало да носи троен външен белег и да се разпознава по него⁸⁵. Ето защо текстът може да бъде разгледан и в тази насока, частичен опит за което се среща у В. Корошец⁸⁶. Древният Изток познава твърде голямо многообразие при белязането на роби — белези по ръцете чрез татуиране, подстригване на косите, бръснене и други⁸⁷.

В писмени източници този белег най-често се свързва с глагола *qullubu*, който обикновено се превежда „стрижа, остригам, режа“⁸⁸. Използва се и изразът *abbutam šakanu*, който е обект на различни тълкувания, свеждащи се до приемането му като „верига“, „окови“, като „тил или съответно коса на тила“ или като белег изобщо. В най-общ вид посоченият израз означава поставяне на верига или робски белег, а така също и оформяне на косата на тила към едно определено облекло⁸⁹, тъй като в много текстове се говори дори за „дреха на робиня“, което навежда на мисълта, че робите имали и специфични дрехи⁹⁰. Други автори са на мнение, че робите се отличавали външно от свободните по това, че главата им била остригана и с робски белег на нея⁹¹. От някои текстове от Месопотамия се вижда и практиката робите да носят на дясната си ръка белезите на господарите си. В случай на отчуждаване името на новия собственик било татуирано до стария⁹².

Забраната на робите да напускат самостоятелно чертите на града представлява ограничение на възможността да избягат повторно. Именно затова тези роби могли да се движат само със своя господар, като с това се смятало, че се поемат максимални гаранции за сигурност. Търсенето на сигурност и ограничаването на условията за бягства се постигали и чрез завръзване на роба и маркирането му с белег. Заклеймяването на роба свидетелствувало за робското му положение и улеснявало залавянето му при повторно бягство. То има освен това и обществено-морално значение, целящо да го постави в принижено положение.

Такъв вид роби могли да бъдат производствено използвани извън пределите на града само в присъствието на господаря или може би и на

⁸³ Falkenstein, A. рец. на Driver, G. R. and Miles J. C. *The Babylonian Laws*, 2. Oxford, 1955—ZA, 52 (NF 18), 1957, p. 327.

⁸⁴ Szlechter, E. *Les lois . . .*, p. 40. Вж. също от него и *Essai d'explication des clauses: muttatam gullubu, abbutam šakanu et abbutam gullubu*, Symb. Hrozny II, Ar. Or., 17, 2, 1949, p. 409 sq.

⁸⁵ Von Soden, W. *Kleine Beiträge . . .*, p. 372. Вж. също и Cardascia, G. *Les Archives des Murasu, une famille d'hommes d'affaires Babyloniens à l'époque perse (455—403 av. J.-C.)*. Paris, 1951, IV.

⁸⁶ Korosec, V. *Le Code de Hammurabi et les . . .*, p. 20.

⁸⁷ Вж. Plessis, J. *Babylon et la Bible. Dictionnaire de la Bible. Supplément publié sous la direction de L. Pirot. Fascicules I—II*. Paris, 1926, col. 808.

⁸⁸ Koschaker, P. *Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis, König von Babylon*. Leipzig, 1917, S. 201 sq., 230 sq.

⁸⁹ David, M. *Die Adoption . . .*, 48—50.

⁹⁰ Gadd, C. J. *Tablets from Kirkuk*. RA, 23, 1926, doc. 50.

⁹¹ Meissner, B. *Babylonien und Assyrien*, Bd. I. Leipzig, 1920, p. 375.

⁹² Cardascia, G. *Droit cunéiformes . . .*, p. 52. За татуирането на робите вж. по-подробно Szlechter, E. *Essai d'explication . . .*

членове на неговото семейство. В сферата на селското стопанство това означавало, че участието на господаря-собственик е най-малко задължително. Тези въпроси поставят открит и проблема за участието на господаря-собственик в трудовата дейност, засягат и характера на експлоатацията на робския труд като основен при неучастие на господаря или съответно като помощен. Без да е възможно да се правят обобщени изводи на тази основа, експлоатацията на завързаните роби, извеждани и придружавани от господарите им, намалявала съществено работните им възможности като основни производители, поради което и трудно могат да бъдат приемани като такива.

§ 52

„Роб или робиня, който под надзор на пазач мине през голямата порта на Ешнуна, трябва да бъде вързан с въже или верига. Той се охранява за своя господар.“

Параграф 52 е тясно свързан по съдържание с параграф 51. Той допълва разпоредбите по охраната на робите, завързани с въже или верига и отличени по този начин от останалите. За разлика от параграф 51 тук се изтъква, че такива завързани роби могат да излизат извън стените на Ешнуна не само в присъствието на собствения им господар, но и под надзор на пазач, който е посредник на господаря. Всичко това разкрива организацията на апарата за надзор. Останалите изводи се покриват с направените при параграф 51.

§ 55

„Ако бик прободне роб и го умъртви, неговият собственик трябва да отмери 15 сикли сребро.“

Параграф 55 регулира отношения между свободни граждани. Текстът не е бил обект на специално внимание и е споменат в няколко случая, при които е отбелязана главно разликата в компенсациите за убит свободен човек и роб⁹³. Основната теза на текста е ясна и не се нуждае от задълбочена интерпретация при съдопроизводството. За убит роб от бик господарят на роба получавал от собственика на провинилото се животно 15 сикли сребро. Изплащането на тази сума представлява парична компенсация за нанесени материални щети на робовладелеца с убийството на неговия роб. Тъй като това убийство е извършено от животно, собственикът на последното не се приема като юридически виновен и не се подвежда под отговорност, както при умишлено убийство. Задължението да изплати 15 сикли сребро произлиза от необходимостта потърпевшият собственик да бъде компенсирал и от невъзможността това да се извърши по друг начин освен за сметка на собственика на животното като единствен в случая субект на право. Собственикът на животното се задължава да изплати компенсация като виновен за допуснатото произшествие, тъй като не го е предотвратил, а не като виновен за самото произшествие с лично участие в него.

Параграф 55 разкрива още веднъж правния възглед за роба като собственост с материална стойност. Сумата 15 сикли сребро представлява своеобразно доказателство за приблизително средната стойност на един роб. Както в цялото клинописно законодателство на древния Изток, така и в законите на Ешнуна непредумишлени действия, водещи до смърт на роби, добитък и нанасяне на различни щети се компенсират обикновено на еквивалентна основа.

⁹³ Szlechter, E. *Les lois . . .*, p. 39; Korosec, V. *Le Code d'Hammurabi et les lois . . .*, p. 23; Haase, R. *Die Behandlung von Tierschäden in den Keilschriftrechten*. *RIDA*, 14, 1967, 19—20.

„Ако то (т. е. куче — според текста на § 56 — б. а.) ухапе и умъртви роб, то той (т. е. господарят на кучето — б. а.) трябва да претегли 15 сикли сребро.“

По смисъл текстът е идентичен с параграф 55. Единствената разлика е, че смъртта на роба е причинена от друго домашно животно — куче. Ето защо и изводите при разглеждането на този текст се покриват с тези за параграф 55.

* * *

От запазените текстове от законите на Ешнуна 17 параграфа се отнасят до робите и проблемите на робовладението по време на законодателството. Независимо че данните от кодекса не са пълни, този факт е многозначителен и в общи линии отразява с голямо внимание широк кръг въпроси. В текстовете се срещат и много постановки, даващи допълнителни сведения за отношения, които могат да се определят като робовладелски. Направеният анализ на отделните параграфи позволява да се посочат както основните мотиви, от които са се ръководили законодателите, така и съществени особености на робовладението и робовладелските отношения.

Законите разкриват някои видове източници за снабдяване на граждани на Ешнуна с роби, а така също и пътищата и начините за превръщането на отделни свободни лица в роби. В този смисъл най-важно значение има практиката да се залавят свободни хора по време на война или при други условия и да се правят в роби. По такъв начин се осъществява експроприация на личността на свободните хора по насилствен път, без наличието на икономически причини. В резултат на тези действия се създава и различно правно отношение към тези лица в качеството им на правен обект.

Засегната чрез параграф 29, тази дейност представлява една общовалидна система на действие на целия древен Изток. По силата на стара обичайна практика, получила съответната кодификация, пленените и отвлечените хора се превръщали в роби с пожизнен статут, чиято промяна била възможна най-вече главно чрез бягства, независимо че не били изключени и други форми, например откуп и др.

Особено развитие и значение през разглеждания период в Ешнуна имала търговията с роби. Параграф 40 може да се разбира като опит да се регулира търговията с роби, което показва, че тази дейност имала широко обществено-икономическо приложение. Чрез покупко-продажба на роби се извършвала вътрешна циркулация на робите в обществото. Така отделният гражданин на Ешнуна можел най-често да се снабдява с необходимите му роби. В текста на законите няма данни за наличие на специално квалифицирани лица в търговията с роби или поне терминологически определени като такива. Към цялата тази система робът нямал право на никакво лично отношение, т. е. той не бил разглеждан като правен субект.

Дълговата кабала представлявала един от най-разпространените източници за робство в древния Изток в продължение на много столетия. Параграф 24 съдържа сведения за тази практика в Ешнуна. Текстът разкрива твърде ясно системата на превръщането в роби на членовете на семейството на неизплатилия дълговете си длъжник. По този начин свободните лица променяли юридическото и социалното си положение и получавали друг статут. Всеки свободен член на семейството можел да служи и за компенсация на неизплатени материални задължения, като ги изплащал чрез определената

му за целта материална стойност, посочена в договора при наемните отношения. В зависимост от големината на дълга един или повече членове от семейството на длъжника могли да се превърнат в роби.

Превърнатите в роби свободни лица получавали статут на пожизнено робство. До изтичане на срока на задължението те се намирили на разположение на кредитора като своеобразна гаранция чрез определената им материална стойност за възмездие на задължението в случай, че длъжникът не можел да върне в срок дължимата сума. Така се осъществявала на практика система на временно робство, тъй като заложените лица били експлоатирани на общо основание като роби от страна на кредитора. При отношенията през това временно робство всички щети върху заложените лица се компенсирали от виновния кредитор, тъй като зложниците все още не се разглеждали нито в обществен, нито в правен смисъл като променили правното си положение и не са се превърнали в действителни роби.

Тясно свързана с тази система била и практиката да се задържат заложенени роби и свободни лица от кредиторите извън договориания срок или дори след изплащането на дълговете. По този начин се осъществявало временно снабдяване с робска сила. Опитите да се експроприират роби по този начин било правно нарушение, срещу което всъщност са насочени и постановките на параграфи 22 и 23.

Немаловажен източник за робство бил и естественият прираст на робите в резултат на съжителството им със свободни лица. Очевидно това явление е било широко разпространено, тъй като в няколко от запазените параграфи се говори и за уреждането на различни въпроси в отношенията между тези роби, техните собственици или други лица (параграфи 33, 34 и 35).

Законите посочват също, че кражбата е била често използвана като източник за снабдяване с роби. Неслучайно подобна практика и създадите се отношения се регулират чрез параграфи 40 и 49. В подобен смисъл може да се тълкува дори и параграф 23.

Всичко това показва, че в Епшуна били използвани различни начини за снабдяване с роби; като по всички възникнали въпроси законодателят е регламентирал създадите се отношения и се е стремил към правилното им уреждане. На тази основа определено може да се направи извод за мащабното развитие на робовладението и робовладелските отношения по това време.

Разглежданите параграфи разкриват много страни от статута на робите. Този статут в законодателството на Епшуна не е бил обект на особено внимание в досегашната литература, поради което не се срещат и обобщени изводи.

Възстановяването и анализът на статута на робите поставят за решаване различни въпроси. Особен интерес предизвиква изясняването на времетраенето на робството. В някои случаи наличният материал не съдържа категорични постановки. Очевидно е, че е прокаран последователно докрай възглед за пожизненост на робското положение. Точно в тази светлина са и всички предвидени от законодателя мерки и гаранции срещу бягствата на робите, които по същество представляват именно опит за промяна на пожизнения робски статут. От подобно естество са и част от мерките за охрана на интересите на притежателите на роби и др. Особено внимание при разглеждането на този проблем заслужава и дълговата кабала, разглеждана в параграф 23. Само в тази обстановка на гаранция за поетите задължения се осъществява временно робство, ограничено според срока на поетите парични или материални задължения. Въпреки това дълговата кабала също съдържа възможност за превръщане на заложеното лице в пожизнен роб при неизпълнение на съответните задължения, което често е ставало на практика.

Законите на Ешнуна дават основание да се твърди, че развитието на робството през разглеждания период довело до появата на възглед за роба като собственост. Тази особеност е отразена по различен начин в почти всички параграфи засягащи робството. Например параграфи 22, 23, 33, 34, 35, 40, 55 и 57 разглеждат определено роба като имущество. В този смисъл са и постановките по отношение на щетите върху робите в параграфи 23, 31, 55, 57 и др. Предвидените разпоредби включват гаранции, компенсации и възмездявания като за нарушения срещу материални интереси. Възгледът за роба като собственост се разкрива особено отчетливо от системата на придобиване и отчуждаване на роби чрез търговия (§ 40), кражба (§ 49) или чрез други форми.

При статута на робите в Ешнуна се наблюдават и много други особености с важно значение за разкриване на робовладението и робовладелските отношения. Голямо внимание заслужава фактът, че робите са носители и на известни права — макар и собственост, робите на свой ред са и имуществено правомощни. За такава възможност свидетелствуват параграфи 15 и 16. Робите могли самостоятелно и без намесата на господарите си да извършват стопански дейности и действия, да сключват заеми, да търгуват и други. В тази насока законите не предвиждат категорични забрани, а по-скоро съдържат постановления за ограничаване и регулиране на тази дейност.

Робите в Ешнуна могли да съжителствуват помежду си, да влизат в брачни връзки и да извършват различни действия със собствените си деца. Текстовете в този смисъл са недостатъчни и незадоволителни и не дават възможност за по-пълна представа. Разглежданите от законодателя случаи и отношения представляват своеобразен опит да се регламентират тези особености поради широката им практическа разпространеност или пък се отнасят до дворцовите и храмовите роби, които били в по-друго положение и се отличавали от робите на свободните граждани и гражданите от категорията мушкенум.

Внимание заслужава и проблемът за отношенията между роби и господари. Малкото текстове не дават възможност да се разкрие изцяло системата и характерът на тези отношения. Това, което прави впечатление, е действието на принцип, налаган и по правен път, робите да са в състояние на подчиненост по отношение на господарите си. Тази особеност разкрива очевидните практически трудности да се реши в социален смисъл въпросът за мястото и положението на робите в обществото и усложненията в тази насока с развитието на робовладението и увеличаването на броя на робите. Тази обществена необходимост довела до намесата на законодателя за решаване на отношенията между роби и господари. Именно в този смисъл трябва да се приема наличието на мерки и особености като белег на робите, различни наказания, мерки срещу бягствата, уреждане на въпроси за движението на робите и др.

Спецификата на законодателните текстове дава сравнително малки възможности за проучване на експлоатацията и приложението на робския труд. Отчасти може да се съди за участие на робите в селскостопанските работи, като земеделие и скотовъдство, в домашните дейности, включително и за закабалените лица.

Разглежданите особености разкриват една относително широка картина на робовладението и робовладелските отношения в Ешнуна. Голямото внимание на законодателя към проблемите на робството и стремежът да се регулират чрез законите практически възникващите нужди свидетелствуват за относително бързото развитие на робовладението и нарастващото му значение в различните сфери на икономическия и обществения живот в Ешнуна. Анализът

на разгледания материал показва, че робовладението в Ешнуна по време на кодификацията на законите като цяло не достигнало до висока степен на развитие. Налице били ред архаични и неразвити форми, характерни за стадия на т. нар. патриархално робовладение, когато робският труд все още не бил основа, а служел като помощен процес в производството на материални блага. С тази особеност могат да се обяснят правата и действията на робите и тяхната относителна самостоятелност. Подобна картина се наблюдава в целия древен Изток за разглежданата епоха и по-късно.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ЗАКОНИ НА ЕШНУНА, ЗАСЯГАЩИ РОБОВЛАДЕНИЕТО

§ 15. Тамкар и шинкара не трябва да приемат от ръцете на роб или робиня сребро, ечемик, вълна или масло на по-ниска стойност.

§ 16. На син на човек, не получил наследство, или на роб не трябва да се дават заеми.

§ 22 Ако човек няма към друг човек никакъв иск и при все това е взел в залог робиня на този човек, владелицът на робинята може да произнесе клетва към бога: „Ти нямаш нищо (т. е. кредит) към мен“ и той е длъжен да отмери сребро за пълно възмездие на робинята.

§ 23. Ако човек няма към друг човек никакъв иск и при все това е взел в залог робиня на този човек, задържал я е като залог в своя дом и след това е причинил нейната смърт, той трябва да възмезди владетеля на робинята с две робини.

§ 24. Ако няма към него никакъв иск и при все това е взел в залог жена на мушкенум или син на мушкенум, задържал е залога в своя дом и след това е причинил неговата смърт, това е углавно дело и приелият залога трябва да умре.

§ 29. Ако човек е заловен по време на настъпателен поход или отстъпление, или е бил пленен от насилници и е проживял в друга страна. . . дни, а друг човек е взел неговата съпруга за жена и тя му е родила син, когато той се върне може да вземе своята съпруга.

§ 31. Ако човек дефлорира робиня на друг човек, той трябва да претегли 1/3 мина сребро и робинята принадлежи само на своя господар.

§ 33. Ако робиня измами своя господар и даде сина си на дъщеря на авелум за отглеждане и възпитание, когато той порасне, неговият господар може да го припознае, да го залови и отведе (за себе си — б. а.).

§ 34. Ако робиня на двореца даде сина си или дъщеря си на мушкенум (за отглеждане — б. а.), дворецът може да вземе сина или дъщерята.

§ 35. А също взелият (за възпитание — б. а.) син на робиня трябва да възмезди двореца с неговата стойност.

§ 40. Ако човек е купил роб, робиня, вол или всякаква друга покупаема вещ, но не може да установи продавача, самият той е крадец.

§ 49. Ако човек е бил заловен с краден роб или с крадена робиня, то за роба той трябва да даде още един роб, а за робинята — още една робиня.

§ 50. Ако началник, началник на (зоната на — б. а.) канала или всякакъв друг, водещ връщането, залови избягал роб, избягала робиня, избягал вол или избягало магаре, принадлежащо на двореца или на мушкенум и не го отведе в Ешнуна, но го държи в дома си и са минали един месец и седем дни, дворецът може да го обвини в кражба.

§ 51. Роб и робиня от Ешнуна, които са вързани с въже или верига и заклеямени (маркирани с белег — б. а.), не могат да напускат голямата порта на Ешнуна без своя господар.

§ 52. Роб или робиня, който под надзор на пазач mine през голямата порта на Ешнуна, трябва да бъде вързан с въже или верига. Той се охранява за своя господар.

§ 55. Ако бик прободe роб и го умъртви, неговият собственик трябва да отмери 15 сикли сребро.

§ 57. Ако то (т. е. куче — според текста на § 56 — б. а.) ухапе и умъртви роб, то той (т. е. господарят на кучето — б. а.) трябва да претегли 15 сикли сребро.

СЪКРАЩЕНИЯ

ГСУ — ФИФ	—	Годишник на Софийския университет. Философско-Исторически факултет.
ЗВАХ I	—	Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, под ред. И. М. Дьяконова, Вестник древней истории, Москва, 1952, № 3.
ХИДВ	—	Хрестоматия по истории Древнего Востока, под ред. В. В. Струве и Д. Г. Редера, Москва, 1963.
AASOR	—	Annual of the American Schools of Oriental Research, New Haven.
ANET	—	Ancien Near Eastern Text Relating to the Old Testament, Ed. by J. B. Pritchard, 2 Ed. Priceton, 1955.
Ar. Or.	—	Archiv Orientalny. Praha.
ViOr	—	Bibliotheca Orientalis. Leiden.
HG	—	J. Kohler, F. E. Peiser, A. Ungnad, P. Koschaker, Hammurabi's Gesetz, Bd. I—VI, Leipzig, 1904—1923.
HSS	—	Harvard Semitic Studies
JCS	—	Journal of Cuneiform Studies. New Haven.
JEOL	—	Jahrbericht „Ex oriente lux“.
RA	—	Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale. Paris.
RHDFE	—	Revue historique du droit français et étranger, Paris.
RIDA	—	Revue Internationale des Droits de l'Antiquité. Bruxelles.
StOr	—	Studia Orientalia. Helsingforsiae.
ZA	—	Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, Leipzig und Berlin.

DIE SKLAVEREI IN DER KEILSCHRIFTLICHEN GESETZGEBUNG VON EŠNUNNA

Wladimir Popov

(Zusammenfassung)

Die Gesetze von Ešnunna wurden bislang nicht unter dem Gesichtspunkt der Entwicklung der Sklaverei und der sklavenhalterschaftlichen Verhältnisse betrachtet, wenn man von einzelnen, in den Arbeiten verschiedener Wissenschaftler angeschnittenen Problemen absieht. Der hier vorgelegte Text stellt somit einen ersten Versuch einer eingehenden Untersuchung der spezifischen Besonderheiten der Sklavenhalterschaft in Ešnunna zur Zeit der Kodifizierung der Gesetze und etwas danach, gegen Ende des 20. und Beginn des 19. Jh. v.u.Z. dar.

Siebzehn Paragraphen der erhaltenen Texte beziehen sich auf die Sklaverei. Obwohl die Angaben Lücken aufweisen, spiegeln sie die große Bedeutung dieser

Erscheinung wider und zeigen, welch große Aufmerksamkeit ihr von Seiten des Gesetzgebers gewidmet wurde. Die Analyse der einzelnen Paragraphen gibt uns die Möglichkeit, die wesentlichen Besonderheiten der Sklaverei und der sklavenhalterschaftlichen Verhältnisse aufzuzeigen.

Die Gesetze verzeichnen mehrere Arten der Sklavenbeschaffung: Kriegsgefangenschaft, gewaltsame Entführung in nichtkriegerischer Situation, Sklavenhandel, Schuldsklaverei (Kabale), natürliche Vermehrung der Sklaven, Sklavendiebstahl u. a. Der Gesetzgeber hat versucht, bei allen diesen Fällen die dabei entstehenden Verhältnisse zu reglamentieren und sie in eine rechtliche Bahn zu leiten.

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich auch mit dem Statut der Sklaven. Es wird darauf verwiesen, daß sowohl eine lebenslange als auch eine zeitlich begrenzte Form der Sklaverei existierte. Neben diesen Problemen sind besonders die sog. kabalen Verhältnisse bei Verschuldung Gegenstand der Untersuchung.

Die Analyse der Gesetze von Ešnunna läßt die Annahme zu, daß die Entwicklung der Sklaverei in der hier betrachteten Periode dazu führte, daß der Sklave als Besitz angesehen wurde. Das kommt auf verschiedene Weise in fast allen Paragraphen zum Ausdruck.

In den Gesetzen lassen sich viele Besonderheiten im Statut der Sklaven erkennen, die für die Untersuchung der Sklaverei und der sklavenhalterschaftlichen Verhältnisse von außerordentlich wichtiger Bedeutung sind. Der Umstand, daß die Sklaven gewisse Rechte besaßen, private Geschäfte abzuschließen, zu heiraten u. a., ist besonders hervorzuheben. Auch die Angaben über die Exploitation der Sklavenarbeit und ihre Anwendung in einigen Produktionsbereichen sind Gegenstand der Untersuchung.

Die Textanalyse zeigt, daß die Sklavenhalterschaft in Ešnunna zur Zeit der Herausgabe der Gesetze noch keine verhältnismäßig hohe Entwicklungsstufe erreicht hat. Es gibt noch viele archaische und unterentwickelte Formen, die für das Stadium der sog. patriarchalen Sklavenhalterschaft charakteristisch sind, d. h. für das Stadium, als die Sklavenarbeit noch nicht die Grundlage der Produktion war, sondern als zusätzliche Hilfe in dem Produktionsprozeß von materiellen Gütern eingesetzt wurde.

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ТРАКИЙСКАТА РЕЛИГИЯ IV. ЦАРЯТ И ЦАРСКАТА ВЛАСТ

ДИМИТЪР ПОПОВ

Рецензент: проф. д-р *Александър Фол*

Редактор: доц. д-р *Маргарита Тачева*

Димитър Попов. ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАКИЙСКОЙ РЕЛИГИИ. IV. ЦАРЬ И ЦАРСКАЯ ВЛАСТЬ

В изложении анализируется царский институт фракийцев. Сделан опыт сопоставить его с сущностью царских институтов Восточного Средиземноморья. Рассмотрены сходства и отличия в их общей характеристике, роль и значение. Полное исследование структур царских институтов осуществлено в связи с типологизацией общественно-экономических процессов, с сущностью государственно-строительной практики и религиозной активности различных районов в древности. В ходе формирования и развития царских институтов отчитывается влияние более развитых классовых обществ и идеологий на ранне-классовые и родово-племенные формации, как и их взаимодействия. Анализируя суть царских институтов, автор выделяет их качественную характеристику и специфику. Последовательно раскрыта структура царского института во фракийской среде. Основной акцент поставлен на характеристику, отличительные черты и инсигнии царской власти. Выделена также функциональная значимость владетеля и его титулование. Показана динамика процессов и явлений в их глубине и значимости.

Dimitar Popov. STUDIES ON THRACIAN RELIGION. IV. THE KING AND THE KINGSHIP.

The article covers the problems of the King institute in ancient Thrace. An attempt has been made for comparisons with the nature of kingships in the societies of the Eastern Mediterranean. The resemblances and the differences in their mutual characteristics are pointed out. The tracing out of their place and significance, the full examination of their structure is in connection with the nature of the social-economic processes, the base of state-construction practice and the religious activity at the various areas of the antiquity. At the formation and development of the king institutes is underlined the interaction between the developed societies and ideologies and the early class and tribal system, while the analyses are well defined as to their quality and specification. It is followed in succession the structure of the king institute at the Thracian society. Accent is given on the base characteristics, features and signs of the kingship. Special attention is paid on the functional significance of the ruler in the practice and his titling. Outlined are the dynamics in the development of the processes and the phenomenon of any kind.

Темата за царя и за царската власт не е нова в съвременната историография по тракология. В последните години интересът към нея изключително нарасна и автори като Ив. Венедиков, Г. Михайлов, Ал. Фол, Т. Д. Златковская, Ив. Маразов, Й. Юркова, М. Тачева, Д. Попов, Н. Неделчев и други пряко или косвено засягат в изследванията си¹ отделни нейни страни. В повечето случаи обаче те набелязват единствено тенденциите на интерпретациите на царския институт чрез понятия като политика (държава—идеология) и религия. Те улавят проблемно ситуацията, а в хода на проучванията си поставят отделни въпроси, но статично, като възможност за търсене. На практика никой от тях не взема проблематиката като изходна база за бъдещите си изчерпателни занимания.

Затова основната задача на настоящото изложение е да покаже многостранната културно-историческа картина на царския институт при траките. Тук е мястото да се направят опити за неговите съпоставки със същността на царските институти в обществата на Източното Средиземноморие, както и да се набележат очакваните прилики и разлики в общата им характеристика. Не по-маловажно за тяхното формиране и развитие е отчитането на взаимодействията на по-развитите класови общества и идеологии, към раннокласовите и към родовоплеменните формации и обратно, защото в хода на интерпретациите ще се открие качествена им определеност и специфика.

Отделните проблеми ще се дискутират на широката основа и на сравнителните съпоставки със сродните етнокултурни общности и с контактните зони, характерни за Източното Средиземноморие, в това число за Европейския Югоизток. На базата на хронологическата стратификация на изворните данни, на очертаните от тях хоризонти и на географските им проекции, на паралелите в областта на политическите и идеологическите реалности с по-близка или по-далечна историческа действителност и преди всичко на основата на комплексната интердисциплинарна методика ще се оформи и структурата на самото повествование. Това е още по-наложително, ако се има предвид, че от методическа гледна точка често съпоставките на разностранните свидетелства, които ще се търсят на синтезно равнище, са по-скоро асинхронни с тракийската действителност². При тази диахронност на съпоставителния метод няма да стане въпрос за абсолютно стриктното съблюдаване на хронологическото подреждане, а за неговата относителност.

Поради тази причина ще използвам и една вече проверена, но по-малко директна методика, отколкото паралелизма между непосредствените свидетелства на епохите³. Най-общо това означава, че ако някой културно-исторически факт или явление се засвидетелствува в зоната на Източното

¹ Интерпретациите на отделните автори ще се дискутират и цитират последователно в хода на изложението.

² Фол, А. История на българските земи в древността. С., 1981, 9—23, 153—159.

³ Lévêque, P. Formes et structures méditerranéennes dans la genèse de la religion grecque. — *Prælectiones patavinæ*, 1972, 146—147; Lévêque, P. Le syncrétisme créto-mycénien. — In: Dunand, Fr., P. Lévêque. *Les syncrétismes dans les religions de l'antiquité. Colloque de Besançon*. Leiden, 1975, 22—23 sq.; Попов, Д. Тракийската религия (Проблеми на съвременната историография). — В: Университетски изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. Т. 2. С., 1987 (под печат).

Средиземноморие или в района на Европейския Югоизток и особено в Тракия за времето на I хилядолетие пр. н. е. (включително до римското завоюване) и ако неговите по-ранни корени не оставят съмнение за датирането му, той задължително трябва да се отнесе към един по-ранен период, към епохата на т. нар. Микенска Тракия⁴.

Следователно в хронологическия си обхват темата ще има за горна граница времето на късната бронзова епоха. Тогава за първи път на територията на южнодунавските земи отчетливо се долавя съществуването на държавнообразователни процеси и дори е възможно да се извърши сравнително стабилно политическо райониране на страната. Долната граница съвпада със залеза на последните тракийски династически домове, които се претопяват под ударите на римската военна машина и никога по-сетне не се възвръщат. Следващото развитие на този сложен процес се проследява с много примери в действие, включително до залеза на Втората българска държава, в наскоро появилата се монография на Г. Бакалов⁵.

Преди да пристъпим към конкретната интерпретация на изворните данни, е редно да направим уговорка от общо методически естество. И досега в историографията се защитава теорията за сакралния (магичния) произход на царската власт, която произлиза от жреческата. Твърди се, че свещеният цар води началото си от чудотворните способности на могъщите знахари и заклинатели, прорицатели и магьосници. Изказаната теза принадлежи на Дж. Фрейзър и на неговите последователи и намира стабилна опора в концепцията за магическата сила у самия човек⁶.

Генерализацията на мненията, която отхвърля първичността на светската (политическата) власт, е типична спекулация на сравнително-етнографската школа, която изхожда от еволюционното схващане и от постулата за единството на човека и на неговата култура. Очевидната несъстоятелност на предложената концепция се крие в теоретичните схващания и в упоритите опити да се обясни всичко в света с въздействието на религията. И прав е С. А. Токарев, когато критикува Дж. Фрейзър, че всъщност „е обърнал нагоре с краката истинската причинна връзка: племенните вождове и царете не са имали власт затова, че са им приписвали магична сила, а тъкмо обратното — тя им се е приписвала, защото са имали власт“⁷. Въпреки че сакралната и светската царска власт се преплитат по много сложен начин, в основата им стоят не идеологическите, а политическите функции на притежателите им. Фр. Енгелс посочва, че „създаването на първите наченки на наследствената аристокрация и на царската власт се осъществяват с възникването на имуществените различия в първобитната община“⁸. Според него жреческите прерогативи на вождовете са тяхно притежание именно като върховни представители на племето или на племенния съюз.

Валидността на теорията на Дж. Фрейзър се пренесе автоматично и безкритично в българската историография по отношение на тракийската среда. Още през 1913 г. в проучванията си върху бита на старите траки според класическите писатели Г. Кацаров писа за първи път, че вероятно у някои тракийски племена „жрецът на главния бог е същевременно и княз на племето“. Той прие, че подобно обединение на политическата и на духовната

⁴ Фол. А. Политическа история на траките. С., 1972, 38—68.

⁵ Бакалов, Г. Средновековният български владетел (Инсигнии и титулатура). С., 1985.

⁶ Frazer, G. Lectures of the early history of the kingship. London, 1905; Frazer, G. Les origines magiques de la royauté. Paris, 1920; Фрейзър, Дж. Златната клонка. С., 1984.

⁷ Токарев, С. А. Послеслов към съветското издание. — В: Фрейзър, Дж. Цит. съч., с. 891.

⁸ Маркс, К., Фр. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 109.

власт в ръцете на владетеля не би изглеждало чудно, „ако се припомни, че у много племена княжеската власт е произлязла от жреческата, от магическата“ и по този начин буквално сподели позициите на своя предшественик⁹. За съжаление мнението не срещна възражения и постепенно се възприе от съвременниците.

При развитието си обаче религията е тясно свързана с всички страни на обществения живот — от икономиката до социалната психология. И не може да бъде иначе, защото тя е една от формите на обществено съзнание, на идеологията. А всяка идеология в известен смисъл е отражение на материалното битие на хората и на икономическата структура на обществото.

В този смисъл К. Маркс говори, че религията няма своя самостоятелна история и на практика е само изопачено отражение на историята на човешкото общество¹⁰.

В духа на тези теоретични постановки магическите и религиозните нярвания не може да се разглеждат като първопричина за възникването на едни или други обществени институции (в това число и на политическата, и на държавната власт, и на царския институт). Не бива да се забравя обаче, че връзката е двустранна. И ако е вярно, че религията се поражда от материалните условия на живот, не по-малко безспорно е нейното обратно влияние върху материалното битие в определена историческа среда и въобще върху всички области на живота¹¹.

В античните общества на Източното Средиземноморие същностната характеристика на царя и на царската власт облича най-различни по форма одежди. Идеята за сливане на жреческите функции с царската власт се засвидетелствува най-рано и най-чисто в Египет. Непо повече — там царете жреци не изчерпват функционално религиозните прерогативи на владетелите. Те се почитат не само като свещенослужители, посредници между хора и богове, но и като действителни божества. Класовоексплоататорската роля на държавата и на религията не се демонстрира никъде така ясно, както в обожествяването на висшия носител на държавната власт — фараона. Той се схваща като роден от връзката между бога и царицата, следователно за син на самия бог¹².

Идеята е ранна и се наблюдава още в додинастическия период, ако се има предвид представянето на цар „Скорпион“ много по-малкабно и с по-голям ръст от сънародниците му. Същото се отнася и за по-късните царе от самото начало на Старото египетско царство — фараоните Нармер, Дена и Сомерхет¹³. Затова изглежда неоснователно определението за владетеля като пръв между равни, като „почти неразличаващ се от могъщите му приближени велможи“, въпреки че е техен ръководител¹⁴. Обожествяването и идеологическото оправдание на властта на тези първи царе е в зависимост от налагането на деспотичната им сила над отделните номи и над цялата страна, както и на по-късното завоюване на Долен Египет и установяването на единна държавна организация. Този процес довежда до подчиняване на всички обществени групи на царя, до съсредоточаване в ръцете му на целия

⁹ Кацаров, Г. Битът на старите траки според класическите писатели. — СББАН, 1, 1913, с. 13.

¹⁰ Токарев, С. А. Религия в истории народов мира. М., 1965, 24—25, 595—599.

¹¹ Пак там.

¹² Moret, A. Du caractère religieux de la royauté pharaonique. Paris, 1902.

¹³ Постовская, Н. М. Начальная стадия развития государственного строя в Древнем Египте по данным источников, современных архаическому периоду. — ВДИ, 1947, № 1, 242—243 с лит.

¹⁴ Неделчев, Н. Проблеми на културните връзки и взаимоотношения в Източното Средиземноморие през II хил. пр. н. е. С., 1984 (автореферат на кандидатска дисертация).

административен, политически и идеологически апарат на страната, където контролът на общината, опосредствуван чрез силата на аристократичните съвети и на жреческите колегии, е сведен до минимум¹⁵.

В историографията обаче разбирането на фараона като „богочовек“ и „бог“ се дължи на някои автори като резултат на литературна хиперболизация, към която са склонни египтяните и следователно това са условни титли. Основният аргумент, привеждан в защита на тази концепция, е, че фараонът почита боговете и затова е невъзможно той самият да е бог, защото първата позиция го сближава с обикновените смъртни¹⁶. Схващането е неоснователно по същия начин, както и антиподната крайност в литературата. Според нея идеята за живото божество и за божествения статут на властта на фараоните, които са възплъщение на бога създател и приемат неговата природа и функции, проследствува традиционно и консервативно от най-древни времена до края на египетската култура¹⁷. Становището абсолютизира управлението на божествените владетели в една автентична, теократична монархия, където те изпълняват и най-важните религиозни обреди. То не отчита въздействието на социално-политическите условия, които търпят редица промени за различни периоди от време, а не са веднъж завинаги дадени.

Възможен е и обратен процес на подмяна на божествения статут на фараоните в статута на обикновени смъртни в зависимост от промяната на социално-политическата конюнктура. Добър пример в това отношение е фараонът Ехнатон и забравата му. Кризисните периоди и дестабилизирането на политическата власт водят до временни изменения на разкритото в чист вид съдържание на царския институт. Търсените потвърждения не е трудно да се открият при сътресенията в египетското общество в края на Старото и на Средното царство, където не са малко случаите с отхвърлянето на представата за владетеля като живо божество¹⁸.

Царското управление в Двуречието до основаването на Вавилонското царство от Саргон I (2316—2261 г. пр. н. е.) никога не постига посочените размери и тежест, нито заема подобна консолидирана позиция, както в Нилската долина, по простата причина, че то се организира по-скоро на местна, отколкото на национална основа. Това не означава, че безрезервно трябва да се приеме тезата за различните исторически основи на царските институти в двете общества¹⁹. Нейната методологическа несъстоятелност е очевидна и следователно тя е неоснователна. Факт е обаче, че в противоположност на Египет населението на Месопотамия, обединено последователно в различни общества за сравнително големи периоди от време, не придава на политическата власт размерите на разкритата вече абсолютизирана в съвременната историография концепция.

Твърде малко са например шумерските царе, които претендират да управляват вследствие божествена селекция и следователно да имат претенции да притежават божествени прерогативи. Макар че те често се изобразяват лице в лице с бога и дори носят божествени атрибути, с малки изключения всичките са смъртни и имат прозвището „велик човек“ — *lugal*²⁰.

¹⁵ Posener, G. *De la divinité du pharaon*. Paris, 1955; Коростовцев, М. А. Религия Древнего Египта. М., 1976, 148—156.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Moret, A. Цит. съч.

¹⁸ Неделчев, Н. Цит. съч.

¹⁹ Frankfort, H. *Kingship and the gods*. Chicago, 1948; James, E. O. *Myth and ritual in the ancient Near East. An archaeological and documentary study*. New York, 1958; Вж. и Hocart, A. K. *Kingship*. Oxford-London, 1927.

²⁰ Dhorme, E. *La religion assyro-babylonienne*. Paris, 1910; Labat, R. *Caractère religieux de la royauté assyro-babylonienne*. Paris, 1939.

Свещеният брак на тези ранни месопотамски владетели нерядко се засвидетелствува по паметници на шумерската глиптика. Не бива да се забравят легендите за Ишар, Енкиду и Гилгамеш, които пряко разкриват идеята за свещения брак между богинята и земните хора²¹. При всички положения носителите на властта са също обект на религиозно поклонение, защото имат привилегиите на върховни жреци. От тази позиция владетелите поддържат динамичната връзка между света на смъртните и мечтания свят на боговете. Ето защо една поговорка твърди: „Сянката на бога е човекът, а сянката на човека са другите хора; човекът е царят, който е като огледало на бога“²².

Обожествяването се наблюдава пряко едва при първите владетели на Вавилон в рамките на възникналата деспотична държава при Саргон I. Добри предпоставки за създаването на божествената царска институция могат да се открият най-вече в почти пълното унищожение на предходната шумерска аристокрация. Сега именно държавната власт на акадските владетели става неограничена и ако трябва да се търсят сравнения, размерите на царството през този период превъзхождат държавата на фараоните от времето на Старото царство²³. Въпреки това до управлението на Нарамсин (2236—2200 г. пр. н. е.) местните господари неофициално ползват божествени почести, което личи от титулатурата при собствените им имена, например „Моят бог Саргон“ или „Моят бог Римуш“. Едва от момента, когато Нарамсин спечелва жречеството чрез редица отстъпени привилегии, той започва официално да поставя в надписите детерминатива на божеството пред името си и дори официално е обявен за „бог на Акад“²⁴.

Както в Египет, и тук божественият статут на царете остава винаги в пряка зависимост от социално-политическите сътресения. Така в края на управлението на Нарамсин сред жречеството и сред самото общество се наблюдава силна реакция срещу божествените му прерогативи — факт, който разкрива незавършения процес на укрепването на деспотията в Акад. Примерът с този владетел, който сам се нарича „могъщ бог“ и дори заповядва да се изобразява в релефите с висока шапка, украсена с рога — символ на боговете, намира единични подражатели, които претендират да притежават високата чест и достойнство на живия бог²⁵.

Обожествяването се засвидетелствува пряко при господството на царете от третата династия на Ур. Те осъществяват „най-класическата форма на власт“, характерна за източните монарси. Тя е не само абсолютна и неограничена, тъй като олицетворява върховното единство на страната, но намира и идеологическо основание в божествената същност на притежателите си. Точно сега е времето, когато жречеството и храмовете са в пълна зависимост от върховните господари, а общините са им подчинени. Размерите на нецарската поземлена собственост се ограничават до минимум, а масата на обикновените общинници така и не притежава сила, за да поведе борба с властващия деспотизъм. През този период обществено-политическата организация на държавата се приближава до голяма степен до статута на

²¹ Антонова, Е. В. Представления обитателей Двуречья о назначении людей и глиптика IV-первой половины III тыс. до н. э. — ВДИ, 1983, № 4, 88—96.

²² Labat, R. Цит. съч., с. 222 с извори.

²³ Дьяконов, И. М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. М., 1959, с. 236.

²⁴ Dohrme, E. Les religions de Babylonie et d'Assyrie. Paris, 1949; Вж. и Engnell, I. Studies in divine kingship in the ancient Near East. Uppsala, 1943; Frankfort, H. The problem of similarity in ancient near eastern religions. Oxford, 1951.

²⁵ Дандамаев, М. А. Государство и религия на Древнем Ближнем Востоке. — ВДИ, 1985, № 2, 3—8.

египетското общество от Старото, Средното и Новото царство. В тази атмосфера са естествени сходствата в идеологическите представи, свързани с ранга на царете и с тяхната власт. Този е пътят, по който върховният бог Бен-Енлил се превръща в бог цар, а и самата царска институция се обожествява. Любопитното е, че за владетелите не се строят специални храмове, а статуите им се поставят в параклиси или ниши в големите светилища. Всеки осми месец от годината населението има задължението да извършва жертвоприношения в тяхна чест²⁶.

Въпреки физико-географските особености на двете области и разликите в космогоничните представи на населението в Египет и в Месопотамия обожествяването на царските институти има еднакви предпоставки. Те намират основание в образуването на единни държави чрез обединението на Горен и Долен Египет, в подчинението на Месопотамия под властта на царете от Акад и Ур. Неограниченото деспотично господство, пълната зависимост на всички социални слоеве от владетеля, устойчивата за определени периоди политическа ситуация — всичко това засилва вярата в божествения произход на царската власт, в самото обожествяване на носителите ѝ, мощни идеологически инструменти за потискане в ръцете на господстващата класа.

И все пак в Египет идеята се засвидетелствува много по-стабилно и съществува с малки прекъсвания почти през цялата му история. Фараонът се схваща не само като приемник на бога на слънцето — „син на Ра“ (за да се подчертае по този начин историята за физическото раждане на царя като бог). Той претендира да е и земното въплъщение на бог Хор и дори добавя към името си неговия титул, за да се наблегне този път на божествените му пълномощия да управлява в двореца в качеството на бог, който божествата обличат в царски одежди. Нещо повече, той официално се нарича владетел на двете земи, т. е. на Горен и Долен Египет, носи двойна корона, която символизира единството на двете области и като цар бог успешно олицетворява сплотеността на нацията. Самият фараон е национален бог, а задълженията му включват изпълнението на държавни функции и дела за благо на народа²⁷. Сега е изключително трудно да се посочи разграничителната линия между бога и човека цар, да се каже кога се осъществява прехода от божествената, свръхестествена, безсмъртна същност към светската и смъртната му качествена определеност. Така е, защото не се прави разлика между символичното изображение и действителното присъствие. И след като се говори, че фараонът е бог, има се предвид, че той не толкова играе неговата роля, колкото, че царят наистина е бог и че богът фактически присъствува в тялото на владетеля по време на една или друга негова дейност²⁸.

Обожествяването на царския институт на фараоните в Египет, неговото сравнително стабилно просъществуване през епохите до налагането на християнството се крият в по-ранното възникване на централизирана държава и в политически по-устойчивото и по-слабо засягането от етнически промени общество. От значение е и стриктният свещен церемониал, присъщ на целия придворен живот: падането по очи пред царя, целуването на земята пред краката му, забраната да се произнася неговото име, присъщите му религиозни емблеми и атрибути като познание, върховна власт, защита и наказание, всеки един от които се проявява в бога, а самият фараон е именно този бог.

²⁶ Фрейзър, Дж. Цит. съч., с. 138.

²⁷ Франкфорт. Г. и др. В преддверии философии. М., 1984, 71—91.

²⁸ Пак там, с. 73.

Като се изключат разискваните примери, в месопотамско-вавилонските монархии (а впоследствие и в асирийските) владетелите никога не се считат безспорно и несъмнено за божества, още по-малко за техни земни въздействия или за персонификации, като се изходи съобразно с утвърдената в съвременната историография практика да се прави сравнение с т. нар. египетски модел²⁹. Прякото обожествяване е повече или по-малко завоалирано, а царете за различните периоди никога не придобиват божествения статут на фараоните. Те са начело на гражданската администрация, върховни жреци, съдии и главнокомандувачи, но само в изредените случаи поемат функцията да представляват същностната характеристика на бога, да са в абсолютния смисъл на думата живи божества³⁰.

Твърде интересна, но със свои специфични черти е фигурата на владетеля в Иран. Като пръв между равни той е „първи цар“ — цар на царете, но е и „първи човек“. Поради братските връзки със Слънцето и Луната личността му е свята и има свещен статут. Прерогативите му се изразяват в качества да свещенодействува при церемониите и при свещените тържества и празници, в култовите помещения и по-късно в храмовете на огъня с възможностите на върховен жрец³¹. Продължителната царска профетическа традиция се видоизменя при династията на Ахеменидите. При нея се въвежда строго централизираният култ към Ахура-Мазда — най-великият между боговете, който е божественият покровител на владетелите и съхранява властта им.

Прякото обожествяване, превръщането на свещените суверени в живи божества не може да се долови стабилно в историческия живот на обществото. Дори персийските царе от династията на Ахеменидите, създали първата в историята държава империя от Нубия до Северна Индия, се считат само за представители на боговете на земята и не се обожествяват по примера на фараоните в Египет или на царете от Акад и Ур³². Те са единствено божии наместници в действителния свят на хората. С тези си качества застават на върха на йерархическата социална пирамида и претендират да са царе на четирите страни на света. Божественият произход на тяхната власт осигурява и охранява абсолютното им и неограничено господство над държава и поданици. Те самите се превръщат в център на всички събития, стават покровители и хранители на своя народ и държава, те са динамичната ос на Вселената и от тяхната воля зависи всичко в света и в обществото.

В Анатолия, по-точно в хетското общество, царският институт също притежава собствена специфика при структурното си изграждане. И тук „великият цар“, който е начело на армията, е първи съдия и главен жрец на божествата³³. Изглежда все пак, че дори най-мощните владетели на държавата не се обожествяват приживе. Въпреки че носителят на властта се нарича „син на боговете“ и дори носи титлата „моето слънчево божество“, той се превръща със сигурност в бог едва след смъртта си. Но подобно обожествяване е явление с коренно различен характер от вече анализирания случай. То е в пряка връзка с есхатологичните представи за задгробния свят и

²⁹ Vlachos, G. Les sociétés politiques homériques. Paris, 1974, 146—148 с. лит.

³⁰ Неделчев, Н. Цит. съч.

³¹ Christensen, A. Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire des Iraniens. Stockholm, 1917, Vol. 1; Leipzig, 1934, Vol. 2; Windengeren, G. The sacral kingship of Iran. — In: Regalia sacra. Leiden, 1959, 242—259; Windengren, G. Die Religionen Irans. Stuttgart, 1965.

³² Дандамаев, М. А. Цит. съч., с. 3.

³³ Dussand, R. Les religions des hittites et des hourites, des phéniciens et des syriens. Paris, 1949; Ардзинба, В. Г. Ритуали и мифы Древней Анатолии. М., 1982.

с култа към починалите прадеди. То не зависи от контролните функции на общината, не се опосредствува от контрола на аристократичните съвети нито засяга интересите на жреческите колективи³⁴.

Въпреки че е трудно да се определи същностната характеристика на хетските царе, за момента изглеждат несъмнени отношенията им с бога на бурите. От него те получават божествената си инвеститура и прерогативите на управлението си. Независимо от териториалната и още по-важно — от хронологическата близост и приемственост с обществата в Двуречието и в Египет, взаимодействията вероятно се оказват недостатъчни, за да се възприеме вече разкритата готова и проверена идеологическа форма по отношение на царския институт. В политически, административен и духовен план хетската държава никога не достига до създаването на класическа източна деспотия. Федеративният ѝ характер, страничните военно-административни области начело с родствениците на царя са достатъчно дестабилизиращи фактори. Те възпрепятствуват укрепването на властта и пречат на отделните владетели да наложат на обществото идеята за божествената си същност.

Покровителството от бога не е нещо изключително, за което и да е древноизточно общество. Но то не е достатъчна предпоставка да се търси непременно божествена характеристика за върховния династ. Тя се долавя само в определени моменти в хетското общество и може да се докаже единствено за точно установени отрязъци от време. Имам предвид обстоятелството, че при изпълнението на някои ритуали царят се появява в т. нар. „дреха на божествата“. Този факт изглежда обяснява как владетелят е бог не само след смъртта си, но при определени ритуали изпълнява божествени функции в действителния живот³⁵. Или хетските царе богове не са постоянни, а временни възплъщения на божествените възможности. Любопитно е, че в някои скални релефи (например на Хатушил III) владетелят се изобразява с висока, конична шапка с рога, идентична с тази от изображенията на божествата, на които именно царят принася жертви. Или носителят на властта отново е с характеристиката цар бог. При всички положения обаче тя е временна, а божествените функции се разкриват единствено в ритуалната практика³⁶. Анализът на царския институт при хетите има съществено значение, тъй като дава възможност да се отчетат основните специфики, присъщи на развитите класови и раннокласовите общества, както и взаимодействията помежду им при формирането на идеите за владетеля и неговата власт.

Задачата на изложението няма амбицията да разкрие мястото, значението и типологията на царските институти в държавните организации на античността. Подобни цели изискват огромен труд и поне засега изпълнението им е немислимо поради ширината на границите му и заради новата проблемна ситуация, към която насочват етнографските изследвания за развитието на съвременните примитивни народи³⁷. Приведените примери не само наблягат върху неразривната връзка между държава и религия при обозначените общества от края на III и към средата на II хилядолетие пр. н. е. Те са от голямо значение поради констатираните разлики в структурното изграждане на царските институти — разлики, които се набелязаха в последно време и в историографията.

³⁴ Неделчев, Н. Цит. съч., 87—90.

³⁵ Ардзинба, В. Г. Цит. съч., 55—56.

³⁶ Пак там.

³⁷ Фрейзър, Дж. Цит. съч.

Доскоро генерализацията на мненията класираше всички древни общества от зоната на Средиземноморието в една категория. Нейното название се изразяваше с формулата „теократична монархия“³⁸. Преследваната цел бе да се докаже, че теократичната идея се установява неизменно навсякъде. Така се оформи официална концепция за теократичната власт такава, каквато тя възниква в зората на II хилядолетие пр. н. е в месопотамско-вавилонските монархии, а сетне — в асирийските и в анатолийските, като се изходи според установената практика по примера на египетския модел³⁹. Както се вижда, дори само от приведените данни подобно определение (макар и универсално) има своя нюансировка и показва повече или по-малко различия съобразно с местата и епохите, към които се прилага, независимо че към средата на II хилядолетие пр. н. е. Източното Средиземноморие (в това число и Югоизточна Европа) е активна етнокултурна, контактна зона, предполагаща многобройните последователни взаимодействия и взаимни прониквания на цивилизации и на култури.

Абсолютизирането на концепцията за универсалността на „теократичните монархии“ (теза, която настоящото изложение не приема) доведе логично до друга крайност в историографията. Тя се изразява в пълното отхвърляне съществуването на теократичен субстрат в структурното изграждане на микенските държавни организации и на царския институт. Наистина, въпреки интензивните икономически контакти, сходствата в производството и особено общността в културно отношение — белези, които говорят за прилики в политическо отношение, нищо не може непосредствено да докаже, че държавните режими са задължително еднакви навсякъде в Ахейска Гърция, както в Анатолия или в Месопотамия и в Египет⁴⁰.

Идеята за приемствеността на божествената същност на властта и на нейните земни инкарнации на ниво предводители на царски династии не се приема от редица автори по отношение на микенската действителност. За това направление в историографията върховният суверен, обозначен чрез понятието *wanax*, не включва като съдържание нито априорно, нито апостериорно каквото и да е смесване между религиозни и управленчески функции. По този начин най-ревностните поддръжници на тази концепция начело с Дж. Милонас упорито защитават теорията за собствения произход на „микенското чудо“, отхвърлят всякакво влияние на Изтока и се обявяват срещу ред безспорни интерпретации, където взаимодействията, разгледани на равнището на единна и обширна, етнокултурна контактна зона, не презивикват съмнение⁴¹. Следователно за тях микенският господар, който стои на върха на социалната пирамида, не се идентифицира с върховния жрец, не се счита за божествена личност, нито дори за представител на божеството в земния живот, за разлика (най-общо казано) от източните владетели.

Теорията има допълнителни основания, ако не се забравя обстоятелството, че между общества по долините на големите реки Нил, Тигър и Ефрат и общества на древния елински свят от II хилядолетие пр. н. е. съществуват дълбоки различия в климата; географското разположение,

³⁸ Vlachos, G. Цит. съч., 146—148 с. лит.

³⁹ Пак там. Отликите са отразени от James, E. O. Цит. съч., с. 80 сл.; Gadd, C. J. *Ideas of divine rule in the ancient east*. Oxford, 1948; Ellul, J. *Le droit biblique d'après l'exemple de la royauté et des cultures orientales*. — In: *Mélanges Brethe de la Grassaye*. Bordeaux, 1967, p. 253 sq.

⁴⁰ Vlachos, G. Цит. съч., 111—119 с. лит.

⁴¹ Mylonas, G. E. *The wanax of the mycenaean state*. — In: *Classical studies presented to Ben Edwin Perry by his students and colleagues at the University of Illinois*. Urbana, 1969, 66—79; Janssens, E. *Royaume mycénien et olympien. Le pouvoir et le sacré*. — In: *Annales du centre d'études des religions*, 1. Bruxelles, 1962, 87—102.

традициите, колективния менталитет, особено социално-икономическите изходни начала и т. н. Тези разлики поставят под съмнение всяко бързо прехвърляне на магическите и религиозните разбирания на Ориента в микенските държавни организации.

Колкото и привлекателна да е концепцията, защото тя коренно преобръща цялостната картина за историческото развитие на тази зона от античността, нейната абсолютизирана крайност буди съмнения и предизвиква не по-малко възражения. Имам предвид най-напред констатацията, че моделът на микенската религия се долавя още на остров Крит, а едва ли някой ще се наеме да отрича безспорността на критско-микенския религиозен синкретизъм. Нещо повече, напоследък със солидни аргументи и стабилна доказателственоост се предположиха някои средиземноморски форми и структури в генезиса на същинската елинска религия⁴². Чрез проследяването на жреци, храмове, божества и т. н. П. Левек убедително разкри, че микенският свят е тясно свързан с обширната социално-икономическа, държавно-политическа и религиозно-идеологическа общност, която е контактната зона на Източното Средиземноморие. Голяма научна стойност има наблюдението му, че някои от гръцките богове и герои (дори в класическата епоха) запазват имена, които нямат гръцки произход и потвърждават приемствеността на идеите в политиката и в духовната сфера. В светлината на последните проучвания, към днешна дата изглежда почти неоспорим континуитетът в развитието на представите от времената на разцвета на остров Крит до Гърция през класическата епоха, чрез посредничеството на микенските царства⁴³.

В тази обстановка най-голяма стойност има наблюдението, че името, което посочва върховния владетел в микенските държавни организации — *wanax*, не е с гръцки произход⁴⁴. Това не е случайно, тъй като микенските дворци заимствуват редица важни елементи от Крит. Точно за дворците на острова от особено значение са анатолийските, дори египетските влияния⁴⁵. Въобще анатолийските въздействия се засвидетелствуват там още от времето на неолитната епоха. Прави са авторите, които твърдят, че е крайно време да се откажем от класическата формула, според която „критско-микенският синкретизъм е среща между средиземноморската и индоевропейската религия“, защото и лувитите също са индоевропейци, както и елините⁴⁶. В тази атмосфера е естествено аналогите да се търсят най-напред на остров Крит, а оттам в по-малките или в по-големите монархии на Близкия и на Средния изток.

Проблемът опира до съществуването на обширна, етнокултурна контактна зона, където процесите и явленията се намират на почти еднакво ниво на развитие. Ето защо важно за изложението е да се изтъкне не толкова индоевропейското, колкото общото в средиземноморското наследство. Макар

⁴² Lévêque, P. *Formes...*, 145—180.

⁴³ Lévêque, P. *Le syncrétisme...*, 19—73 с лит.; По старата лит. у Nilsson, M. *The mycenaean origin of Greek mythology*. Berkely, 1932; Nilsson, M. *Homer and Mycenae*. London, 1933; Nilsson, M. *The mycenaean religion and its survival in Greek religion*. Lund, 1950.

⁴⁴ Vlachos, G. Цит. съч. 87—89 с лит.; Lejeune, M. *Prêtres et prêtresses dans les documents mycéniens*. — *Collection Latomus*, 45, 1960, 129—139; Pouglièse Caratelli, G. *Aspetti e problemi della monarchia micenea*. — *La parola del passato*, 1959, p. 401 sq.; Gérard-Rousseau, M. *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*. Rome, 1968; Andrados, F. *Les institutions religieuses mycéniennes*. — *Mions*, 18, 1970, 170—203.

⁴⁵ Lévêque, P. *Le syncrétisme...*, c. 24 с лит.; Dietrich, B. C. *Some light from the east on cretan cult practice*. — *Historia*, 16, 1967, 385—413; Вж. и сборниците *The mycenaean in the Eastern Mediterranean*. Nicosie, 1973; *Sanctuaries and cults in the aegean bronze age*. Stockholm, 1981.

⁴⁶ Lévêque, P. *Le syncrétisme...*, 21—22.

и не абсолютизирана като задължителна формула, теократичната идея ще бележи в известен смисъл и микенската религия до момента, в който тя ще се изтласква от рационалистичната съзерцателна философия на гръцката класика или ще просъществува като изолирана преживелица, бледа следа в някои царски ритуали и култове, чийто смисъл постепенно ще се губи и не ще може да се разгадае.

В дворцовите монархии религията е част от всичко, което формира държавата. Освен икономически, административни, политически или военни достойнства владетелят интегрира в себе си и религиозни прерогативи. Организатор на човешката дейност, на всичко в един действителен свят, той е реална или въображаема инкарнация на единството на обществото. От тези позиции се сумират и оправдават идеологически всички форми на експлоатация в страната. Царят играе класова роля по отношение на неравенството сред населението. Следователно мястото и значението му в микенската религия е първостепенно, защото е длъжен да осъществи единството между политическата власт и нейните божествени санкции и понеже функционално е натоварен да организира култовите практики⁴⁷.

Най-точно казано, царят в Микенска Гърция (waпax) е с качествената характеристика цар жрец, за да има в ръцете си ръководния и организаторски талант в идеологията. Този факт говори, че положението на континента не е по-различно от това на остров Крит и в древноизточните общества, макар и да има своя нюансировка и своеобразност. Обстоятелството, че дори класическа Гърция пази спомена за царете жреци, колкото и да е избледнял с времето, идва да потвърди, че микенските държавни организации познават институцията цар жрец.

Формулирана по този начин, идеята може да се развие в смисъл, че владетелят в микенските царства се схваща и като живо божество. Тезата както винаги не е нова и така абсолютизирана, принадлежи на П. Уолкот⁴⁸. Авторът изхожда от мнението на С. Мартинатос, за когото масата от населението гледа на микенските монарси не като на обикновени смъртни, а като на нещо повече и следователно царят се почита като бог и по време на неговия живот, а не само след смъртта му⁴⁹. За още по-голяма прецизност е необходимо да се съобща, че същностната характеристика waпax се извежда за първи път от Л. Палмер. Той нарича този официален държавник наследствен цар жрец, но скоро добавя към него и термина цар бог, за да го отъждестви със земното въплъщение на бога⁵⁰.

От тези изходни позиции П. Уолкот се опита да докаже, че микенските гърци възприемат концепцията за монархията от царската идеология на Египет. Разсъжденията се стимулираха от предполагаемото участие на микенските владетели заедно с египтяните в битките срещу хиксоските нашественици. Допусна се дори, че културните влияния се дължат на самите хиксоси. Изгонени от Египет, те намират ново царство в Арголида след 1600 г. пр. н. е. По този начин „микенското чудо“ получи не друг, а египетски произход, а обожествяването на царския институт и схващането на династите

⁴⁷ Webster, T. B. L. *La Grèce. De Mycènes à Homère* (Archéologie — art — littérature). Paris, 1962, p. 113, 300; Nedelčev, N. *Herausbildung der Ideologie der ersten Klassengesellschaften. Die Königsgötter von Mykene*. — В: Изследвания в чест на проф. д-р Хр. М. Данов. С., 1985, 293—305.

⁴⁸ Walcot, P. *The divinity of the mycenaean king*. — *Studi micenei ed egeo-anatolici*. 2. Roma, 1967, 53—62.

⁴⁹ Пак там. с. 53; Marinatos, S. *Kreta und das mykenische Hellas*. Munich, 1959.

⁵⁰ Palmer, L. R. *Mycenaeans and minoans. Aegean prehistory in the light of the linear B tablets*. New York, 1963, p. 16 sq.; Palmer, I. R. *The interpretation of mycenaean Greek texts*. Oxford, 1969, p. 83 sq.

като живи божества се реализира под непосредственото египетско въздействие⁵¹.

Впрочем срещу предложената абсолютизирана „египетска“ концепция се изказаха аргументи, които няма да привеждам отново⁵². По-важно е, че в микенските държа̀ни организации божественият характер на царската власт и на царя има редица основания. На първо място е фактът, че името *waпax*, което се споменава в табличките с линейното писмо Б, не посочва винаги бога, а съобразно с обстоятелствата се употребява или за бога, или за живия цар. П. Левек е прав, когато твърди, че за обществото е валиден в митологичен план един двоен регистър — божествен и царски⁵³. В тази връзка не могат да се разберат допълнителните му, но неизказани колебания относно разбирането на микенските владетели и като живи божества, а не само като притежатели на привилегията да се обожествяват едва след смъртта си. Понятието *waпax* е достатъчно да покаже двата аспекта на една и съща, основна за обществото действителност, където божественото прелива в царското и обратно. Затова Л. Палмер е прав, когато говори за равнозначността при употребата на понятията цар бог и бог цар⁵⁴.

Разбира се, когато се защитава подобна концепция, се има предвид по-скоро нейната относителност, отколкото задължителната ѝ валидност. Същностната характеристика на царския институт (както при разгледаните вече общества) е в пълна зависимост от контролните функции на общината, от невъзможността да се установи деспотична власт, от многообразието на усложнената политическа обстановка — твърде променчива за различните периоди. Естествен посредник между хора и богове и организатор на всяка човешка дейност, царят в микенските държавни организации е не само предводител на духовенството и действащ върховен жрец. Той е предмет и на абсолютен божествен култ поне за определени периоди от време. Едва с изчезването на микенските центрове, отделен от боговете, царят губи божествения си характер, всичките си предишни свръхестествени прерогативи, а идеята за него се профанира до нивото жрец⁵⁵. Отсега нататък думата *waпax* не само няма да се употребява, но и ще изчезне в изворите.

Дори в Атина, която между всички полиси изглежда най-малко засегната от дорийското нашествие, божественият цар преживява малко след микенската епоха. Той не е вече *waпax*, а *basileus*, за да загуби съвсем предишните си функции със създаването на длъжността на архонта базилевс. Времената, в които религията е навсякъде, са безвъзвратно отминали с отмирането и със залеза на микенските дворци. В тази атмосфера не бива да се отхвърля прякото взаимопроникване между политика и религия в микенските държавни организации — показани тук единствено чрез примера на царя *waпax*. Това ще рече, че в едно такова общество дори човешките дейности, колкото и профанни да са, се свързват с един божествен начален тип. Двойният (божествен и царски) регистър е в сила до радикалната промяна на царския институт, до момента, в който владетелят *waпax* губи божествения си характер и се превръща в обикновен *basileus*⁵⁶.

С очертаването на картината около мястото на династа в микенските държавни организации настоящото изложение изчерпа прегледа на развитието

⁵¹ Walcot, P. Цит. съч., 53—62.

⁵² Mylonas, G. *Mycenae and the mycenaean age*. Princeton, 1966, 108—210.

⁵³ Lévêque, P. *Le syncrétisme*. . . , 28—29.

⁵⁴ Palmer, L. R. *Mycenaeans*. . . , p. 16.

⁵⁵ Webster, T. B. L. Цит. съч., с. 113, 300.

⁵⁶ Попов, D. *Le roi et l'autorité royale (Parallèles politico-religieux thraco-mycéniens)*. — In. *Contributions au IVe congrès international de Thracologie*. Sofia, 1984, 174—184.

на царските институти в Средиземноморието и на взаимодействията между родовоплеменните, раннокласовите и класовите идеологии при тяхното формиране и по-сетнешен, продължителен исторически живот. Царските институти от раннокласовите и от класовите общества изпъкват със своите отлични и специфични черти. Понякога те дори са несъпоставими. Разликите са в зависимост от отношенията на владетеля с отделните социални групировки или от контрола върху тях от страна на централната власт и на двореца, от типа производствени отношения, от формите на собственост и на експлоатация, от значението на общината и на ролята ѝ в съответните общества, от аристократическите учреждения, от жреческите колегии и т. н.

След ликвидирането на останките от родовоплеменните отношения и постепенния преход към раннокласовите и към същинските класови взаимодействия, властта на царете неусетно престава да е пропорционална на спекулациите с „волята на народа“⁵⁷. Те придобиват божествени черти, а разликите в общите им характеристики се отнасят по-скоро до нюансировка в детайлите, защото божествената сила, която се приписва на царя, има дълбоки корени в човешката природа⁵⁸. В този пункт се крие един от големите проблеми на историографията, тъй като недостатъчно прецизният анализ води в повечето случаи до подвеждането на властта и на нейните носители под един общ знаменател.

Постигането на божествената същност не само след смъртта, но и приживе може да се осъществи по пътя на временни и на постоянни въплъщения и на земни персонификации. И докато първият случай се осъществява обикновено като обладаване и вдъхновяване и се разкрива по-скоро като свръхестествено познание (откъдето и способността за предсказване и пророкуване), при втория случай постоянното въплъщение на бога в цар се изразява в неговите свръхестествени способности да твори чудеса, за да защити и за да обнови престижа си⁵⁹. Може би е редно да се припомни, че за тези времена чудесата не се схващат като нарушение на естествените закони. Те просто са впечатляващи прояви на най-обикновени способности. По същия начин в бога цар и в царя бог не бива да се влагат всички сложни и абстрактни идеи, които се свързват впоследствие с термина „бог“⁶⁰. Боговете и хората все още са повече или по-малко еднотипни същества и между тях не стои непреодолимата пропаст, която ги разделя по-късно. Следователно боговете не са недостижими и онези, които превъзхождат по способности съплеменниците си, могат да постигнат божествения ранг. Поради положението, което заемат в обществото, именно те са царете и владетелите.

Царският институт в древна Тракия и при траките се вписва в контекста на разглежданите вече общества и цивилизации, за да допълни общата картина в паралелното, но и в диахронното развитие на обширната етнокултурна контактна зона, каквато е областта на Източното Средиземноморие. На първо място в анализа е необходимо да се привлече най-популярното и най-интерпретираното в историографията известие за тракийската религия⁶¹. От Херодот се знае, че траките „почитат от боговете само Арес, Дионис и

⁵⁷ Неделчев, Н. Цит. съч.

⁵⁸ Фрейзър, Дж. Цит. съч., с. 210.

⁵⁹ Пак там, с. 121 сл.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Pettazzoni, R. *Le religioni dell'antica Tracia*. — ИАИ. 16, 1960, 291—299; Bianchi, U. *Dualistic aspects of thracian religion*. — *History of religions*, 10, 1971, N 3, 228—233; Chirasi-Colombo, I. *The role of Thrace in greek religion*. — *Thracia*, 2, 1974, 71—80; Гочева, З. *Боги фракийцев и скифов по сведениям Геродота*. — *Studia thracica*, 1, 1975, 142—152; Попов, Д. *Hdt. 5, 7*. — *Thracica antiqua*, 2, 1978, 76—86; Тракийски легенди. С., 1981.

Артемиди. Отделно от народа царете почитат Хермес повече от всички богове, кълнат се само в неговото име и извеждат от него своя произход⁶². От значение за изложението е противопоставянето на царския култ към Хермес на останалите божества. Бащата на историята улавя и предава антагонизма между вярванията на царете или, по-общо и по-вярно казано, на племенната аристокрация и на масата от населението, на общинниците.

Противовесът между аристократизма и демократизма в религиозните разбирания се подчертава от автора, който усилва поляризацията чрез подтекста на разказа си за особеното битие на тракийските вождове, за различния им начин на живот, погребване и т. н.⁶³ Според някои автори социално-класовият характер на политико-религиозната антитеза и на ярката диференциация е древен и възхожда към периода на разцвета на Източносредиземноморските царства, тук включително и на микенските държавни организации, и следователно се отнася към времето XVI—XIII в. пр. н. е. или към късната бронзова епоха⁶⁴.

Макар и от V в. пр. н. е., съобщението на Херодот също се включва в традицията и в тенденцията да се разграничават „селските“ от „царските“ вярвания, т. е. тези на общинниците от онези на аристокрацията⁶⁵. Нещо повече — въпреки че сведението и занапред ще търпи тълкувания в историографията, то е сигурно в едно: в политико-религиозната проекция на противопоставянето между племенната аристокрация и масата от населението, в което Херодот влага и дълбоката идея за божествения произход на царската власт.

Божественият произход на царската власт се подкрепя косвено от обстоятелството, че Херодот включва в свидетелството си Хермес, защото точно той олицетворява вече доказани в литературата соларно-хтоничен характер на тракийската царска идеология. И след като най-древните и най-важните белези на култа към Хермес са хтонизма и соларността, може да се предполага (както прави Ал. Фол), че Хермес от Херодотовия текст „се корени в аристократическата орфическа държавно-религиозна доктрина, която в основни линии се наследява от върхушката на населението през преходния период между бронза и желязото“⁶⁶. Споменаването му не противостои на свързването с Арес, Дионис и Артемиди. То е естествен завършек на обяснението за религията на траките.

Действително, докато селяните общинници намират откровение в божествата, свързани с войната, земеделието и лова, където трудностите и радостите на ежедневието се забравят в самоотдаването и вихъра на дионисиевите празненства, висшият аристократичен елит и царете изповядват соларно-хтоничната вяра, идееща пряко от системата на тракийския орфизъм. Неговото съществуване изисква напомнянето, че в светлината на последните проучвания орфизмът като философско-религиозна доктрина за самите елини вече не изглежда собствено дело, сътворено през т. нар. архаизъм и резултат на самобитен интелектуален импулс⁶⁷.

Идеята е основателна, ако погледите се обърнат към южнодунавските земи и преди всичко към същността на концепцията на тракийския орфизъм, обозначена чрез вярата в обезсмъртяването, най-ярко застъпена в легендите

⁶² Hdt., 5 7 (ed. Stein-Hude), Извори за историята на Тракия и траките. Т. 1. С., 1981, с. 221.

⁶³ Hdt., 5, 6—8, Извори... , с. 221.

⁶⁴ Фол, А. Политическа... , с. 46 сл.

⁶⁵ Пак там, 46—53 и главно с. 53.

⁶⁶ Пак там, с. 57.

⁶⁷ Фол, А. Тракийският орфизъм. С., 1985 (автореферат на докторска дисертация).

за Залмоксис и за Орфей. За разлика от елинските разбирания в тракийската среда представата няма допирни черти и не показва цикличното прераждане на безсмъртната душа в гръцкия орфико-питагорейски смисъл. Това означава, че да се говори как траките изповядват вярата в безсмъртието на душата, е равносилно модерното мислене да не може да излезне от паралелизма Залмоксис — Питагор и да придава логично и умозрително на учението на гетския реформатор питагореистично оцветяване. При траките положението е противоположно, като се има предвид, че те проповядват философската, политико-религиозна доктрина на обезсмъртяването, т. е. че те не толкова се вярват, колкото правят и практикуват обредите на обезсмъртяването, без да намесват душата по принципите на сложните канони на теорията за метемпсихозата. И докато вярата в безсмъртието има общотракийско звучене, идеята, която използва същата концепция, за да превърне отделните личности в богове, е обогрена от тайнствата на мистериите, където свещеното знание е достъпно единствено за тесните затворени аристократични кръгове⁶⁸.

Следователно едно е да имаш вярата в безсмъртието, а съвсем друго е въз основа на тази концепция да се обезсмъртяваш, т. е. да се превърнеш в бог. Класовата адресираност на разпространената политико-религиозна система едва ли буди съмнение. Нещо повече, тя подчертава дълбоката антитеза между вярванията на свободните общинници и религията, съпричастна на тракийския аристократичен елит, най-добре персонифициран от личността на царя. Така социално-класовото противопоставяне при идеологията на обезсмъртяването е в съзвучие със сведението на Херодот за боговете на траките и също възхожда най-малко към края на бронзовата епоха (XVI—XIII в. пр. н. е.).

Разпространението на представата показва сходствата във вярванията и обединението на етнокултурните съставки от Североизточна и Югозападна Тракия и от северна Елада още в периода на Микенска Тракия. Посочените райони съвпадат със зоните на най-ясно доловимите държавнообразователни процеси за същите времена. Те бележат върховите достижения в еволюцията на философската политико-религиозна система на тракийския орфизъм, която слива хтонизма със соларността и в която по пътя на самоусъвършенствването всички са съподвижници и ученици на доктрината на обезсмъртяването, персонифицирана от личността на Залмоксис и на Орфей.

Споменаването на Хермес в откъса от бащата на историята е пряко наследство от времената на разцвета на тракийския орфизъм. Като носител на царски орфически белези, Хермес не олицетворява подобно на гръцкия „психопомпос“ вярата в безсмъртието на душата, а възпъщава вярата в безсмъртието въобще. Заедно с това той демонстрира идеята за митичния родоначалник „първи човек“ и „първи цар“ едновременно, след като тракийските владетели започват генеалогията си с него. Ето защо местното население обожествява и почита именно него като бог в лицето на действителния си господар. Отново се изправяме пред паралелното съществуване на един едновременно двоен регистър — божествен и царски.

Божественото начало и самото обожествяване на царската власт и на царете се засвидетелства не само в известието на Херодот, а на много места в тракийските земи. Те се подкрепят от анализите на данните на археологията, на нумизматичния материал, от редица изображения по

⁶⁸ Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. — ГСУ — ИФ, 75, 1982; Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. III. Тайните общества. — ГСУ — ИФ, 77, 1984; Вж. последната лит. у Жмудъ, Л. Я. Пифагор в ранней традиции. — ВДИ, 1985, № 2, 121—142.

предметите на тракийското изкуство, както и от немалобройните свидетелства в античната литературна традиция. Престижната позиция на владетеля се подхранва идеологически от прякото му отъждествяване с конника. Изчистена, идеята се наблюдава в елипсовидните полета на някои от златните пръстени, открити при богати погребения на различни места в южнодунавските земи. Такъв е пръстенът, намерен при с. Розовец (Рахманли), Пловдивско, който датира от края на V или от началото на IV в. пр. н. е.⁶⁹ На него се вижда конник, облечен според тогавашната мода на аристокрацията. Той е с протегнатата напред ръка в жест на акламация. Цялото изображение, облеклото, прическата, държането и жестът на ездача позволяват в него да се види не по-късният тракийски герой, а истинският образ на владетеля.

Същата представа се засвидетелствува в пръстена, открит при с. Брезово, Пловдивско, отново датиран в края на V или по-вероятно в IV в. пр. н. е.⁷⁰ Чрез вдлъбнатото изображение на конника в плоското овално лице гравьорът иска да внуши аналогично значение. Самото погребение подкрепя вероятността на направеното предложение. И докато пръстенът се намира на лявата ръка на покойника, с дясната си ръка той държи жезъл скиптър, главно за да подчертае владетелските си достойнства. В тази атмосфера с повече сигурност може да се твърди, че изображенията върху пръстените не отговарят на същността на по-късния тракийски герой не само защото отсъствуват всичките му по-сетнешни атрибути, а главно понеже целта на художника е да разкрие висшите привилегии чрез един типизиран, но и индивидуализиран образ на предводителя на аристокрацията — на царя.

Изображенията на тракийските владетели като ездачи са нормални, за да не кажа задължителни, защото конницата е същинското олицетворение на тракийския аристократичен елит. Тя е ударният боен отряд на армията, но едновременно е съвет и свита, обединена около върховния господар за непрекъснати операции и реализиране на класово-политическите задачи чрез непрестанно движение върху постоянно променящата се територия на държавните организации. И ако царят ръководи съдбините на страната си с ограничена, но компактна кавалерия, той сам е неотделим от нея и е най-типичното ѝ олицетворение.

Подобно идейно съдържание присъствува в релефното поле на златния пръстен от с. Гложене, Тетевенско, датиран в V в. пр. н. е., в златния пръстен от Арабаджийската могила при с. Дуванли, Пловдивско — от втората половина на V в. пр. н. е., в златния пръстен с неизвестно местонахождение от края на IV или от началото на III в. пр. н. е.⁷¹ Изображенията на тракийските династи като конници се наблюдават във фреските на гробницата от с. Свещари, Разградско, в апликациите на съкровището от с. Летница и от с. Луковит, Ловешко, в колана от с. Ловец, Старозагорско, в наколеника и в шлема от с. Аджигьол, от Северна Добруджа в Румъния — всички находки датирани в IV в. пр. н. е.⁷² Традицията продължава и се

⁶⁹ Шкорпил, Х. и К. Могили. Пловдив, 1898, с. 126; Филов, Б. Надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско. С., 1934, с. 162, табл. VIII, 10, с. 193. Златковская, Т. Д. Возникновение государства у фракийцев. М., 1971, 228—229.

⁷⁰ Филов, Б. Паметници на тракийското изкуство. — ИБАД, 6, 1916—1918, 5—7.

⁷¹ Филов, Б. Надгробните. . . , 129—130; Герасимов, Т. Златен тракийски пръстен. — ИБАИ, 20, 1955, 589—590; Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 102.

⁷² Велков, Ив. Сребърен колан от с. Ловец, Старозагорски. — ИБАИ, 8, 1934, 18—23; Димитров, Д. П. Материалната култура и изкуството на траките през ранната еллинистическа епоха IV—III в. пр. н. е. — В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 69 сл.; Венедиков, Ив., П. Павлов. Новооткрито тракийско съкровище от Летница. — Изкуство,

засвидетелствува в стенописите на Казанлъшката гробница от III в. пр. н. е. и в някои паметници от II—I в. пр. н. е. Между тях особено красноречиви са фалерите от с. Галиче, Оряховско, и конникът върху един от съдовете от съкровището при с. Якимово, Михайловградско⁷³.

Най-характерната черта на изредените досега изображения на ездачи е, че в иконографията им липсват всички онези подробности и атрибути, които ги свързват с тракийския херой и оттук с божествата от римската императорска епоха. Конникът по пръстени, колани, наколенници, шлемове; апликации и фалери изявява своята значимост. Застанал на върха на социалната и на политическата пирамида, той си позволява да поръча собственото си изображение в отделните предмети. Иконографската штампа има задачата да обобщи и да типизира белезите на аристокрацията, на една върхушка, съставена от конници войници начело с един господар. Някои от изредените златни пръстени вероятно изпълняват ролята на лични печати на отделните династи. Характеризирани като конници, те фактически придобиват повече или по-малко божествени прерогативи и като земни персонификации осигуряват непоклатимостта на своята власт.

Чрез многобройните изображения на ездачи от предримската епоха тракийските царе демонстрират не толкова родството и близостта си с най-популярното по-късно божество — с тракийския Херой-конник, колкото те самите служат като прототип при неговото изграждане. Казано иначе, местните династи полагат началото на собствената си канонизация чрез първите изображения на конници. Именно на тази основа през I в. от н. е. и насетне в южнодунавските земи се възкресява не само спомена за владетеля, но и широко се разпространява образа на хероя, а майстори, скулптори и гравьори създават хиляди негови изображения, в които прозира и наситеният символизъм на предходните времена⁷⁴.

Идеята, която впоследствие води до отъждествяване на владетеля и на хероя, се поддържа от голям брой монети на тракийски, пеонски и македонски династи от IV в. пр. н. е. Става дума за един рядък монетен тип, който въобще не се среща върху емисиите на гръцките колонии по егейското крайбрежие, макар че точно в техните монетарници се секат по-голямата част от монетите на споменатите владетели⁷⁵. Мнението не е ново и още навремето конникът по емисиите на одриските царе се свързва с хероя от плочата с договора между тракийския цар Кетрипор и Атина. Стигна се дори до извода, че изображението е почетен знак на местните династи изобщо⁷⁶.

Тази догадка се допълва от появата и развитието на такъв нов монетен тип. В него изображението на конника е във връзка с обстоятелството, че монетите се секат от името на владетеля като емблема на неговата власт⁷⁷. Ездачът върху лицевата страна на емисиите измества иконографията на божествата и се превръща в показателен белег за този нумизматичен материал.

13, 1963, № 9, 20—24; Berciu, D. Contribution à l'étude de l'art thraco-gète. București, 1974, 52—54; Чичикова, М. Гробницата от Свещари. — Изкуство, 33, 1983, № 4, 18—25.

⁷³ Филов, Б. Новооткрити старини. — ИБАИ, 12, 1939, с. 146; Маразов, Ив. Съкровището от Якимово. С., 1979.

⁷⁴ Венедиков, Ив. Тракийският конник. — Векове, 1, 1972, № 4, 1—12; Попов, Д. Конят и колесницата в тракийската царска идеология. — ИБИД, 1985 (под печат).

⁷⁵ Юркова, Й. Първият монетен тип с изображението на конник в Тракия и неговото разпространение. — Изкуство, 25, 1975, № 3—4, 39—44.

⁷⁶ Pick, B. Thrakische Münzbilder. — JDAI, 13, 1898, 161—162; Фол, А. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 99 сл.

⁷⁷ Юркова, Й. Цит. съч., с. 39 сл.

Изображенията на конниците в разглежданите монети заемат лицевата им страна, предназначена обикновено за отделните божества, а по-късно и за портретите на историческите личности. Това говори, че в Тракия, както изглежда, се внушава пълното обожествяване на владетеля. Практиката се засвидетелства най-рано върху сребърните тетрадрахми, приписвани на одриския династ Спарадок, стига да не са фалшификати. Там изображението на конник в туника с две дълги копия в лявата ръка се представя релефно в овалното поле. Върху сребърните дидрахми на Севт I също се вижда ездач с шапка, хламида и с дълго копие. Върху драхмите и дидрахмите на Севт III конникът на лицевата страна е в галоп и замахва с копие. И в бронзовите емисии на Котис I фигурата му често стои в аверса на монетните типове⁷⁸.

Прехвърлянето на изображението на ездача от аверса на реверса може да се обясни чрез самостоятелното развитие на тракийските монетни емисии. То е в пряка връзка с появата в края на класическия и в началото на елинистическия период на портретните изображения на исторически лица, които изместват от лицевата страна образите на божествата⁷⁹. Типичен в това отношение е случаят с тракийския цар Севт III. Преминаването на ездача от аверса на реверса е характерно и за някои емисии на Котис I, както и за монетите на тракийските династи Сройос и Скосток. При това за последните двама е изказано предположение, че конникът там олицетворява самия владетел⁸⁰.

Освен в тракийските предели конникът се среща и върху монетите на балканските управници — македонските и пеонските царе — Архелай, Аминта, Филип II, Патрай, Диплай, Авдолеонт. Към тази група спадат и подражанията, особено на емисиите на Филип. Веднъж схванато като регалия на царската власт, изображението на ездача се превръща в иконографско клише за повечето балкански владетели. В тракийските емисии обаче идеята за божествената природа на висшето господство се оказва по-стара от македонското владичество в Тракия.

Анализът на данните разкрива символиката на иконографското изображение на ездача конник в южнодунавските земи. По пръстени, монети, апликации, предмети на изкуството то натрапчиво внушава качествена определеност на местните владетели на социално-политическо и на религиозно-доктринално ниво. Божественият произход на властта, самото обожествяване на предводителите и фактическото им по-късно изравняване с хероя е в унисон със споменаването на Хермес от Херодот като божество на тракийските царе, от което извеждат родословното си дърво.

И ако в тракийския Хермес следва да се търсят наистина всички онези синкретични явления и черти, които го извисяват над останалите божества, то би трябвало те да се открият напред във времето, в соларно-хтоничната същностна характеристика на тракийския герой⁸¹, който при иконографското си изграждане следва прототипа на канонизираната идея за божествените тракийски царе конници. За траките взаимозаменяемостта на царя и на хероя отговаря на основната концепция в политико-религиозната доктрина на

⁷⁸ Head, B. W. *Historia Nummorum*. Oxford, 1911², p. 282; Мушмов, Н. Монетите на таркийските царе. — ГНБП, 1925, с. 199 сл.; Youroukova, Y. *Coins of the ancient thracians*. — BAR. Supplementary series, 4, 1976, p. 22 sq.

⁷⁹ Герасимов, Т. Портретът на Севт III (323—311 г. пр. н. е.) върху монети. — ИАИ, 19, 1955, 123—127.

⁸⁰ Head, V. W. Цит. съч., с. 290; Мушмов, Н. Античните монети на Балканския полуостров. С., 1912, 214—215; Герасимов, Т. Находки от сребърни монети на Александър III Велики, Лизимах и Скосток от Пловдив. — ГНМП, 1940—1941, 103—109; Тонев, М. Принос към историята на траките. — Беломорски преглед, 1, 1942, с. 136 с лит.

⁸¹ Фол, А. Политическа. . . , с. 52.

тракийския орфизъм. Това е първата степен от пълния цикъл в развитието на идеята за владетеля⁸², където чрез самоусъвършенствването може да се постигнат крайната цел в кръговата еволюция на човека и на природата — обезсмъртяването.

Обожествяването на тракийските царе и на тяхната власт се подчертава допълнително чрез подробности и сюжети върху предметите на изкуството. Например в пръстените от с. Розовец и от с. Брезово пред конника се изправя жена. В първия случай тя е облечена в дълга рокля, носи диадема в косите си и се приближава към ездача, като държи в ръката си някакъв съд (ритон или фиала?). При втория случай жената отново е пред конника и протяга към него ритон. Вероятно и двете фигури в сцената могат да се изтълкуват като изображение на Великата богиня майка. Подобен сюжет се наблюдава и в наколеника от с. Аджигьол. Символиката е непосредствено заявена, след като в него присъства ездач с лък, а богинята майка е представена в самата маска на кнемидата. Изглежда идентично и съдържанието на Врачанския наколенник от IV в. пр. н. е. Централно място в него отново заема женското божество, но той несъмнено принадлежи на някой от местните тракийски владетели, след като се изобразява демонстративно в една апликация от с. Летница на крака на династа конник. Великата богиня и върховният господар ездач живеят успоредно в изображенията по съдовете от съкровището при с. Якимово и във фалерите от с. Галиче.

Въпреки споровете в историографията относно тълкуването на описаната тема, на едно първо ниво паметниците отразяват връчването на символите на царската власт от божеството на владетеля⁸³. Те подчертават неговата инвеститура, а конникът, възплъщение на династа, получава инсигниите на управлението от ръцете на Великата богиня майка. За тракийските земи инвеститурата най-убедително се засвидетелства чрез фреските в гробницата от с. Свещари. Подобно на сцената в пръстените, царят приближава на кон, за да поеме венец от ръцете на богинята и по този начин да се приобщи към върховната ѝ власт. Вярно е, че художникът се е опитал за изравни смислово и по значение централните персонажи, но въпреки че богинята изглежда стои на някакво възвишение, дори в момента, когато връчва атрибута на управлението, тя е по-ниско от династа. Следователно на ранга на владетеля съответствува положението „горе“⁸⁴. То се определя от явната социално-политическа регламентация на статута и от свещеността на собствената му личност.

Тракийските владетели са винаги конници, за да демонстрират действителния си ранг. Благодарение на коня те са предпазени от десакрализиращия досег с профанното пространство, каквото е всяка една територия извън двореца⁸⁵. Това е още едно основание за божествената им същност.

Невинаги присъствието на Великата богиня майка е задължително в сцените при предаването на царските инсигнии и въвеждането във владе-

⁸² Богданов, Б. Орфей и някои проблеми на тракийската митология. — *Филология*, 7, 1980, 3—5; Фол, А. Тракийското религиозно мислене. — В: *Тракийски легенди*. С., 1981, 9—13; Фол, А. Вярата в безсмъртието. — В: *Тракийски легенди*. С., 1981, 15—23; Фол, А. Тракийският орфизъм. — *Изкуство*, 31, 1981, № 7, 42—45.

⁸³ Alföldi, A. *Antike Darstellungen zur Keuntuis der Kultur der eurasischen Reiterhirten*. — *Folia archaeologica*, 1941, NN 3—4, 1—16; Кацаров, Г. Обредът поднасяне на чаша. — *ИБАИ*, 15, 1946, 166—167 с лит.; Маразов, Ив. За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари. — *Изкуство*, 34, 1984, № 4, с. 29; Фол, А. Втора година „Гетика“. — *Изкуство*, 33, 1984, № 4, 3—5.

⁸⁴ Маразов, Ив. За семантиката. . . , с. 29; Маразов, Ив. Трако-хетски паралели в ритуала. — *Проблеми на изкуството*, 16, 1983, 48—49.

⁸⁵ Пак там.

телски сан. Този тържествен момент вече е отминал в пръстена от с. Гложене, а богинята е изчезнала от релефното поле. Ездачът е слязъл от коня, стои до него и държи в дясната си ръка ритон. Развитието на ритуалната сцена се проследява в една апликация от с. Летница. Тук конникът напредва, протегнал в едната си ръка фиала. В металното украшение няма и следа от богинята, а тракийският цар, поел един от знаците на властта, е вече устремен напред, възседнал коня си. Аналогично смислово значение има и една друга апликация от същото съкровище. Подобно на изображението в наколенника от Аджигьол, в нея владетелят се представя с лък.

Жестът „акламация“ или по-скоро жестът за поемането на емблемите на властта се вижда не само в пръстена от с. Розовец, в стенописа от гробницата при с. Свещари и т. н. Той е познат и от фалерата с изображението на конник от с. Галиче и от представянето на ездача върху съд от с. Якимово. Те разкриват търсената съпричастност и инсигниите на управлението, които богинята по изброените изображения като че ли ще връчи всеки момент в ръцете на местните владетели, за да осъществи приобщаването им със себе си и мистичното причастие при предаването на божествените достойнства на царската власт.

Досегашният анализ показва, че за траките божественият произход на царската власт и сакралната характеристика на владетелите намират своите символи в ритоните, фиалите, скиптрите, венците, наколенниците, лъковете, може би нагръдниците, а вероятно и в други предмети. Те са белег, че притежателят им не е случаен човек и има основания да ги поръчва и да ги носи в ежедневието.

Отношенията между тракийските царе конници и Великата богиня майка имат и друго смислово значение. В тези нежанрови, а сакрални сцени се отразява идеята и за свещения брак. Сватбата с богинята или с нейната дъщеря е абсолютно задължителна, за да се осигури плодородието на страната и същевременно, за да се поднови управлението на владетеля. Бракосъчетанието означава не само изобилие на реколтата, но и власт на династията и непосредственото ѝ приемане. В апликация от с. Летница местният майстор изобразява с подробности и натуралистично интимната връзка на една божествена двойка. Зад нея се изправя жена, която спуска помежду им клонка, а от лявата ѝ страна стои амфора. Всъщност богинята участва в сцената в две свои хипостазии — и като покровителка на плодородието и източник на живота (защото изпълнява ролята на съпруга), и като гаранция за обновяване на владетелските прерогативи⁸⁶. Релефното изображение изправя пред разчленения образ на една всеобемна същност — пред фигурата на богинята майка и на нейната дъщеря. Същевременно мъжкото начало, което участва демонстративно в свещения брак, съответствува на личността на тракийския вожд или цар, но смислово покрива и същността на бога, за да осмисли сватбената церемония.

Не по-различна е една от представите, застъпена в централната композиция в Казанлъшката гробница⁸⁷. На преден план са изобразени тракийският династ и неговата съпруга. Зад тях (точно както в апликацията от с. Летница) се намира втора женска фигура, облечена в дълга дреха, която носи поднос с плодове. Макар и непряко, стенописите също разкриват идеята за двете богини — майка и дъщеря в компанията на царя.

⁸⁶ Маразов, Ив. Хиерогамията от Летница. — Археология, 18, 1976, № 4, 1—13.

⁸⁷ Пак там; Огненова-Маринова, Л. За централния сюжет и за авторството на стенописите на Казанлъшката гробница. — МПК, 16, 1976, № 2, 7—12.

Показателна в много отношения е историята у Теопомп за одриския цар Котис I, известна чрез перото на Атеней. „Котис устроил пиршество като че ли богинята Атина цяла да се омъжи за него, приготовил ѝ брачна стая и очаквал в пияно състояние богинята“⁸⁸. Без съмнение постъпката има култов смисъл и дълбоко съдържание. На Котис I е известна религиозната система на елините и поради тази причина той не избира за съпруга например Афродита, за която всеки би могъл да се ожени, а една от трите девствени богини в гръцкия пантеон и едновременно с това — богинята майка на едноименния полис. За да не наруши нормалния ход на времето и кръговрата на сезоните, царят е задължен да осъществи свещения брак с нея — символ на плодородието на страната, но и политическа алегория за мощта и за налагането на неговата сила във взаимоотношенията с Атина през първата половина на IV в. пр. н. е.

Според някои автори пред участника в свещения брак се разкриват дори пътища за самообожествяване⁸⁹. В тракийското религиозно мислене те естествено отвеждат до основната концепция в тракийския орфизъм — до идеята за обезсмъртяването. Както се разбира, на едно трето ниво отношенията на тракийските владетели с Великата богиня съдържат и есхатологичната представа за хероизацията⁹⁰. Символиката се долавя добре в изображенията от гробниците при с. Свещари и при Казанлък. Стенописите разкриват последователно два аспекта от развитието на идеята за царския институт. От една страна, това е свещеният брак, който гарантира притежанието на властта и осигурява благоденствието на населението. От друга страна — смъртта, която показва не елементарната хероизация на владетеля в елинския смисъл на понятието, а неговия апотеоз и обожествяване.

Не бива да ни смущава многозначността на вложения подтекст, понеже управлението и хероизацията, сватбата и смъртта са тясно свързани. За съзнанието на древните те са равнозначни.

Макар и непряко, представата за брачната церемония се загатва и при темата ездач срещу богиня. Тя подчертава не само божествената инвеститура, но и смисловото значение на цялостното внушение като обилно оплождане и вечно възраждане. Не е случайно, че в анализирания по-горе примери династът винаги е в по-близко или по-далечно отношение с Великата богиня майка. Връзката между тях е неразривна.

Свещеният брак заема значимо място в царската идеология на траките. Сватбата на династа (земно възплъщение на божеството) с Великата богиня майка или с нейната дъщеря (олицетворение на теорията на държавата, символ на земята) осигуряват и обновяват неговата власт. Същевременно съпругата на владетеля, изглежда, също се отъждествява и персонифицира с Великата богиня или нейната дъщеря. По отношение на тази основна фигура в тракийската религия се наблюдава един четиристепенен цикъл в развитието ѝ⁹¹. Отначало тя сама сътворява природата чрез самооплождане, което означава, че светът се самозаражда. Но с нарастването на функционалните задължения образът ѝ постепенно се разчленява на две богини — майка и дъщеря. Втората степен е раждането на божественото дете или на собствения ѝ син. Появата на мъжкото начало е абсолютно необходимо, за да се осъществи баланс в природата, периодичност на нейното възраждане и пълен

⁸⁸ Athen. 12, 531e-532a (ed. Kaibel).

⁸⁹ Кацаров, Г. Битът. . . , с. 27 сл.; Аверинцев, С. С. К истолкованию символики мифа об Эдипе. — В: Античность и современность. М., 1972, 90—102.

⁹⁰ Попов, Д. Проучвания. . . , I.

⁹¹ Фол, А. История. . . , с. 155.

циклът в кръговрата на сезоните. Впоследствие идеята се развива до смисловите нива на сина любовник, на божествения съпруг или бога баща, които са идейно равнозначни и отговарят на третата фаза в развитието. Четвъртата степен е правото на свещен брак с богинята майка, за да се положи началото на новия циклът чрез раждането на новия син. При понататъшната еволюция естествено остават само трите степени, понеже светът вече се е самозародил и самооплождането е станало безпредметно.

Степенното извисяване и развитието на представата за Великата богиня-майка следва една изконна идея, зародена вероятно в Анатолия още от времето на неолитната епоха. Там образът на богинята се среща в най-чистия си вид⁹². Но докато при гърците тази концепция се преосмисля от рационалистическата съзерцателност, породена от полисното устройство, при траките идеята се запазва като общо средиземноморско наследство, макар че търпи промени и има собствен облик. Въпросът опира до съхранението на един общ балканско-егейско-анатолийски държавно-идеологически фонд, който определя сходствата в развитието на процесите и на явленията, но едновременно с това бележи и неизбежните различия и качествените специфики, характерни за всяка сравнително ясно обособена зона.

От разгледаните примери (а както ще се види — и от много други паметници и свидетелства в изворите) личи, че твърде популярната патриархална индоевропейска триада от божества, съставена от две мъжки и едно женско божество, наложена от Ж. Дюмезил и от неговите ученици⁹³ е логична и умозрителна конструкция, която не отговаря на тракийската среда. Тя се наложил обаче и за нашата античност благодарение на неправилната интерпретация на сведенията на Херодот за боговете на траките и на усилията на някои автори⁹⁴.

Предложената схематична постройка започна постепенно да се отхвърля дори по отношение на гръцката действителност. В съвременната историография основателно и аргументирано се постави проблемът за реинтерпретацията на елинската религия. Заслугата е на П. Левек, който пръв забеляза, че в нея не се откриват общите трифункционални индоевропейски структури⁹⁵. В светлината на новите анализи категоричното твърдение, че тя има или запазва твърде малко от древното наследство, изглежда лесно уязвимо. Така например в микенската религия царят с титлата *wanax* е интимно свързан с богинята господарка. Този дуализъм е особено очевиден в текстовете от късната бронзова епоха като надписа *Wa-na-ka-te Wa-na-so-i*. Той гласи в превод (ако се следва земната структура на употребата на понятията): „Царят (и) двете царици“. Но ако се следва божественият план на този митологичен регистър, текстът ще звучи: „Богът (и) двете богини“. Изправени сме пред божествена триада, съставена от два типа богини — едната с матронална, а другата с моминско-девствена характеристика (майка и дъщеря), и един тип мъжко божество, без съмнение божественото дете, но и син, и любовник на

⁹² Фол, А. Символичното погребение от Казичане, Софийско. — Изкуство, 25, 1975, № 3—4, 11—13 с лит.

⁹³ Dumézil, G. Les trois fonctions dans quelques traditions grecques. — In: Hommages à Lucien Fèvre. Vol. 2. — Paris, 1954, p. 25 sq.; Dumézil, G. L'idéologie tripartite des indo-européens. — Collection Latomus, 31, 1958; Yashida, A. Survivances de la tripartition fonctionnelle en Grèce. — RHR, 166, 1964, 21—38; Pestalozza, U. L'éternel féminin dans la religion méditerranéenne. — Collection Latomus, 79, 1965; Dumézil, G. Mythe et épopée. Vol. 1. Paris, 1968, 589—586.

⁹⁴ Pettazzoni, P. Цит. съч., 291—299.

⁹⁵ Lévêque, P. Formes...; Lévêque, P. Le syncrétisme...

Великата богиня. Тази триада няма никакви допирни черти с описаното патриархално семейство от индоевропейски тип⁹⁶.

Вече се каза, че идеята се среща най-рано в Анатолия, където Великата богиня променя същността на първоначалния си вид и се разчленява на две богини — майка и дъщеря. Точно те символизируют двата големи момента в живота на жената, за да обединят девствения знак и материнския инстинкт в двойно единство. Анатолийските влияния на остров Крит се засвидетелствуват също от времето на неолита и няма съмнение в минойските корени на мита за двете богини такива, каквито те се появяват в микенските царства. Затова П. Левек говори предимно за „минойска“ триада божества, оформена от майка, дъщеря и син любовник⁹⁷. Подобна триада, където първенстващата роля на бога баща е силно заличена, се интегрира трудно към обременената интелектуализация в разбиранията на същинското елинско мислене. Описаното божествено общество няма нищо общо с патриархалното индоевропейско семейство, изградено съобразно с конструкцията баща — майка — син, в която фигурата на бога баща се налага и тържествува.

Ако царственото и божественото са наистина два аспекта на една и съща основна и наследствена реалност за времето на микенските царства, при тези паралелни структури богинята дъщеря отговаря на принцесата, а божественото дете — на царското дете. Двойният регистър, при който божественото прелива в царското и обратно, се засвидетелствува в скулптурна група от слонова кост от Микена⁹⁸. В нея участвуват двете богини — майка и дъщеря, и божественото дете — син любовник, равнозначен на земната инкарнация на действителния владетел. Скулптурата е най-прекрасното изображение на божественото семейство от „минойски“ тип. То не е изолирано, а се повтаря в множество теракоти, представящи двата типа богини — едната седнала с дете, а другата права, или и двете прави, като помежду им стои детето⁹⁹.

Отклонението не е неоснователно, ако се има предвид, че показва приемствеността в традиционния живот на религиозната идея между времената на разцвета на остров Крит и Елада при полисното ѝ устройство, а впоследствие и през класическата епоха чрез посредничеството на микенските царства. То е още по-наложително вследствие от недвусмисленото засвидетелствуване на разискваната т. нар. „минойска“ триада в тракийската действителност. Достатъчно е да се припомним дори само приведените по-горе примери или случаят с т. нар. Копенхагенски релеф от IV в. пр. н. е., в който хиерогамната идея се обозначава подтекстово от взаимодействията между тракийските божества Бендида, с характеристика на Велика богиня, и Делоптес, или релефите на Зевс и Хера и на трите нимфи от римската епоха, където грациите се схващат като олицетворение на единно цяло¹⁰⁰.

Идеята се наблюдава още от края на бронзовата епоха, а най-добрият пример за съществуването ѝ към горната хронологическа граница е двойният

⁹⁶ Пак там, с. 155; Пак там, с. 59; За богинята майка вж. още Przyluski, J. La grande mother-goddess. London, 1959; Will, E. A. Aspects du culte de la légende de la grande mère dans le monde grec. *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne*. — In: *Colloque de Strasbourg*, 1960, 113—128.

⁹⁷ Пак там. Трябва да се имат предвид и работите на Persson, A. W. The religion of Greece in prehistoric times. Berkeley — Los Angeles, 1942; Picard, Ch. Les „deux déesses“ et l'enfant divin à l'époque minoenne. — RA, 20, 1942—1943, 83—86; Picard, Ch. La triade Zeus-Héra-Dionysos dans l'Orient hellénique d'après les nouveaux fragments d'Alcée. — BCH, 70, 1946, 455—473; Picard, Ch. Les religions préhelléniques (Crète et Mycènes). Paris, 1948.

⁹⁸ Palmer, L. R. Mycenaean. . . , p. 124.

⁹⁹ Lévêque, P. Formes. . . ; Lévêque, P. Le syncrétisme. . .

¹⁰⁰ Попов, Д. Копенхагенският релеф. — Археология, 19, 1977, № 1, 1—13.

женски идол от с. Орсоя, Михайловградско¹⁰¹. Той символизира концепцията за двойката женски божества майка и дъщеря — представа, която не е чужда на югоизточноевропейския и по-точно балканския ареал и е повсеместно разпространена наред с живота ѝ в микенските държавни организации. Приемствеността и упоритият консерватизъм или присъствието ѝ в тракийските земи от епоката на Микенска Тракия, включително и до късната античност, едва ли може да бъде предмет на спорове.

За разлика от триадата, характерна за критско-микенския свят, в южнодунавските предели идеята се реализира по специфичен начин. Тя добива възможност за окончателно оформяне и завършеност. Докато във всички гръцки паметници присъствието на мъжкото начало винаги се символизира от божественото дете, а синът любовник също се представя като дете или юноша, при траките положението е различно. В изредените паметници и в текстовете за тракийските земи мъжките фигури също олицетворяват концепцията за божественото дете, собствен син на богинята майка, който едновременно е и неин любовник. По силата на тази концепция следващото смислово ниво при развитието на понятието за мъжко начало е то да добие привилегиите на действителен съпруг, извисен във всяко отношение до положението на жена си — нейно пълно съответствие. Така в Тракия идеята за сина-любовник се развива и покрива образа на бога баща. Преминала през всички фази на метаморфозата, тя се ражда и съществува в тракийската действителност, като държи сметка за всички смислови равнища, които съдържа в себе си богът баща. При това кръгът божествено дете — син любовник — божествен съпруг — бог баща се въплъщава в личността на тракийския цар и повелител. Следователно в местните разбирания фигурата на бога баща съществува, но не се покрива с образа и със същността на бога баща в изчистената индоевропейска триада. Точно обратното. Тук той е последната степен от развитието на схващането за божественото дете в компанията на двойката богини — нещо, което поради залеза на микенските царства не се осъществява в Елада¹⁰².

Някои известия в античната писмена традиция също отразяват разглежданата представа. Първият пример се отнася до легендарния тракийски цар Терей — митологичен владетел на траките в областта Давлида (Фокида), зет на атинския повелител Пандион¹⁰³. Преданието го поставя в компанията на дъщерите на Пандион — Прокна, която му е съпруга, и на нейната сестра Филомела. Ако наистина за тракийската религия е валиден двойният божествен и царски регистър, изглежда, че именно Прокна и Филомела олицетворяват идеята за двойката женски божества, докато Терей притежава същностната характеристика на бога баща. Освен това сказанието не само загатва, но и набляга върху хиерогамната представа, за да подтикне хипотетичната интерпретация.

Подобно е положението и с данните за царя на Тракийския Херсонес — Ситон, „който имал дъщеря Палена от нимфата Мендеис“. Понеже мнозина я ухажвали, „девојката и царството били определени като награда за този, който победи Ситон“¹⁰⁴. Според езиковедите Мендеис покрива образа на тракийската Бендида. Тя на свой ред притежава характеристиката на

¹⁰¹ Филипов, Гр. Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. — Археология, 15, № 2, 12—23; Фол, А. Символичното. . . , 11—13.

¹⁰² Попов, Д. Тракия на царете-жреци, царете-богове. — В: Тракийски легенди. С., 1981, 76—129.

¹⁰³ FHG, 1, p. 190 sq. (ed. Jacoby); Thuc., 2, 97 (ed. Böhm — Widmann); Mihailov, G. La légende de Térée. — ГСУ—ФФ, 50, 1955, N 2, 81—197.

¹⁰⁴ FHG, 1, p. 190 sq.

Великата богиня и заедно с Палена възплъщават идеята за двойката божества — майка и дъщеря, докато тракийският цар Ситон, по логиката на следвания божествен регистър, отговаря на бога баща.

Приведените случаи, както и всички примери с изображенията по паметниците на изкуството, са достатъчни, за да подкрепят предположението за стабилен традиционализъм при съхранението на идеите за царската власт, които струят от общото средиземноморско наследство и пазят жизнеността си през епохите.

Примерите показват как се обожествява не само царската власт, но и самите владетели приемат същностната характеристика на боговете — корелати на богинята майка, аналогични на нея в земния живот. Те имат привилегировано положение и като нейни съпрузи се превръщат в пълното ѝ съответствие. Едновременно с това притежават божественото си начало от нея, защото в действителност на едно първо ниво са ѝ синове. Чрез брака със собствената си майка те добиват качествата на равнозначната ѝ определеност — превръщат се в богове бащи. В разкритата система се крие идеологическото оправдание на тяхната власт и господство, на всичките им действия.

Богинята майка и богът баща, обозначен от тракийските владетели, се споменават и отделно в свидетелствата на античната писмена традиция. Въпреки че те не засвидетелствуват присъствието на още една богиня, което не е задължително, защото тя е разчленената същност на Великата майка, данните олицетворяват отново (макар и непряко) идеята за свещения брак и изразяват отношенията между богинята майка и бога баща (т. е. царя) в тяхната взаимна зависимост.

За епохата на писаната история най-красноречив е разказът на Полиен за Косинг, цар на тракийските племена кебрени и скайбои¹⁰⁵. В картината, предадена от автора, правят впечатление два момента — желанието на владетеля да се изкачи на небето и да влезе в пряк контакт с Хера и това, че античният автор усеща и предава същността на богинята, с която тракийския цар ще влезе във връзка. Тя е Великата майка, но за да е ясен за сънародниците си, той я съобщава под идентичното ѝ гръцко съответствие. Та нали Хера е най-властната между богините на Олимп — тя е богинята царица. Поради божествената си характеристика и като нейна земна инкарнация, вождът на траките си позволява да общува и се изравнява във всяко отношение с нея.

Представата не е по-различна, що се отнася до митологичните данни, които датират към XVI — XIII в. пр. н. е. или към последната фаза на бронзовата епоха. В преданието за Залмоксис като негово съответствие се посочват ту Хестия, ту Хера, които са най-близки до същността на великата създателка¹⁰⁶. Затова и Тамирис, този сляп тракийски поет и певец, равнозначен на Орфей, но и местен династ, тръгнал по пътищата подобно на Омир да пее епоса на своя етнос, пожелава да направи музите свои жени¹⁰⁷. В съобщението на Асклепиад те отговарят на неговата музикална и поетична същност. В този контекст тракийският цар има също достойнствата на бога баща, а музите символизируют обобщената характеристика на богинята майка.

Към тази група свидетелства спадат и данните за тракийския владетел Резос — обобщен образ на местните династи, най-общо от областта на

¹⁰⁵ Polyaen., 7, 22 (ed Woelfflin-Melber).

¹⁰⁶ Diod.; 1, 94 (ed. Dindorf-Müller); Suidas. S. v. ζαλμός (ed. Bernhardt).

¹⁰⁷ Hom., II, II, 591–602 (ed. Ameis-Hentze) = Извори..., 9–10; Eurip., Rhes., 882–972 (ed. Wecklein) = Извори..., c. 141; Strabo., 7, fig. 35 (ed. Meineke); Pausan., 4, 33, 3 (ed. Jones).

Югозападна Тракия. Историята излиза под перото на Партений и разказва мита за срещата му с красавицата Аргантона от Киос на малоазийския бряг¹⁰⁸. В цялата трогателна любовна история с баналната тема за страданията по загубата на любимия човек е от значение, че изчистен от всички митографски и поетични измислици, тракийският цар и съпругата му Аргантона съответствуват на определенияето за покровители на природата — Potnios и Potnia, или на бога баща и на богинята майка.

Както се вижда, в основата на тракийската религия стои фигурата на Великата богиня майка. Нейното присъствие е заложено в зачатие на нещата и се чувства навсякъде. Редом с нея от голямо значение за държавата и за идеологията е личността на тракийския цар. Той е богът баща в земния живот. Той направлява и бележи тенденциите в развитието на своя народ и държава. Той е закрилник и властелин, от когото зависи всичко в живота и напълно застъпва функционалната определеност на Великата богиня, защото не само е неин син, но е и равнозначен на нея във всяко отношение съпруг.

Важен за изложението е анализът на родословното дърво на одриската династия. Според последните проучвания в историографията болшинството от одриските царски имена са форми, варианти на името на Великата богиня майка, а в други случаи произлизат от имената на божествата. Следователно те не са друго, а прозвища¹⁰⁹. Тракийската антропонимия и по-специално изследването на т. нар. „царски имена“ показва, че голям брой от личните названия на владетелите, на представителите на царското семейство, на страничните династии и на техните наследници стоят в пряка връзка с малоазийската и с иранската езикова общност. Според К. Влахов първата съставка Ама-, Ме-, Ма-, която произхожда от малоазийските и от боспоранските области се свързва със значението „земя“ или „майка-земя“ като богиня. Тук могат да се изброят одриските царски имена Амадок, Медок и техните варианти Амадок, Меток, а и парадинастите Месад и Медосад. Любопитно е, че тези първи съставки не се съчетават с характерни за местната антропонимия втори съставки, а с такива, които произлизат от иранската езикова област и са предимно от типа -дохос, -тохос¹¹⁰. Те навлизат в тракийската среда вероятно след етапа на грецизирането си, изживян на територията на Мала Азия, откъдето могат да преминат през Витиния и през другите райони на Северозападна Мала Азия към зоната на Пропонтида и към Югоизточна Тракия. Подобни са имената от типа Спарадок, Садок, Месад, Медосад, Медок, а вероятно и Садала. Последният пример в това отношение е Берисад.

Характерни предимно за одриската династическа линия, имената не показват интеграцията на компактна група ирански елементи в тракийския етнос¹¹¹. Те не се свързват с придвижването на големи етнически маси към южнодунавските земи. По мнението на някои автори заемките имат класово-политически характер и отразяват стремежите на онази част от

¹⁰⁸ Perdrizet, P. Cultes et mythes de Pangée. — Annales de l'est, 24, I. Paris-Nancy, 1910, 24—26; Михайлов, Г. Траките. С., 1972, 202—207.

¹⁰⁹ Фол, А. Етнонимическа и етническа действителност в Тракия. — В: Фол, А., Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1983, 124—127.

¹¹⁰ Vlachov, K. Sind die Wortteile — DOKOS — TOKOS u. ä., die in zweistämmigen PN auftreten, thrakisch. — Ziva Antika, 15, 1966, N 2, 305—319.

¹¹¹ Фол, А. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970, 96—104.

аристокрацията, която влиза в контакт с персите, и особено на владетелите да се приравнят с великите си съперници¹¹².

Според А. Фол „някои от „царските имена“ се появяват в Тракия по-късно от другите като едновременно резултат от традицията и от постоянната обмяна с Мала Азия“¹¹³. Такива са примерите със Спарадок, Спарток, Садок, Амадок и Медок, известни още през V в. пр. н. е., и с Месаид, Медосаид и Берисаид, които са от края на същия и предимно от следващия век. Показателно е и името Садала (Садалас), което се появява за първи път едва в надписа от Севтополис към края на IV в. пр. н. е. Етническата структура очевидно не включва ирански компонент, а използва езиковите заемки за подсилване на престижните позиции на аристокрацията и на царете.

Вероятно локалните етноними в южнодунавските земи се разпространяват и се утвърждават също по военнополитически причини¹¹⁴. За Плиний Стари например името на одрисите покрива с течение на времето имената на много други по-малки племенни групи¹¹⁵. Тази чисто политическа характеристика е в зависимост от религиозната санкция на властта и на функциите на царя като неин носител. Ето как някои от названията на одриските владетели се оказват варианти и прозвища, свързани с името на Великата богиня. В този кръг попада и одriskият цар Котис I, чието име (независимо от различните етимологични интерпретации) се свързва с тракийската богиня Котито, също вариант на Великата богиня майка¹¹⁶.

Що се отнася до Ситалк, от едно сведение на Павзаний се научава, че „този Аполон делфийците наричат Ситалк“¹¹⁷ и ако не друго, поне трябва да се приеме божествения произход на името. И след като одriskите царе извеждат названията си като прозвища на божествата, а някои от тях са форми на името на Великата богиня, то може би има основание предположението, че се изправяме пред стабилното засвидетелстване на царски, но и на жречески род, който налага военнополитическата си власт над обширния район на Югоизточна Тракия и над неговите обитатели¹¹⁸.

Следващият въпрос засяга титулатурата на тракийските владетели. Най-ранни са известията в „Илиада“. Те отразяват най-общо два хронологически слоя в стратификацията на изворните данни, а именно епохата на сблъсъците, породени от Троянската война или времето към XIII в. пр. н. е. и периода до VI в. пр. н. е.¹¹⁹ включително. В отделните епизоди на поемата се споменават вождовете Пейрой и Акамант — начело на траките, които могъщият Хелеспонт обгражда, и предводителите на киконите Евфем и Ментес. Интересни са термините, съпътстващи имената им. За Ментес например се употребява понятието ἡγήμων (предводител, началник)¹²⁰, за Евфем ἀρχων (предводител, началник, вожд, командир)¹²¹, за Пейрой ἦρως (предводител, воин, славен мъж)¹²², но терминът изглежда включва и чисто религиозна характеристика¹²³. Към него се отнасят и още две определения — αἰὼς

¹¹² Фол, А. Политическа. . . , с. 123.

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ Фол, А. Етнонимическа. . . , с. 124 сл.

¹¹⁵ Plin., Nat. Hist., 4, 11, 40 sq. (ed. Mayhoff).

¹¹⁶ Влахов, К. Тракийски лични имена. Фонетико-морфологични проучвания. — *Studia thracica*, 2, 1976, 49—50.

¹¹⁷ Pausan., 10, 15, 2.

¹¹⁸ Фол, А. Етнонимическа. . . , с. 125.

¹¹⁹ Фол, А. Политическа. . . , с. 44.

¹²⁰ Ном., II, XVII, 73 = Извори. . . , с. 37.

¹²¹ Ном., II, 846 = Извори. . . , с. 12.

¹²² Ном., II, 845 = Извори. . . , с. 12.

¹²³ Фол, А. Тракийският орфизъм. . .

(предводител, вожд)¹²⁴ и ἄριστος ἐπὶ Θερήκεσσι (най-храбър, най-добър, знатен, благороден между траките)¹²⁵.

Повечето от споменаванията могат да се отнесат към ранния слой на поемата и не са по-късни добавки. Те поставят въпроса, заложен вече в историографията, за дувластието в тракийските предели към епохата на Троянската война и през Омирово време, включително и до VI в. пр. н. е.¹²⁶ Любопитното е, че точно там, където се локализируют Акамант и Пейрой, впоследствие възниква династическия дом на долонките. За тях Херодот само веднъж употребява термина „басилевс“, и то в множествено число¹²⁷. Определението Δόλοιοι... ἐπεμψαν τοὺς βασιλεῖας (царете на долонките) е спорно и може би цели да даде събирателно понятие за цялото пратеничество, което търси съветите на Делфийския оракул¹²⁸. Възможно е то да насочва към отсъствие на единодържавие, характерно за редица области дори в Елада. И все пак, поне за момента множественото число у Херодот не посочва някакво особено естество на властта у долонките. То говори по-скоро за непрекъснати и чести смени на владетелите през тези смутни години чрез война със съседните апсинти или по други, неизвестни за нас причини.

За разлика от възприетата терминология по отношение на тракийските предводители, в X песен на „Илиада“ (в „Долонията“) вождът на траките винаги се съпровожда от определението βασιλεὺς (цар), при това Θερήκων βασιλεὺς (цар на траките). Както е известно, тази част от поемата е несъмнено по-късна добавка и данните в нея визират епохата на VI в. пр. н. е. Тогава интересите на атиняните към долнострумския район с Пангей, или по-общо казано — към областта на Югозападна Тракия, нарастват изключително. Титлата на Резос Θερήκων βασιλεὺς (цар на траките) фигурира в античната писмена традиция и за предшественика на Тукидид — за тракийския цар Олор, който също живее през VI в. пр. н. е.¹²⁹

Действителната проблематика около титулатурната практика възниква едва когато се отнесе към царете на одриската династия и преди всичко към сравнението при споменаването им от древните автори или в епиграфските и в нумизматичните паметници. Знае се, че терминът Θερήκων βασιλεὺς (цар на траките) се появява за първи път у Херодот по отношение на Ситалк, два пъти се употребява у Тукидид и един път у Диодор¹³⁰. Колебанията в историографията, логичните конструкции и объркванията идват при съпоставките с формулата ὀδρυσῶν βασιλεὺς (цар на одрисите), където отсъствува определението тракийски, или само с названието βασιλεὺς (цар) без други добавки¹³¹.

За съжаление в изворите липсват сведения за титулатурата на Севт I, който управлява след Ситалк. Но те са сравнително многобройни за Медок или за Амадок I. Ксенофонт, който е негов съвременник и лично е осведомен за нещата в Тракия, го нарича „цар на одрисите“, а на едно място в „Анабазис“ — просто „цар“, но никога не говори за него като за „цар на

¹²⁴ Ном., II, IV, 520 = Извори..., с. 14.

¹²⁵ Ном., II, VI, 7 = Извори..., с. 16; Златковская, Т. Д. Цит. съч., 200—201.

¹²⁶ Тацева, М. Zu einigen Problemen der Geschichte des Mykenischen Thrakien. — In: Contributions au IVe congrès international de Thracologie. Sofia, 1984, 74—84.

¹²⁷ Ндт., 6, 34 = Извори..., 230—231.

¹²⁸ Фол, А. Политическа..., 81—84; Златковская, Т. Д. Цит. съч., с. 209.

¹²⁹ Ном., II, X, 434—435 = Извори..., с. 24; Ндт., 6, 39 = Извори..., с. 232.

¹³⁰ Ндт., 7, 137; Thuc., 2, 29; 2, 25 = Извори..., 279—281; Diod., 12, 50.

¹³¹ Фол, А. Политическа..., 127—129; Златовская, Т. Д. Цит. съч., 212—213.

траките¹³². Същото е положението в „Политика“ на Аристотел, където Медок се назовава „цар на одрисите“¹³³. В известията обаче на Диодор и на Корнелий Непот, Медок и Севт се наричат ту „царе на траките“ (Μήδομον καὶ Σευθὴν τοὺς τῶν Θρακῶν βασιλεῖς)¹³⁴, ту „царе на Тракия“ (regibus Thraciae, но и чех. Thracum)¹³⁵. Предпочитанията за достоверността на съобщенията клонят към съвременника на събитията Ксенофонт и към Аристотел поради спецификата на неговия труд, посветен на формите на управление в античния свят, а не към хронологически по-късните автори и към компилираните им данни.

Друго важно свидетелство за титулатурата на одриските царе е декретът от 386—385 г. пр. н. е. на атинското народно събрание за чествуването на Хебризелм¹³⁶. В него той също се именува βασιλεὺς τῶν ὀδρυσῶν (цар на одрисите), но и само „цар Хебризелм“, когато става дума, че посланиците му говорят от негово име οἱ πρέσβει[ς οἱ] ἀ βασιλέω[ς] Ἐ[βρυζελ]μ[ι]δο[ς], т. е. „посланиците на цар Хебризелм“.

Приведените примери не са излишни, защото пораждат спорове в историографията. Противоречията не биха съществували, ако болшинството от съвременните автори си даваха сметка, че тези свидетелства (а както ще се види — и редица други) са лишени от доказателствена стойност за различните хипотези. Те просто са обогрени с чуждо за тракийската действителност виждане. Отделните характеристики за титулатурата в одриския династически дом се взимат от елините по различни причини и не удостоверяват становището на самите траки и на царското семейство. В зависимост от обстоятелствата, от тракийската военна мощ или от нейното отслабване, елините определят одриските владетели с нюанси, които личат добре в писмените и в епиграфските известия¹³⁷.

Нима може да се мисли, че терминологията за Ситалк „цар на траките“ е равнозначна на определението за Котис, синът на Райздос, който в един делфийски декрет от 60-те години на III в. пр. н. е. също се именува „цар на траките“¹³⁸. Със сигурност може да се твърди, че двете титулатури не са равностойни. Най-голямото объркване настъпва по отношение на Хебризелм, който се именува „цар на одрисите“, а после само „цар Хебризелм“. Непоследователността на гърците обаче е преди всичко от политическо естество и от това, кой цар с какъв термин се означава и как се нарича, не могат да се направят никакви сигурни изводи¹³⁹. При случая с Хебризелм използването на титулните определения се насърчава от сложната обстановка в Тракия и на самия Тракийски Херсонес след операцията на Тразибул и възкачването на тракиеца на престола. В сложната обстановка, когато антияните продължават опитите си да възстановят морския съюз, те не са добре запознати нито с размера на властта на новия владетел по крайбрежията, нито с неговите дипломатически позиции, мощ и т. н.¹⁴⁰

Политическото естество при терминологията за отделните царе се долавя и в надписа от 357—356 г. пр. н. е.¹⁴¹ Малко след смъртта на Котис I в

¹³² Xen., Anab., 7, 2, 32; 7, 3, 16 (ed. Vollbrecht); Xen., Hell., 4, 8, 26 (ed. Vollbrecht);

¹³³ Arist., Polit., 5, 131a (ed. Susemihl-Immisch).

¹³⁴ Diod., 12, 105,3; 14, 94,2; Nepos., Alcib., 7 (ed. Nipperdey).

¹³⁵ Nepos., Alcib., 7,8.

¹³⁶ Dittenberger, W. Sylloge inscriptionum graecorum. Lipsiae, № 138; Фол, А. Политическа. . . , с. 128.

¹³⁷ Пак там.

¹³⁸ Dittenberger, W. Цит. съч., № 438.

¹³⁹ Фол, А. Етнонимическа. . . , с. 124.

¹⁴⁰ Фол, А. Политическа. . . , с. 128.

¹⁴¹ Inscriptiones Graecae. Vol. 2^a. Berolini, № 126.

държавата на одрисите кризисните тенденции надделяват над обединителните стремежи на Керсеблепт. Царството фактически се разпада на три дяла начело със самостоятелни династи. Те не са владетели нито на всички одриси, нито на всички траки. Ето как във времената на политическия хаос и на постоянния крах на мощта на една от първите сили на Балканския полуостров атиняните си позволяват да изредят приемниците на Котис I — Берисад, Амадок и сина му Керсеблепт, без никаква титулатура¹⁴². Още по-красноречиво е положението при Кетрипор, който в договора с Атина и с останалите балкански съюзници срещу Филип II се назовава просто тракиец, за да се отличи от илириеца Граб и от пеонеца Липей¹⁴³.

В употребяваната титулатурна практика спрямо балканските владетели елините (както мисли Ал. Фол) правят разлика между личната, монархическа едnodържавна власт, която се носи например от Ахеменидите, от Александър III Велики или от елинистическите царе и се означава само с определението „басилевс“ към името, и общонародностната власт, упражнявана над даден етнос¹⁴⁴. И ако отново се използва случаят с Хебризелм, то когато се именува „цар на траките“, той обозначава гръцките разбирания за владетел на народност, а когато определението за него е само „цар Хебризелм“, то посочва недвусмислено личния монарх.

Изглежда трудно да се твърди, че самият владетел се смята за всетракийски господар. Това убеждение в историографията личи най-добре в нумизматичния материал. Както смята Ал. Фол, монети с легенда „цар на траките“ могат и да не се открият, докато такива от типа на „Гета, цар на едоните“ от VI — V в. пр. н. е. или на Мостис от II — I в. пр. н. е. с титлата „басилевс“ вероятно ще се умножават¹⁴⁵. Вероятно по политически съображения и главно поради силата на одрисите е и монетата с името на Амадок и с етнонима одриси (ΟΔΡΙΣΙΤΩΝ), стига екземплярът да не е фалшификат¹⁴⁶. Личните имена на одриските владетели от V в. пр. н. е. Спарадок и Севт I също фигурират по монетните емисии, но без определения¹⁴⁷. Това не означава, че те не са царе в действителност, защото самата терминология дава чести доказателства за владетелски емисии без формулата „басилевс“¹⁴⁸. Затова пък появата на термина „басилевс“ по монетите на едоните от VI — V в. пр. н. е. е оригинално явление, което въобще отсъства в монетното дело от това време, т. е. то не е сяко подражание на монетосеченето в гръцките дворове и на битоващите там стандарти и легенди¹⁴⁹.

Античната писмена традиция и епиграфските данни са категорични, що се отнася до титулатурата на парадинастите или на страничните владетели в съпоставка с тази на одриските царе. Това е достатъчен повод да се предположи и дори да се разкрие зависимостта в положението на първите в сравнение с вторите. Най-кристални са взаимоотношенията между Амадок I (Медок) и т. нар. Севт II. Ксенофонт, който е непосредствен свидетел на сложната политическа картина, приема по отношение на Севт в „Анабазис“ и в „Хеленика“ термина ἄρχων в отличие от определението ὀδρισιῶν βασιλεύς,

¹⁴² Фол, А. Политическа..., с. 128 с извори.

¹⁴³ Пак там.

¹⁴⁴ Пак там.

¹⁴⁵ Пак там, с. 127.

¹⁴⁶ Златовская, Т. Д. Цит. съч., с. 212 с лит.

¹⁴⁷ Мушмов, Н. Монетите..., с. 1 сл.; Youroukova, Y. Coins..., p. 1 sq.

¹⁴⁸ Фол, А. Политическа..., с. 127 с лит.

¹⁴⁹ Златковская, Т. Д. Цит. съч., с. 197.

което дава на Медок¹⁵⁰. За Аристотел (отново в „Политика“) положението е същото, след като нарича Севт „стратег на Амадок“ (Σεύθης ὁ Θράξ Ἀμαδόχου στρατηγὸς ὢν)¹⁵¹.

Регламентацията на вътрешнополитическата уредба на държавата и строго определените рангови отлики между царя, династите или парадинастите се задържат в Тракия през цялата втора половина на I хилядолетие пр. н. е. и не се накърняват дори в началото на I в. пр. н. е. от римляните. Това се отнася най-вече за царете от т. нар. сапейска династия, които до 46 г. в стремежа да поддържат автономията си са верни съюзници на Рим и изпълнители на предначертаните от него политически директиви. Във вътрешността на Тракия те носят титлата царе, официално призната от римското правителство, и са традиционни и законни наследници на владетелите, които управляват в предходните времена.

Епиграфската документация позволява да се констатира, че редом с титлата βασιλεὺς за някои суверени се употребява и една втора титла δυνάστης (династ). Достатъчен за анализа е примерът с трите надписа за Аполоний, син на Ептайкент, стратег на Реметалк¹⁵². В най-стария от тях — от Виза, Реметалк е с титлата δυνάστης, за разлика от другите споменати царски персонажи и по-точно дядовците му по бащина и по майчина линия, които се обозначават като βασιλεῖς. В надписа от Абритус съществува същата опозиция, но за Реметалк присъствува и формулата ὑπὲρ ὑγίας δυνάστου, изсечена по-късно и допълнена с партиципиума βασιλεύοντος. Най-показателен е надписът от Бургас, където началната алузия за статута на Реметалк е „династ“, вероятно под формата δυναστεύοντος, върху която е изсечена регравюрата βασιλέως. В духа на римската политика това е съвсем естествено, защото в желанието да си възвърне пълното царско достойнство Реметалк се приспособява към сервилно поведение, взема участие в потушаването на тракийското въстание в 26 г. и изглежда малко след това в замяна на предаността си получава титлата βασιλεὺς. Добро свидетелство в това отношение са и монетите, които сече с легендата βασιλέως Ροίμηταλκον¹⁵³.

В заключение може да се каже, че дори в тази късна епоха съотношението между „басилевс“ и „династ“ по всяка вероятност е далечен отзвук на ранната вътрешнотракийска политическа уредба, където разликите в статута (особено в периодите на разцвет на отделните държавни организации) имат действително съдържание и стойност, а регламентацията на отношенията е категорично обозначена¹⁵⁴.

От изложението личи, че локалният етноним на одрисите се разпространява и се утвърждава по военнополитически причини, но важна роля за това има и религиозната санкция на властта и въобще идеологическите прерогативи на царя и на целия династически дом като неин носител. Картината не е по-различна спрямо някои други етноними и в южнодунавските земи. Името на бесите например също се налага религиозно-политически над всички племена, които обитават Родопите, и измества името на сатрите, схванато не като носител на етническо съдържание, а със значението на „автономни“,

¹⁵⁰ Xen., Anab., 7, 3, 16; Xen., Hell., 4, 8, 26.

¹⁵¹ Arist. Polit., 5, 1312a.

¹⁵² Фол, А. Демографска... с. 156 с лит.; Срв. и мнението на Таџева, М. On the genealogy of the last kings of Thracia (100 B.C. — 45 A.D.). — В: Изследвания в чест на проф. д-р Хр. М. Данов. С., 1985, 412—417.

¹⁵³ Gaggero, G. Nouvelles considérations sur les dynastes du Ier siècle de n. ère. — Pulpudeva, 3, 1980, 305—317 с извори и лит.

¹⁵⁴ Фол, А. Демографска... с. 156; Фол, А. Политическа... с. 135.

„независими“ хора, които обитават склоновете на планината¹⁵⁵. Тъкмо бесите са жречески род за Херодот, защото те „от (измежду) сатрите са прорицатели (тълкуват отговорите)“ в светилището“ на Дионис точно както в Делфи и не може да се отбележи¹⁵⁶ нищо различно между двете места. Те разполагат и с върховната власт над „независимите свободни“ и над значителни области в Родопския масив. Впоследствие името им получава по различни причини още по-широко разпространение, а през късната античност се превръща дори в нарицателно за всички траки.

Подобно е положението и с племенното име на трибалите. Според предположенията то също произхожда от прозвището на рода, ако се имат предвид имената с формата βαλλος, които етимологически носят значението „блестящ, бял“. Към тази група спада и фригийското βαλῖν в смисъл на „блестящ“, т. е. „цар“¹⁵⁷, за да се разбере стабилното религиозно-политическо ръководство върху постоянно променящата се територия¹⁵⁸.

Според някои автори и името на гетите е царско, защото се среща в монетите на едоните, където Гетас фигурира като цар на племето. Но и това име очевидно е родово, тъй като най-видният представител на рода — Залмоксис, има свое лично име, което на свой ред е прозвище и според развитата засега етимология има значението „цар, вожд на мъжете“¹⁵⁹. Залмоксис е търсената персонификация на местния владетел, но едновременно с това на соларно-хтоничната същност на тракийската религия и на синтеза във философската, политико-религиозната доктрина на тракийския орфизъм¹⁶⁰.

В този ход на разсъждения мнението, че произходът на тракийската етнонимия има безспорно родов, царско-жречески характер поне до втората половина на VI в. пр. н. е., изглежда необоримо¹⁶¹. Очертаната картина предполага съществуването на царско-жречески родове за повечето тракийски държавни обединения.

Ако това е така, то неяснотите и проблемите изникват във връзка с друг тракийски жречески род. Той е познат в самия Делфи, носи красноречивото наименование Тракиди и е известен там до средата на IV в. пр. н. е., когато в 355 г. пр. н. е. вождът на фокидите Филомел събира войници, избива Тракидите и конфискува имотите им¹⁶². Присъствието му в Делфи не изглежда странно, ако се има предвид предгръцката трако-пеласгийска същност на религиозния център¹⁶³. Нима е случайно посещението на царете на долонките и не предатира ли то неговото наличие там? Връзките на одриския династически дом с Делфи също са откоleshни и се засвидетелствуват дори към средата на III в. пр. н. е. в един епиграфски паметник, който сочи Котис, син на Райздос, цар на траките¹⁶⁴. Декретът е стабилно доказателство за един сигурен представител на още незаглъхналата одриска династия.

¹⁵⁵ Sarafov, T. Une nouvelle étymologie du nom de la tribu thrace Satrai. — EB. 1972, № 2, 115—122; Сарафов, Т. Тракийските сатри. Принос към етногенезиса на тракийските племена. — ГСУ-ФЗФ, 67, 1973, № 1, 119—189; Sarafov, T. L'étymologie du nom de la tribu Bessi. — Thracia, 3, 1974, 135—138.

¹⁵⁶ Hdt., 7, 111 = Извори..., с. 250.

¹⁵⁷ Detschew, D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976², S. 41; S. 526.

¹⁵⁸ Фол, А. Етнонимическа..., с. 126.

¹⁵⁹ Detschew, D. Цит. съч., с. 175.

¹⁶⁰ Фол, А. Етнонимическа..., С. 126.

¹⁶¹ Пак там.

¹⁶² Diod., 16, 23, 3.

¹⁶³ Фол, А. История..., 153—159; Фол, А. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. III. Тракия в Тукидидовата „Археология“ I, 2—12 и II, 14—17. — ГСУ-ИФ, 68, 1974, 5—34.

¹⁶⁴ Фол, А. Политическа..., с. 128 с лит.

Очевидно контактите възхождат и към предкласическата епоха и затова арбитражът на светилището ще се потърси от долонките. По същата причина и първият пеонски цар „Дропион, син на Леон, цар на пеоните“ — както пише Павзаний, изпраща в религиозния център като дар „направена от мед глава на бизон“¹⁶⁵. От изредените свидетелства най-силно впечатлението прави фактът, че взаимодействието на траките с Делфи, допитването до оракула, търсенето на посредничество и на арбитраж, засвидетелстването на почит се осъществяват единствено от владетелите. Такива са царете на долонките, одрисите и пеоните. Религиозните санкции на политическата власт и същевременно внушенията на божеството са достойни само за върховните предводители на тракийските държавни обединения.

Макар и още спорна, проблематиката за тракийските царе жреци е стабилно документирана от известията на древните автори, от резултатите на археологическите разкопки, от свидетелствата по предметите на тракийското изкуство и чрез други паметници¹⁶⁶. Жизнеността на институцията се засвидетелствува най-добре от археологическата действителност. Въпросът се отнася до присъствието на редица разновидности на двойни брадви по териториите, разположени между река Дунав и Егейското крайбрежие. Те са познати чрез цяла серия от находки, разръснати в различни райони на този ареал. Широко разпространени през т. нар. критско-микенска епоха в цялото Средиземноморие, те имат стойността на култови паметници и символизират властта в почти всички древни цивилизации, а сакралното им значение едва ли може да се оспори.

Двойната брадва е универсална сила, която обхваща света с всичките му прояви¹⁶⁷. Тя е връзката между земята и небето, обединява поляризираните противоположности на разрушителната и на съзидателната стихия. Това е знакът на владетеля и е най-красноречивата раздвоена характеристика, която олицетворява политическото и религиозното разделение на властта и обединението на двете начала в синкретично единство, във функциите на нейния носител — царя.

Най-рано откритата такава брадва в южнодунавските земи датира от края на бронзовата епоха и произхожда от с. Семчиново, Пазарджишко. Според Р. Попов тя е тъждествена с критско-микенските лабриси и поради незначителните си размери, които не позволяват да се използва за практически цели, може да се разглежда като култов предмет¹⁶⁸. От края на бронзовата епоха са и глинени модели на двойна брадва — варианти на лабриса, засвидетелствувани в некропола при с. Орсоя¹⁶⁹.

Известни са и двойните брадви от с. Семерджиево, Русенско, от с. Рояк, Провадийско, от с. Стол, Севлиево, от с. Кръвеник, Търновско, от с. Бегунци, Пловдивско, от с. Обручище, Старозагорско, както и находките от с. Бистренци, Русенско (непубликувани) и от с. Калутерово, Пазарджишко, където въпреки мнението, че се употребяват като парични разменни средства, по-вероятно са обслужвали култови нужди¹⁷⁰. Изредените паметници разкри-

¹⁶⁵ Pausan., 10, 13, 1.

¹⁶⁶ Попов, Д. Тракия..., с. 76 сл.

¹⁶⁷ Лосев, А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957.

¹⁶⁸ Попов, Р. Предисторически култови брадви в България. — ГНБП, 1925, 105—106.

¹⁶⁹ Филипов, Т. Цит. съч., 12—23.

¹⁷⁰ Миков, В. Предисторически селища и находки. С., 1933, с. 96, 101; Герасимов, Т. Съкровище от двойни брадвички от с. Калутерово, Пазарджишко. — ИАИ, 20, 1955, 593—594; Милчев, А. Трако-кимерийски находки в българските земи. — ИАИ. 19, 1955, 367—368; Николов, Д. Две медни брадвички в Старозагорския музей. — ИАИ, 22, 1959, с. 333; Детев, П. Две тракийски брадви от Южна България. — Археология, 8, 1966, № 3, с. 55.

ват редица аналогии помежду си, датират от ранната желязна епоха и се употребяват главно при религиозни церемонии, а направата им от бронз подчертава култовото им предназначение.

Според анализите на Ив. Венедиков двойните брадви продължават да съществуват в Тракия до късния IV в. пр. н. е., като претърпяват известно изменение и развитие¹⁷¹. Такива промени още в последното столетие на бронзовата епоха разкриват каменните калъпи от с. Побит камък, Разградско, за изливане на скиптри от бронз¹⁷². И докато от едната страна острието на секирата приема формата на чук, от другата страна то се заменя със спираловидно украшение. Подобна форма изключва действителната употреба на брадвите и ги превръща в символи на царската власт.

Скиптрите чукове от късната бронзова епоха се сближават и с брадвите, чиито петъ са украсени с животински фигури или глави. Те са характерни за ранната желязна епоха, имат също култово предназначение и са по-скоро символи на власт, а не действителни оръжия или оръдия на труда. При тях се променя най-съществената част от предмета. Или острието се видоизменя, или петъта се покрива с изображения или с глави на животни. За траките изработеният предмет е религиозен знак без практическо значение¹⁷³.

Тази особеност е валидна и за самостоятелната група на брадвите амулети, също широко разпространени в тракийските земи. Макар понякога и с различна датировка от секирите с украсена петъ, те също символизират власт. Следователно разгледаните брадви са вид царски жезли, скиптри на политическото господство и подчертават религиозните прерогативи като неотделими атрибути на тракийските владетели. На тези мисли навежда и обстоятелството, че култовите брадви и амулети от Тракия са пригодени да се носят в ръка (вероятно чрез дълга дръжка) или да се окачват на верига, на ремък или на огърлица с помощта на халка. Особеностите и различията в общата им форма, композирането на животинските елементи и съотношенията между тях и острието на брадвите водят до хронологическа зависимост помежду им и до отлики в датировката.

Най-ранна (XII — X в. пр. н. е.) е брадвата от с. Карлуково, Ловешко. Следват тези от Стара Загора (края на X — началото на VIII в. пр. н. е.), от Тетевен (VIII в. пр. н. е.), от с. Чомаковци, Врачанско (втората половина на VIII или началото на VII в. пр. н. е.), от с. Каменно поле, Врачанско (VII в. пр. н. е.), от Рилския манастир (втората половина на VII в. пр. н. е.) и от с. Горна Любота, Босилеградско (VI в. пр. н. е.)¹⁷⁴.

Тези култови предмети свидетелствуват не за изолираното съществуване на тракийските царе жреци, а за стабилното им присъствие сред обществото през последните столетия на късната бронзова и през ранножелязната епоха (между XII и VI в. пр. н. е.), когато окончателно прекъсва периодът на тяхното развитие и те повече не се срещат в моделирането. С красноречивото си съдържание от каквато и разновидност да са, брадвите документирант присъствието на царете жреци през тези столетия и разкриват устойчивостта на институцията във времето.

¹⁷¹ Венедиков, И., Т. Герасимов. Цит. съч., 26—33.

¹⁷² Венедиков, И. Вълчитрънското съкровище. — Изкуство, 25, 1975, № 3—4, с. 7.

¹⁷³ Бонев, Ал. Некоторые проблемы фрако-миценских отношений. — In: Actes du IIe congrès international de thracologie. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 27—131; Бонев, А. Някои характерни черти на духовния и обществен живот на тракийските племена през късната бронзова епоха. — *Thracia antiqua*, 9, 1983, 143—160; Bonev, A. Sur le problème des survivances égéennes dans la culture des Thraces. — In: Actes du IIIe congrès international de thracologie. Vol. 2. Sofia, 1984, 33—35.

¹⁷⁴ Китов, Г. Тракийски символични секири и амулети с изображения на животни. — *Археология*, 21, 1979, № 2, 13—18.

Традицията в символичното значение на двойните брадви е дотолкова жизнена, че консервативно се съхранява чрез изображенията им върху емисиите на одриските царе Амадок и Терес II¹⁷⁵. Този факт е убедително доказателство за приемствеността на политико-религиозния идеен фонд, който струи от общото средиземноморско наследство, но в южнодунавските земи не изчезва, а се съхранява дори до VI в. пр. н. е., когато датира управлението на споменатите владетели. Двойната брадва от монетите е недвусмислената емблема на властта в политическия и в духовния живот на обществото. Идентична с критско-микенския лабрис, тя се среща често в първоначалния си вид и върху устията на глинени съдове — питоси, както се знае по материали от Севтополис, а и върху много други предмети. Т. Д. Златковская е склонна да съзре в тези знаци сигурен белег за царски работилници¹⁷⁶.

Разпространението на анализираниите култови паметници за различните географски зони на очертаната обширна територия говори, че царете жреци са присъщи на цяла Тракия, независимо какви са имената на племената и на обитаваните от тях райони. Със съзнанието, че е цар жрец, всеки владетел поръчва изработването на тези символи, за да заяви двойната си характеристика, сливаща политиката с религията.

Следващият пример от археологическата действителност е свързан с разкопките на тракийския град Севтополис¹⁷⁷. Резиденцията на одриския цар Севт III привлича вниманието с начина на изграждане и на оформяне на двореца. Наред с принципите на елинистическата архитектура царският дом използва редица по-стари, местни, тракийски традиции. Тази особеност се засвидетелствува добре от глинобитните площадки в главните помещения на севтополиските жилища и от две от тях в двореца. Анализите на М. Чичикова водят до заключението, че всички те не са обикновени огнища, а култови жертвеници есхари¹⁷⁸. Те имат паралели и вероятен първообраз в средиземноморския свят от края на III и от началото на II хилядолетие пр. н. е. в светилището на двореца във Фестос на остров Крит, но и в жертвениците в Микена, Тиринт, Пилос и въобще в Континентална Гърция от втората половина на II хилядолетие пр. н. е.

В изброените средища монументалните по размери и богато орнаментирани есхари играят (според мнозина) важна роля в култовите церемонии, които се осъществяват от царете. Като идея смисълът и функционалното предназначение на свещеното огнище в тронната зала в Севтополис им е равнозначно, въпреки че датира от III в. пр. н. е. То характеризира личността на тракийския владетел като цар жрец. По мнението на някои автори самият репертоар при украсата на есхарите носи тенденциите на късната бронзова епоха¹⁷⁹. По този начин култовите жертвеници се оказват добро свидетелство за жизнеността на традицията за тракийските царе жреци от последните векове на II хилядолетие пр. н. е. до епохата на Ранния елинизъм, когато съществува Севтополис.

¹⁷⁵ Мушмов, Н. Монетите. . . , с. 219; Роговски, А. Една неизвестна бронзова монета на тракийския владетел Медок. — ИВАД, 13, 1962, с. 17; Роговски, А. Към въпроса за тракийските владетели с имената Медок и Амадок. — ИИМ-Варна, 1, 1965, 109—115; Герасимов, Т. Антични и средновековни монети в България. С., 1975, с. 74.

¹⁷⁶ Златковская, Т. Д. Цит. съч., с. 116.

¹⁷⁷ Димитров, Д. П. Севтополь — фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района. — СА, 1957, № 1, 199—216; Чичикова, М. Севтополис. С, 1970; Danov, Ch. Seuthopolis. — RE Suppl. Bd. 1962, 1371—1378.

¹⁷⁸ Чичикова, М. Жертвенники эллинистической эпохи в Фракии. — *Studia Thracia*, 1, 1975, 180—194.

¹⁷⁹ Пак там.

Същността на местния владетел, който ръководи политическите и религиозните дела, се потвърждава и от втората есхара в двореца. Тя се намира в светилището на Великите самотракийски божества. Многофункционалността на двореца показва, че царската резиденция е монументално здание с много жилищни отделения и голяма зала за приеми, в която се намира светилището на божествата. За това свидетелствуват и данните от надписа, намерен в същото помещение. Независимо от присъствието на култовите жертвеници в домовете свещените огнища в двореца се свързват с най-важния официален култ на града, чийто главен жрец, изповедник и разпоредител с мистичните тайнства на вярата е самият цар¹⁸⁰.

Царете жреци при траките се доказват от очевидността на разположението на светилището и на царския дворец в една и съща сграда за продължителен период, т. е. от края на II хилядолетие до III — II в. пр. н. е., а и след това. Показателни за това са известията в писмената антична традиция. В „Одисея“ се описва царят жрец на киконите Марон. Той не само свещенодействува в двореца си, но изпква и като политически господар със собствена прислуга и богатства, за да дари Одисей и другарите му със „седем таланта от красиво изработено злато“ и с други великолепно неща¹⁸¹. Или светилището и мястото, откъдето се ръководят областта и населението ѝ, съвпадат.

По разказа на Конон Орфей „царува над македоните и над одриската земя“. Той посява семената на проповядваната от него вяра „в една голяма и добре направена за мистерии постройка“, т. е. както Марон в дома си, за да обозначи неделимостта на царско-жреческите функции¹⁸². Аналогична е картината при Залмоксис, който събира аристократичния елит на подчинените му гети в една съградена от него зала, за да ги въведе, както Орфей, в чудесата на обезсмъртяването¹⁸³. Приведените свидетелства възхождат към горната хронологическа граница на изложението, към времето XVI — XIII в. пр. н. е., или към периода на Микенска Тракия.

Не липсват сведения и от епохата на писаната история. Разказът на Теопомп дава същите подробности за управлението на одриския цар Котис I през първата половина на IV в. пр. н. е. За владетеля е известно, че обхожда държавата си и изгражда на различни места в нея свои временни резиденции, наречени от автора „хестиаториони“ или „зали за пиршества“. Всеки път, когато ги посещава и отсяда в тях, принася жертви на боговете и общува с приближения си аристократичен елит¹⁸⁴. Или Котис I не само управлява политическата активност на държавата, а в собствените си резиденции дворци той извършва жертвоприношения, за да синтезира характеристиката цар жрец. Самият термин „хестиаторион“ навежда на подобно заключение, защото се използва често и нормално със съдържанието помещение за угощения, но построено в религиозно средище¹⁸⁵. Следователно това не са формални банкетни зали, а вероятно те съвпадат с религиозните светилища.

В същия дух е текстът на Диодор за гетския цар Дромихет от последната четвърт на IV в. пр. н. е.¹⁸⁶ След победата над Лизимах и пленяването на македонец и на синовете му, гетският владетел по примера на Котис I ги приема в резиденцията си Хелис. Той организира тържествен обяд в тяхна

¹⁸⁰ Попов, Д. Тракия. . . , с. 76 сл.

¹⁸¹ Hom., Od., IX, 196—211 (ed. Ameis-Hentze). = Извори. . . , с. 45.

¹⁸² FHG, I, p. 190 sq.

¹⁸³ Hdt., 4, 93—96 = Извори. . . , 211—212.

¹⁸⁴ Athen., 12, 531e—532a.

¹⁸⁵ Tomilson, R. Thracian and Macedonian tombs compared. — Thracia, 3, 1974, p. 249.

¹⁸⁶ Diod., 12, 12.

чест в двореца си. На него присъствуват собственият му аристократичен съвет и най-знатните македони. Непосредствено преди угощението Дромихет извършва жертвоприношение, което идва да подсказе, че домът на царя и светилището съвпадат и синтезират в себе си неделимостта на политико-религиозната атмосфера. Положението не е по-различно, отколкото картината в одриския династически дом по времето на Котис I.

Традицията се съхранява до II в. пр. н. е. и се наблюдава в ужасяващия разказ на Диодор за Диегилис — царя на тракийското племе кени¹⁸⁷. Владетелят е непрестанно в центъра на действието и това, което има най-голямо значение, е, че той също извършва жертвоприношение. Така става, че по времето, когато „празнува сватба по някакъв стар тракийски обичай“, той залавя двама братя гърци от Аталовото царство и след като ги обличва тържествено като жертвени животни, Диегилис не ги води към олтаря на някой бог, нито към светилището на върховното божество или другаде, където би могъл да извърши кървавия обред, а го осъществява в собствения си дворец. Със съзнанието, че той е царят жрец, владетелят на кените заявява, че „не трябва да си служат частните лица и царете с еднакви жертвени животни“ и сам определя мястото си в социалната структура на обществото.

Хармонията между археологическите открития и свидетелствата на древните автори не е плод на инертност в мисленето, а отразява картината на една начална идеологическа действителност такава, каквато е известна от времето на Микенска Тракия. Както личността на първия мъж в държавата обединява политическите и религиозните функции, така и неговото жилище характеризира истинската му същност, като помещава заедно мястото, откъдето се ръководи държавата, и култовата обител. Царете жреци превръщат резиденциите си не само в политически апарат за управление, но и в сърце на религиозния живот. Единството на политико-религиозната власт и качествената ѝ определеност се съхранява за твърде продължителен период — от легендарните времена от края на бронзовата епоха до царуването на Диегилис.

От анализа не бива да се изключват и останалите сведения за тракийските царе жреци. Що се отнася до митологичните фигури, от първостепенно значение са известията за Резос. Най-красноречив е Еврипид в едноименната трагедия. Той влага в устата на музата, която оплаква нерадостната му съдба, следните думи: „Той (т. е. Резос — б. а.) не ще отиде под черната земя, но затворен в пещерата. . . ще стане антроподемон и ще пребивава като гадател на Дионис в скалистия Пангей“¹⁸⁸. Следователно Резос също притежава жречески способности и не е по-различен от вече съобщените владетели.

В преданието за преминаването на Дионис от Азия в Европа и за перипетията на борбата му с тракийския цар Ликург една версия на Диодор го лишава от всичко божествено¹⁸⁹. Авторът го представя като цар, който има войска, чрез която и чрез предателството на местния жител Харопс побеждава хелеспонтийските траки. Той не само завещава царството и управлението на Харопс, но и го посвещава в тайнствата на новата вяра. Според текста политико-религиозната власт, съсредоточена в ръцете на царете жреци, се оказва наследствена привилегия, която се предава от поколение на поколение. Вярно е, че Харопс е цар жрец, но не по-различен е

¹⁸⁷ Diod., 33, frg. 14.

¹⁸⁸ Eurip., Rhes., 900—972 = Извори. . . , с. 141.

¹⁸⁹ Diod., 3, 65, 4—7.

синът му, който приема царството и свещенодействията от баща си. Същата е съдбата и на неговия внук Орфей, за когото вече се каза достатъчно.

Съществуването на институцията се долавя в една митологична приказка, съобщена от Страбон. Разказът е за Атонското крайбрежие, където „царувал тракиецът Тамирис, който се занимавал със същите работи, както Орфей“¹⁹⁰. Свидетелството представя друг тракийски цар жрец и не се нуждае от допълнителна аргументация. На подобни мисли навежда преданието за легендарния цар на бригите (фригите) Мидас, който властвува над тях, „като слушал на планината Пиерия поученията на Орфей“¹⁹¹. Твърде показателен е един откъс от Софокъл, който информира за тракиеца Финей от Салимидесос. Той царува в земите около Босфора, но едновременно с това мантическите способности и самото му назоваване „прорицател“ упорито наблягат и върху жреческите му функции¹⁹².

Митологичните времена за изредените тракийски царе засвидетелствуват пристъпването им в южнодунавските земи най-рано към XVI — XIII в. пр. н. е., когато те възсъздават сборните образи на легендарни прототипове на местни владетели. Стратификацията на изворните данни за всеки един от тях показва, че колкото и да съдържат в себе си реминисценциите от тези ранни времена (предимно периода до XIII — XII в. пр. н. е., когато са най-активните взаимодействия с ахейците поради Троянската война), толкова те са и фигури, които за времето на контактите на гръцките колонисти с тракийските земи, т. е. към VIII — VI в. пр. н. е., притежават характеристиката царе жреци¹⁹³.

Сведенията за царете жреци от епохата на писаната история също не са малобройни. Ще започна с Полиен и разказа му за тракийските племена кебрани по средното течение на река Марица и скайбоите, разположени в Тракийския Херсонес. Както твърди авторът, „според обичая им вождовете им били жреците на Хера. Жрец и вожд им бил веднъж Косинг“¹⁹⁴. Текстът сам по себе си е достатъчно убедителен и не се нуждае от коментар. Излишно е да се повтарят известията за Котис I, Диегилис или за гетския цар Дромихет.

В гетските територии царете жреци се засвидетелствуват направо в писмените извори. В един текст на Страбон се говори, че хората много повече зачитат божните заповеди и съгласуват делата си с тях и затова често профетите се провъзгласяват за царе. И той изрежда редица случаи, между които Орфей, Залмоксис, но и историческата личност Дикеней¹⁹⁵. От Йордан се знае, че между гетите има „на първо място тарабостесийци, а после пилеати, които били благородници и от които били избирани техните царе и жреци“¹⁹⁶.

На друго място Йордан съобщава, че „когато умрял Дикеней, почитта, която гетите имали към него, преминала напълно върху Комосик, тъй като бил равен нему по звание. Той бил зачитан от тях поради опитността си и като цар и жрец съдил народите справедливо. А когато Комосик напуснал този свят, Корил се възкачил на гетския престол и в продължение на четиридесет години повелявал над племената“¹⁹⁷. Приемствеността при

¹⁹⁰ Strabo., 7, frg. 35.

¹⁹¹ FHG, 1, p. 190 sq.

¹⁹² Sophocli., Ant., 966—967 (ed. Pearson) = Извори. . . , 92—94; Amm. Marc., 22, 8, 12—15 (ed. Clark).

¹⁹³ Попов, Д. Тракия. . . , с. 76.

¹⁹⁴ Polyaeu., 7, 22.

¹⁹⁵ Strabo., 16, 2, 38—39.

¹⁹⁶ Iordan., Get., 39—41; 67 (ed. Mommsen).

¹⁹⁷ Iordan., Get., 73—75.

предаването на политическата и на религиозната власт от Дикеней на Комосик и Корил се осъществява по същия начин, както се показва традицията чрез митологичния пример с Харопс, Ойагър, Орфей.

Редовете на Йордан се отнасят за действително съществували личности от времето на Бурбиста, т. е. от I в. пр. н. е. нататък и разкриват, ако не се изпускат предвид данните за Залмоксис и за Дромихет, че животът на царете жреци в гетските държавни обединения е консервативна практика, рожба на традиционализма в държавнообразователните процеси от вековете на Микенска Тракия до първите столетия на новата ера и дори в просъществуването на държавата от Бурбиста до Децебал. Наследствената приемственост при характеристиката на властта и наличността на владетелите са достатъчна атестация за същността на царския институт при гетите.

Предложената интерпретация намира подкрепа в археологията. С особено значение е каменната скулптура на стояща мъжка фигура в пълно бойно снаряжение, намерена между селата Белоградец и Млада Гвардия, Провадийско. Според Г. Тончева, която държи на приемствеността с монументалната скулптура от края на бронзовата епоха, изображението на въоръжения с къс нож, лък и с меч мъж датира към VII — VI в. пр. н. е.¹⁹⁸ Важно е, че фигурата притежава огърлица, която вероятно показва, че освен качествата на войн и боец мъжът в изображението разполага и с духовните дела, защото украсението има символично-култово предназначение. Това именно е търсеният социалнополитически и религиозен образ на действителния владетел.

Царете жреци се представят и в антропоморфните паметници в Североизточна България и в Добруджа, най-общо датирани през късната бронзова епоха. Поради някои особености на изпълнението те се обединяват в т. нар. в историографията западнопонтийска скулптурна група. Такива са изображенията от селата Езерово, Монастира и Плачидол. Подобно на случая от с. Белоградец фигурите са снабдени с огърлици, за да подчертаят емблемите на религиозните достойнства. Находките потвърждават наличието на традиции в монументалната скулптура и разкриват приемствеността в характеристиката на владетеля, включително до края на VII — VI в. пр. н. е.¹⁹⁹

Интересен е и златният шлем от Коцофенеци, датиран в IV в. пр. н. е. Древният майстор представя върху двата му набузника една и съща декорация. Той изобразява мъж, облечен в ризница, с островърха шапка, опиращ с коляното си гърба на някакво животно (най-вероятно овен), като същевременно държи с едната си ръка къс меч, а с другата — муцуната на животното. Според Д. Берчу (а няма причини за съмнение в неговото предположение) в набузиците се вижда сцена на жертвоприношение²⁰⁰. Всичко в облеклото на мъжа говори, че той е войн и принадлежи към висшата аристокрация. Островърхата му шапка дори го включва в обществото на „пилеатите“ по Йордан — име, което само говори за този им отличителен белег.

Изображението сблъсква с политическата фигура на върховния династ, който същевременно е жрец, понеже всеки момент е готов да извърши

¹⁹⁸ Тончева, Г. Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям. — *Thracia*, 1, 1976, 101—119.

¹⁹⁹ Бобчева, Л. Новооткрити антропоморфни паметници от Толбухинско. — ИИМ-Варна, 3, 1967, 213—215; Тончева, Г. Новооткрити антропоморфни плочи край с. Езерово, Варненско; Пак там, 3—19; Златковская, Т. Д. К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы. — *СЭ*, 1963, № 1, 82—86.

²⁰⁰ Berciu, D. Цит. съч., 85—92; Маразов, Ив. „Жертвоприношение на овен“ в тракийския шлем от Коцофенеци. — В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 173—195.

свещенодействието. Поставен на главата на владетеля, шлемът внушава функционалните му способности и наблюдава на идеята, че той е живият бог и от него зависи настоящето и бъдещето на народа и на държавата. Вероятно с подобно предназначение са и шлемовете от Аджиъол и от Института по изкуствата в Детройт²⁰¹. Като вид корони те са отличителното, което обезпечава властта на повелителя и правото му на управление.

Идеята за тракийските царе богове е опосредствувана структурно от някои междинни степени при изграждането си. Често в изворите заедно или пък поотделно от характеристиката бог местните династи носят определени херой или антроподемони. Еврипид например е склонен да твърди чрез думите на музата, която оплаква злостастния край на Резос, че „той не ще отиде под черната земя“, т. е. той не ще сподели баналната съдба на всеки смъртен. Остава другата възможност — тракийският владетел да получи безсмъртие. И музата продължава: „наистина, той не ще добие същия образ. . . , но затворен в пещерата на богатата със сребро земя, ще стане антроподемон. . . “²⁰². Съобщението не разкрива пряко божественото начало на Резос, но го загатва чрез едно подниво, чрез степенята на богочовека.

Текстът на Еврипид е важен и поради неволните аналогии при съпоставките със Залмоксис. За Херодот и за други антични творци той също познава преходното ниво от царя към бога — равнището на антроподемона²⁰³. Някои автори дори са склонни да интерпретират стиховете на Еврипид за Резос като отнасящи се до Залмоксис²⁰⁴. Паралелите в легендите са големи, като се започне от пещерите на Пангей, които съответствуват на подземното жилище, в което се оттегля Залмоксис, и се стигне до соларно-хтоничната същност на тракийския орфизъм, защото изрично е казано, че Резос ще стане антроподемон „само взирайки се в светлината“. Като гадател или жрец, подобно на Залмоксис, и Резос е призван да посвещава в тайните на обезсмъртяването чрез инициации и мистерии. Успоредните съвпадат с посоката на т. нар. хиперборейски диагонал, който свързва далечния североизток с крайния югозапад, бележи пътя на движението на тракийския орфизъм и огражда зоните на неговото разпространение²⁰⁵. Освен това относителната хронология на царуването и на двамата датира най-рано във времето на Микенска Тракия, към XVI — XII в. пр. н. е.

Но античната писмена традиция представя Залмоксис и с определението Херой. В сведението на Порфирий за Питагор се казва, че гетският реформатор се почита от „варварите“ като Херакъл, за да се направи алузията със същността на най-типичния измежду гръцките херои²⁰⁶. Характеристиката на Резос не изостава по-назад. Един текст на Филострат говори пряко, че тракийският цар е Херой, който отблъсква чумата от планината Родопи. Той дори има светилище, където дивите животни доброволно се принасят в жертва пред олтара. Представата за Хероя се поддържа и от думите, че Резос „отглежда коне, въоръжен е и се занимава с лов“²⁰⁷. Хероят-ловец, който господства над природата и владее цялото

²⁰¹ Berciu, D. Цит. съч., с. 40—84; 93—97.

²⁰² Eurip. Rhes., 900—972 = Извори. . . , с. 141.

²⁰³ Hdt., 4, 93—96 = Извори. . . , 211—212; Попов, Д. Проучвания. . . I с лит.

²⁰⁴ Nock, A. D. The end of the Rhesus. — Classical review, 40, 1826, 184—186; Linforth, I. M. The arts of Orpheus. Berkely — Los Angeles, 1941, p. 60 sq.; Eliade, M. De Zalmoxis à Gengis-Khan. Paris, 1970, p. 63.

²⁰⁵ Фол, Ал. Хиперборейският диагонал. — Векове, 1984, № 6, 78—79.

²⁰⁶ Porphyry, Vita Pythag., 14—15 (ed. Melber).

²⁰⁷ Philostrat., 3, 16—17 (ed. Westermann).

многообразието на растителното и на животинското царство, личи в сказанието на митографа Партений за Резос и за Аргантона²⁰⁸. Същата качествена определеност се долавя в разказа на Полиен за перипетиите при основаването на атинската колония Амфиполис на егейския бряг на Тракия. Мястото, където по предсказанието на оракула в Делфи атиняните погребват костите на Резос, става свещено, превръща се в хероон и никой от местното население не се осмелява да нападне и да разруши укреплението около гроба и вечното жилище на техния легендарен владетел²⁰⁹.

Примитивни хероони и светилища са известни и от други антични автори за южнодунавските земи. Подобно е съобщението за Орфей, предадено от Конон. След кървавото престъпление, което жените извършват с него, страната е обхваната от глад, а според предсказанието страшната напасть щяла да изчезне само ако те „намерят и погребат главата на Орфей“. Прорицанието се сбъднало, защото жените намерили главата на пееца и я погребали „под една голяма могила, която оградил със свещен двор. Известно време това било хероон, а по-късно се наложило като светилище“²¹⁰. Подобен подтекст личи и от едно стихотворение на Фанокъл, в което се описва погребението на тленните му останки, този път на остров Лесбос²¹¹. Разказът на Павзаний за гроба на пееца също разкрива представата за хероон. Този път погребението е изложено на обществено поклонение, защото останките на Орфей се намират в урна, поставена върху висока колона²¹². Вечното му жилище не е нито на земята, нито на небето, достъпно е за посещение и не говори за хтонизъм или за соларност в изчистения им вид, а ги обединява в синкретично единство. Могат да се направят аналогии със скалните гробници при с. Татул, Момчилградско, с погребалните съоръжения в местността „Глухите камъни“ и с други мегалитни паметници, защото съчетанието на хтонизма и на соларността на практика поражда вярата в безсмъртието и изповедта към слънцето като върховно божество във видимия свят²¹³.

Анализът се поддържа в някои отношения от археологическите проучвания. Близко до с. Люблен, Търговишко, се откри култов комплекс от римската епоха с вероятна датировка II — III в. от н. е. Той се състои от надгробна могила, светилище и свещен двор. Очевидната връзка между могилата и култовото съоръжение, както и много от находките, които са инструменти на лекар хирург, предложиха работната хипотеза, че вероятно култовото съоръжение е хероон светилище, в което се почита някой от членовете на аристокрацията²¹⁴.

Консервативността и традициите в устойчивостта при съхранението на идеите се поддържат и от резултатите от извършените разкопки при град Стрелча. Проучваната Жаба-могила е замислена и използвана като сложен култов комплекс. Откритата тракийска гробница мавзолей и подмогилният хероон светилищен храм са в пряка връзка помежду си. Съоръженията датират от V — IV в. пр. н. е. и са междинното звено между сведенията на древните автори и хероона от римската епоха²¹⁵. Те разкриват съхранението на представата, че гробницата мавзолей е достъпна за посещения, както гроба на

²⁰⁸ Михайлов, Г. Траките. . . , 202—207.

²⁰⁹ Polyaeu., 6, 53.

²¹⁰ FHG, 1, p. 190 sq.

²¹¹ Stob., 6, 20 (ed. Wachsmuth-Henke).

²¹² Pausan., 9, 30, 8—12.

²¹³ Попов, Д. Тракия. . . , с. 76; Попов, Д. Проучвания. . . I с лит.

²¹⁴ Овчаров, Д. О наличии героонон в Древней Фракии. — *Thracia*, 3, 1974, 345—352.

²¹⁵ Китов, Г. Тракийската гробница-мавзолей край град Стрелча. — *Векове*, 6, 1977, № 1,

Орфей или погребалните мегалитни съоръжения. Идеята се разкрива както с изящната фасада, явно предназначена да се види, да направи впечатление и да привлече почитателите, така и със съоръжението, което не е във вътрешността, а в периферията на могилата. Другата представа е традиционната идея за херос на светилище, най-вероятно следствие на приемствеността от епохата на мегалитната култура.

Подобно на определеното антроподемон степента Херой играе междинна, преходна роля в изграждането на пълната същностна характеристика на тракийските царе. Тя е свързващото звено и нужното стъпало, което е необходимо да се преодолее в стремежа към извисяването до бога и в превръщането на царя в бог. И ако все пак интерпретацията на приведения изворен материал може да предизвика скептицизъм, свидетелствата в епиграфските паметници са убедителни доказателства. Например, макар че навсякъде в надписите от Пирея от IV в. пр. н. е. Делоптес се нарича бог, в един жертвен релеф на остров Самос той е назован *Ἡρώς Δηλοῦντι[ς]*²¹⁶.

Промяната е известна и в паметници от южнодунавските земи. В общотракийското светилище при с. Глава Панега, Луковитско, върху оброчни плочи на тракийския конник се наблюдават посвещения ту на *Ἡρώς Σαλδοῦσοῦνός* или на *Ἡρώς Σαλδοκεῆνος*, ту на *θεός Σαλδοῦσοῦνός* или на *θεός Σαλδοκεῆνος*.²¹⁷ В тази група свидетелства трябва да се включат и онези многобройни паметници, където липсва изображението на тракийския конник, но починалият се назовава *Ἡρώς* (Херой) или *θεός* (бог), но при това извисяването е необходимо да се подхожда много предпазливо поради общия момент в смисловото значение на елинските погребални епиграми и изображения с подобен характер²¹⁸.

Както се вижда, разбиранията на елините за култа на Хероя не се споделят във вярванията на траките. За последните хероизацията е първата степен от пълния цикъл в развитието на човека и природата. Той се изминава на различни нива, защото това е пътят към съвършенството. Хероизацията в развитието на идеята е най-близка до разбирането на хтонизма като безсмъртие въобще. От тази гледна точка всеки може да е херой. Следващата степен с елементи на обожествяване е антроподемонът, такъв, какъвто го описва Еврипид чрез Резос. Трета и последна степен е богът, който е безсмъртен и съвършен, понееже олицетворява пълната хармония в баланса земя — небе, между хтоничното и соларното. В този смисъл траките практикуват обредите на обезсмъртяването. Те самите се превръщат в богове. По пътя на самоусъвършенствуването степенното извисяване на фигурата на царя включва задължително и още една, четвърта степен на покой като необходимо състояние преди започването на новия цикъл²¹⁹.

Илюстрацията и реализацията на описаната практика личат добре от примера със Залмоксис²²⁰. След оттеглянето си в подземното жилище или в пещерата той се появява отново пред съплеменниците си едва след четири години и ги убеждава във възможността за обезсмъртяването, залегнало като цел в безкрайното му учение. Този път Залмоксис е с характеристиката бог. Той е преминал през фазите на Хероя и на антроподемона и е добил

²¹⁶ Wiegand, Th. Antike Sculpturen in Samos. — AM, 25, 1900, 172—173.

²¹⁷ Добруски, В. Тракийско светилище на Асклепий до Глава Панега. — АИИМ, 1, 1907, 25—28; Venedikov, I. Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine. — AAPSA, 1963, 153—154.

²¹⁸ Попов, Д. Проучвания... I.

²¹⁹ Фол, А. История... , 153—159.

²²⁰ Hdt., 4, 93—96 = Извори... , 211—212; Попов, Д. Залмоксис и проблемите на тракийската религия в гетските земи. — В: Северозточна България — древност и съвремие. С., 1985, 98—108 с лит.

истинската качествена определеност — бог. Четиристепенният цикъл на развитието на човека, както е и случаят с Великата богиня майка, е спасен. Поради неразбирането на тази система древните автори ще се колебаят в определенията си за тракийските владетели като Херои, антроподемони, богове и най-обикновени хора, но едновременно царе и жреци.

Единовластието, пълното господство и сливането на прерогативите на управлението се засвидетелствуват в изворите не само по отношение на владетелите, но и на парадинастите и на местните повелители, както и на техните приближени, които притежават обширни територии, села, крепости, земя, добитък и т. н. На практика всички те са господари на стопанствата си в качеството си на върховни собственици, но само там, където присъствието им се налага с военнополитическа сила.

Местните династии изпъкват като ръководители на т. нар. според Аристотел „царска икономика“²²¹. Те са върховните собственици върху средствата на производство. Трактатът на Аристотел, съставен приблизително в края на IV или началото на III в. пр. н. е., прави отчетлива разлика между четири вида „икономика“, характерни за епохата, а именно царската — сатрапската и полисната — частната, като съответно сатрапската и частната икономика са в подчинено положение на царската и полисната. Според Ал. Фол тази схема разкрива идеята за противопоставянето на обществената организация „по етноси“, на обществената организация „по полиси“ или прави разграничението между „варвари“ и „елини“, присъщо на гръцката теоретична мисъл²²².

В тракийската действителност „царската икономика“ включва формално цялата страна, а владетелят материализира единството ѝ в качеството си на собственик на поземления фонд — основно средство за производство. Най-изчистени са случаите с одриския цар Котис I. Според едно известие на Аристотел той има неограничената власт да заповядва на поданиците си да засеят земя. След като съберат житната реколта, той я продава и прибира приходите от нея, т. е. използва я за себе си, както намери за добре²²³. Друг път, когато Котис пожелава на заем пари от жителите на Перинт, а те му отказват, той успява да вземе от тях заложенници, а сетне и да ги размени срещу първоначалната сума²²⁴.

Но подобно единовластие имат и парадинастите, и местните владетели, които са пълни собственици в именията си и се разпореждат с всичко по свое усмотрение. Следователно „сатрапската икономика“ е в съподчинение само в случаите, когато военнаадминистративните функционери на царя — парадинастите и локалните вождове, доброволно признават върховенството на централната власт. В противен случай в контролираните от тях територии влиза в действие „царската икономика“, т. е. те самите се превръщат в царе с неограничени прерогативи. Нима не е подобен случаят със Севт II, който дава ред обещания на Ксенофонт и дори го уверява, че ще му отстъпи укрепените места около морето и по-точно Бисанте, Ганос и Неон теихос, които се намират в съседство²²⁵.

Държавата на и за племенната аристокрация се персонифицира от фигурата на царя, независимо че особено след IV в. пр. н. е. разстоянията между тези „царства“ не са големи. Те са без значение, защото властта на

²²¹ Фол, А. Демографска... , 190—192 с лит.

²²² Пак там.

²²³ Arist., Оес., 2, 2, 1351a, 18—32.

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ Xen., Anab., 7, 2, 38.

владетеля се упражнява само там, където той има свобода на действие и там, където се намира, в действие²²⁶ влиза „царската икономика“. И не може да бъде иначе в обстановка, при която властта дори при одриската династия е обект на непрестанни класово-политически борби и на междусобици сред самия аристократичен елит.

Голямата териториална държава (особено след управлението на Котис I) след средата на IV в. пр. н. е. се разделя на множество „царства“ и никога не възстановява предходните си мащаби. Отделните независими владетели остават върховни собственици на контролираните от тях области, а принципите на действие на „царската икономика“ намират свобода на реализацията си. В този смисъл базисните явления и процеси в Тракия след IV в. пр. н. е. се характеризират с абсолютното господство на царския икономически сектор над обществения.

В тази атмосфера на преден план изпъква проблемът за тракийските градове. Още навремето У. Карпед изтъкна, че одриската държава и отделните „царства“ не познават наличието на постоянен център, на столица²²⁷. Въпреки някои възражения в историографията по-правдоподобно е да се мисли, че държава от типа на тракийската се управлява от онзи укрепен пункт, в който за момента престоюва владетелят, отколкото да се търси фиксираното ѝ седалище²²⁸. Ядро на възникване на балканския и в частност на тракийския град остават временните резиденции на местните династии, т. нар. тюрсиси²²⁹, които обединяват царския дворец и мястото, откъдето се ръководят държавата и светилището, откъдето царете жреци проповядват тайнствата на орфическата вяра в безсмъртието.

Ал. Фол с право твърди, че „тракийските градове са царски, защото те се образуват при или около орфически култов център (заварен или вдигнат). Те са седалище на царя жрец, който поддържа урано-хтоничната обредна система, независимо от възможната поява и на други светилища в селището. Тракийските градове са царски, защото са база и изходен пункт на военнополитическите начинания на династите. Тракийските градове са царски, защото са средище на собствена „царска икономика“, която е опростена в раннокласовите държавици. . . Тракийските градове са царски, защото нямат територия с всепризнат правен статут, понякога въобще нямат територия с икономическо и социално значение. Тракийските градове са царски, защото те са център на земя, която е грубо очертана от некропол. . . Този некропол е сигурен „царски“, защото в него е издигната и гробницата на владетеля (на владетелите)“. И той изрежда примерите с градовете Даусдава при с. Свещари, Исперихско, Мастейра при с. Младиново, Хасковско, Кабиле при Ямбол, Севтополис при Казанлък, Виза, Градището при Малко Търново, дори Селимбрия и т. н., включително и Филипополис²³⁰. В това изброяване е необходимо да се включат и „залите за пиршества“ от типа на „хестиаторионите“ на Котис I, защото там се намира владетелят, който реализира оттам политическите и религиозните прерогативи на властта си.

За да подхранват действителното самочувствие на управлението си, царят или местните династии са задължени да осъществяват периодично ежегодната

²²⁶ Фол, А. Елинизмът в Тракия. — ИПр., 1984, № 5, с. 49.

²²⁷ Kahrstedt, U. Kotys. — RE, 11, 1922, S. 1552.

²²⁸ Тонев, Мл. Цит. съч., 180—181; Фол, А. Политическа. . . , 117—118.

²²⁹ Димитров, Д. П. За укрепените вили и резиденции у траките в предимската епоха. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дичев. С., 1958, 683—699; Фол, А. Le développement de la vie urbaine dans les pays entre le Danube et la mer Egée jusqu'à la conquête romaine. — EB, 1965, № 2—3, 309—317; Фол, А. La vie urbaine dans les pays thraces, macédoniens et illyriens avant la conquête romaine. — In: Actes du I. CIEB, 2, 1969, 91—99.

²³⁰ Фол, А. Елинизмът. . . , 47—48.

ритуална обиколка на подвластната територия и на поданиците. Подобна практика, характерна за страните на Изтока и известна в чистия си вид в хетското общество, изглежда не е чужда на тракийската действителност²³¹. Увереността в изказаното мнение дава разказът на Теопомп за одриския цар Котис I²³².

Древният автор е убеден в периодичността на извършваната ежегодно царска обиколка. Обредното задължение може би се осъществява през пролетта, защото подробностите в описанието — хубавите сенчести места, богатата растителност, многото води, свещената горичка — богатата картина от мястото на срещата между Котис I и Филип II, се противопоставя на обстановката през лятото. Може да се предположи, че подобно на източните си колеги тракийските владетели предприемат пътешествието си на кон или на колесница, която на свой ред спада към царските инсигнии. Тя е не само белег за социалното положение на притежателите си, а е и един от атрибутите на династическата власт. Подобно на коня тя също предпазва господаря от допира с профанното, охранява свещената му особа, зачитава го от всички зли сили, отдалечава го от досега със заобикалящото пространство и бди над сакралната му власт²³³.

В ритуалния обход и в свещения преход владетелят задължително се придружава от ударния конен отряд на аристократичния елит. Следователно в социален план обиколката на царя проследява пътя на неговата еволюция заедно с еволюцията на обществото. Пътешествието на владетеля обединява в едно Вселената, обозначава четирите посоки на света и неговата хоризонтална структура, защото точно територията на държавата се възприема като ритуално изображение на Вселената, отъждествена с посетените за жертвоприношения места — с тракийските царски градове.

Царската обиколка придава сакрален характер на обходената територия — отделя я от неподредения хаос. В чисто политически план тя потвърждава върховните и неограничени права на владетелите над посетените земи, гарантира законната им собственост над тях. На религиозно-доктринално равнище династите възпроизвеждат чрез обиколката възраждането на Космоса, както и собственото си възраждане. По този начин се стимулират движението и смяната на годишните времена, раждането на сезоните. Това е една от формите на обновяването на царската власт и на периодичното ѝ подмладяване, което съвпада с пролетния цикъл на възраждането на природата. Поради тези причини Котис I извършва ежегодния обход задължително през пролетта.

Символиката на царската обиколка изглежда се отразява на чисто космогонично ниво и в изображението по монетите на дероните. Иконографската схема се свежда до представянето на двуколка, теглена от два вола, в която седи мъж, облечен в дълъг хитон, с широкопола шапка на главата. Той замахва от колесницата към впряга с камшик или с пръчка остен. Според тълкуванията на някои автори това е фигурата на царя, който обикаля страната на колесница от позицията на свещената си личност. Така той създава и сакрализира собствения си модел за света, демонстрира една от формите на обновяването на личната си власт²³⁴.

²³¹ Попов, Д. Коят... с лит.; Ардзинба, В. Г. Цит. съч., с. 22 и с. 92 сл.

²³² Athen., 12, 531e-532a.

²³³ Маразов, И. Царско знамение върху монетите на дероните. — Проблеми на изкуството, 11, 1978, № 2, с. 1 сл.; Маразов, И. Трако-хетски..., с. 44 сл.; Попов, Д. Коят... с лит.

²³⁴ Маразов, И. Царско..., с. 1 сл.

Смисловото съдържание на ритуалната обиколка се потвърждава и от някои митологични данни за Орфей. Павзаний разказва, че той успява да убеди сплотивниците си да го съпровождат в „скитанията“ му из цялата страна — обстоятелство, което предизвиква кървавото отмъщение на жените и неговата гибел²³⁵. Без съмнение ежегодните „скитания“ на този тракийски цар, жрец и бог са само повторение на обредния царски маршрут.

Възможно е царят в двуколката от монетите на дероните да се изтълкува в момента на отправянето си на ритуална оран²³⁶. От индоевропейската митология е известно, че тя може да се извърши само от владетеля и е ценностно изпитание за всеки претендент за престола. Тя има задачата да стимулира плодородието, да осигури обилна реколта. Обновяването и възраждането на живителните сили в природата съвпадат и с реактуализирането на възможностите за династическо господство. Затова царят е длъжен да извърши сам ритуалната оран. Нему принадлежи напредението при осъществяването ѝ, предназначено да осигури благополучието на народ и държава.

Владетелят трябва да премине през редица ценностни изпитания, за да спечели и да съхрани властта си. Това е търсеният път към съвършенството и към безсмъртието, който най-общо се вписва в контекста на темата „борба“. Борба, в която се създават светът и човекът; тя именно е извор на необходимостта от подмяната на хаоса с тържеството и с равновесието във Вселената. В писмените извори символиката е добре обозначена от Конон чрез разказа за тракийския цар Ситон. Понеже мнозина ухаждали дъщеря му, „девојката и царството били определени като награда за този, който победи в борба Ситон“²³⁷.

Нови аспекти на ценностните изпитания се разкриват от обичайната за владетеля привилегия на царския лов. Тази ежегодна практика е вкоренена представа за аристократичното съзнание. Тя се отразява най-добре в релефите и оброчните плочки на тракийския конник, който най-често е ловец. Но такава е идеята на траките и за върховния им династ, след като Еврипид възкликва във „Вакханки“: „Да, царят е ловец“²³⁸. Резос се описва като ловец от митографа Партений и в известието на Филострат, след като отглежда коне, въоръжен е и се занимава с лов. Същото внушение вероятно се застъпва в монетите на тракийските царе с изображения на конници, в техните представяния върху апликации, съдове, фалери, други предмети на тракийското изкуство, и най-вече в хилядите иконографски изображения на Хероя от римската епоха.

Царският лов не е изолирано явление, а има широко разпространение и дълбок идеологически подтекст. В тракийското изкуство могат да се посочат редица случаи за конкретна ловна схватка и за борбата с някакво животно. Най-напред ще спомена две подобни апликации от с. Луковит, Ловчанско, в които конник напада с копието си лъв²³⁹. При единия случай оръжието на ездача е вдигнато нагоре, а при другия то е наведено надолу. Борбата между конника и животното се вижда и в една апликация от с. Летница, където ездачът поразява с копието си изправилата се срещу него мечка, а в краката на коня лежи убитият преди това вълк. Сцената е разработена и в отделните части на колана от с. Ловец, Старозагорско²⁴⁰. Около дървото на живота,

²³⁵ Pausan., 9, 30, 4—12.

²³⁶ Златковская, Т. Д. Возникновение. . . , с. 226.

²³⁷ FHG, 1, p. 190 sq.

²³⁸ Eurip., Bakchen., 1189—1192 (ed. Bruhn).

²³⁹ Димитров, Д. П. Материалната. . . , с. 69 сл.

²⁴⁰ Велков, И. Цит. съч.

обозначено чрез лотосов цвят, могат да се наблюдават симетрично разположени двама конника, които преследват с копията си глиган, но и двама приклекли на земята войни, които стрелят по него с лъкове. В изброените предмети от IV в. пр. н. е. ездачите носят ризници, шлемове, щитове. Всички са облечени по модата на аристокрацията и най-точно отговарят на същностната характеристика на тракийския владетел, на образа на местния династ, на царя въобще. Не е необходимо да се приведат по-късните паметници на тракийския Херой, вечно в борба с някакво животно, винаги в процес на преодоляване на някакво изпитание.

За разлика от изобразителното творчество на елините човекът в тракийското изкуство често се поставя в ценностна ситуация. Идеята (ако се има предвид царят и царската власт) възхожда към космогоничния мит за победата на бога (или на легендарния божествен герой), олицетворени чрез земното въплъщение на владетеля над силите на злото и за възтържествуването на силите на доброто. И след като в тракийската религия царят се схваща като земно въплъщение на бога, самият той живо божество, сцените на борбата на човека с животното могат да се изтълкуват като победа на владетеля над лошото начало. Победа, която осигурява реда в света и хармония в космоса.

Сцените на борбата на човека с животното понякога се дублират и чрез зооморфни изображения. Думата е най-вече за паралелните антропоморфни и зооморфни апликации от с. Луковит, където в композициите лъв напада елен. Сцената съществува в различни варианти в южнодунавските земи и е интерпретирана в историографията, за да е необходимо да се изтъкнат всички свързани с нея подробности²⁴¹. От значение за изложението е, че отражението на темата борба чрез едновременността на зооморфните и на антропоморфните изображения, изглежда, не е случайно, а се подчинява на строгата логика на вложеното идейно съдържание. Смесовата равнозначност на композициите, всяка една от които превежда другата на собствения си език, засвидетелствува в тракийското изкуство през IV в. пр. н. е. съществуването на един двоен код за разкриването на религиозно-идеологически представи.

Дублираната проява на този единен процес е естествена, защото налагането на човешката образност е в пряка зависимост от развитието и от усъвършенствуването на идеята за царя и за царската власт²⁴², за божествения произход и за същностната характеристика на самата институция.

Паралелните зооморфни и антропоморфни апликации най-вече от с. Луковит, изглежда, също могат да се възприемат като царски инсигнии. Тяхната обща интерпретация включва олицетворението на могъществото и на тържеството на творението над силите на смъртта, на вечното съзидание и възраждане чрез унищожение. В този ред на мисли сцените разкриват убедителни гаранции за безсмъртието, характерно и присъщо на идеологията на тракийския орфизъм.

Изображенията имат и точно определена социалнополитическа символика. Борбата в композициите придобива смисъл на ценностно изпитание за владетеля. Изходът от двубоя с животното определя принадлежността на царската власт и съдбата на династията. Така приведените паметници обозначават символичния акт, който осигурява продължението на природните

²⁴¹ Попов, Д. Някои проблеми във връзка с една сцена и два цвята в тракийското изкуство. — ИПр., 1986, № 2, 21—36 с извори и лит.

²⁴² Маразов, И. Изображението на човека в паметниците на тракийската торевтика от V—IV в. пр. н. е. С., 1976 (автореферат на кандидатска дисертация).

процеси. От изхода на схватката зависи животът или краят на управлението. Ето как една чисто космогонична идея се сменя на социалнополитическо равнище. Показателна в това отношение е историята с Олинт, брат на тракийския цар Резос²⁴³. Той влиза доброволно в двубой с лъв, но не успял да го победи, не преминава нужното ценностно изпитание и не се домогва до властта. Неуспехът в двубоя коства загубата на престола.

Според Плутарх тракийският цар Котис I „подарил лъв от своя страна на едного, който му подарил пантера“ и, изглежда, в случая става дума за равностойна владетелска размяна²⁴⁴. Макар и анекдотична, любопитна е случката, разказана от Павзаний по повод на Лизимах. Веднъж в яда си Александър го затворил в клетка заедно с лъв, но след като го намерил надвил звяра, започнал да го цени високо и да го почита като един от най-добрите македони²⁴⁵. Но и в апликациите от с. Луковит царят е в пряк двубой с лъв. Това е звярът, който задължително трябва да се победи в стремежа към престола и в търсенето на гаранции за властта.

В тракийското изкуство върху различни предмети могат да се наблюдават изображенията на Херакъл в схватка с немейския лъв. Такива са двете апликации от Панагюрище от втората половина на IV в. пр. н. е., където най-знаменитият от елинските герои се представя по каноните на гръцкото изобразително творчество. Същевременно отново от Панагюрище и пак от втората половина на IV в. пр. н. е. е известна друга апликация, в която образът на Херакъл получава различна трактовка²⁴⁶. Най-напред фигурата му, за разлика от изображенията в Елада, е свръхоблечена, а и той е в компанията не само на немейския лъв, но и на лъв-грифон, крилат лъв и сирена. Появата на Херакъл в изкуството на южнодунавските земи не е просто заимствуване. Тя може да се обясни с факта, че в представите на траките принципно съществува неговата идея.

В историографията вече бе изказано мнението, че за разлика от гръцкия класически стил сюжетът или сюжетите в тракийското или въобще от т. нар. „варварско“ изкуство третират баланса между една или друга природна сила, както и баланса между човека и природата в противовес на елините, чиито принципи съпоставят отношенията между човек и човек или този между човека и животното²⁴⁷. Изправени сме пред две коренно различни мирогледни системи, които предполагат и коренно различни идейни структури. От тази гледна точка в разгледаните паметници не може да се говори за почит и за вяра на траките в чисто елинския герой. Всичко показва, че изображенията му се преосмислят на местна почва и притежават значителна тракийска идейна натовареност.

В друга апликация от Стара Загора около борецния се срещу немейския лъв герой се виждат два лъва, два лъва-грифони и два крилати лъва²⁴⁸. Макар и от I в. пр. н. е., металното украшение разкрива, че връзката със смисловото съдържание от предходните времена не се прекъсва. Нещо повече — както се

²⁴³ FHG, 1, p. 190 sq.; Маразов, И. Аспекти на религията и идеологията в Тракия. — Тракия, 1976, № 3, с. 112.

²⁴⁴ Plut., Reg. et imper. apophth., 174d, 1—2 (ed. Mubert); Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. II. Пиршествата и угощенията. Съкровищата и подаръците. — ГСУ-ИФ, 76, 1983.

²⁴⁵ Pausan. 1, 9, 5—6.

²⁴⁶ Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., 120—123 с. лит.

²⁴⁷ Фол, А. Гръцкият стил и така нареченото варварско изкуство. — Изкуство, 29, 1979, № 3, 26—28.

²⁴⁸ Николов, Д. Окръжен музей — Стара Загора. С., 1965, № 28—29, с. 134.

видя, антропоморфните изображения в тракийското изкуство олицетворяват не толкова отделните божества или легендарните херои, колкото служат за прослава на царя и на неговата власт. Затова при случаите с Херакъл, сътворявайки неговата фигура и специфичните му черти, местните майстори влагат представите си за силата и за могъществото на местните владетели. Херакъл в паметниците на тракийското изкуство е тъждествен на същностната характеристика на локалните тракийски династи. Изображенията му са допълнителна мотивировка за всестранността и за неприкосновеността на царската власт²⁴⁹. В противен случай в обкръжението му е трудно да се обясни наличието на фантастични животни като крилати лъвове и лъво-грифони. На свой ред сирената в апликацията от Панагюрище вероятно отговаря на същността на Великата богиня-майка, защото по системата на тракийската религия преодоляването на ценностното изпитание и доказването на качествата на отделния индивид са необходимите гаранции за свещения брак. По този начин сцените на борбата на Херакъл с лъва са смислово тъждествени на непримиримата схватка на царя със смъртта. Те са метафората за нейното преодоляване, извършено в името на тържеството на живота, на съхранението и възраждането на жизнения процес, на новото повторение на един вечен обновителен цикъл.

Подобна е символиката на борбата на владетеля с глигана, подробно разработена като сцена в колана от с. Ловец. Животното е преследвано не само защото опустошава земите, унищожава посевите и реколтата, но точно то е и противникът на мъжкото божество. Следователно в лова се възплъщава символиката на замяната на едно царуване с друго. Това е ценностното изпитание, което печели властта и управлението²⁵⁰. В този смисъл е редно да се зададе въпросът не обозначава ли раненият глиган от гробницата при с. Мезек, Свиленградско, от V в. пр. н. е. идването на власт на нова династия?²⁵¹

Многопластовата характеристика на тракийските царе и на тяхната власт, функционалната им значимост за живота на обществото се долавят и от редица други техни дейности, съобщени от античните автори. Ето как Ксенофонт описва част от угощението, организирано в негова чест от одридския владетел Севт II в края на V в. пр. н. е.: „След това били внесени за всички гости триножни маси, около двадесет на брой. Те били пълни с парчета месо, на които били забодени големи пити от подквасен хляб. Но ястията били слагани най-напред пред гостите, защото имало такъв обичай: и Севт най-напред постъпил според него, като взел хлебните пити, които били пред него, разчупил ги на парчета и ги подхвърлял между гостите, както му било угодно. И с месото той също постъпвал и си оставял само колкото да се нахрани.“²⁵²

Най-важната фигура в пиршеството отново е личността на царя. Той разпределя хляба и месото между сътрапезниците си. Всичко от дейността и от постъпките му е в зависимост от социалното положение, което заема, и от политическата му власт. В качеството си на разпределител на храната и напитките владетелят поема функцията на благодетел на всички присъстващи и оттук по аналогия — на хранител на народа и на цялото население. Той символизира плодородието. От него зависи изобилието и реколтата. Той

²⁴⁹ Попов, Д. Някои проблеми. . .

²⁵⁰ Маразов, И. Сюжетът „лов на глиган“ в колана от с. Ловец. — Археология, 17, 1975, № 2, 30—42.

²⁵¹ Венедиков, И., Т. Герасимов. Цит. съч., с. 122.

²⁵² Хеп., Анаб., 7, 3.

разпределя богатата между сънародниците си. Както се намира в центъра на обета, така тракийският цар е в центъра на своето племе и държава и от него зависи всичко.

Функционалната значимост на тракийските царе се засвидетелствува в текстовете и на други антични автори. Анаксандрид разказва за Котис I, че по време на бляскавия прием в чест на сватбата на дъщеря му с Ификрат сам той „се бил запретнал и поднасял чорба в златен съд и вкувайки от виното в кратерите, се упоил по-напред от тези, които черпил. . .“²⁵³. Независимо от хумористичния тон и карикатурните шрихи откъсът има значение и пази в смислово отношение неподправената атмосфера на тракийската действителност. Отново царят в ролята на благодетел на народа сам разпределя храната и виното. Всичките му действия са предназначени да подтикнат плодородието, да стимулират изобиλιето.

И гетският цар Дромихет „сам наливал виното в сребърни и в златни чаши, а на своите хора в чаши от рог и от дърво, както бил обичаят у гетите. . .“²⁵⁴ Фигурата на владетеля още веднъж възплъщава покровителя, който може да обезпечи сигурността. Диодор подчертава, че това е дълбоко вкоренен древен обичай при гетите.

Още по-любопитен е един епизод от посещението на Одисей и на другарите му при киконите. Той подсказва, че анализираната функционална характеристика на владетеля е традиционна и се съхранява стабилно през вековете, като се започне още от времето към края на II хилядолетие пр. н. е. Одисей разказва, че виното, което му подарил царят жрец на киконите Марон, никой от слугите и от слугините му в къщи не знаел „освен той, любимата му жена и една единствена ключарка“. „Ала когато искаха да пият от това червено вино, сладко като мед — продължава Омир, — той напълваше чаша.“²⁵⁵ Свидетели сме на равнозначния символичен подтекст относно значението на царя, както при случаите със Севт II, Котис I и Дромихет. Марон сам пълни чашите, за да олицетвори могъществото и властта си над богатата, които само волята му може да направи достойние на другите. Паралелизмът във функционалната същност на тракийските династии е подчертано заявен. По този начин личността на владетеля и неговите действия възплъщават идеята за щастieto и за успеха на страната и народа.

Важен е и обредът поднасяне на чаша, характерен за цялата Евразия, но добре документиран и за тракийската среда²⁵⁶. Плутарх разказва случая с предводителя на пеоните Аристон, който, след като надвил противника си, показал главата му на Александър Велики и рекъл: „У нас, царю, това се награждава със златна чаша.“ Александър се усмихнал и казал: „Но празна, а аз ще ти я дам пълна с чисто вино, като пия преди това за твое здраве.“²⁵⁷ Алфöldи разглежда редица подобни примери за обширен географски ареал, и най-вече при степните народи, и ги тълкува като акт за оказване на почит от или за владетеля. Следователно обредът поднасяне на чаша е важна церемония за отношенията на царя и с царя²⁵⁸. Той е знак за най-голямо достойнство и отличие от страна на владетеля към поданиците, но и белег за

²⁵³ Athen., 4, 131a.

²⁵⁴ Diod., 21, 12.

²⁵⁵ Hom., Od., IX, 196—211 = Извори. . . , с. 45.

²⁵⁶ Попов, Д. Проучвания. . . II с лит.

²⁵⁷ Plut., Alex., 39 (ed. Ziegler).

²⁵⁸ Alföldi, A. Цит. съч.; Кацаров, Г. Обредът. . . ; Ростовцев, М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре. — ИИАК, 49, 1913, 1—62; Кацаров, Г. Към религията на стара Тракия. — СпБАН, 5, 1914, № 8, 75—84.

покорност и за лоялност, която може да му се окаже в случаите, когато чашата се подава на поданиците.

Обичаят е анализиран подробно и в българската историография, за да се повтара с подробности²⁵⁹. Той е важен за изложението поради даровете на Котис I до гетските и до трибалските владетели, на които изпраща красиво изработени фиали от скъпоценни метали и цели сервизи. Щедростта и разточителността на царете е не само жест на благородство, но и търсене на сигурен залог за преданост и вяност на парадинастите, на местните владетели, на независимите господари. Според Ив. Венедиков надписите върху интересуващите ни съдове съдържат името на майстора, който ги е изработил, и на лицето, което ги е поръчало. Фиалите от с. Александрово, Ловчанско, от Могиланската могила във Враца, от с. Борово, Русенско, и от Аджигьол показват, че името на дарителя е Котис. И тъй като находките са от първата половина на IV в. пр. н. е., това не са четири различни лица, а одриският цар Котис I. От втората половина на IV в. пр. н. е. е фиалата от с. Браничево, Шуменско, но този път надписът показва, че майсторът Терес изработва сребърния съд за един от приемниците на Котис I — Амадок, а той на свой ред го подарява на гетския династ²⁶⁰.

В качеството си на господари на обширна и силна държава царете си позволяват да изпращат дарове до подвластните им династи или до онези владетели, чиято помощ им е необходима. Това са средства не само за социално общуване, но и политически документи, които наблягат върху могъществото им. В идеологически план те са пропити от силата и от личните качества на притежателите си.

Не по-малка роля за функционалната характеристика на тракийските царе играят жертвоприношенията в тяхна чест. В тази задължителна съставка от церемониалния етикет особено впечатляват човешките жертвоприношения. Най-характерна е историята за царя на кените Диегилис, разказана от Диодор. По времето, „когато празнувал сватба по някакъв стар тракийски обичай“, династът използвал като жертвени животни двама млади гърци. След като ги въвел в двореца си, „той проснал надлъж по-младия, за да го разсече по средата с помощта на прислужниците си, и извикал, че не трябва да си служат частните лица и царете с еднакви жертвени животни“²⁶¹. Очевидно човешкото жертвоприношение е единствено царска привилегия, а античният автор е достатъчно убедителен, за да внуши социално-класовото разграничение.

За човешко жертвоприношение в V в. пр. н. е. съобщавал и Херодот, когато апсинтите залавят персиеца Ойобаз и го принасят „по свой начин в жертва на домашния си бог Плейстор“²⁶². Сведения за времето на римската епоха дава Флор по повод на едно нахлуване на траките в Тесалия и Далмация чак до Адриатическо море, когато те „не оставили нито една жестокост неизпитана спрямо пленниците: умилюствявали боговете с човешка кръв...“²⁶³. Не бива да се забравя, че по време на ритуала на Залмоксис също се извършва човешко жертвоприношение, като пратеникът до бога се хвърля от висока скала върху три копия²⁶⁴.

Случаят със Залмоксис позволява да се мисли, че избранникът, който ще посети бога, е царят или ритуалният му заместник. Символичната смърт на

²⁵⁹ Попов, Д. Проучвания... II с лит.

²⁶⁰ Венедиков, И. Надписите върху тракийските фиали. — Археология, 14, 1972, № 2, 1—7.

²⁶¹ Diod., 33, frg. 14.

²⁶² Hdt., 9, 119 = Извори..., с. 265.

²⁶³ Flor., 1, 39 (ed. Halm).

²⁶⁴ Hdt., 4, 93—96 = Извори..., 211—212.

владетеля и реактуализирането на свещените му сили и способности са характерни за тракийската среда дори само ако се припомнят примерите с Дионис и с Орфей — разкъсани на парчета — може би изопачени спомени да се принасят в жертва човешки същества, където ролята на бога играят самите царе. Многозначен е и преданието за едонския цар Ликург, чието тяло след смъртта му се разхвърля на различни места из страната, за да може земята, която престава да ражда, да възстанови плодородието си²⁶⁵.

Човешките жертвоприношения, призвани да осигурят добра реколта и изобилие, следват традициите от времената на късната бронзова епоха, от XVI — XIII в. пр. н. е., когато ролята на бога се изпълнява от самите царе като Орфей, Дионис, Ликург. Те консервативно съхраняват първичната си характеристика, включително до завладяването на римляните, ако не се пропускат сведенията на Херодот за апсинтите, на Диодор за кените и на Флор за траките въобще. Именно човешките жертвоприношения остават привилегия на царете и свещенодействията, свързани с тях, са достойни единствено за техните личности. Не е случайно, че по време на кървавия обред траките възхваляват с песен похватността на Диегилис. Тържествената церемония има дълбоки корени, а самият античен автор твърди, че всичко се извършва по „стар тракийски обичай“.

Царят в тракийските предели изпъква като динамичен център на Вселената, опорна точка на света, а от неговите действия и постъпки зависят хармонията и равновесието на Космоса. Едновременно с това той може да доведе всичко и всички до пълна катастрофа, до безпрецедентен катаклизъм. От тази позиция фигурата му възплъщава вертикалната тристепенна структура на Космоса и съвпада с идеята за световното дърво. Затова за владетеля винаги е присъщо положението „горе“. Затова само той има право на човешко жертвоприношение, с което демонстрира периодичното си възраждане. Личността му обозначава и хоризонталния космогоничен модел, който е четиристепенен и се олицетворява чрез ежегодната ритуална царска обиколка. Точно сливането на вертикалния и на хоризонталния космогоничен модел е наситено с напрежението на антитезата и на борбата между доброто и злото. То е и път от земята към божественото²⁶⁶.

Фигурата на тракийския цар най-добре показва висшия синтез на соларното и на хтоничното начало. Той обединява тайнствата на вярата, свързани с идеологията на тракийския орфизъм; той е най-ревностният ѝ почитател; той е свършен в способността си да внуши чудото с обезсмъртяването; той проповядва тайнствата на вярата сред затворените общества на аристократичния елит — кръгове от приближени на владетеля, които вероятно разкриват съществуването на царски консултативен съвет.

Най-ранните данни за подобни аристократични групировки се отнасят за Орфей и Залмоксис. При първия тайнствата и мистерии са достъпни единствено за имотните и благородни слоеве от населението²⁶⁷. Вторият проповядва учението си според Херодот не само сред „първите граждани“, които са негови „сътрапезници“, а и сред „потомците“ им — определения, които затварят благородническия кръг около личността му²⁶⁸. Малцинствата около реформаторите разкриват съществуването на политически общества сред траките, които обаче са зависими от религията. Очевидно при тях не става въпрос за йерархичната система от въздържания, за наличието на строг

²⁶⁵ Фрейзър, Дж. Цит. съч., 473—474.

²⁶⁶ Фол, А. Тракийският орфизъм. . .

²⁶⁷ FHG, I, p. 190 sq.

²⁶⁸ Hdt., 4, 93—96 = Извори. . . , 211—212.

морален кодекс, за пълноценната изповед при сливането с бога и с природата, каквато е картината при религиозните общества²⁶⁹.

Съставени от представителите на висшата аристокрация, избрани от средите на благородниците, но и на най-богатите слоеве от обществото, организациите около фигурата на царя са точно и изчерпателно характеризирани. Те разкриват един от пътищата към разбирането на тракийския орфизъм, защото тесните групи около владетеля бележат високоинтелектуалното, труднодостъпно ниво на затворените общества, които сливат мистиката с философията, а ентузиазмът е основният способ да се постигне пълното сливане с бога и с природата.

Ако сведенията за Орфей и Залмоксис датират към края на II хилядолетие пр. н. е. или се отнасят към горната хронологическа граница на изложението, не по-различна е картината в изворите за епохата на писаната история. Ксенофонт говори, че Севт II кани на организирания от него обяд „най-знатните от присъстващите траки“, т. е. цвета на племенната аристокрация²⁷⁰. Според Теопомп Котис I също се заобикаля с близка свита „сановници“, които заемат службени постове или са близки роднини на царя и произхождат от владетелско семейство²⁷¹. Идентична е атмосферата при Дромикет, който е в центъра на „най-близките му хора измежду траките“, които са „негови другари“ и „негови хора“²⁷². Те оформят аристократичната групировка около царя, съпровождат го в намеренията му, съставят функционалния апарат на държавата.

Като се изключат подробностите при характеристиката на различните видове т. нар. тайни общества при траките (анализ, вече извършен в историографията), от значение е да се знае, че аристократичните организации възникват и се развиват около фигурата на владетеля най-вече на политическа основа. Те имат и пряко отношение към религията, защото сред тях с прерогативите на цар жрец и бог владетелят проповядва същността на изповядваната философска, политико-религиозна доктрина на тракийския орфизъм. Царят и аристократичният му съвет са подходящата среда за развитието на истинското знание, кулминиращо в идеята за обезсмъртяването²⁷³.

При разкритата многофункционална значимост на личността на царя и на неговата власт трябва да се държи сметка не само за тях, за средата и за културата, които ги съпътствуват, но и за ролята и значението на цветовете. Най-популярни сред траките са присъщите на златото и среброто — червеният и белият, но и цветът на непосредственото им съчетание. У всички индоевропейски народи се отдава голямо значение на цветовата символика. Самото наименование на обществените слоеве в Индия — „варна“, означава „цвет“, откъдето и предположението, че на всяка социална група съответствува определен цвят²⁷⁴. Според тричастната система на Ж. Дюмезил и на учениците му при индоевропейците се разграничават най-общо три категории: на жреците, на бойците (включително и на царете) и на общинниците²⁷⁵. На тях са присъщи определени цветове, които ги бележат. Ако на ранга на

²⁶⁹ Попов, Д. Орфическите общества на гетите. — Изкуство, 33, 1983, № 4, 12—15; Попов, Д. Политическите общества на траките. — В: Изследвания в чест на проф. д-р Хр. М. Данов. С., 1985; Попов, Д. Quelques sociétés religieuses en Thrace. — Pulpudeva, 5, 1985.

²⁷⁰ Xen., Anab., 7, 3.

²⁷¹ Athen., 4, 131a.

²⁷² Diod., 21, 12.

²⁷³ Попов, Д. Проучвания... III.

²⁷⁴ Бонгард-Левин, Г. М., Г. Ф. Ильин. История Индии. М., 1969, 162—176.

²⁷⁵ Dumézil, G. L'idéologie...; Dimézil, G. Mythe...

жреците най-добре подхожда белият цвят, червеният цвят обозначава военната власт и следователно аристокрацията и царете. Червеният и белият цвят на свой ред смислово отговарят на отблясъците на слънчевоогнената, топла и твърда светлина на златото и съответно на хладната и мека багреност на среброто.

В Тракия и за траките върховният династ изпълнява религиозно-култовите функции, неговата същностна характеристика е цар жрец. Съществуването на царе жреци вече се доказва чрез многобройните известия в писмените извори, археологическите данни и редицата инсигнии. Но то се потвърждава и чрез едновременното смислово значение на червения и белия цвят, където преплитането на отблясъците им показва сливането на политическата и на религиозната власт в ръцете на тракийските династи.

Примерите не с малко, но едва ли е необходимо списъкът да се продължи неограничено. Достатъчно е да се започне с легендарния прототип на тракийските владетели — с Резос и неговата колесница, цялата от злато и сребро, с белите му коне и със златните оръжия, да се премине през уникалното Вълчитрънско съкровище от края на бронзовата епоха, където в украсата на златните похлупаци участвуват и сребърни инкрустации²⁷⁶, и да се стигне до времето на писаната история, до разцвета на тракийското изкуство, когато в царските сервиси и в инсигниите на властта златото и среброто често присъствуват в блестящо единство. Изработените от тях предмети олицетворяват върховното притежание на управлението в едновременната реализация на царско-жреческите функции.

Убедителни по отношение на владетеля са изображенията в Кзанлъшката гробница от средата на III в. пр. н. е.²⁷⁷ Прави впечатление, че династът и неговата съпруга са облечени в бели и червени дрехи. В колесницата редом с червените коне е запрегнат и един бял. Подобно е положението и във фреските от грабницата при с. Свещари, Разградско, от IV в. пр. н. е., където художникът е започнал да оцветява наметката на владетеля с пурпурен цвят²⁷⁸. В описаната атмосфера е ясно, че за тракийското общество е валидна двусъставната социална структура, в която на преден план изпъква фигурата на царя, жрец и бог едновременно. Това е царят, който съчетава политическия героизъм и религиозната мъдрост на управлението — две струни от този сложен музикален инструмент, които звучат едновременно и хармонично.

Но червеният и белият цвят, златото и среброто се намират и в противостоящо отношение, защото златото е топло и твърдо, а среброто — хладно и меко. По този начин огненослънчевото начало е в противовес на студено-хтоничното. Темата борба продължава да живее в изобразителното творчество чрез бинарното противопоставяне на червения и белия цвят. Едновременната им употреба в различни апликации, съдове, сервиси, инсигнии на властта говори за пряката вражда на две коренно противоположни сили, за диалектическата им непримирима борба, но и за нейното преодоляване и за установяването на порядък и хармония в света и във Вселената. То разкрива и единството на двете начала, синтезирани в соларно-хтоничния характер на тракийския орфизъм. Нещо повече — именно единството на двете начала, обозначено чрез цветовата символика, се среща предимно в паметниците, които са част от парадния аксесоар на тракийските династи. То показва как предметите постепенно губят първоначалното си

²⁷⁶ Миков, В. Златното Вълчитрънско съкровище. С., 1958.

²⁷⁷ Живкова, Л. Казанлъшката грабница. С., 1973.

²⁷⁸ Чичикова, М. Гробницата...

утилитарно значение за сметка на символичното съдържание, което крият. Те защитават своя притежател от ддсега с профанното, от всичко враждебно, което е всяко пространство извън границите на обозначения сакрален свят. Тази окраска е важно идейно оръжие, което може да се превърне дори в истинска светиня за съзнанието на траките — още едно доказателство за свещения характер на царската фигура и неговата власт.

Идеите, присъщи на цялото Източно Средиземноморие към края на II хилядолетие пр. н. е. по отношение на царя и на царската власт, не са чужди в много отношения и на Югоизточна Европа, в това число и на Балканския полуостров, където на преден план сред палеобалканските народи изпъкват траките. Още от времето на късната бронзова епоха споменатите географски райони образуват обширна етнокултурна, контактна зона, в която родството на процесите или поне сходството в развитието на политическите и на религиозните явления изглежда все повече вероятно. Но докато със загиването на микенските дворци нещата в Елада се променят, а сетне с полисното устройство и философско-рационалистическия взрив стават дори неузнаваеми, при траките общото средиземноморско наследство издържа при прехода на годините и на вековете.

STUDIES ON THRACIAN RELIGION. IV. THE KING AND THE KINGSHIP

Dimiter Popov

(Summary)

In this study the interscience approach in the analysis of the data of all kinds reveals how the theocratic idea, though blended, finds its own place in the societies of the Eastern Mediterranean from the end of the second millennium B. C. This idea is not alien to Southeastern Europe, including Balkan Peninsula where among the paleobalkanian peoples the Thracians come to the fore. Up to these times the mentioned area forms wide ethnocultural contact zone, in which the relationship in the processes or at least the intimacy in the development of the political-religious phenomenon as to the royal institutes with great certainty seem to be possible. The point is that while with the decline of the Mycenaean centres things in Hellas will change and later with the polis organization and with a philosophy-rationalistic explosion they will become even unknown, in Thrace the common Mediterranean heritage keeps its continuity during the ages. The old idea fund survive traditionally through the time some concepts to be complicated and to be changed in meaning or iconographic. The primary idea as to the divine origin of the royal power and the existence of the institutions King-Priests, King-Gods has been always in the centre of affairs. In this sense by the way of the retrospectives just Ancient Thrace and the Thracians lead to the base characteristic of the processes and the phenomenon in the ideological sphere, just such, as they are known in the atmosphere of Balkan-Egean-Anatolian political-religious community, and later with the framework of palaeobalkanian community.

ФЕОДАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ИТАЛИЯ, ФРАНЦИЯ И ГЕРМАНИЯ ПРЕЗ XII—XIII В. И ОТРАЖЕНИЕТО ИМ ВЪРХУ ЕРЕТИЧЕСКИТЕ ДВИЖЕНИЯ

ЙОРДАН НИКОЛОВ

Рецензент: гл. ас. *Георги Сотиров*

Редактор: доц. *Георги Бакалов*

Йордан Николов. ФЕОДАЛНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ИТАЛИИ, ФРАНЦИИ И ГЕРМАНИИ В XII — XIII ВЕКАХ И ЕРЕТИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ.

В етюдe рассматриваются проблемы о факторах и предпосылках, которые определяют возникновение еретических течений в трех больших странах Западной Европы в период XII — XIII веков. На основе документальных свидетельств и на существующей литературе уточняется, что возникновение и распространение ереси было результатом двух основных факторов — конкретной социально-экономической и общественно-политической обстановкой с, одной стороны, и влияние восточных, в том числе и болгарского еретичества, а точнее богомильской ереси с другой. В конце концов ереси отражали антагонизм феодального общества, противоречия между феодальной аристократией — светской и духовной, и крестьянско-плебейских масс, угнетенных и эксплуатируемых масс из деревни и города. Это заключение способствует реальной оценке роли болгарского богомилства в комплексе причин, которые оказали влияние на идеологию и борьбу катаров, албигойцев, патаренов, валденцев других еретических групп Западной Европы.

Iordan Nikolov. THE FEUDAL RELATIONS IN ITALY, FRANCE AND GERMANY IN XII AND XIII CENTURY — A FACTOR FOR DEVELOPMENT OF THE HERETICAL MOVEMENTS

The study considers the factors and preconditions determining the origin of the heretical movements in the three big countries in West Europe — Italy, France and Germany in XII and XIII century. On the basis of documents and existing literature the conclusion is drawn that the origin and the spread of the heresies have been the result of two basic factors — the specific social, economic and political situation, on one hand, and the influence of the eastern heresies, including the Bulgarian Bogomil movement, on the other hand. The heresies reflect the antagonism in the feudal society, the contradictions between the feudal aristocracy — non-clerical and ecclesiastic and the peasant-plebeian masses, the depressed and exploited masses in the villages and towns. This conclusion permits the real and objective appreciation of the influence of the Bulgarian Bogomil movement on the ideology and struggles of the heretical groupings in West Europe.

Развитието на еретическите движения в страните на Западна Европа, включително в Италия, Франция и Германия, през периода на развития феодализъм било социално детерминирано. Конкретните социално-икономически, общественно-политически и други условия във всяка отделно взета страна били най-важният основен фактор за зараждане на еретичните учения и движения като форми на съпротива срещу феодалната система. Друг не помаловажен фактор било обективното въздействие на чуждестранната социална мисъл, включително и на българското богомилство, което дало отражение върху идеологията на ересите, техния дуалистичен светоглед, организационната им структура, техните методи и форми на борба срещу установения феодален строй.

Съвременната марксистко-ленинска медиевистика, която отстоява концепцията за определящата роля на социално-икономическия фактор в обществения живот, за влиянието на стоково-паричните отношения и пр.¹, приема, че ересите като идеология на селската беднота и градския плебс били в една или друга степен свързани с изострянето на социалните противоречия. Макар и в специфична, понякога в аморфна форма, в тях и чрез тях намирала отражение борбата между двете основни антагонистични класи във феодалното общество — аристокрацията, от една страна, и експлоатираните маси в лицето на селските маси и градското занаятчийство, от друга.

Напоследък в западноевропейската историография, която дълго време подценяваше проблема за антищърковните учения, се прокарва старата тенденция ересите да бъдат откъсвани от противоречията на Средновековието и да се представят за специфични религиозни течения, зародили се в структурата на католическата църква на базата на определени разногласия — догматически, йерархически, дисциплинарни и пр. В една или друга степен (макар и с някои нюанси) такива становища застъпват италианският историк Р. Морген², историкът от ФРГ Грундман³, американският автор Р. Мур⁴, френският изследовател Ж. Мюси⁵ и др.

Възгледът за чисто религиозния характер на ересите, за тяхната откъснатост от класите и класовата борба се поддържа от италианските автори Е. Дюпре-Тезайдер, К. Г. Мор, Дж. Микколи, от английските историци Г. Лефф, М. Ламберт и др.⁶ Неубедителни и неаргументирани, тези разбирания намериха свои поддръжници на Международния симпозиум за средновековните ереси, проведен във Франция през 1986 г.⁷

Разбира се, в лицето на редица крупни свои представители съвременната буржоазна историография превъзмогва ограничените теологически схващания за ересите и проявява повече или по-малко последователен стремеж да проникне по-дълбоко в социалната същност на ересите. Такива медиевисти като френските изследователи Ж. Дюби⁸, Ж. льо Гофф⁹ и др. отчитат социалните конфликти като фон, върху който се развиват ересите през XII —

¹ Вж. Стам, С. М. Ереси. — СИЭ, т. 5. М., 1964, кол. 501—508 и посочената там литература.

² Morghen, R. Problèmes sur L'origine de L'hérésie au Moyen Age. — RH, 1966, 236, p. 9.

³ Grundmann, H. Nérésies savantes et hérésies populaires — Hérésies et sociétés dans L'Europe préindustrielle. Paris, 1968, p. 211, 218.

⁴ Moore, R. J. The Origins of Medieval Heresy. — History, 1961, vol. 55, No. 18, 32—33.

⁵ Musy, J. Mouvements populaires et hérésies au XIe en France. — HR. 1975, 513, 74—76.

⁶ Критична оценка на техните становища у Самаркин, В. В. Современная историография восстания Долгично. М., 1971.

⁷ Hérésies et Sociétés dans L'Europe préindustrielle (11 — 18) siècles). Paris, 1968.

⁸ Duby, G., R. Mandrou, Histoire de la civilisation française: Mouen age, XVI siecle. Paris, 1958, 119—124.

⁹ Le Goff, J. La civilisation de L'Occident medievál. Paris, 1964, p. 248, 386.

XIII в. Макар и да се дистанцират от марксистко-ленинското учение за ересите, двамата автори проявяват усилия да разкрият в някаква степен социалния характер на ересите.

В обстановката на изострящата се идеологическа борба някои историци се опитват да докажат, че бедността, с която са свързани различните ереси, не била резултат от икономическо неравенство и социално безправие, а някакво абстрактно психическо състояние. „Понятието бедност — заявява френският историк Мишел Молла на XIII международен конгрес на историческите науки в Москва през 1970 г. — може да бъде определено като комплекс от интелектуални, морални и религиозни представи, с които е свързано волно или неволно състоянието бедност.“¹⁰ По такъв начин Молла извежда категорията бедност от нейните социално-икономически измерения и я включва в сферата на съзнанието, обяснява я с качествата на човешката личност, с психическите особености на индивида. Според него през Средновековието бедността се увеличавала поради отсъствието на най-елементарни жизнени условия, поради състоянието на хигиената, което било ниско, както и поради случайно стечение на обстоятелствата. За разширяването на бедността спомагали войните, пожарите, грабежите, опустошенията, епидемията. Немалка роля играела нерегулираната раждаемост, несъобразена с действителните ресурси на обществото. Важно значение имала системата на разпределение на наследството и пр.¹¹

В противоречие с документалния материал, с историческата правда М. Молла обяснява бедността на угнетените, които се вдигали на борба срещу феодалната система, с психически причини. „Концептуалната бедност, т. е. бедността, резултат от религиозни или нравствени представи (ранното християнство, будизма, мюсюлманството), в средните векове — продължава Молла — се преплитала тясно с реалната нищета на преобладаващото мнозинство от населението. Тя не се считала за позорна, отношението към бедността като към състояние не само неунизително, но и почти естествено, нормално, намерило отражение в езика, бедняка назовавали с най-ласкави имена — „бедничкият“, „нешастничкият“ (*pauperculus*, *paupertinus*). В селското общество, характерно със семейните и съседските връзки на солидарност, бедняците не съставлявали отделна група и нуждата била всеобща участ. Те влизали в общината, която като че ли ги разтваряла в себе си“¹². Такава представа за същността на бедността през Средновековието не намира оправдание в документалните свидетелства.

В усилията си да представи в розова светлина отношенията между антагонистичните класи във феодалното общество М. Молла твърди, че разликата между селянина, изкарващ с пот на чело прехраната си, и просеция милостиня се определяла не от критерия „богатство — бедност“, а от критерия „труд — безделие“. „Това бил свят на отхвърлените — поддържа Молла, — такива примери има немалко в Средновековието през XI в.“¹³ За да докаже своето твърдение, авторът прибегва до аргументите на лингвистиката. Според него били употребявани различни епитети, които характеризирали бедняците: „подли, низки хора“ (*vilissimi*, *infimi*, *adjecte*). Молла характеризира равнището на бедността и заявява, че тогава „беднякът и просякът стават синоним на безделника и скитника, всички те са потенциални

¹⁰ Mollat, M. Les pauvres et la société medievale — XIII Междунар. конгрес исторических наук. Доклады конгресса, т. 1, часть четвертая. М., 1973, с. 164.

¹¹ Освен в цитирания доклад, разгърната обосновка на тази концепция Молла дава в монографията си *Genèse médiévale de la France moderne. XIVe — XVe siècles*. Paris, 1970.

¹² Mollat, M. Les pauvres et la société médiévale, p. 172.

¹³ Пак там, с. 169.

престъпници, . . . търгуват амбулантно със смъртта, престъпленията и ненавистта“¹⁴. Така този историк отъждествява бедността с престъпността. За него те били взаимно свързани.

Като се опитва да премълчи многобройните факти, свидетелстващи за размаха на класовата борба, Молла ги обяснява по странен начин. Признавайки все пак съществуването на безизходища, той констатира, че „стотици гладни, събиращи се и денем, и нощем пред вратите на абатствата, образували печално зрелище на нищетата“. Проявявайки към тях известно снизхождение, М. Молла се отнася отрицателно към онези бедняци, които нерядко се обединявали в общества и така „се появила уравнилската дързост на капишоните“ в центъра на Франция, както и вълненията, предвождани от Уилям Брадати, „спасителят на бедните“ в Лондон¹⁵. Притиснат от фактите, авторът все пак признава съществуването на революционни еретически движения, но ги обяснява със свършено други причини, а не с кипящото недоволство, със съществуващата система на експлоатация, с класовото съзнание и стихийната, невинаги осъзната солидарност на угнетените. Според него в народните въстания „няма никаква друга връзка освен едновременността. . . Във всяко народно вълнение имало много малко класово съзнание.“¹⁶ Това е изопачаване на историческата действителност, невярно обясняване на социалните явления и процеси.

Сравнително по-голяма предпазливост при оценката на социалните процеси и явления проявяват М. Молла и Ф. Волф в колективната си книга „Голи нокти, жаки, чомпи: народни революции в Европа през XIV — XV в.“¹⁷ От една страна, притиснати от фактите, двамата автори са принудени да признаят накрая, че причините за въстанията през XIV — XV в. в някаква степен били резултат от закономерното развитие на феодалната „структура“, че „едновременно носели конюнктурен и структурален характер“. В същото време бързат да подчертаят, че въстанията не били „революционни“, имали „извънсоциален характер“, защото били насочени не против сеньориалния строй, а само „против отделни злоупотреби с него“¹⁸.

Наред с М. Молла познавачът на ересите в ФРГ Херберт Грундман също прави опити да отрече социалната детерминираност на еретическите групи в Западна Европа, неразривната им връзка със социалните противоречия и борби през средновековната епоха. Според Грундман организацията на бегините могла да бъде обяснена „не с душевно-духовното своеобразие или със социалната структура на дадена страна и народ, а само с историята на цялото религиозно движение по това време“. Откъсвайки ересите от техния социален корен — конкретната социално-икономическа и обществено-политическа обстановка, която в края на краищата ги поражда, този автор обяснява появата на ересите не със „социалната структура“ на съответната страна, а с „историята на цялото религиозно движение“. При това Грундман по принуда признава, че философските концепции на еретиците, респективно техният монизъм и пантеизъм, могли да „засилват, укрепват или разлагат“ ересите¹⁹. В същото време изследователят се мъчи да докаже, че водачите на еретическите групи произхождали из средите на господстващите класи, че

¹⁴ Пак там, с. 165, 175.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там, с. 175.

¹⁷ Mollat, M., Ph. Wolff. *Ongles bleus, jacques et chiompli: les revolutions populaires en Europe au XIV et XV siècles*. Paris, 1970.

¹⁸ Mollat, M., Wolff, Ph. Пак там. 273—274, 279—281.

¹⁹ Grundmann, H. *Neue Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegung im Mittelalter*. — *Archiv für Kulturgeschichte*. Münster-Köln, 1955, S. 171, 180.

на всеки човек било присъщо само характерно за него религиозно светоусещане и пр. Не е трудно да се разбере, че привеждайки отделни изолирани факти, които не могат да характеризират действителната същност на ересите, Грундман се стреми да отхвърли научното обяснение на масовите антифеодални социално-религиозни движения.

Концепцията за надкласовия характер на ересите не намира оправдание в изворите, в конкретното историческо развитие на Италия, Франция и Германия, което я опровергава. Марксистко-ленинската медиевистика в лицето на най-крупните си изследователи отдавна е установила, че ересите били една от формите на класовата борба, насочена срещу феодалната обществена система. Каквито и своеобразия да притежавали в отделните страни, накрая тяхната антикатолическа ориентация не подлежи на никакво съмнение, макар някои историци на Ватикана да се опитват до наши дни да фалшифицират историята на ересите, като представят част от тях за разновидности на монашеските ордени²⁰.

* * *

Още М. Блок изтъкваше, че по-важни при определяне района на историческото изследване са не някогашните или сегашните административни граници, а общността на съответния тип историческо развитие, действителното единство на избрания предмет на научното дирене²¹. Италия, Франция и Германия предлагат именно такъв обект, даващ възможност да се разкрият не само общите черти в учението на еретиците, но и конкретните им отличителни особености.

Както е известно, когато в Западна Европа възниквали и се разпространявали масовите еретически движения, процесът на изграждането на феодалната база и на феодалната надстройка в основни линии завършвал. Възможностите на феодалния строй да развива производителните сили вече се проявявали с пълна сила. В края на краищата за това спомагал всеобщият подем на феодалните производителни сили²², т. е. съвкупността от различните елементи на производствения процес. Производството на потребителни материали и духовни ценности било в подем.

Като се започне от средата на XI в., феодалните отношения в Западна Европа в основни линии навлезли в периода на своята зрялост, на своя разцвет. Изградени били най-важните социални институции, които характеризирали феодализма като обществена система. Оформила се феодалната поземлена собственост и свързаните с нея права и задължения на феодално-зависимите селяни. Във Франция тя била наречена „сеньория“ (siegneurie), в

²⁰ Такъв опит се прави на колоквиумите, които от 1965 г. насам ежегодно се провеждат в южнофренския г. Фанжо, поставили си за задача да разглеждат различни проблеми от религиозния живот на Лангедок през XIII в. В един от сборниците на колоквиума ереста на спиритуалите се представя за разклонение на Францисканския орден, а П. Оливи се категоризира като предаден син на католическата църква. Вж. Franciscains d'oc. Les spirituels ca 1280—1234. — Cahiers de Fanjeaux, Toulouse, Privat, 1975, 10.

²¹ Bloch, M. Les caractères originaux de l'histoire rurale française, t. 2. Paris, 1956, p. 100.

²² Литературата по този въпрос е огромна. Тук могат да бъдат отбелязани само някои най-нови фундаментални трудове, които до голяма степен обобщават досегашните проучвания в съветската историография: Гутнова, Е. В. Классовая борьба и общественное сознание крепостничества в средневековой Западной Европе (XI — XV вв.). М., 1984, с. 5 и сл.; Барг, М. А. Категории и методы исторической науки. М., 1984, с. 244 сл., където е разгледан въпросът за феодалната собственост в „Капитала“ на Маркс; Сказкин, С. Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. М., 1968, с. 115 сл.; Поршнев Б. Ф. Феодализм и народные массы. М., 1964, с. 19 сл.; Полянский, Ф. Я. Товарное производство в условиях феодализма. М., 1969, с. 43 сл.

Германия — „грудхершафт“ (Grundherrschaft), в Англия — „манор“ (manor), в Русия — „поместие“, „вотчина“, „бащина собственост“. По своето съдържание феодалната поземлена собственост била основа на феодалната държава, специфична форма за присвояване труда на селянина²³.

Както показват научните изследвания, през онази епоха двете главни форми на богатство били поземлената собственост на феодала заедно със закрепостения към земята селянин, от една страна, а от друга — дребният капитал, съсредоточен в ръцете на занаятчиите. Това означава, че феодалната собственост била собственост на феодалната аристокрация в лицето на различните ѝ социални категории. Формата на експлоатация се осъществявала чрез рентата: отработъчна, натурална и парична. Самата експлоатация на непосредствения производител (присвояването на принадлежащия продукт) се реализирала с помощта на монопола на феодала върху земята, която била основно средство за производство. В качеството си на собственик на оръдията на труда, на работния добитък и пр. селянинът могъл да повишава производителността на труда в определена степен, но задържал за себе си едва 1/3 от получените продукти. Една трета част предавал на собственика на земята, 6% — на църквата, 1/5 — на фогта и пр.²⁴

Внимателният анализ на фактическия материал, с който разполага сега историческата наука, позволява да бъде направено заключението, че в областта на селското стопанство²⁵, което било основа на икономическия подем в Европа през XI — XIII в., и трите страни — Италия, Франция и Германия, се намирили общо в значителен подем. Напредъкът на производителните сили се проявявал в по-нататъшното развитие на земеделието и скотовъдството. Усъвършенствването на оръдията на труда — въвеждането на железния плуг, теглен от няколко чифта волове, използването на двуполната и триполната система и пр. — неизбежно водело до промени в обработването на почвата. Изоставянето на подсечната и приложната система спомагало за по-добро култивиране на земята. Чрез изсичане на горите и обработване на пустеещите земи били усвоени огромни територии необработваеми земи. Увеличавал се посевът на зърнени и технически култури — пшеница, ечемик, овес, ръж, лен, коноп, различни маслодайки растения. Нараствала ролята на овцевъдството, започнали да се подобряват различните породи животни. Разцъфтели лозарството, отглеждането на маслини, производството на вино и масло. В подем били градинарството, овощарството и пр. Повишавала се производителността на труда, качеството на отглежданата продукция.

Всичко това спомагало за увеличаване на принадлежащия продукт, създаван от селянина в процеса на труда. Действително феодалната рента като основна форма за експлоатиране на непосредствения производител се увеличавала непрекъснато заедно с нарастването на производството. Но за създателя на потребителни ценности оставал известен излишък, който осигурявал неговия

²³ Boutruche, R. *Siegnurie et féodalité*, v. 1. Paris, 1959; Bloch, M. *Siegnurie française et manoir anglais*. Paris, 1960; Perrin, Ch., E. *La seigneurie rurale en France et en Allemagne du début du IXe à la fin du XIIe siècle*, t. 1 — 3. P., 1951 — 1955.

²⁴ По-подробно вж. Седов, В. И. *Богатство и бедност*. М., 1983, 130—131.

²⁵ Въпросът за аграрните отношения в Западна Европа привлича вниманието на историците, но като цяло не е предмет на достатъчно солидни разработки. Изследванията в тази област не са многобройни. Вж. Сказкин, С. Д. *Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века*. М., 1968, с. 115 сл.; Неусыхин, А. И. *Крестьянство и крестьянские движения в Западной Европе раннефеодального периода VI — IX вв.* — Сб. *Из истории социальнополитических идей*. АН СССР, 1964; Abel, W. *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis 19. Jahrhundert*, 1935; Hahn, E. *Die Entstehung der Pfluggkultur*. Heidelberg, 1909; Bentzien, U. *Bauernarbeit im Feudalismus*. Akademie Verlag. Berlin, 1980, S. 60 fg.

материален стабилитет. На тази основа възниквала възможността за усъвършенстване на трудовите процеси. Селянинът могъл вече да разменя излишните стоки срещу занаятчийски предмети на труда. По такъв начин се трупали трудови навики и производствен опит, усъвършенствували се стопанските отношения.

Обективните процеси на историческото развитие, свързани с по-нататъшния подем на производителните сили, довели до нова, по-висока степен в общественото разделение на труда. Занаятите, които непрекъснато се усъвършенствували, продължили да се отделят от селското стопанство. Занаятчийята се превърнал в самостоятелен стокопроизводител. Качествено ново обществено явление били възникването, развитието и разцветът на градовете като центрове на занаятчийска и търговска дейност²⁶. „С разделянето на производството на два големи отрасли — земеделие и занаят, възниква производството непосредствено за размяната — стоковото производство, а с него и търговията.“²⁷ При това положение — продължава Енгелс — размяната между отделните производители се превръща в жизнена необходимост за общественото развитие²⁸.

Разбира се, възникването и утвърждаването на средновековните градове в Западна Европа било сложен и продължителен процес, който не протичал едновременно в отделните страни. Приема се, че най-рано и най-бързо израствали градовете в Северна и Средна Италия — Павия, Лукка, Венеция (възникнала още в VI в.), Генуа, Пиза и др. В Ломбардия още през IX — X в. разцъфтявали градовете Милано, Пиаченца и Верона, а в Южна Италия — Бари, Амалфи и др. През X — XII в. в най-тясна връзка с развитието на производителните сили възникнали градски центрове във Франция, Германия, Нидерландия и редица други страни²⁹.

Върху базата на общественото разделение на труда, свързано със специализацията на отделните селскостопански отрасли, се развило стоковото производство. „Основата на всяко развито и определено от стоковата размяна разделение на труда е отделянето на града от селото. Може да се каже, че цялата икономическа история на обществото се свежда към движението на тази противоположност.“³⁰ В същото време Маркс и Енгелс подчертават изключително сложния труден път, който са принудени да изминат градовете в своето историческо развитие. По техните думи „Средновековието не получи

²⁶ В съветската историография проблемът за зараждането на градовете е предмет на задълбочено изучаване. Преди всичко се поставят и решават някои общи проблеми в развитието на градовете, подлагат се на критична оценка буржоазните концепции, изучават се градовете в отделните европейски страни. Вж. Стоклицкая-Терешкович, В. В. Основные проблемы средневекового города X — XV веков. М., 1960; Очерки по социальной истории немецкого города в XIV — XV в. М.—Л., 1936; Сюсюмов, М. Я. Проблема возникновения средневекового города в Западной Европе. — СВ, 31, 77—88; Стам, С. М. Некоторые тенденции в современной буржуазной историографии средневекового города. — СВ, 38, 72—83; Срв. и поредицата „Средневековый город“ в четири тома на Саратовския университет, т. 4, 1978; Mitteis, H. Der Staat des hohen Mittelalters, Sanftz. Weimar, 1968.

²⁷ Енгелс, Ф. Произход на семейството, частната собственост и държавата. Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч., т. 21, с. 161.

²⁸ Енгелс, Ф. Пак там, с. 163.

²⁹ На актуалния проблем за възстановяването на градовете в Западна Европа са посветени редица интересни изказвания през време на научната сесия „Резултати и задачи от изучаването на феодализма в Западна Европа“, проведена в Москва от 30 май до 3 юни 1966 г. Основен доклад на тема „Проблема за възникването на средновековния град в Западна Европа“ изнася М. Я. Сюсюмов. По доклада се изказват: Я. А. Левицкий, С. М. Стам., А. А. Крилова, Е. В. Гутнова, О. Л. Вайнштейн, А. П. Каджан, А. М. Чиперис, М. Д. Лордкипанидзе, М. М. Шитиков, Г. Л. Курбатов — вж. Средние века, 31. М., 1968, 77—118.

³⁰ Маркс, К. Капиталът. Т. 1. Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, 364—365.

в готов вид от миналата история“ своите градове, те „бяха образувани наново от освободилите се крепостни“³¹.

В тясна връзка с възникването и утвърждаването на феодалната обществена система било оформянето на църковната собственост³². Зародило се монополно право на духовенството върху земята, обработвана от селяни, мнозинството от които водели относително самостоятелно стопанство и предавали на църквата и абатствата принадлеен продукт — отработъчна, натурална и парична рента по силата на упражняваната извъникономическа принуда.

Като съществен компонент на средновековното общество се утвърдила феодалната йерархия, наречена от Маркс „идеална форма на феодализма“³³. Основоположниците на научния социализъм Маркс и Енгелс я разглеждат като структура на феодалната собственост, осигуряваща на собствениците на средствата за производство власт над непосредствените производители, възможност да осъществяват извъникономическа принуда³⁴.

Всъщност масовизирането на албигойството, катаризма, валденството, бегардизма и други било обусловено от общи закономерности, но и от конкретното развитие на феодалните отношения в Италия, Франция и Германия през XII — XIII в. В тези страни се проявявали не само общите характерни черти на феодализма изобщо, но се отличавали с редица своеобразия. Това било естествено, като се вземе предвид сложността на социалните процеси и явления.

Една от общите закономерности, които свързвали Италия, Франция и Германия, било едновременното им възникване през 843 г., когато синовете на император Людовик Благочестиви (814—840) сключили във Вердюн³⁵ договор за разделяне на империята, основана от Карл Велики (768—814). По силата на постигнатото споразумение, закрепено в клаузите на договора, Лотар наследил императорския титул като първороден син и получил Италия заедно с териториите по течението на Рейн и Рона, т. е. Лотарингия и Прованс. Във владенията му били включени разнородни в икономическо, политическо, културно и етническо отношение земи, като по-хомогенен характер притежавали пределите, в които по-късно възникнала и се оформила италианската народност. Карл Плешиви възглавил Западно-франкското кралство, а Людовик Немски — Източнофранкското кралство, наречено по-късно Германия.

За езиковите различия между населението в обширната Карлова империя свидетелствува известната „Страсбургска клетва“, произнесена през 842 г. от Людовик и Карл, с която се задължавали да водят борба до пълна победа срещу брат си Лотар. Клетвата била произнесена на два езика. Единият език бил „романският“ — варваризиран латински език на франките, а другият бил немският език, говорен от населението по териториите зад р. Рейн. Както трябва и да се очаква, Людовик Немски се клел на романски, а Карл Плешиви — на немски език. Това дава основания да се направи заключението, че процесът на формирането на френския и немския език при управлението на Каролингите, а наред с тях и на съответните народности — френската и немската, бил сравнително напреднал³⁶.

³¹ Маркс, К., Ф. Енгелс. Немска идеология. Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч., т. 3, с. 51.

³² Stutz, U. Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens. Berlin, 1895; Feine, H. Kirchliche Rechtsgeschichte, Bd. 1, 3. Aufl. Weimar, 1955.

³³ Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч., т. 3, с. 164.

³⁴ Пак там, с. 23; Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч., т. 25, ч. 2, с. 355.

³⁵ Der Vertrag von Verdun 843. 9 Aufsätze, hrsg. v. Th. Mayer. Leipzig, 1943.

³⁶ Вж. по-подробно у Гухман, М. М., Н. Н. Семенюк. История немецкого литературного языка IX — XV вв. М., 1983, 10—12.

За разлика от Франция³⁷ и Германия³⁸, които продължавали да се развиват самостоятелно през следващите столетия, държавата на Лотар (843—855) преминала през изпитанията на разединението, настъпило след неговата смърт. Синът му Лотар II (855—869), който заел престола, не могъл да запази целостта на наследените територии. В резултат от редица причини държавата се разпаднала на три части, управлявани от крале. Едната част включвала Северна и Средна Италия, другата — Прованс, респективно басейна на р. Рона и крайбрежието на Средиземно море, а третата — Лотарингия. Когато починал Лотар II, разделянето продължило, като някои територии били заграбени от съседните държави.

Западнофранкският крал Карл Плешиви (843—877) завладял Лотарингия, но по силата на Мерсенския договор от 870 г. между Западнофранкското (френското) и Източнофранкското (германското) кралство тя била разделена между тях. Преминавала от едни ръце в други, възстановена през 895 г. като самостоятелно кралство, тя била включена в 925 г. в границите на Германия. По-късно, през 959 г., херцог Брунон разделил Лотарингия на две херцогства. Едното херцогство — Горна Лотарингия³⁹, включвало териториите по течението на р. Мозел, другото — Долна Лотарингия⁴⁰, обхващало областите между Шелда, Маас и Рейн, върху които по-късно се оформили Брабант, Хеннегау и Люксембург. Самостоятелен път на развитие поела Горна Лотарингия, където важна роля започнали да играят епископите на Верден, Мец, Тул и особено архиепископа на Трир. Процесите на политическата раздробеност и разпокъсаност, обхванали Горна Лотарингия, се разширявали, докато през началото на XII в. от нея се запазила само малка част с център Нанси, в която херцозите съхранили относителната си самостоятелност.

Бургундия, в която още през V в. се образувало кралството от германското племе бургундци със столица Лион, влизала в границите на франкската държава, където запазила своето название⁴¹. Съгласно Вердюнския договор от 843 г. била включена в границите на Западнофранкското кралство (Франция). В края на IX в. възникнали две самостоятелни Бургундски кралства, които поели различен път на развитие. Долна Бургундия обхващала териториите по течението на Сона и Рона до бреговете на Средиземно море; Горна Бургундия включвала земите от горното течение на Сона и Рона до Алпите. Около 933 г. било образувано единно кралство Бургундия или Арелат (Франш-Конте), влязло през 1033 г. в границите на „Свещената Римска империя“. В различни периоди между XI — XIV в. то преминавало във васална зависимост от френските крале и от германските императори. Френските крале засилили своето влияние в Бургундия в началото на XIII в.⁴²

³⁷ Сбит преглед за този период у Бесмертний, Ю. Л. Возникновение Франции. — История Франции в трех томах, т. 1. М., 1972, с. 66 сл.; Срв. Lemaignier, J. F. Le gouvernement royal aux premiers capétiens (987—1108). Paris, 1965; Bloch, M. Mélanges historiques, t. 1—2. Paris, 1963; Duby, G. La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise. Paris, 1971; Kölller, H., B. Töpfer. B. Frankreich, Bd. I—II. Berlin, 1969.

³⁸ Stren, L., Hans-Joachim Bartmuss. Deutschland vom 6. bis zur Mitte des 11. Jh. Berlin, 1973, S. 153 fg.

³⁹ Подробно у Parisot, R. Histoire de Lorraine. T. 1—3. Paris, 1919—1924; Perrin, Ch. E. Recherche sur la seigneurie rurale en Lorraine. Paris, 1935; Toussaint, M. La frontière linguistique en Lorraine. Paris, 1955; Aïmond, Ch. Histoire des Lorrains, Bar-le-Duc, 1960.

⁴⁰ Pirenne, H. Histoire de Belgique, t. 1. Bruxelles, 1929.

⁴¹ Die Gesetze der Burgunden, hrsg. v. F. Beyerle. Weimar, 1936.

⁴² Richard, I. Histoire de la Bourgogne. Paris, 1957; Calmette, J. Histoire de Bourgogne, 5 éd. Paris, 1928; Colin, P. Les ducs de Bourgogne. Paris, 1949; Calmette, J. Les Grands ducs de Bourgogne. Paris, 1949.

По-особен исторически път имал Прованс, люлка на еретическите борби. Включен във владенията на Лотар по Вердунския договор, през 855—863 г. Праванс⁴³ се превръща в кралство, но в 879 г. загубва политическата си самостоятелност и преминава в границите на Арелат. Когато около 933 г. се образувало обединеното Бургундско кралство, Прованс придобива правата на графство. По-късно, през 1113—1246 г., преминава във владение на графовете на Барселона, а от 1246 до 1481 г. — на Анжуйската династия. В Прованс, където се формира през IX в. известната провансалска народност⁴⁴, родствена на севернофренската, разцъфтяла богата литература, отбелязала високи върхове, привличащи романските народи. В средите на правансалците намерила прием албигойската ерес.

В началните етапи от своето развитие не по-различно протичала и историята на Източнофранкската държава, обединила в едно цяло германските племена, управлявани от немското разклонение на Каролингите⁴⁵. Западнофранкската и Източнофранкската държава се намирили в епохата на феодализацията. В процеса на постепенното им обособяване обаче темповете на утвърждаване на феодалните отношения започнали да се различават. Ако във Франция феодалната собственост върху земята се утвърдила още през IX в., в Източнофранкската държава (Германия) установяването на феодалните обществени отношения се извършва едва към края на X и началото на XI в. Това се дължало главно (но не единствено) на слабото влияние на римската робовладелска обществена система, на бавното разлагане на родовообщинния строй, на запазването на племенните херцогства, съхраняващи родовите връзки и пр. В резултат формирането на раннофеодалната германска държава протичало сравнително бавно, магнатите трудно се феодализирани⁴⁶.

Заслужава внимание уточнението на В. Еггерт⁴⁷, според което Източнофранкската държава не бива да се разглежда като някакъв обикновен, прост резултат от разпадането на Франкската империя, а като самостоятелна формация, която благодарение на търговията, развивана от източнорейнската аристокрация, проявявала претенции за самостоятелно господство. По тази причина периодът 833—843 г. имал огромно значение за зараждането на немската държава. В тази връзка Х. Бартмус доказва, че в немската държава властта на краля и феодалите се опирала на системата на господство и подчинение, в основата на която лежали васалните и ленните отношения⁴⁸.

Не е постигнато единство между изследователите относно времето, когато възниква ранносредновековната германска държава⁴⁹, но се приема, че

⁴³ Вж. Papon, J. P. *Histoire générale de Provence*, t. 1—4. Paris, 1777—1786; Busquet, R. *Histoire de Provence des origines à la Révolution française*. Monacom, 1954.

⁴⁴ Benoit, F. *La Provence et Comtat Venaissien*. Paris, 1949; Bec, P. *La langue occitane*. Paris, 1963.

⁴⁵ Halphen, L. *Charlemagne et L'empire Carolingien*. Paris, 1947.

⁴⁶ *Deutsche geschichte in drei Bänden*, Bd. 1, Von den Anfängen bis 1789, durchgesehene Auflage. Berlin, 1974, S. 159, Fg.

⁴⁷ Eggert, W. 919 — Geburts- oder Krisenjahr des mittelalterlichen deutschen Reiches? — *Zfg*, 1970, H. 1., S. 46—65; *Zu Kaiser- und Reichsgedanken des Notker Balbulus* — *Philologus*, 1971, Bd. 115, 71—80; *Das ostfränkisch-deutsche Reich in der Auffassung seiner Zeitgenossen*. Berlin, 1973 (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, Bd. 21).

⁴⁸ Bartmuss, H. J. *Königtum und Feudaladel. Zum Wesen der Bindungen innerhalb der herrschenden Klasse im Rahmen der Herrschaftsordnung im frühfeudalen deutschen Staat des 10. Jh.* — *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*. Berlin, 1977, Bd. 1.

⁴⁹ Част от историците обявяват за начало на Германия 887 г. — когато Арнулф Каринтийски (887—899) бил избран за крал, а Карл Тлъсти — свален от престола. Други приемат 911 г., когато Людовик Детето, последният представител на Каролингската династия, бил свален от престола, а на овакантия престол бил избран Конрад I, франконски херцог. Трета част отстояват 919 г., когато властта преминала в ръцете на Хенрих I Птицелов, родоначалника на Саксонската династия. Има историци, които поддържат, че управлението на Оттон I като

нейното начало е в периода на франкската империя. Самостоятелното развитие на Германия било свързано с разграничаването ѝ от Франция, с формирането на германската етническа общност, с възникването на средновековната немска нация⁵⁰. За степента на социална, етническа и религиозна консолидация в германското общество може да се съди от факта, че Хенрих I Птицелов, първият владетел от Саксонската династия, бил избран за крал „със съгласието на франки, алемани, баварци, тюрингци и сакси“⁵¹.

В границите на кралството на източните франки влизали германските области, разположени между Рейн, Елба и Алпите. Кралството обединявало племенните херцогства Бавария, Алемания (Швабия), Франкония, Саксония и Тюрингия. По-късно били присъединени Лотарингия и Фрисландия. Не подлежи на съмнение, че избирането на саксонския херцог Хенрих I Птицелов (919—936)⁵² за крал завършило окончателното консолидиране на германската държава. Необходимостта от укрепването на кралската власт се диктувала от външната опасност и от бавните темпове на феодализацията⁵³.

Макар двете основни антагонистични класи — феодалите, от една страна, и закрепостените селяни, от друга, да били оформени, имало голям брой свободни селяни общинници. Постепенно обаче селяните изпадали във феодална зависимост⁵⁴. Те се вдигнали на борба срещу суровите методи и форми на феодализация. Избухнало известното въстание „Стелинга“ (841—843), което обхванало свободните и полусвободните селяни в Саксония, респективно фрилинги, лити и пр.⁵⁵

През периода на най-голямото разпространение на ересите Италия, разтърсвана от многобройни децентрализиращи сили, не била единна феодална държава, управлявана от монарх. Нейните територии включвали част от басейна на Средиземно море, западните склонове на Алпите, Падуанската равнина и Апенинския полуостров, които не били политически сплотени. В традиционните италиански земи влизали островите Сардиния и Сицилия и голям брой малки острови по Средиземно, Тиренско и Адриатическо море. Спецификата на историческите традиции, както и други

император (936—973) поставило началото на германската държава. В съветската историография възникването на германската държава се отнася към началото на X в., когато се извършва териториалното обединение на страната. — Неусыхин, А. И. Проблемы европейского феодализма. М., 1974, с. 234.

⁵⁰ Беркович, М. Е. К вопросу об особенностях процесса формирования немецкой народности. — СВ, 17, М., 1965.

⁵¹ *Continuator Regionis ad s. 919—920* — MGH, SS, in us. schol. 1890: *Heinricus dux consensu Francorum, Alamonnorum, Bavariorum, Thuringorum et Saxonum rex eligitur.*

⁵² Elstermann, H. *Königtum und Stammesherzogtum unter Heinrich I.* Kiel, 1939; Heimpel, H. *Bemerkungen zur Geschichte König Heinrichs des Ersten.* Leipzig, 1937.

⁵³ По-подробно у Колесникий, Н. Ф. Исследования по истории феод. государства в Германии (IX — I-ая половина XII вв.). — УЗ, МОПИ Н. К. Крупской каф. всеобщей истории, 1959, т. 81, в. 2.

⁵⁴ Неусыхин, А. И. Судьбы свободного крестьянства в Германии в VII — XII вв. М., 1964; Срв. Мильская, Л. Т. Некоторые проблемы формирования крестьянства раннефеодальной Германии. — СВ, т. 40, М., 1976.

⁵⁵ Вж. Сотиров, Г. Народни движения във Франкската империя от VI до IX в. и въстанието Стелинга (841—843). — ГСУ, Исторически факултет, 1973—1974, т. IXVII. С., 1977; Hermann, J. *Sozialökonomische Grundlagen und gesellschaftliche Triebkräfte für die Herausbildung des deutschen Feudalstaates.* — ZfG, 1971, H. 6, 754—789; Müller-Mertens, E. *Der Stellingaaufrüst. Seine Träger und die Frage der politischen Macht.* — ZfG, 1972, H. 7, 818—842; Müller-Mertens, E. *Der Sachsenkrieg von 1073 bis 1075 und die Frage nach dem Vertriebe freier Bauern in der Feudalgesellschaft.* — Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte der vorkapitalistischen Gesellschaftsformationen. Hrsg. v. Hemann und Sellnow, I. Berlin, 1975, 249—262; Epperlein, S. *Volksbewegungen im frühmittelalterlichen Europa.* — Ibid., 211—229; Eggert, W. *Rebelliones servorum. Bewaffnete Klassenkämpfe im Früh- und frühen Hochmittelalter und ihre Darstellung in zeitgenössischen erzählenden Quellen.* — ZfG, 1975, H. 10, 1147—1164.

особености на страната, свързани с нейното развитие след залеза на Римската империя, се отразили върху характера на феодалните отношения. Ако феодализмът в италианските земи се зародил през периода от V до IX в., разцветът на градската икономика се отнася към X — XIII в. Сравнително ранното навлизане на италианското стопанство в етапа на развития феодализъм сложило отпечатък върху зараждането и разпространението на еретическите движения⁵⁶.

Влияние упражнило и неравномерното икономическо развитие на различните италиански територии. В най-голям подем били северните райони и по-специално градовете на Ломбардия и Тоскана, където разцъфтяли Генуа, Венеция, Милано, Флоренция наред с Кремона, Пияченца и др., в които сравнително рано се зародили феодални отношения⁵⁷. В икономическия и политическия живот на Южна Италия⁵⁸ и Папската област се очертали някои своеобразия. В сферата на стопанството Северна и Средна Италия заемали водещо място. В североизточните земи особен път на развитие поели фриуланите, народ от групата на ретороманците, населяващ земите между р. Ливенца и горното течение на Пява, Карнийската и северозападната част на Юлийските Алпи, р. Изонцо и Адриатическо море⁵⁹. Стремез към самостоятелност проявявала и Аквилеа⁶⁰, където била образувана светската държава на аквилейския патриархат (1077—1420), извоювал си църковна автономия. Наречена „Фриулско отечество“, държавата владеела графство Фриули, марка Карниа и Истрия. През първата половина на XIII в. тук бил образуван известният Фриулски парламент⁶¹.

Единството се проявява в изключително сложни форми при цялото това разнообразие на територии и области, които трудно се поддават на класификация. Все пак могат да бъдат разграничени три отделни области. Едната била Северна Италия заедно с Тоскана, другата — Южна Италия и Сицилия, а третата — Папската област, превърнала се в духовен център на западноевропейския феодален свят. Всяка от тях имала редица общи черти с останалите, както и множество своеобразия.

За разлика от други европейски страни, в които през онази епоха доминирали аграрните отношения, италианските територии се отличавали с разцвета на множество градове, по-голямата част от които водели началото си от времето на Римската империя. Действително в земите, върху които се

⁵⁶ Сбито изложение на събитията вж. История Италии в трех томах. т. 1, под ред. акад. С. Д. Сказкина (отг. редактор). М., 1970, 71—272; Котельникова, Л. А., Итальянское крестьянство и город в XI—XIV в. М., 1967; Виноградов, П. Г. Происхождение феодальных отношений в Лангобардской Италии. СПб., 1880; Тарле, Е. В. История Италии в средние века. СПб., 1901; Hartmann, L. M. Geschichte Italiens im Mittelalter, Bd. 1. Leipzig, 1897, II. Aufl. Stuttgart, Cotha, 1923; Bd. 2. Leipzig, 1910; Mor, C. G. L'eta feudale, vol. 1—2. Milano, 1952.

⁵⁷ Вж. Луццатто, Дж. Экономическая история Италии, т. 1, Античность и Средние века. Перевод с итальянского. М., 1954; Самаркин, В. В. Подчинение деревни городу в Северо-Восточной Италии XIII в. — Вестник МГУ, История, 1965, 3; Storiù dell'economia italiana. Saggi di storia economica. A cura di C. M. Cipolla, v. 1. Secoli settimo-diciottesimo. Torino, 1959; Violante, C. Storia ed economia dell'Italia medioevale. — Rivista storica italiana, 1961, feas. III.

⁵⁸ Абрамсон, М. Л. О некоторых особенностях развития феодальных отношений в Южной Италии в XII — XIII вв. — СВ, У. М., 1954; Влияние торговли на формирование феодальных отношений в Южной Италии (IX — XIII вв.), — ЦВ, 31. М., 1968; Cassandro, G. I. Storia delle terre comuni e degli usi civici nell'Italia meridionale. Bari, 1943.

⁵⁹ Вж. Красновская, Н. А. Фриулы. М., 1971; Основные этапы этнической истории фриулов (IV — XX вв.). — Этнические процессы в странах Западной Европы. М., 1970; Valussi, G., Friuli-Venezia-Giulia. Torino, 1961.

⁶⁰ Brusin, G. Aquileia — Enciclopedia Italiana, vol. 3. Milano, 1929, p. 806.

⁶¹ Parlamento Friulano, vol. 1 (1228—1420) Per cura di Pietro Silverio Leicht, part 1, 2. Bologna, 1917.

развивали градовете Милано, Лукка, Равена, Неапол, Амалфи и др., преобладавало натуралното стопанство, но в тях още през ранното средновековие занаятчийството и търговията били в подем, разпространена била натуралната и паричната рента, сечени били монети. Ако в останалите западноевропейски страни отделянето на занаятчийството от селското стопанство дало тласък в развитието на градовете, протекло към X — XII в.⁶², възникването на градовете като центрове на занаятчийска и търговска дейност в италианските земи се отнася още към IX — X в.⁶³

Както убедително посочи италианският историк Е. Сестан, в сравнение с Германия и Северозападна Галия и Италия редица средновековни градове водели началото си още от римско време, но типично за италианските градове било тяхното възникване и утвърждаване не при господството на империята, а през Средновековието. Така например през XII — XIII в. се зародили Александрия, Удине, Витербо, Мачерета, Сан-Северо и редица други градове. Сестан доказва, че докато новите градове процъфтявали, стари центрове като Комако, Аквилея и др. на крайния североизток, северозапад и юг започнали да западат. Поради особеността си път на развитие градове от рода на Венеция, Амалфи и др. не могли да се отнесат нито към новите, нито към старите градове. Като установява различие във времето и произхода на италианските градове, Сестан заключава, че що се отнася до институциите на управление нямало съществено различие между старите и новите градове. В органите на властта не съществувала рязка разлика в нееднакви по произход градове като Венеция, Ферара, Мантуа, Болоня, Падуа, Равена и др.⁶⁴

По такъв начин Е. Сестан правилно подлага на критична оценка романската теория за появата на градовете, но в същото време подценява важния въпрос за градовете като центрове на занаятчийска и търговска дейност. Един проблем, който се изучава системно от историците марксистите, включително и от италианския историк Дж. Луцато⁶⁵.

В резултат от редица причини населението в италианските градове бързо растяло. През времето от 1200 до 1330 г., т. е. за 130 г., жителите на Флоренция нараснали от 10 000 на 90 000, увеличили се 9 пъти. С много бързи темпове се увеличавал гр. Милано. През 1288 г. градът вече наброявал 200 000 жители с 12 500 домакинства. В Милано по това време имало 200 църкви, 300 пекарни, 150 гостилници, 100 кръчми, 440 месари, 40 преписвачи на книги.

Възникналите градове-държави Милано, Равена, Флоренция, Пиза, Лукка и др. се превърнали в първостепенен фактор в историческия живот. „Почти цялата тази земя — отбелязва през средата на XII в. немският хронист Оттон Фрайзингски — е разделена на държави; всяка една от тях принуждава жителите на своите области да ѝ се подчиняват и едва ли може да се намери някакъв знатен или могъщ човек, толкова честолобив, че да не се подчинява на своята държава.“⁶⁶

През XI — XII в. италианските градове били оградени с нови крепостни стени. Появили се нови градски селища, наричани „свободни градове“. Вътрешноградската търговия се разширявала, нараствала ролята на панаирите.

⁶² По-подробно у Geddes, P. *Cities in evolution*. London, 1949; Ennen, E. *Frühgeschichte der europäischen Stadt*. Bonn, 1953; Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Lindau, 1958; Rörig, F. *Wirtschaftskräfte im Mittelalter*. Weimar, 1959.

⁶³ Volante, C. *La società milanese nell'età precomunale*. Nuov. adiz. Bari, 1974.

⁶⁴ XIe congrès International des Sciences Historiques, Rapports, III, 75—95.

⁶⁵ Луцатто, Дж. *Економическа история Италия*. Перевод с италианското. М., 1954.

⁶⁶ *Ottone episcopi Frisingensis et Rahevini. Gesta Frederici seu rectius Cronica*, II, 14. Berlin, 1965, s. 308.

През XII в. панаирите във Ферара се провеждали два пъти през годината, а в Милано — четири пъти. Развивала се занаятчийската промишленост. Милано, Пияченца, Сиена, Пиза, Флоренция се специализирали в производство на сукно, Лукка — на копринени тъкани, а Кремона — на ленени, Венеция произвеждала кожи. Милано се наложил и като оръжен център. В Ломбардия и Тоскана бил в подем рудодобивът⁶⁷. Във Венеция, Пиза и Генуа се строели кораби.

В процеса на своето развитие и утвърждаване като центрове на занаятчийска и търговска дейност и на еретическите движения градовете в Италия придобили някои особености, които ги отличавали от градовете в другите европейски страни. Докато градовете в Северна Франция, Англия, Германия и др. се превърнали във фактори за политическо консолидиране, градовете на Италия в редица случаи задържали обединителните тенденции и ги сковавали. За това спомагало обстоятелството, че италианските градове били свързани повече с външния пазар, поради което на тази основа между тях възникнали остри противоречия. Известни са конкурентните боричкания между Венеция и Генуа, Флоренция и Пиза, Сиена и Лукка, Генуа и Пиза. Неведнъж се сблъскали Милано и Кремона, Болоня и Модена. Това слагало отпечатък върху ориентацията на търговските центрове, върху тяхната социална политика.

Както и в останалите европейски страни, и в Италия градовете били принудени да преодоляват съпротивата на сеньорите, върху земите на които възниквали и се утвърждавали. В Северна и Средна Италия въоръжената борба между сеньорите започнала още в края на IX в., а през XII в., общо взето, завършила успешно. В резултат от победата били създадени известните градове-комуни⁶⁸, управлявани от консули. Законодателната власт се намирала в ръцете на специален „Съвет на доверени лица“, избиран от гражданството.

Ако се съди по данните, съдържащи се в изворите, в Кремона комуна съществувала още през 1078 г., в Пиза — 1081 г., в Генуа — 1099 г., във Верона — 1107 г. В Лукка, Анкона, Асти комуни били създадени в края на XI в., а в Бергамо, Тревизо, Бассано, Падуа, Виченца — в началото на XII в. През 1115 г. комуната се наложила във Флоренция, Сиена, Ферара. Като орган на новата власт консулатът се появил в редица градове-комуни — към 1130 г. в Кремона, около 1136 г. във Верона, към 1138 г. във Флоренция, около 1141 г. във Верчелла, към 1150 г. във Феанца⁶⁹.

Поемайки управлението на градовете в свои ръце, гражданите трябвало да продължат борбата с феодалните сеньори, които владеели териториите около градските стени и създавали редица пречки на населението, живеещо свободно съгласно принципа „градският въздух прави хората свободни“⁷⁰. Феодалните замъци и крепости, които се намирали върху непристъпни

⁶⁷ Carli, F. *Storia del commercio italiano*, t. 1 — 2. Padova, 1934—1936; Schip, M. *Il Mezzogiorno d'Italia*. Napoli, 1927; Sieveking, H. *Genuesisches Finanzwesen*. Freiburg, 1898—1899; Leicht, P. S. *Copporazioni romane e arti medioevali*. Torino, 1937; Mengozzi, G. *Le città italiane nell'alto Medio Evo*. Firenze, 1951; Schneider, F. *Die Entstehung von Burg und Landesgemeinde in Italien*. Berlin, 1924.

⁶⁸ Баткин, Л. М. Период городских коммун. — История Италии, т. 1, 200—244; Fasoli, G. *Dalla civitas al comune nell'Italia settentrionale*. Bologna, 1969; Fasoli, G. *Citta e storia delle città. Che cosa sappiamo della città italiana nell'alto medio evo? La coscienza civica nelle „laudes civitatum“* — *Scritti di storia medievale*. Bologna, 1974, 163—198, 293—320; Fasoli, G. *La realtà cittadina nei territori canossiani*. Modena, 1978; Mor. C. G. *Storia politica d'Italia. L'etafeudale*. Milano, 1952; Goetz, W. *Die Entstehung der italienischen Kommunen*. München, 1944.

⁶⁹ Баткин, Л. М. Период городских коммун. — История Италии, т. 1, с. 222.

⁷⁰ Werner, E. *Stadtlift macht frei*. Berlin, 1976.

твърдини, се превърнали в средища за грабежи и нападения, поради което гражданите се организирали и разрушавали замъци. Ликвидирането на опорните пунктове на грандите, които събирали различни такси за преминаване по пътищата, мостовете и пр. осигурявало не само по-нататъшното развитие на градските центрове, но и създавало предпоставки за гарантиране на снабдяването им със селскостопански продукти и суровини.

Преимущества на градския живот били умело използвани от представителите на феодалната аристокрация. В градовете се заселили и богати земевладелци, дребни и средни феодали, които се съюзили с богатите търговци и занаятчии. Настъпило своеобразно сливане между феодалите граждани и пополаните земевладелци. Това се отразило върху структурата на феодалната система. Майоратната система в Италия почти отсъствувала поради липсата на централна кралска власт. Поземлените владения могли да се делят между различните потомци, да се отчуждават и пр. В резултат феодалната аристокрация отслабнала и не могла да играе роля в процеса на обединяването на страната⁷¹.

В Ломбардия и Тоскана комуналното движение било свързано с усилията за провеждане на църковни реформи. В обстановка на разпалящи се противоречия папите Александър II (1061—1071) и Григорий VII (1073—1085), стремежи се да укрепят църквата, използвали умело настроенията на гражданите и смазвали сепаратистично настроените епископи. Архиепископите на Милано, както и едрата аристокрация, заставали на страната на империята и изменяли на интересите на италианските градове⁷². Такава линия поддържали и други архиепископи, поради което предизвикали недоволството на градовете.

Като се вземат под внимание социалните функции на католическата църква като крепител на господстващите феодални обществени отношения, могат да бъдат разбрани причините, поради които борбата против нея започва сравнително рано. Още през X в. гражданите се вдигнали на борба срещу епископите сеньори. През следващото XI столетие властта на епископите била отхвърлена в Кремона, Пиза, Асти, Лукка и други градове на италианския север.

Един от върховете в борбата на недоволното градско население от установената феодална система отбелязало въстанието на Арнолд Брежански (края на XI или първата половина на XII в. — 1155)⁷³ в Рим през 1143 г., когато римляните се вдигнали против папата, за република. В проповедите, които произнасял, ръководителят на бунта атакувал църквата, папата и кардиналите. Изразявайки въждеденията на бюргерството за гражданска власт, независима от църквата, А. Брежански се борел за създаване на църква, която да не взима данъци. Принуден да напусне Рим, метежникът еретик бил заловен през 1155 г. от император Фридрих Барбароса и предаден на папа Адриан IV (1154—1159)⁷⁴. А. Брежански бил осъден на изгаряне като еретик и прахът му хвърлен в Тибър.

Своеобразията на градския живот в Италия не могли да не се отразят в определена степен върху развитието на селата, техния аграрен строй,

⁷¹ Вж. Котельникова, Л. А. Особенности развития феодализма в Северной и Средней Италии в IX — XIV вв. — История Италии, т. 1, с. 113.

⁷² Баткин, Л. М. Период городских коммун. — История Италии, т. 1, с. 223.

⁷³ Вж. Бортник, Н. А. Арнольд Брешианский — борец против католической церкви. М., 1956; Frugoni, A. Arnaldo da Brescia nella fonti del secolo XII. Roma, 1954.

⁷⁴ Almedingen, M. E. The English Pope (Adrian IV). London, 1925.

положението на селското население, характера на класовата борба и пр.⁷⁵ Макар развитието на производителните сили в различните райони да протичало неравномерно, селското стопанство като цяло отбелязвало значителен напредък. В Тоскана, Ломбардия, Кампания и в други области се наложила триполната система и била въведена повсеместно. Усъвършенствувала се обработката на почвата. Развил се напояването. По долината на р. По била изградена система от напоителни канали.

През XII в. се разширила практиката на феодалите да намаляват своите домени и да ги предоставят под аренда на селяните и дребните рицари. В обработването на земята под аренда били включени и значителна част от гражданите, които започнали да купуват големи парцели земя. Развитието на парично-стоковите отношения се отразило върху въвеждането на комутацията, т. е. върху налагането на паричната рента.

Закономерното отслабване на феодалната власт спомогнало за освобождаване на селяните от крепостническа зависимост, повлияно от ранното развитие на градовете и от разцвѣта на парично-стоковите отношения. Започнали да бягат от селата още през XII в., селяните се освобождавали от феодална зависимост и търсели защитата на градовете-републики. В резултат от настъпилите благоприятни условия през XIII в. освобождаването на селяните от крепостническа зависимост приключило окончателно⁷⁶.

В процеса на своето освобождаване селяните образували самостоятелни селски комунни, възникващи върху основата на съседските общини марки. Селските комунни, ръководейки се от специални статуты, създавали свое самоуправление, разполагали с изборни органи, съд и пр. По такъв начин комуните, изградени в селата, защитавали интересите на селяните от произволите на феодалната аристокрация, грижели се за благоустройството на селищата и пр.⁷⁷ Това обаче не могло да подобри напълно тежкото положение на селското население. Отхвърлили гнета на феодалната аристокрация, селяните изпаднали в известна зависимост от градовете, които започнали да ги подлагат на експлоатация и потисничество.

Недоволни от засилващите се процеси на закрепостяване и експлоатация, селяните се борели срещу установената феодална система, оказвали съпротива, която взимала разнообразни форми. Вдигали се и на въстания през 1123, 1168, 1178, 1179 г. Разпространявали се и еретическите учения.

Докато в Северна и Средна Италия феодалните отношения се развивали сравнително добре, макар да не могла да се оформи напълно йерархическата система на феодалната класа, в Южна Италия и Сицилия положението било по-друго. Феодалните порядки в южноиталианските територии се налагали при господството на чуждоземни завоеватели. Това определило и насоките на социалните взаимоотношения. В края на XI в. Южна Италия била завладяна от нормандците⁷⁸. По-късно, когато Рожер II (1130—1154) бил коронясан за

⁷⁵ Вж. Котельникова, Л. А. Положение и классовая борьба зависимого крестьянства в Северной и Средней Италии в XI — XII веках. — СВ, 6, 1955; Агрικултура и урожайность зерновых в Тоскане в XII — XIV вв. — СВ, 36, 1973; Брагина, Л. М. Крестьянское движение в Северо-Восточной Италии XIII — XIV веках. — ВИ, 1955, 8; Положение крестьянства в Северо-Восточной Италии в XIII — XIV вв. — Из истории трудящихся масс Италии. М., 1959.

⁷⁶ Вж. по-подробно Котельникова, Л. А. Освобождение крестьян в Тоскане в XII — XIII вв. — СВ, 27; Город и освобождение сервов в Италии XIII в. — СВ, 28.

⁷⁷ По-подробно у Котельникова, Л. А. Особенности развития феодализма в Северной и Средней Италии IX — XIV вв. — История Италии, т. 1, с. 84 сл.

⁷⁸ Shalandon, F. Histoire de la domination normande en Italie et in Sicilie, v. 1 — 2. Paris, 1907; Cahen, C. Le régime de L'Italie normande. Paris, 1940; Pontieri, E. Tra i normanni nell'Italia meridionale. Napoli, 1948.

крал и поставил началото на Нормандската династия⁷⁹, Южна Италия и Сицилия се обединили и образували известното Сицилианско кралство.

Изграждането на централизирана държава в Южна Италия било свързано с известни изменения в социалната структура на господстващата феодална аристокрация. Ако се съди по известния Каталог на бароните в Южна Италия, съставен през 1152—1153 г., в тази част на страната фигурирали 8620 феодала. Като се включат и феодалите от Сицилия и Калабрия, броят на феодалите ще се удвои. Това означава, че относителният състав на феодалната аристокрация достигал приблизително около 17 240 души. Макар мнозинството от феодалите, фигуриращи в Католага, да били дребни рицари, сведенията в него дават известна представа за състоянието на италианската феодална аристокрация в Южна Италия. Но данните са относителни, защото в Католага не били обхванати някои рицари от Апулия, за които се съди по грамоти⁸⁰.

Тържествената коронация на Рожер II от папа Анаклет II (1130—1138) в Палермо предизвикала образуването на лига, насочена срещу новото кралство. В състава на лигата влизал немският крал Лотар III и византийският император Йоан II Комнин (1118—1143), както и градовете-републики Венеция и Пиза. Като се възползвал от боричканията между Инокентий II и Анаклет II за папския престол, през 1132 г. Лотар III навлязъл в Италия. Докато Анаклет II застанал на страната на Рожер II, Инокентий II се ориентирал към Лотар III и през 1133 г. го коронясал тържествено в Латеранския събор за император на „Свещената Римска империя“. Когато обаче императорът напуснал Италия, Инокентий II бил прогонен от Рим, Анаклет се укрепил на папския престол, а Рожер II усмирил непокорните барони и наложил своята власт в цяла Апулия⁸¹, в Южна Италия и Сицилия.

Макар и да задържало самостоятелното развитие на южноиталианските територии, нормандското завоевание наложило накрая специфични феодални порядки с динамичен характер. Крупен феодален собственик станал кралят, който заграбил значителна част от земите на местната феодална аристокрация. Срещу определени задължения той ги раздавал на църквата, на нормандските феодала и на местните аристократи, които проявявали готовност да му служат.

Кралете Вилхем I (1154—1166)⁸² и Вилхелм II (1166—1189)⁸³ провеждали политика на ограничаване правата на бароните, подкрепяни от дребните рицари. Поддържали ги средните и дребните феодала, които се нуждаели от помощта на кралския двор при експлоатирането на селското население. Понеже те не разполагали с възможности за използване на извъникономическа принуда, търсели подкрепата на краля.

В края на XII в. в живота на Южна Италия настъпили съществени изменения, когато Нормандската династия се сродила с династията на Штауфените. Синът на Фр. Барбароса, крал Хенрих VI (1190—1197)⁸⁴ през 1186 г. сключил брак с Констанция, дъщеря на Рожер II, в резултат на който

⁷⁹ Garufi, C. A. Ruggiere II e la fondazione delle monarchia in Sicilia — Archivio Storico Siciliano, nuova ser. N 52, 1932; Caspar, E. Roger II. Innsbruck, 1904.

⁸⁰ Абрамсон, М. Л. Южная Италия IX — XIII вв. — История Италии, т. 1, с. 159.

⁸¹ Falconis Beneventani. Chronicon, ed. L. A. Muratori, Rerum italicorum scriptores, t. 5. p. 115.

⁸² Siragusa, G. B. Il regno di Guglielmo I, 2 ed. Palermo, 1929.

⁸³ La Limia, J. Storia della Sicilia sotto Guglielmo II Buono. Firenze, 1867.

⁸⁴ Toeche, Th. Kaiser Heinrich VI. Leipzig, 1867; Perels, E. Der Erbreichsplan Heinrichs VI. Berlin, 1927.

Сицилийското кралство било присъединено към империята. Преодолявайки съпротивата на населението, което издигнало за крал внука на Рожер II, Танкред, Хенрих VI провел два похода: първият от 1191 г. бил безуспешен и едва при втория поход от 1194—1195 г. смазал въстанието на местните барони и успял да наложи своята власт. Завоювайки Южна Италия и Сицилия, той се коронясал в Палермо за крал на Сицилия. Когато Фридрих II Хохенщауфен, син на Хенрих VI от брака му с Констанция, заел престола отначало като крал (1212), а след това и като император (1220—1250)⁸⁵ на „Свещената Римска империя“ той успял да укрепи властта и да я засили. Наистина докато бил малолетен, фактически владетел бил папа Инокентий III (1198—1216), но след неговата смърт укрепил своите позиции. По силата на Мелфийската конституция, издадена през 1231 г., били сринати всички феодални замъци, издигнати през последните 40 години. По такъв начин били подпогани позициите на местната феодална аристокрация. Засилвайки централизацията на държавната власт, смазвайки всеки опит на градовете за автономия, император Фридрих забавял развитието на Южна Италия, подлагал населението на безмилостна експлоатация.

В тясна връзка със съпротивата срещу немската агресия в италианските земи се оформили две политически групировки — на гвелфите и гибелините, които просъществували дори до XV в. Гвелфите, противници на императора, получили името си от Велфите (Guelfi), херцозите на Бавария и Саксония, които съперничели с династията на Штауфените. Гибелините поддържали политиката на Фридрих Барбароса. Названието си (Weiblingen) получили от името на един от замъците на Хохенштауфените. Сблъсъците между двете враждуващи групировки намерили дълбоко отражение в живота на италианското общество⁸⁶.

В борба с последните Штауфени на престола в Сицилия се утвърдил Карло I Анжуйски (1266—1285), син на френския крал Людовик VIII. Папа Климент IV (1265—1268), който враждувал с династията на Штауфените, го подпомогнал да навлезе в италианските земи, респективно в Сиена и Флоренция, които се намирали в ръцете на гвелфите, оказали му също активна подкрепа в завоевателния поход. През 1266 г. Карло Анжуйски победил немците при Беневенто, а през 1268 г. — при Талякоццо, и овладял Южна Италия и Сицилия. Превърнал Неапол в своя столица, той поставил началото на управлението на Анжуйската династия в италианските земи. Възникнало Неаполитанското кралство⁸⁷. Французите, които привлякъл в управлението, както и увеличаването на данъците и налозите предизвикали масово недоволство сред населението. През 1282 г. в Сицилия избухнало въстание, влязло в историята под названието „Сицилийска вечерня“⁸⁸, понеже според легендата пламнало на 31 март по звъна на църковните камбани, призоваващи за вечерно богослужение. Въстаниците избили голяма част от френските нашественици. Представителите на феодалната аристокрация, възглавявани от Джованни да Прочида, се събрали в Палермо и предложили

⁸⁵ Kantorowicz, E. Kaiser Friedrich der Zweite, 4. Aufl. Berlin 1936; Pepe, G. Lo stato ghibellino di Federico II, 2 ed. Bari, 1951; Fasoli, G. Aspetti della politica italiana di Federico II 2 ed. Bologna, 1966.

⁸⁶ По-подробно у Баткин, Л. М. О сущности борьбы гвелфов и гибеллинов в Италии. — Из истории трудящихся масс Италии. М., 1959; Гвелфы и гибеллины во Флоренции. — СВ, 16, 1959.

⁸⁷ Colletta, P. Storia del realme di Napoli, v. 1. Napoli, 1951; Croce, V. Storia del regno di Napoli, 4 ed. Bari, 1953; Leonard, E. G. Les Angevins de Naples. Paris, 1954.

⁸⁸ Amari, M. La guerra del Vespro siciliano, 9 ed., v. 1 — 3. Milano, 1886; Runciman, S. The Sicilian Vespers. Cambridge, 1958.

на краля на Арагон Педро III да заеме престола на Сицилия. През септември 1282 г. той освободил Мессина, покорена от Анжуйците, и завладял цяла Сицилия, управлявайки под името Педро I.

Чуждоземното феодално господство в южноиталианските земи дало отражение не само върху градския живот, но и върху развитието на селското стопанство⁸⁹. Значителна част от поземлените владения на местната аристокрация и на селячеството била заграбена от завоевателите. Селяните загубвали свободата си, изпадали в различни форми на зависимост.

Разпространяването на еретическите движения в италианските земи се намирало в тясна връзка с развитието на стоково-паричните отношения в градовете-комун, които подкопавали основите на натуралното стопанство в селата. Феодалът земевладелец се принуждавал да намалява своите парцели. Едрите феодали, нуждайки се от пари, предавали земята си под аренда на селяните, дребните рицари и търговците. Сеньорите се виждали принудени да продават земите си на градските патриции или да ги залагат.

Най-общите закономерности, които сложили отпечатък върху стопанския живот на Южна Италия и Сицилия, не могли да не се отразят и върху особеностите на градовете и градския живот⁹⁰. Сравнително силната централна кралска власт държала в подчинение градовете и не им позволявала да извоюват своя автономия. Не могла да разцъфти и местната занаятчийска промишленост. Стоково-паричните отношения не се развили достатъчно и не били в състояние да активизират икономическите и обществените порядки. Едва в началото на XIV в. процесът на феодализацията получил своя окончателен завършек. Градовете Амалфи, Неапол, Бари, Палермо и др. не успели да се превърнат в центрове на занаятчийска дейност, а продължавали да извършват транзитна търговия с Леванта.

Важен етап в икономическото развитие на Италия отбелязало възникването на цеховете през XI — XII в. — специализирани корпорации на занаятчиите и търговците. Те били обединения на занаятчиите по професии — ковачи, оръжейници, сукнари, хлебари, кожари и пр. В тях била изградена строга йерархическа структура — майстори, калфи, чираци. Цеховете изпълнявали и определени икономически функции — борели се за установяване на монополно право в производството на дадени изделия, за регламентация на производството, за отстраняване на конкуренцията и пр. В качеството си на специфични корпорации цеховете упражнявали влияние върху начина на живот на своите членове, върху техния бит и нрави. Защиатавайки интересите на занаятчиите, те възглавявали борбите срещу патрицията. Когато завоювали победа, поемали властта в свои ръце, както било във Флоренция⁹¹.

Занаятчийските корпорации възникнали в по-голямата част от градовете на Северна и Средна Италия. През XII в. най-крупни цехове във Флоренция

⁸⁹ Вж. подробно Абрамсон, М. Л. Положение крестьянства и крестьянские движения в Южной Италии в XII — XIII вв. — СВ, 3, 1951; Крестьянство в византийских областях Южной Италии (IX — XI вв.). — ВВ, VII, 1953; О роли арендных отношений в социально-экономическом развитии Южной Италии (IX — XII вв.). — Из истории трудящихся масс Италии, 3—46; О состоянии производительных сил в сельском хозяйстве Южной Италии (X — XIII вв.). — СВ, 28; Южноитальянская община (IX — XIII вв.). — СВ, 32, 1969.

⁹⁰ Абрамсон, М. Л. О роли арендных отношений в социально-экономическом развитии Южной Италии (IX — XI вв.). — Из истории трудящихся масс Италии, 3—46; О некоторых особенностях развития феодальных отношений в Южной Италии в XII — XIII вв. — СВ, V, М., 1954; Влияние торговли на формирование феодальных отношений в Южной Италии (IX — XIII вв.). — СВ, 31, 1968; Характерные черты южноитальянского города в раннее Средневековье (VI — XX вв.). — СВ, 40; Южная Италия IX — XIII вв. — История Италии, т. 1, с. 158 сл.

⁹¹ Valsecchi, F. Comune a corporazione nel medio evo italiano. Milano, 1949.

били Калимела и Лана, а към края на века в Милано се оформили корпорациите на редица занаятчийски цехове „Креденца на св. Амвросий“.

През XIII в. голямо развитие получило банковото дело, свързано с разцвета на градовете, с дейността на лихварите. Леонардо от Пиза използвал арабските числа, оформил десетичната цифрова система и подпомогнал развитието на счетоводството. Във Венеция била въведена техниката на банковото дело. Банкерските операции на търговско-лихварските компании във Флоренция в края на XIII в. се наложили като водещи в западноевропейския пазар. Сечели монети всички по-големи градове. Златният флорин на Флоренция получил общоевропейско значение като средство за размяна.

Италианските градове-републики, по-специално Венеция⁹², Генуа⁹³, Пиза и др., и особено папският престол, играели решаваща роля при покоряването на Константинопол на 12 април 1204 г. от кръстоносците. Започнало налагането на италианските търговски фактории във Византия и в източния свят. При установяване господството на Никейската империя влиянието на западния свят, включително на Венеция, Генуа и др. се засилило⁹⁴.

Международните икономически връзки на италианските градове, разраснали се още през XI — XII в., се разширили и укрепнали. Италианците търгували с Алжир, Тунис, Мароко, Египет. Генуезците се наложили в Испания, пизанците — във Франция, венецианците — по Адриатическото крайбрежие. Италиански търговски фактории възникнали в Северна Африка и Близкия изток. Търговците от Апенинския полуостров изтласкали арабските и византийските си съперници, които се оказали слабоконкурентни. Условиата, създадени от кръстоносните походи, дали възможност на Венеция, Генуа, Пиза, Анкона да разширят своето влияние в Леванта, откъдето купували подправки (чер пипер и др.), бои, памук, а изнасяли металически изделия, добитък, храни.

В същото време свободните селяни-алодости, обединени в силни общини, продължавали да бранят свободите си и да оказват съпротива на закрепостяването. Избухнали въстания, насочени срещу феодалната аристокрация и особено срещу духовенството. Такива въстания се разразили в 1115, 1123, 1192 г. и др.⁹⁵ Наред с въстанията масов характер придобивали и ересите.

Както доказват някои италиански изследователи, градската беднота и обезправените маси от селата, плебса и селските бедняци повече или по-малко осъзнавали своите интереси и се вдигали на обща борба против феодалната обществена система. „Между града и селото — пише Фиуми — няма непроходим разрыв. Това са две страни на една икономическа система, свързани помежду си.“⁹⁶ Не по-различно е становището и на Конясо, който пише за „две страни на първия етап от развитието на комуните в непосредственото участие на дребните феодали в градското управление“⁹⁷. Дж. Лудато заема друга позиция. „В цялост, в земеделието, основано напълно

⁹² Вж. Соколов, Н. П. Борьба Венеции за преобладание на Востоке с западными итальянскими республиками в XII и XIII веках. — УЗ Горьковского гос. университета, историко-филологическая серия 46, 1959, 69—79.

⁹³ Генуезката флотилия, състояща се от 6 кораба и 10 галери, пристигнала след падането на Константинопол, фактически не взела участие в неговото покоряване.

⁹⁴ Жаворонко, П. И. Никейская империя и Запад. — ВВ, 36, 1974.

⁹⁵ По-подробно у Абрамсон, М. Л. Южная Италия IX — XIII вв. — История Италии, т. 1, 188—189.

⁹⁶ Fiumi, E. Sui rapporti economici tra città e contado nell'eta comunale. — Arc. corico italiano, vol. 114, 1956, p. 64, 67.

⁹⁷ Cognasso, F. Le origini della signoria Lombarda. — Archivio storico lomb., vol. 83, 1956, p. 8.

на труда на колоните, — отбелязва този автор — по предишному господствували методи, малко отличаващи се от тези, които са описани от древноримските автори. . . Крупните търговци от градовете, които били едновременно и крупни поземлени собственици. . . , обръщали цялото свое внимание и всички те свои способности върху търговските дела; земята за тях била само едно от средствата да осигурят себе си от риска, свързан с търговията и банковото дело, допълнителен източник на доходи. . . Ликвидирайки властта на крупните феодали, градът заел тяхното място; той разглеждал подчиненото на неговата власт село като своя колония, която трябва да снабдява града с продоволствие и където трябва да намират пазар изделията на градското занаятчийство.“ Според Луцато през първия период от своето съществуване „комуната се борела с крепостничеството (стремейки се по такъв начин да отслаби сеньорите)“, през следващия етап обаче положението на селяните, прикрепени към земята, съответствувало на интересите на гражданите, които ставали собственици на земята⁹⁸. Въз основа на сведения, които се отнасят и за Пиза, подобни заключения прави и Виоланте. „Буржоазията. . . принесе в селото не предкапиталистическия дух на града — пише Виоланте, — а умонастроение, което може да бъде наречено нефеодално.“⁹⁹ Друг автор — Отокар, приема, че комуните в Италия били център на голяма и сложна организация, която излизала далече зад пределите на градовете. Градските общини били свързани с обкръжаващата ги среда, бидейки нейно организационно ядро и политически център, където живеела и феодалната аристокрация¹⁰⁰. Това разбиране сравнително правилно отразява сложността на социалната картина в италианската икономика.

При цялата раздробеност и разпокъсаност на италианските земи през XI — XIII в. била формирана италианската народност. Макар и да съществували множество териториални, политически, а в някои отношения и етнически различия, италианците започнали да се чувствуват единни, да осъзнават общата си историческа съдба, общите си интереси и пр. Единството им не се изграждало върху базата на икономическите връзки, защото между отделните градове-държави, градове-републики (а в редица случаи и между различните селища) бушувало съперничество, остри, непримирими противоречия. Италианското етническо единство се формирало върху историческите традиции, които развивали душевността, бита, културата, укрепвали самосъзнанието на романо-италианското население, което асимилирало многобройните чуждестранни заселници. Единството на италианците било формирано в борбата срещу чуждоземните завоеватели — унгарци, нормандци, немци и др. Както и останалите европейски народности, италианската народност се отличавала с остри вътрешни противоречия, делеяла се на две основни антагонистични класи — феодална аристокрация и селяни¹⁰¹.

В началото на XIII в. значение на единен италиански литературен език придобило тосканското наречие. Във Флоренция Гуидо Кавалканти (1260—1300), а наред с него и редица други поети придали завършеност и съвършенство на поезията. Поставено било началото на школата „нов сладък

⁹⁸ Luzzatto, G. Storia economica d'Italia. L'Atichita e il Medioevo. Bibl. storica, 20. Roma, 1949, p. 246.

⁹⁹ Violante, C. Per la storia, p. 173.

¹⁰⁰ Ottokar, N. Il problema della formazione somunale. — Questioni di storia, 1955, 4, p. 358.

¹⁰¹ Вж. Красновская, Н. А. Италиянци — Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. М., 1977, 12—29; Италиянци — календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники. М., 1978, 8—19; Италиянци — календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. М., 1973, 18—32.

стил“, достигнала най-високи върхове в творчеството на Данте Алигиери (1265—1321).

Народността единство намерило върховен израз в образуването на различни лиги за борба срещу немските императори — веронската от 1164 г., тосканската от 1198, ломбардската от 1167 г. Показателно е, че ръководителите на лигата се събрали през 1177 г. във Венеция и изразили готовност да се борят против императора в името на „честта и свободата на Италия“. Според свидетелството на хронисти, „градовете, даващи клетва един на друг, станали всички като едно тяло“¹⁰².

Градската култура започнала да изтласква теологическите традиции. Новосъздадените университети в Италия — в Болоня (1158 г.), Виченца (1205), Арецо (1215), Падуа (1222), Неапол (1224) — формирали лекари и юристи. В областта на алгебрата, геометрията и оптиката още през XIII в. Фибоначи и Вителло отбелязали значителни постижения¹⁰³.

В края на краищата икономическият подем в италианските земи се отразил положително върху развитието на културата, включително и върху равнището на идеологическата съпротива срещу католическата църква. Положително се отразило бурното развитие на стоково-паричните отношения, които закономерно и неизбежно подкопавали феодалния строй. Като страна, в която — по оценката на Маркс — „капиталистическото производство се е развило най-рано“¹⁰⁴, се зародили и разпространили еретически учения, обхванали широките слоеве от селското и градското население, избухнали масови въстания и срещу феодалната система на експлоатация.

Върху характера на ересите, които възникнали и се разпространили в италианските предели, в определена степен се отразила и вътрешната нагласа, самата душевност на италианците. Специфичната обособеност на отделните области, градове, селища в икономическо отношение спомагала за формирането на своеобразна идейно-културна автономия. В качеството си на стопански и културни средища градовете били разтърсвани от постоянни междоусобици и взаимни опустошителни разпри. В страната съществувал хаос в циркуляцията на монетите, сечени в почти всеки голям град, в теглилките и пр. Местният патриотизъм, съчетан с преклонение пред древноримските традиции, определял в редица случаи поведението на гражданите. Различните диалекти, говорени в областите и градовете, водели до запазване на съществуващото разделение. Бушували непрекъснати разпри не само между градовете, които живеели в постоянни конфликти, но и между отделните търговски и банкерски фамилии. Непрекъснато пламтяла своеобразна „война на всички против всички“.

При такава обстановка възниквали и се разпространявали еретическите движения в италианските земи. Те отразявали недоволството на селското население и градския плебс от установената система на гнет и потисничество, благославяна на папския престол, от католическото духовенство. Самите ереси — катарите, апостолските братя, патарени и др. — се намирали в определена връзка с останалите форми на класова борба, но притежавали антикатолическа насоченост.

Наред с Италия друг голям център на еретическите движения била Франция, превърнала се в „класическа“ страна на феодалния строй¹⁰⁵. Във

¹⁰² По-подробно у Баткин, Л. М. Период городских коммун. — История Италии, т. 1, с. 264, 267—268.

¹⁰³ По-подробно у Баткин, Л. М. Период городских коммун. — История Италии, т. 1, с. 268.

¹⁰⁴ Маркс, К. Капиталът. Т. 1, С., 1955, с. 717.

¹⁰⁵ Сбит преглед на епохата у Люблинская, А. Д. Расцвет феодализма (X—XIII века). — История Франции, т. 1, с. 69 и сл.

френските земи ересите — катари, албигойци, валденци и др. — взели такива широки размери, борбите им придобили такъв масов размах, че обхващали най-многолюдни слоеве от населението. Неслучайно надиганията на албигойци и катари влезли в историята под названието „Албигойски войни“, „Епопея на катарите“, „Време на хероиката“¹⁰⁶ и др.

Основните предпоставки, оказали определящо влияние върху историята на еретическите движения във Франция, се криели в развитието на селското стопанство и в подема на градската икономика. В условията на развития феодализъм, настъпил във френските земи още през X в., се извършвали дълбоки промени в социално-икономическия и обществено-политическия живот. На първо място промените засегнали положението на селяните и предизвикали големите класови конфликти, оставили дълбок отпечатък във френското феодално общество. Оформили се и градовете, които станали центрове на бурни социални движения. Засилила се и укрепнала кралската власт. Процесът на централизацията на държавата получил по-нататъшно развитие. Поради всичко това се приема, че през този период феодализмът във Франция получил „най-съвършена класическа форма, което оказало огромно въздействие върху по-нататъшната съдба на страната и превърнало Франция в своего рода образец на западноевропейския феодализъм въобще“¹⁰⁷.

Голямо значение за развитието и масовизирането на еретическите движения във Франция имало развитието на градовете, чиято роля започнала да се чувства през X в., но от XII в. нараснала изключително много¹⁰⁸. Преди всичко възникването и утвърждаването на градовете като центрове на занаятчийска и търговска дейност спомогнало за по-нататъшния подем на стоково-паричните отношения, за по-нататъшното развитие на производителните сили. От друга страна, в градовете се образували нови социални сили, които повели борба за ликвидиране на феодалната раздробеност, за изграждането на централизирана държава.

Градовете в Северна Франция преминали сравнително труден път на развитие и укрепване. Това се дължало до голяма степен на обстоятелството, че дълго време не могли да отхвърлят зависимостта си от сеньорите, които ограничавали правата им. При все това те усъвършенствували занаятите и поддържали оживени търговски връзки. В подем били градовете Аррас, Амиен, Камбре, Аббевил, Сен-Кантен, Кобри, Монтьо, Дулен, Париж, Реймс, Лан, Мо, Бове, Труа, Орлеан и др., които вече се равнявали с градовете на Южна Франция. В тях се развивало производството на сукнени, ленени и копринени тъкани. В подем били оръжейното дело, различните строителни занаяти. Съветската историчка Е. Т. Тимофеева уточнява, че през XIII в. в Амиен имало 80 занаята, в Аббевил — 64, в Сен-Кантен —

¹⁰⁶ Duvernoy, J. Le catharisme, p. 237.

¹⁰⁷ Люблинская, А. Д. Расцвет феодализма (X — XIII века). — История Франции, т. 1, с. 69.

¹⁰⁸ За разлика от историята на селата, която разполага с по-богата историография, на развитието на градовете във Франция са посветени сравнително по-ограничен брой изследвания. Вж. справочника на Dollinger, Ph., Ph. Wolff, Bibliographie d'histoire des villes de France. Paris, 1967; Petit-Duiallis, Ch. La commune française. Paris, 1947; Higounet, Ch., Y. Renouard, Histoire de Bordeaux, t. 2 et 3. Bordeaux, 1963—1965; Histoire du commerce de Marseille, t. 1, 2. Paris, 1949—1951; Febrier, P. Le développement urbain en Provence, Paris, 1964; Purlan, J. La commune et le corps de ville de Sens (1146—1789), Paris, 1942; Спр. Стам, М. С. Экономическое и социальное развитие раннего города (Тулуза XI — XIII вв.). Саратов, 1969; Конокотин, А. В. Борьба крестьян за самоуправление и коммуны на севере Франции в XII — XIV вв. — ВИ, 1957, 9.

56¹⁰⁹. Ако се съди по т. нар. „Книга на талията“, в Париж към края на XIII в. имало 130 вида занаяти. Според други сведения по същото време в столицата на Франция се наброявали около 300 занаятчийски и търговски специалности. Общо взето, в големите градове специализацията на занаятите варираше от 70 до 80 разновидности¹¹⁰.

През X — XII в. в Макон, който бил „средоточие на градската дейност“¹¹¹, разцъфтявали търговията и занаятите. Според Дюби личната инициатива и конкурентноспособността на населението малко могли да изменят системата на ценностите, които съществували. По собствената му констатация, „дарението и насрещното дарение, представата за благородство, за ценността на предметите на обмяна, не подпадащи се на обръщението на парите, съставлявали основния фонд на циркулацията на ценностите“¹¹². Това означава, че оборотните средства не били свързани с произвежданите материални ценности или с техния паричен еквивалент. Макон забогатявал и разцъфтявал поради това, че нямал силен покровител, могъщ сеньор, който да ограничава съществуващата социална структура.

В цялостната структура на Макон — занаятчийска, търговска, аграрна — свой начин на живот водели някои затворени групи — абатствата и еврейската община, които не поддържали контакти с населението, а живеели от подаянията на сеньора. В абатството и в еврейската община била установена собствена йерархия, отношения на заповеди и подчинение, които не били свързани с генералното развитие на историческия процес¹¹³.

В края на XII в. в историята на френската сеньория се очертали две характерни своеобразия, които я отличавали от феодалните имения в Германия и Англия: разпадането на манса и ограничаването на отработъчната рента. Както правилно отбелязва М. Блок, сеньорите продължавали да възнаграждават отделни занаятчии, които в повечето случаи населявали земите до техните владения, с определени поземлени парцели, срещу които изпълнявали известни задължения. Компактната част от собствениците не доставяли вече на феодалите дървени изделия, тъкани и дрехи — подобни задължения много рядко изпълнявали само ковачите. Блок привежда данни, от които се вижда, че сеньорите започнали да удовлетворяват своите потребности за сметка на повинностите, изпълнявани от градските занаятчии, в случай, че държали градовете в подчинение: обикновено те използвали труда на домашните занаятчии¹¹⁴.

Нов подем в развитието на градовете настъпил през XIII в. Ако се съди от регистрите на кралската канцелария в началото на XIII в. в границите на кралския домен имало 144 града, като 39 от тях били комуни¹¹⁵. В списъците не били включени градовете на Южна Франция, поради което от тях не могат да бъдат правени обобщаващи заключения за комуникалното движение във Франция. Всеки случай властта в градовете била съсредоточена в ръцете на консул, който бил избран от гражданите, респективно от

¹⁰⁹ Тимофеева, Е. Т. Ремесленный цех, ремесло и торговля в городах Северо-Восточной Франции в XII — XIII вв. СВ, XIV, М., 1959, с. 97.

¹¹⁰ Люблинская, А. Д. Расцвет феодализма (X — XIII века). — История Франции, т. 1, 83—84.

¹¹¹ Duby, G. Société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise 2e ed. Paris, 1971. p. 47.

¹¹² Le Moyen Âge: Entretien de A. Casanova avec G. Duby — Aujourd'hui, l'histoire. Paris, p. 204.

¹¹³ Duby, G. La société aux XIe et XIIe siècles, p. 87, 130.

¹¹⁴ Bloch, M. Les caractères originaux de l'histoire française, 96—97.

¹¹⁵ Documents sur les relations de la royauté avec les villes en France de 1180 à 1314. Publ. par A. Giry. Paris, 1883, 39—42.

търговците, занаятчиите, рицарите. Важен орган на градското управление бил „Големият съвет“, където влизали пълноправните граждани¹¹⁶.

В градовете, получили свобода, настъпвала социална диференциация, върху основата на която пламвала борба между патрицията, забогателите граждани — търговци и майстори. Това давало основания на краля, а понякога и на сеньорите, да нарушават правата на гражданите, да се месят в живота на градовете и пр.¹¹⁷

В условията на развития феодализъм селското стопанство във Франция отбелязвало бавен, но неудържим подем, засегнал не само териториите на обработваемите площи, но и равнището на агротехниката¹¹⁸. Високо развитие придобили производителните сили в Северна Франция. В южните и източните земи на страната стопанството разцъфтявало по-бавно и на по-малки територии, но топлият климат давал възможност за подем на лозарството, за отглеждането на маслини и пр.

През периода XI — XIII в. в селата на Франция, особено в северните територии, настъпили положителни изменения в обработването на земята. Тежкия плуг, теглен от няколко чифта волове, получил голямо разпространение и постепенно измествал лекия плуг, който бил по-малко ефективен. Наред с воловете била използвана и впрегатната сила на конете, което довело до по-бързото извършване на редица селскостопански дейности. В северните райони триполната система измествала двуполната и угарната, но в южните, поради някои специфични климатични условия, двуполната се запазвала заедно с масовото използване на лекия плуг. Настъпило подобрение в използването на различните сортове зърнени култури, сред които най-разпространена била пшеницата.

В зависимост от своеобразията на отделните райони на Франция личните задължения на зависимите селяни имали различен характер. Приема се, че повинностите, които изпълнявали на феодалните господари, били четири: шеваж, поголовно облагане; формариаж, данък за сключване на брак с лице, което не било подчинено на сеньора; менморт, посмъртен данък с наследство; произволна талия, натурални или парични задължения, предоставяни по решение на сеньора¹¹⁹.

Започнало освобождаването на селяните от серважа. М. Блок привежда интересни подробности за с. Тие, разположено на юг от Париж, което през 1250 г. получило документ за повинностите, които трябвало да изпълнява. В документа били включени задълженията, съществуващи от началото на XIII в., но отпаднали повинностите, свързани със серважа. Всеки притежател на земя, бидейки освободен от всякакво обработване на чужди парцели земя,

¹¹⁶ Engelmann, E. Zur städtischen Volksbewegung in Südfrankreich. Kommunenfreiheit und Gesellschaft. Berlin, 1960.

¹¹⁷ Люблинская, А. Д. Расцвет феодализма (XI — XIII века). — История Франции, т. 1, с. 80 сл.

¹¹⁸ Напоследък проблемът за селското стопанство във Франция през интересувашата ни епоха е предмет на засилен разработка в историографията. Вж. Bloch, M. Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo-Paris, 1931; Duby, G. L'économie rurale et la vie des campagnes dans L'Occident médiéval. Paris, 1962; Fourquin, G. Les campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen âge. Paris, 1964; Fossier, R. La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle. Paris, 1968; Grand, R. et Delatouche. L'agriculture au Moyen âge. Paris, 1950; Faucher, D. La vie rurale vue par un géographe. Toulouse, 1962; Slicher van Bath, B. H. Yield ratios: 1810—1820. Wagenind, 1963; Конокотин, А. В. Очерки по аграрной истории Северной Франции в XI — XIV вв. Иваново, 1958; Бессмертный, Ю. Л. Феодальная деревня и рынок в Западной Европе XII — XIII вв. Москва, 1969.

¹¹⁹ Люблинская, А. Д. Расцвет феодализма (X — XIII века). — История Франции, т. 1, с. 91.

бивал натоварен с повинности спрямо абатството, изразяващи се с определени трудови операции: косене един ден през годината, ако имал впрегатен добитък, трябвало десет дни да оре земите на манастира. Изпълняването на отработъчна рента в продължение на десет дни годишно било едно от най-обременителните задължения на селяните.

Както отбелязва Блок, примерът със с. Тие бил обикновен и нормален. Обработката на участъците земя през 1200 г. по силата на разпоредбите на крал Филип II Август била окончателно ликвидирана. Наистина селскостопанския наеман труд никога не бил загубил напълно функциите си през Средновековието. В зависимост от конкретното разположение на населението на някои места дори ролята му нараснала. За решаване на въпроса за работната ръка орденът на цистерцианците създал група монаси от нисш ранг — братята конверси¹²⁰.

През XI — XII в. френското феодално общество представлявало пъстра картина. Известният френски историк Жорж Дюби в книгата си „Обществото през XI — XII в. в района на Макон“¹²¹ установява, че отношенията, които се наложили в изследвания от него район, били аграрни. Основното, главното богатство на населението била земята, „единствената истинска ценност по това време“¹²². Както земята, тъй и социалната принадлежност на населението имала наследствен характер, за издръжката и просперитета на семействата основните постъпления идвали от родителите или най-близките родственици, които осигурявали благосъстоянието¹²³. Различията между „свободните“ и „зависимите“ не само се забелязвали, но непрекъснато се задълбочавали и изостряли. В края на X в. в класата на „свободните хора“ се оформили два слоя — аристокрация и селяни. Съществуващото разграничаване едва започвало, то се изграждало върху характера на занаятите, върху семейните връзки¹²⁴, но не било юридически оформено. Вече в началото на XI в. започнала да се изгражда новата социална структура на обществото. Тогава „се определили васалните отношения, поставени в пряка връзка с феодалната уредба; рицарството, представляващо първоначално класа, отличаващо се със състоянието си и начина на живот, постепенно се превръща в наследствена каста, в истинска аристокрация, в зависимост от това как се сформират родствениите връзки в аристокрацията и се укрепват съседските връзки между селяните“¹²⁵.

Всъщност формирането на двете основни антагонистични класи във Франция — сеньорите, от една страна, и зависимото селячество, от друга, завършило през X — XI в.¹²⁶, макар в различните райони на страната степента на изграждането да била различна. През XI в. господстващата феодална класа, нараснала по брой, укрепнала икономически, претърпяла редица изменения¹²⁷. Херцозите¹²⁸ и графовете¹²⁹, бивши васали на краля, образували

¹²⁰ Bloch, M. Les caractères originaux de l'histoire rurale française, 99—100.

¹²¹ Duby, G. Société aux XIe et XIIe siècles, p. 50.

¹²² Пак там, с. 87.

¹²³ Пак там, с. 54.

¹²⁴ Пак там, 130—122.

¹²⁵ Пак там, с. 480.

¹²⁶ Bloch, M. La société féodale, t. 1—2. Paris, 1949.

¹²⁷ Duby, G. Une enquête à poursuivre: la noblesse dans la France médiévale. — Revue historique, t. 226. Paris, 1961; Tellenbach, G. Zur Erforschung des Hochmittelalterlichen Adels (9. — 12. Jahrhundert). — XII Congrès International des sciences historiques. Rapports, t. 1. Wien, 1965.

¹²⁸ Sprandel, R. Dux in Comes in der Merovingerzeit. — Zeitschrift d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 1957, Bd. 74.

¹²⁹ Wagner, G. Comitatus im Karolingischen Reich. Duderstadt, 1952.

висшия слой на френската феодална аристокрация. Когато страната била разделена на области, те се превърнали в независими господари, управляващи своите земи.

Второ място з яерархическата система на господстващата феодална класа заемали ба юните¹³⁰, които получавали своите земи от херцозите и графовете.

Трето място заемали рицарите¹³¹, дребни феодали, които през X — XI в. не разполагали с определени привилегии. В XIII в. обаче рицарите се превърнали в затворена социална група.

В най-тясна връзка с развитието на градовете, с тяхното утвърждаване, с борбите им срещу сеньорите се намирало засилването на кралската власт, укрепнала в удобния от географска гледна точка кралски домен в Ил дьо Франс, разположен по средното течение на реките Сена и Лоара. В борбата срещу феодалната разпокъсаност на страната, подполагаща развитието на производителните сили, кралската власт — според оценката на Енгелс — „представлявала реда в безредието“¹³², подкрепяла възхода на градовете. Династията на Кепетингите¹³³ изградила новата форма на държавната власт — съсловната монархия.

Крал Людовик VI (1108—1137)¹³⁴ сломил съпротивата на феодалите в своя домен, разрушил техните замъци и утвърдил централната власт. Неговият наследник Людовик VII (1137—1180)¹³⁵ разширил кралския домен, включвайки в него градовете Бурж и Санс. Когато графът на Анжу Хенрих II Плантагенет (1154—1189)¹³⁶ заел английския престол, възникнали остри противоречия с френската корона, понеже доменът му обхващал половината територии на Франция — графствата Анжу, Мен, Турен, Бретан, Пуату, херцогствата Аквитания и Гаскония.

Териториалните противоречия се разрили с нова сила при крал Филип II Август (1180—1223)¹³⁷, който направил опит да разшири владенията си, като през 1186 г. сложил ръка на Вермендуа, а в 1186 г. — на Реймското графство. По-късно, през 1202—1204 г. присъединил Нормандия, Мен, Анжу, Турен, а в 1213 г. — областта Оверн. По такъв начин кралският домен включвал Пуату, Шампан, графство Тулуза и някои графства в Аквитания. Продължавайки политиката на Филип II, Людовик IX (1226—1270)¹³⁸ се стремел да укрепва централната власт, да ликвидира феодалната анархия. В резултат от преустройството, което било извършено, нараснала ролята на кралската власт. Висш политически и административен орган на властта станал Кралският съвет. Върховен съдебен орган на страната станал Парижкният парламент. Създали се условията за изграждането на Генералните щати¹³⁹.

¹³⁰ Boutruche, R. Seigneurie et féodalité. Paris, 1959; Ernst, V. Die Entstehung des niederen Adels. Berlin, 1916.

¹³¹ Cohen, G. Histoire de la chevalerie en France. Paris, 1949; Gautier, L. La chevalerie. Paris, 1960.

¹³² Енгелс, Ф. За упадък на феодализма и възникването на национални държави. — К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч., т. 21, с. 409.

¹³³ Вж. Пти-Дютайн, Ш. Феодална монархия во Франции и в Англии X — XIII вв., пер. франц. М., 1938; Fawtier, R. Les Capétiens. Paris, 1942.

¹³⁴ Luchaire, A. Louis VI le Gros. Paris, 1890.

¹³⁵ Hirsch, R. Studien zur Geschichte König Ludwigs VII von Frankreich. Leipzig, 1892.

¹³⁶ Boussard, J. Le gouvernement d'Henri II Plantagenêt. Paris, 1956.

¹³⁷ Gesta Philippi Augusti, francorum regis, descripta a magistro Rigordi ipsius regis chronographo. . . , Rec. des Hist., t. 17; Ляскоронский, В. Г. Филипп-Август в его отношениях к городам. Киев, 1902.

¹³⁸ Faure (J. A. Felix) Histoire de Saint Louis, t. 1—2. Paris, 1866; Wallon, H. A. Saint Louis et son temps, t. 1—2. Paris, 1875.

¹³⁹ Lot, F., R. Fawtier. Histoire des institutions françaises au Moyen âge, t. 1—3. Paris, 1957—1962; Хачатурян, Н. А. Возникновение Генеральных Штатов во Франции. М., 1976.

В същото време настъпили сериозни изменения и в разположението на класовите сили във френското общество. Започнало освобождаването на селяните от крепостническа зависимост¹⁴⁰. Нараснала имуществената диференциация не само сред селското население, но и сред гражданите. Във връзка с развитието на парично-стоките отношения се намирало разпространяването на т. нар. феф-рента¹⁴¹, промеждутъчна форма между типично феодалната система на рицарите и военното наместничество. Феф-рентата била парична пожизнена рента, а не поземлен парцел, предоставена на рицарите.

В резултат от редица причини Франция се превърнала в признато средище на образованието и просветата в Европа¹⁴². Това се забелязва ясно към края на XII в., когато френските университети стават притегателен център за младежите на континента. През 1150 г. възникнал Парижкит университет¹⁴³, утвърден официално от краля през 1200 г., както и от римския папа. Важна роля играели и университетите в Монпелие и в други градове на Франция¹⁴⁴. Между другото университетите се превърнали в средище за разпространяването на еретически учения.

За развитието и утвърждаването на еретическите движения важно значение имало формирането на френската народност¹⁴⁵. В основата й залежали редица етнически елементи — гали, установили се в средата на първото хилядолетие до н. е., германските племена вестготи, бургунди, франки, настанили се в Галия през V в. Върху словното богатство на народния латински език през IX в. в Северна Галия се оформил френският език, а народният латински в Южна Галия послужил като база за зараждането на провансалския език¹⁴⁶. В условията на феодалната раздробеност получили разпространение различни диалекти, които се употребявали в отделните провинции на Франция. Самият френски литературен език бил изграден през XI — XIII в. За формирането му послужили група диалекти на горногерманските говори, употребявани в Северна Франция. В процеса на обединението на Франция през XIII в., когато нараснало значението на кралския двор, водеща роля започнал да играе франсийският диалект, употребяван в Ил-дьо-Франс, чийто икономически, политически и културен център бил Париж, столицата на Франция.

През XI — XIV в. протекъл процесът на етническата и езиковата консолидация на населението в Северна Франция, макар формирането на националната френска култура да започва едва през XVI в. През периода на разцвета на провансалския език и литература френският език се използвал само за разговори. Език на науката, културата и пр. продължавал да бъде латинският. Френският литературен език се употребявал предимно в

¹⁴⁰ По този въпрос вж. фундаменталния труд на Bloch, M. *Rois et serfs — un chapitre d'histoire capétienne*. Paris, 1920.

¹⁴¹ Sczaniecki, M. *Essai sur les fiefs-rentes*. Paris, 1946; Бессмертный, Ю. Л. Изменение структуры межсеньеральных отношений в Восточной Франции XIII в. — СВ, 28.

¹⁴² Вж. Суворов, Н. С. *Средневековые университеты*. М., 1898; Сидорова, Н. А. Основные проблемы истории университетов в средние века в освещении современной буржуазной историографии. — СВ, 23.

¹⁴³ Denifle, H., A. Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis, Introductio*. Paris, 1889; Halphen, L. *Les origines de L'Université de Paris*. Paris, 1950; Thurot, Ch. *De L'organisation de L'enseignement dans L'Université de Paris au Moyen âge*, 1850.

¹⁴⁴ d'Irsay, St. *Histoire des Universités françaises des origines à nos jours*, t. 1. Paris, 1949.

¹⁴⁵ Вж. Люблинская, А. Д. К вопросу о развитии французской народности X — XV вв. — ВИ, 1953, 9; Виллар, Ж. К. Формирование французской нации (X — нач. XI в.). М., 1957; История французского языка. М., 1963.

¹⁴⁶ Вж. Покровская, Л. В. Провансалцы (К вопросу о языковых отношениях в Южной Франции). Этнические процессы в странах зарубежной Европы, 73—101.

дидактическата книжнина. На френски език била създавана и градската литература — първите произведения на белетристиката във Франция. Постепенно към края на XII и началото на XIII в. френският литературен език започва да навлиза в практиката на администрацията, в деловите отношения.

От 1209 до 1229 г., когато в Южна Франция бушували албигойските войни, инквизицията унищожила произведенията, написани на провансалски език. Трубадурите трябвало да се спасяват с бягство от кладите на инквизицията. Бил нанесен силен удар върху културата на Южна Франция. Социално-икономическите и обществено-политическите отношения и опустошенията на петдесетхилядната армия на коалицията на бароните, предвождани от Симон дьо Монфор, сложили отпечатък върху ересите във Франция. Както се вижда, в резултат от конкретната обстановка, както и на редица други причини, включително и на влиянието на българското богомилство, еретическите учения на албигойци, катарии, валденци и други обхващали широки слоеве от населението в Южна Франция.

Върху появата и разпространението на ересите в Германия се отразило навлизането на страната в епохата на развития феодализъм, започнало в края на XI в.¹⁴⁷ В икономическия живот настъпили дълбоки промени. Завършил процесът на феодализацията¹⁴⁸. Утвърдили се окончателно феодалните производствени отношения. Макар и неравномерно, двете основни антагонистични класи — аристокрацията, от една страна, и зависимото селячество, от друга, задълбочавали антагонистичните противоречия помежду си. Назрявали социалните конфликти.

През този период от своето развитие Германия била политически децентрализирана страна. За разлика от Франция и Англия, които се утвърдили като силни централизирани държавни институции, Германия не могла да изгради единна държавна власт, която да обедини различните райони. В резултат от редица причини зараждането на градовете, развитието на занаятите и промишлеността, на търговията и пр. водели до съсредоточаване на интересите не в монархическата институция като носител на властта, а в местни провинциални центрове, чиито искания се разминавали с плановите на императора. За това спомагала липсата на здрави и трайни стопански връзки между отделните територии на империята. Влияело и обособяването на градовете в самостоятелни икономически центрове, които се развивали като градове-републики. Немалка роля играели и вътрешните феодални противоречия, избухващи понякога в истински феодални войни, които отслабвали централната власт в империята и укрепвали позициите на местните провинциални князе. Най-сетне единството на Германия било подкопавано от засилващото се влияние на католическата църква в страната.

Както показват проучванията на историците — медиевисти в ГДР, центрове на политическите сили в Германия били Саксония, Рейнска Франкония и Долна Лотарингия, където била осъществена до известна степен интегриращата функция на държавната власт. Ролята на свързващ ареал играели

¹⁴⁷ За периодизацията вж. Engelberg, E. Zu methodologischen Problemen der Periodisierung. — ZfG, H. 10, 1971; Kuczynski, J. Zur Periodisierung der deutschen Geschichte in der Feudalzeit. — ZfG, H. 1, 1954; Müller-Mertens, E. Zur Periodisierung und zu einigen Fragen der deutschen Geschichte im Feudalismus. — ZfG, H. 2, 1954; Stern, L. Zur Periodisierung der Geschichte Deutschlands im Feudalismus. — ZfG, H. 1, 1957.

¹⁴⁸ За този период е натрупана значителна литература. Вж. следните обобщителни трудове: Stern, L., H. Gericke, Deutschland in der Feudalepoche von der Mitte des 11. Jh. bis zur Mitte des 13. Jh. 1964, Th. 2/2; Stern, L. Voigt. Deutschland in der Feudalepoche von der Mitte des 13. Jh. bis zum ausgehenden 15. Jh., Th. 2/3, 1964.

Тюрингия, Източна Франкония, Хессен¹⁴⁹. Приема се, че значението на империята нараснало през периода на борбата за инвеститура. Концепцията за феодалната държава на немската народност, ограничена в границите на говоримия немски език, се оформяла в хода на борбата за реформиране на папството, за преобразуване на взаимоотношенията между държавата и църквата¹⁵⁰. Г. Кох доказва, че идеологическите предпоставки за империята на Штауфените били изградени в хода на конфликтите между императорската власт и църквата¹⁵¹.

Неразделно свързани с развитието на феодалните отношения били възникването и разцвета на градовете, обособили се в Германия, както отбелязва Маркс, към IX — XII в.¹⁵² Ако през XII в. в страната имало към 50 града, през XIII в. те нараснали на 500. В басейна на Рейн процъфтявали Кьолн, Майнц, Кобленц, Вормс, Шпайер, Страсбург, Бон, на Дунав — Аугсбург, Регенсбург, Улм, Дона уверт, а на Елба — Хамбург, Магдебург и др. Една част от градовете възникнала върху стари римски укрепени пунктове по Рейн и Дунав, друга част се зародила на нови удобни места. През Ранното средновековие някои от старите римски резиденции се превърнали в архиепископски и епископски, а през първите векове на развития феодализъм се появяват действителните средства на занаятчийска и търговска дейност. Поначало градовете, които били архиепископски и епископски центрове, се намирали в зависимост от духовниците сеньори, на които плащали данъци и изпълнявали разнообразни феодални повинности. Градовете, които възниквали върху земите на кралския, респективно императорския домен, се ползували с относителна свобода. Част от градовете, като Мюнхен, Наумбург, Фрайбург и др., били зависими от светски феодали. През XI—XII в. градовете, макар да се борели за извоюването на комунални свободи, не успели да отхвърлят зависимостта си и да се наложат като независими центрове. Едва в края на XII и началото на XIII в. градовете в Германия започнали да преодоляват съпротивата на феодалните владетели и да изграждат самоуправление¹⁵³. Сравнително по-пълна самостоятелност придобили т. нар. имперски градове, които били формално зависими от императора.

В зависимост от политическото положение, което заемали във феодалното общество, градовете се делили на имперски, княжески и свободни. Имперските градове Вормс, Шпайер, Кьолн, Майнц, Регенсбург и др. били подчинени на императора, а княжеските — на князете.

Свободните градове били родствени на имперските, но се отличавали по това, че предоставяли военни отряди на императора в случай на война и били освободени от задължение към държавната хазна.

В процеса на борбата на комуните в Германия било изграждано съсловие то на гражданите, на бюргерството, което притежавало относителна

¹⁴⁹ Müller-Mertens, E. Die Reichsstruktur im Spiegel der Herrschaftspraxis Ottos des Grossen: Mit historiographischen Prolegomene zur Frage Feudalstaat auf deutsch Boden, seit wann deutschen Feudalstaat? Berlin, 1980.

¹⁵⁰ Müller-Mertens, E. Regnum Teutonicum. Aufkommen und Verbreitung der deutschen Reichs- und Königsauffassung im früheren Mittelalter. Berlin, 1970 (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, Bd. 15).

¹⁵¹ Koch, G. Auf dem Wege zum Sacrum Imperium. Berlin, 1972 (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, Bd. 20).

¹⁵² Маркс, К., Фр. Енгелс. Съч., т. 27, с. 374.

¹⁵³ Mägedrau, W. Städtenstehung und revolutionäre Kommunalbewegung aus regionaler Sicht. — ZfG, 1971, H. 5, 627—647; Mägedrau, W. Revolutionäre Kommunalbewegung und gesellschaftlicher Fortschritt im Feudalismus unter Berücksichtigung regionalgeschichtlicher Aspekte. — Wissenschaftliche Zeitschrift Bd. 21. Jena, 208—216.

свобода, свързана с правото му на собственост. Вече към XII в. градското население започнало да се обособява на занаятчий и търговци. Занаятчиите се обединявали в цехове, а търговците — в гилдии¹⁵⁴. И цеховете, и гилдиите били затворени корпорации, в които могло да се влезе изключително трудно. Калфите и чираците, както и избягалиите от селата селяни, образували утнетената и експлоатирана част на градското население.

Изследвайки социалното съдържание на градските общини в Германия през XII — XIII в., някои историци в ГДР подложиха на преразглеждане категориите „феодален град“ и „феодално бюргерство“. Те стигнаха до заключението, че не отговарят на движението на комуните, поради което ги определят като „нефеодални“ и дори като „антифеодални“. Приема се, че градовете и бюргерството нямали феодален характер, но влизали във феодалната система¹⁵⁵. Специални проучвания са посветени на съюзите на немските градове¹⁵⁶, както и на отношението на градовете към императорската власт, от една страна, и към княжеската, от друга¹⁵⁷.

Както може и да се очаква, по редица въпроси, свързани с историята на немските градове, все още не е постигнато пълно единство между медиевистите. Има историци (В. Кюттлер), които поддържат, че през XII — XIII в. градското население се конституирало като неосновна класа (Nebenklasse) във феодалното общество и развивала своята дейност в неразривна връзка с простото стоково производство в градовете. Но понеже простото стоково производство било освободено в значителна степен от феодална експлоатация, градското население като неосновна класа се отделило от сферата на феодалните отношения. За това съдействували съществуващите икономически предпоставки и редица други идеологически, културни, правни и политически фактори¹⁵⁸. За разлика от това разбиране К. Фритце¹⁵⁹ поддържа, че между занаятчиите и търговците съществували резки различия в имуществено отношение, както и по мястото, което заемали в процеса на производството. Поради това средновековното бюргерство в значителна степен било свързано с феодалния начин на производство, с феодалните производствени отношения. При оценката на двете схващания се отчита, че в единия случай се абсолютизира не общността, а хетерогенността на гражданството. Не се държи сметка за спецификата на бюргерската собственост, поради което бюргерството не се оценява като класа. В другия

¹⁵⁴ Hegel, k. Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter, Bd. 1—2. Leipzig, 1891; Linden, H. Les gildes Marchandes dans les Pays-Bas au Moyen âge. Gand. 1896; Gross, Ch. The Guild Merchant, v. 1—2. Oxford., 1890; Ennen, E. Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn, 1953.

¹⁵⁵ Bertold, B. E. Engel, A. Laube, Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. — ZfG, 1973, H. 2, S. 205 f.

¹⁵⁶ Epperlein, S. Städtebünde und Feudalgewalten im 13. Jh. — ZfG, 1972, H. 6, 695—718; Mägdefrau, W. Die Bedeutung der Volksbewegung im Thüringer Dreistädtebund. — ZfG, 1973, H. 11, 13 — 1324; Schildhauer, J. Charakter und Funktion der Städtebünde in der Feudalgesellschaft — vornehmlich auf dem Gebiete des Reiches. — Hansische Studien. IIIIm Weimar, 1975, 149—170 (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte. Bd. 15).

¹⁵⁷ Töpfer, B. Stellung und Aktivitäten der Bürgerschaft von Bischofsstädten während des staufisch-welfischen Thronstreits. — Stadt und Städtebürgertum in der deutschen Geschichte des 13. Jh. Hrsg. von B. Töpfer. Berlin, 1976, 13—62; Engel, E. Beziehungen von Königtum und Städtebürgertum unter Wilhelm von Holland (1247—1256). — Ibid., 63—107; Hoyer, S. Bürgertum und Reform des Reiches vom 13. bis 15. Jh. — Haupttendenzen der europäischen Stadtgeschichte, H. 2, 115—125.

¹⁵⁸ Küttler, W. Zum Problem der Anwendung des marxistisch-leninistischen Klassenbegriffs auf das mittelalterliche Städtebürgertum. — ZfG, 1974, H. 6, 605—615.

¹⁵⁹ Fritze, K. Eigentumsstruktur und Charakter des Mittelalterlichen Städtebürgertums. — ZfG, 1974, H. 3, 331—337.

случай се признава относителното единство на населението, което се разглежда като съсловие¹⁶⁰.

Разбира се, основа на градския живот в Германия, негова база (както и в останалите страни на Европа) било селското стопанство, трудът на селското население¹⁶¹, което изпаднало в зависимост. Историците от ГДР внесоха ценни приноси в изучаването на общите процеси, свързани с аграрната история на немското общество, с живота и борбите на селското население¹⁶². Върху основата на направените проучвания беше установено, че XII и XIII в. били важен, преломен момент в развитието на немското селско стопанство. Триполната система, която се срещала рядко в предишните столетия, станала господстваща в селското стопанство. Конете, в миналото използвани само за военни цели, били превърнати във впрегатни животни. Усъвършенствувало се отглеждането на техническите култури лен, коноп и др. В северните територии се разпространило градинарството. В края на XII в. лозарството навлязло в нови райони на страната, разпространило се по долините на Рейн и Мозел¹⁶³.

Поради икономическата раздробеност и разпокъсаност на Германия положението на селяните в различните райони не било еднакво. В Източна Германия, от една страна, и в Западна, от друга, имало различия във формите на експлоатация, степените на зависимост и пр. Традиционната форма, чрез която се осъществявала експлоатацията, била натуралната рента, присвояването на принадлежния продукт под формата на продукти. Селяните, изпаднали в зависимост, били принудени да предават на феодалния господар добитък, птици, мазнини, месо, мляко, риба, мед, восък, овощия, а занаятчиите — различни изделия — кащи, коси, топори, секири, обувки, дрехи и др. Ангарията, която изпълнявали селяните, била най-разнообразна и включвала извършване на определена трудова дейност на полето или в двора на феодала. Десятъкът бил най-тежката повинност, която селяните били длъжни да плащат на духовните и на светските феодали. Т. нар. смъртен данък включвал задължението да бъде предавано на господаря част от имуществото на починалия селянин.

Нееднаквата степен на проникване на стоково-паричните отношения в немското общество се отразило в определена степен върху характера на аграрните отношения. През XII — XIII в. ангарийната система в селското стопанство започнала да се разлага, изтласквана от парично-стоковите тенденции в икономическия живот. По-нататъшното развитие на градската икономика налагало да се търсят начини и форми за увеличаване на селскостопанското производство, а наред с него и на експлоатацията.

Антифеодалната съпротива на селяните взимала различни форми, породени от конкретната експлоатация. Срецу арендната експлоатация те издигали искания за съхраняване наследствения характер на поземлените участъци. Борели се за намаляване на данъците, за ограничаване на

¹⁶⁰ Töpfer, B. Stellung und Aktivitäten. — Stadt und Städtebürgertum, S. 10.

¹⁶¹ Вж. Неусыхин, А. И. Судьбы свободного крестьянства в Германии в VIII — XII вв. М., 1964; Основные проблемы истории свободного и зависимого крестьянства в Германии IX — XI вв. — СВ, 1958, 13; Мильская, Л. Т. Некоторые проблемы формирования крестьянства раннефеодалной Германии. — СВ, 1976, 40.

¹⁶² Dillwitz, S. Agrarverhältnisse beim Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus. — Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1976, H. 5, 579—581; Epperlein, S. Der Bauer im Bild des Mittelalters. Leipzig-Jana-Berlin, 1975; Bentzien, U. Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren von der Mitte des ersten Jahrtausends und Z. bis um 1800. Berlin, 1980, S. 60 und fg.

¹⁶³ Майер, В. Е. Винограводство и его место в аграрной истории Германии XIV — XVI вв. — СВ, 1965, 27, с. 115.

феодалните повинности. Масово използвано средство против установените отношения било пасивната съпротива. Селяните изпълнявали своите задължения повърхностно, небрежно, повреждали селскостопанския инвентар, разрушавали постройките на феодали, подпалвали имуществото им. Бягството на селяните от имението на феодалния господар също било често явление. При най-нетърпимо положение селяните посягали върху живота на насилниците и ги убивали. При цялото си разнообразие обаче борбите на немските селяни срещу феодалните господари имали ограничен, местен характер, не водели до обединяване на усилията, до сплотяване на селищата и районите. В това се изразявала и тяхната ограниченост.

Немската феодална йерархия била изградена към началото на XII в. В основни линии тя не се отличавала съществено от йерархията в останалите страни, макар да притежавала някои своеобразия, които не били съществени. Императорът, който — по изрза на Хегел — „само господствувал, но не управлявал“ (*Der Römische Kaiser herrschte nur, ind regierte nicht*)¹⁶⁴, притежавал обширна власт: съдебна и изпълнителна. Въпреки че бил избираем, той се смятал за върховен сюзерен, разполагал с върховни права и суверенитет. В качеството си на върховен сюзерен императорът могъл да обявява война и да сключва мир, бил главнокомандуващ армията. Князете, преките му васали и техните васали били зависими от него. Когато към XIII в. в немската феодална йерархия се установил „редът на щитовете“ (*Herrschildordnung*), първият ранг бил предоставен на императора. Властта на монархията в Германия укрепвала¹⁶⁵ и към края на XIII в. страната се превърнала в една от водещите държави в Европа.

В структурата на господстващата феодална класа в Германия след императора се нареждали князете, които били негови непосредствени васали. В йерархията на „реда на щитовете“ втори ранг заемали духовните князе, трети ранг — светските князе, четвърти — бароните, пети — рицарите, шести — министерялите, субвасалите на рицарите, седми — „свободните хора, родени в брак“. Йерархическите отношения в Германия били сравнително сложни и преплетени. Саксонският херцог бил и княз, и васал на императора, като в същото време се намирал във васална зависимост от Бамбергския архиепископ. В качеството си на владетел и княз Баварският херцог бил същевременно и васал на Фулденския абат. Като цяло господстващата феодална аристокрация — светска и духовна — укрепвала обективно държавната власт, утвърждавала икономическото си положение, като интензифицирала методите на експлоатация на селското население и градския плебс, систематизирала и развивала идеологията в защита на установените порядки.

В най-тясна връзка с политическото развитие на феодализма, с укрепването на териториалните княжества, със задълбочаването на политическата раздробеност и отслабването на централната власт в „Свещената Римска империя“, важна роля започнали да играят князете курфюрсти, които притежавали сравнително пълна политическа самостоятелност¹⁶⁶. През XIII в.

¹⁶⁴ Цит. по Стасюлевич, М. М. Опыт исторического развития главных систем философии истории. СПб., 1866, с. 3.

¹⁶⁵ Töpfer, B., E. Engel, Vom staufischen Imperium zum Hausmachtkönigtum. Deutsche Geschichte vom Wormser Konkordat 1122 zur Doppelwahl von 1314. Weimar, Böhlans Nachf, 1976, 235—236.

¹⁶⁶ Krammer, M. Quellen zur Geschichte der deutschen Königswahl und des Kurfürstenkollegs. Leipzig, 1911; Mitteis, H. Die deutsche Königswahl, 2. Aufl. Brünn.-Münch.-W., 1944; Lintzel, M. Entstehung des Kurfürstenkollegs. Berlin, 1952.

те придобили правото да избират императора. Броят им възлизал на 13 души — от духовните лица били включени архиепископите на Трир, Кьолн, Майнц, а от светските феодалы — князете на Саксония, Бранденбург, Пфалц, краля на Чехия и др.

Значителна роля в немското феодално общество играели фогтите — светски феодалы, главно графове, които разполагали с широки съдебни и административни пълномощия в границите на абатствата и църковните владения¹⁶⁷. Поради това, че фогството придобило наследствен характер, притежателите му съсредоточавали в ръцете си цялата власт и образували свои самостоятелни княжества с определена територия. Фогтите започнали да присвояват рентата. По такъв начин, наред с църковните, възникнали и светски фогства. Императорската власт се стремяла да ограничава тяхното нарастване, но опитите ѝ били, общо взето, безуспешни.

Голяма политическа и социална роля играел министериялът¹⁶⁸, феодална институция, която включвала слуги и служители на императора, на светските и духовните феодални господари. Министериялите изпълнявали разнообразна придворна, административна, стопанска, военна и друга служба и заемали значително място в органите на императорската власт, на военнo-ленната организация, на феодалната администрация. Кооптирани предимно из средите на зависимото население, те получавали служба, поземлено владение. Министериялите оказвали определено влияние върху образуването на феодалната поземлена аристокрация, върху формирането на административен апарат, стопанското управление и военните сили. Ролята на министериялите нараснала изключително през XII — XIII в., когато част от тях се включили в състава на аристокрацията, друга част придобила лична свобода, трета повишила социалното си положение. Във феодалното общество те започнали да заемат ръководно положение, да изпълняват важни социални функции, с една реч министериялите се превърнали в опора на имперската власт.

Самите императоры на „Свещената Римска империя“ играели сложна, противоречива роля в историята на Германия и на Европа. Една част от тях била свързана с Франконската династия, друга — със Саксонската, трета — с Штауфените, четвърта — с различни други монархически фамилии. Франконската династия на немските крале и императоры сменила Саксонската, възглавявала империята от 1024 до 1125 г., и се утвърждавала с подкрепата на министериялите и рицарството, а в някои случаи и на градовете. Последните представители на династията водели продължителна и упорита борба за инвестиатура.

Император Хенрих IV (1084—1106)¹⁶⁹, заел кралския престол през 1056 г., бил син на Хенрих III (1046—1056)¹⁷⁰. Проявявал упорит стремеж да запази правото на църковна инвестиатура както в Германия, тъй и в Северна Италия.

¹⁶⁷ Вейс, В. Д. К вопросу о природе фогства в Германии X — XII вв. Исторические записки АН СССР, 19. М., 1946; Данилов, А. И. К вопросу об эволюции фогства, как одной из форм права феодальной собственности. — Труды Томского университета, 103, 1948; Колесникий, Н. Ф. Эволюция раннефеодального областного и местного государственного устройства и рост вотчинной власти в Германии в IX — первой половине XII в. — СВ, 9, 1957; Glitsch, H. Untersuchungen zur mittelalterlichen Vogtsgerichtsarbeit. Bonn, 1912; Waas, A. Vogtei und Bede in der deutschen Kaiserzeit, Bd. 1—2. Berlin, 1919—1923.

¹⁶⁸ Колесникий, Н. Ф. К вопросу о германском министериялите X — XII в. — СВ, 20, 1961; Bosl, K. Die Reichsministerialität der Salier und Staufer, Bd. 1—2. Stuttgart, 1950.

¹⁶⁹ Неусыхин, А. И. Ист. миф третьей империи — Уч. записки Московского государственного университета, исторического факультета, 1945, 81; Meuer, G. I. Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. Leipzig, 1927.

¹⁷⁰ Steindorff, E. Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich III, Bd. 1—2. Leipzig, 1874—1881.

При провеждането на своите замисли се сблъскал с папа Григорий VII (1073—1085), активен бранител на теократическите претенции на католическата църква. През януари 1076 г. Хенрих IV свикал събор във Вормс и обявил папата за свален от престола. В отговор на това решение през февруари Григорий VII отлъчил императора от църквата и освободил васалите му от клетвата, която положили пред него. Събрани в Трибург, немските князе решили да го принудят да се покае пред папата; в противен случай щели да го лишат от императорския престол. Князете избрали за княз херцог Рудолф Швабски, привърженик на папата. Сломявайки съпротивата при Флархайм, където им нанесъл поражение, Хенрих IV обявил Григорий VII за свален и обявил за папа Климент III. През 1081 г. завладял Рим и бил коронясан от Климент III за император. В подкрепа на сваления папа пристигнали норманите начело с Роберт Гуйскар. Императорът бил принуден да напусне Рим, покорен от норманите. Григорий VII, който се укривал в римската цитадела, бил освободен, но „вечният град“ бил подложен на безмилостно ограбване, което породило въстание на римското гражданство. Възползували се от създадената обстановка, немците завзели Рим, а папата се оттеглил с отсъпващите нормани. Не след дълго Григорий VII починал в изгнание. Императорът се завърнал в Германия заедно с папа Климент. Конфликтите с римската църква не преставали. Следващите папи, които заемали престола — Виктор III¹⁷¹ (1086—1087) и Урбан II (1088—1099)¹⁷² не престанали да враждуват с императора, настройвали срещу него немските феодали и европейското обществено мнение. В подкрепа на Хенрих IV се обявил чешкият владетел, понеже получил от него помощ по време на римския поход. През 1093 г. въстанал старшият му син Конрад, а в 1104—1106 г. се вдигнал вторият му син Хенрих, който го хванал в плен. Успял да избяга, но при подготовката на война срещу сина узурпатор починал.

Управлението на Хенрих IV се характеризирало с отслабване на централната власт, със задълбочаване на вътрешните противоречия, с увеличаване раздробеността на страната. Безрезултатни се оказали опитите на владетеля да заздравя позициите си посредством укрепването на императорския двор, търсейки подкрепата на министериялите, на градовете, на рицарството.

Наследникът на Хенрих IV — Хенрих V (1106—1125), макар докато баща му бил жив да поддържал противниците му, след неговата смърт подел борба срещу папството за инвеститура. Папа Пасхалий II (1099—1118) осъждал исканията за светска инвеститура, поради което се сблъскал с немския владетел. Действително през време на своето първо пътуване до Италия през 1111 г. Хенрих V изразил готовност да подпише договор с папата, по силата на който императорът се отказвал от светска инвеститура, а папата се задължавал да се разпореде епископите да върнат имуществата на немската корона. Епископите отказали да изпълнят папското разпореждане. Обстановката се усложнила. Императорът пленил папа Пасхалий и го накарал да отстъпи, като го коронясал. Отстъпките на папата били порицани от привържениците на Грегорианската политика. На Латеранския събор през 1112 г. Пасхалий II възобновил декретите на Григорий VII и Урбан II, с което фактически се отказал от всякакви отстъпки в полза на немската корона. В заседанията на Виенския събор от 1112 г. император Хенрих V бил

¹⁷¹ Rony, A. Élection de Victor III-RHEF 14 (1928), 145—160; Flichte, A. La réforme grégorienne III, 1937, 195—234.

¹⁷² Paupot, L. Un pape français Urban II. Paris, 1903; Becker., A. Papst Urban II, Th. I, 1964.

анатемосан, а светската инвеститура — обявена за ерес. Преговорите, подети от императора, не довели до очаквания резултат. Папа Геласий II (1118—1119), който заместил Пасхалий, отказал да признае каквито и да било отстъпки, поради което Хенрих V издигнал антипапата Григорий VIII (1118—1121). Това породило отлъчването на немския владетел от църквата. Папа Каликст II (1119—1124)¹⁷³ започнал нормални преговори с императора.

Конфликтите между папския престол и немската корона приключили на 23 септември 1122 г., когато във Вормс бил сключен конкордат. Постигнато било съгласие духовната инвеститура, изразяваща се в утвърждаването в архиепископски и епископски сан, да се извършва от папата, който връчвал патерица и пръстен на съответния духовник. Едва тогава императорът дарявал новопосветения със светска инвеститура, включваща предоставянето на специален лен. По такъв начин служителят на църквата се превръщал във васал на немския император¹⁷⁴. Формално конкордатът бил изгоден за църквата, но фактически нейните права били ограничавани в различните райони. За разлика от италианските земи, където император нямал право да се меси в избирането на прелатите, в Германия чрез своеобразното запазване на светската инвеститура, предоставянето на скиптер и пр., било постигнато компромисно решаване на въпросите. С подписването на Вормския конкордат, който имал компромисен характер, завършил първият етап от борбата за инвеститура, която продължила.

Смъртта на император Хенрих V през 1125 г. поставила края на управлението на Франконската династия. Настъпила продължителна борба между княжеските дворове за овакantenата корона. Сблъскали се интересите на Хохенштауфените, Велфите и херцозите на Саксония. Наложил се Саксонският херцог Лотар, избран през 1125 г. за крал, а през 1133 г. — за император на „Свещената Римска империя“. Лотар III заел престола, получавайки подкрепата на католическото духовенство. Той дал съгласие да се предоставят на църквата разнообразни привилегии. С негова помощ позициите на архиепископствата, епископствата и абатствата се засилили. Организирай два похода в Италия: през 1132—1133 и през 1136—1137 г. Папа Иннокентий II го коронясал в Рим за император заради подкрепата, която му оказал в борбата срещу антипапата Анаклет II.

През 1137 г. престолът бил зает от Конрад III, поставил началото на династията на Хохенштауфените, управлявала империята до 1254 г. Сам той не могъл да се добере до императорска корона и властвувал като крал. Не се отличавал с никакви особени качества, опирал се на дребните феодали, на министериялите, а в някои случаи и на рицарите. Конрад III взел участие във Втория кръстоносен поход (1147—1149), завършил безрезултатно.

Както свидетелствува един съвременник на събитията, при управлението на Конрад III имало „нужда, глад, междоусобици“, „държавата започнала да запада“¹⁷⁵. Засилили се децентрализацията. Укрепвала властта на херцозите, графове и фогтите. В тази сложна обстановка на задълбочаващите се местнически тенденции престолът бил зает от Фридрих I Барбароса (1152—1190)¹⁷⁶, един от най-крупните представители на династията на

¹⁷³ Robert, U. Bullaire du pape Galaxie II. Paris, 1890; Robert, Histoire du pape Galaxie II. Paris, 1891.

¹⁷⁴ Töpfer, B., E. Engel. Vom staufischen Imperium zum Hausmachtkönigtum. Deutsche Geschichte vom Wormser Konkordat 1122 bis zur Doppelwahl von 1314. Weimar, Böhlau Nachf. 1976.

¹⁷⁵ Chronica regia Coloniensis-Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarium. Hannover, 1880, p. 88.

¹⁷⁶ Simonsfeld, H. Jahrbücher des deutschen Reiches unter Friedrich I., Bd. 1. Leipzig, 1908; Heimpel, H. Kaiser Friedrich Barbarossa und die Wende der staufischen Zeit. Strassburg, 1942; Munz, P. Friderick Barbarossa. Leipzig, 1969.

Хохенштауфените, проводник на завоевателната политика на немските феодали в Италия и на Изток.

Вътрешната му политика била свързана с укрепване на централната власт, с жестока и безмилостна борба за смазване на всякаква съпротива. През 1158 г. издал закон, с който задължил всички владетели на ленове да изпълняват императорска военна служба. За да обезсили местните князе, пристъпил към раздробяване на техните поземлени владения. Отцепил от Бавария т. нар. Източна марка, превърната през 1156 г. в херцогство Австрия, предоставена на рода на Хенрих Бабенберг. Херцогската юрисдикция над Саксония предоставил на няколко князе, които му били подчинени. Фридрих I укрепил своя домен в Югозападна Германия и го превърнал в солидна материална база. В своята политика той се опирал на министералите, на градовете, които облагал с данъци¹⁷⁷.

Завършвайки, макар и компромисно, борбата си с Хенрих Лъв, Фридрих I пристъпил към покоряването на градовете на Ломбардия, за да заграби техните богатства. В италианските земи той организувал 5 завоевателни похода: първия през 1154—1155 г., втория през 1158—1162 г., третия през 1163—1164 г., четвъртия през 1166—1168 г., петия през 1174—1178 г. Покорил ломбардските градове, поставяйки им специален наместник подест, задължен да го снабдява с армия, която да воюва под неговите знамена. През 1158 г. императорът издал известните постановления, които ликвидирали самостоятелността на покорените градове. Единствен гр. Милано не признал властта на императора и в 1162 г. бил сринат до основи. През 1167 г. градовете се обединили в Ломбардска лига, привлекли в съюза папата и повели борба срещу немските нашественици. През 1176 г. обединените сили на италианските градове нанесли съкрушително поражение на немската армия. Самият император бил ранен и принуден да се откаже от завоевателните си планове. По време на срещата си с папа Александър III във Венеция Фридрих I обещал да върне загубените църковни земи и да не подкрепя антипапата. Постановленията на Вормския конкордат били възстановени. През 1183 г. императорът подписал Констанския мирен договор, по силата на който трябвало да се откаже от Ронкалските постановления. Признато било правото на италианските градове да водят независим начин на живот. Императорът могъл само да утвърждава консулите, които гражданите избирали. Градовете запазвали своята финансова, съдебна и изпълнителна власт. Завоевателните походи на Фридрих I Барбароса в италианските земи завършили безрезултатно.

Като се завърнал в Германия, императорът продължил да провежда политика за укрепване на централната власт. Хенрих Лъв, който отказал да се включи в италианските походи, бил осъден с конфискуване на имуществата, обхващащи почти половината германски земи. Оставени му били само Брауншвайг и Лüneбург, а самият той бил изпратен на тригодишно изгнание.

В резултат от сполучливия брак на своя син Хенрих със сицилийската кралска наследница Констанция Фридрих I успял да присъедини владенията на Хохенштауфените в Южна Италия и Сицилия. Това подкопавало Папската държава, която губела опора от север и юг. Южна Италия се превърнала в наследствен домен на императорската фамилия.

Фридрих I Барбароса приключил живота си през 1190 г. по време на Третия кръстоносен поход — потънал в р. Селеф в Мала Азия. Неговият син

¹⁷⁷ Колесникий, Н. Ф. Эволюция раннефеодального областного и местного государственного устройства и рост вотчинной власти в Германии в IX — первой половине XII в. — СВ, 1957, 9, с. 193.

Хенрих VI (1190—1197)¹⁷⁸ трябвало да провежда ожесточена борба за своето утвърждаване в Сицилия. През 1191 г. той провел несполучлив поход в Южна Италия, където населението избрало за крал Танкред. По време на втория поход през 1194—1195 г. се провъзгласил за крал на Сицилия. По-късно, в 1197 г. смазал жестоко въстанието на бароните. В борба с папството и немските князе се опитвал да превърне в наследствена императорската власт в Германия. Починал и оставил малолетния си син Фридрих II, който през 1212 г. станал крал, а в 1220 г. — император¹⁷⁹. Получил подкрепата на своя опекун папа Инокентий III, той сломил съпротивата на съперника си Отон IV.

Вътрешната политика на Фридрих II се характеризирала с укрепване на самовластието на териториалните князе. Признавайки им правото на висша юрисдикция, да секат монети и пр., той фактически подпомагал процеса на разделението в страната. С императорските закони от 1220 г. и 1232 г. забранявал на градовете да сключват съюзи. Това породило надигането на градовете през 1235—1237 г., но било смазано.

Външната му политика целяла да засили немското влияние. Проявявал стремеж да превърне кралство Сицилия в централизирана държава. През 1231 г. издал Мелфийската конституция, която отразявала неговите политически планове. Водил борба да подчини ломбардските градове, но предизвикал възобновяването на Ломбардската лига, сформирана отново през 1226 г. Сблъсквал се многократно с папите Григорий IX и Инокентий IV, които го отлъчили от църквата. В резултат от тактиката, която провеждал, Сицилия се превърнала в негова опорна база.

През 1228 г. император Фридрих II се отправил за Палестина. Сключил изгоден мир с египетския султан, който му предал без бой Ерусалим. Завърнал се в Германия с укрепнал авторитет. През 1237 г. той успял да разгроми военните подразделения на Ломбардската лига. На църковния събор, свикан от папа Инокентий IV през 1245 г., бил обявен за свален от престола, а на негово място за крал бил издигнат Хенрих Распе¹⁸⁰. В разгара на войната с папата и с Ломбардската лига императорът Фридрих II неочаквано починал през 1250 г. С неговата смърт, макар и да запазила номинално своето съществуване, „Свещената Римска империя“ фактически се разпаднала¹⁸¹.

Приемникът на Фридрих II, неговият син Конрад IV (1250—1254), подпомогнат от своя брат Манфред, който управлявал и Сицилия, продължил борбата за запазване на италианските владения на империята. През 1251 г. Конрад IV пристигнал в Италия, за да окаже подкрепа на своя брат. Две години по-късно кралят нанесъл поражение на метежниците. Победите му се оказали напразни, понеже на следващата 1254 г. починал в Лавело (Апулия). Наследил го двегодишният му син Конрадин. През 1266 г. френските феодали начело с Карл Анжуйски разгромили армията на Манфред и го убили. В Сицилия за крал се коронясал Карл Анжуйски, брат на Людовик IX. Последният представител на Хохенштауфените Конрадин организирайл поход в Италия, за да завладее Сицилия, но претърпял поражение. Карл Анжуйски го

¹⁷⁸ Scheneider, F. Kaiser Heinrich VI. Leipzig, 1867; Haller, J. Heinrich VI. — Historische Zeitschrift, 1914, 113; Perels, E. Der Erbreichsplan Heinrichs VI. Berlin, 1927.

¹⁷⁹ Kantorowicz, E. Kaiser Friedrich der Zweite, 4. Aufl. Berlin, 1936; Pepe, G. Lo stato ghibellino di Federico II, 2 ed. Bari, 1950; Fasoli, G. Aspetti ella politica italiana di Federico II, 2 ed. Bologna, 1966; Gloger, B. Kaiser, Gott und Teufel. Berlin, 1970.

¹⁸⁰ По-подробно у Неусыхин, А. И. Очерки истории Германии в средние века (до XV в.). — Проблемы европейского феодализма. М., 1974, с. 341 сл.

¹⁸¹ Вж. по-подробно Колесниций, Н. Ф. „Священная Римская империя“, притязания и действительность. М., 1977, с. 180.

пленил и през 1268 г. го ликвидирал в Неапол по предложение на папския престол. Последният представител на династията на Хохенштауфените слязъл от историческата сцена. Имуществата на династията в Германия били поделени между князете.

В Германия настъпили смутни времена, влезли в историята като „междущаствие“, което обхваща времето от 1254 до 1273 г. Установено било „юмручно право“, господствувала анархия. Властвувал княжески терор. През 1256 г. починал крал Вилхелм и неговото място било заето от архиепископа на Кьолн Конрад, посочен от папата.

В резултат от засилващото се влияние на немските князе на престола застанал Рудолф I (1273—1291)¹⁸², представител на Хабсбургския двор¹⁸³. Опрян на подкрепата на унгарската корона и на други феодални владетели, Рудолф I нанесъл поражение на чешкия крал Пшемисъл II Отокар и заграбил от неговите владения Австрия, Штирия, Каринтия и Крайна. През 1285 г. той смазал въстание на селяните. В условията на укрепване властта на териториалните князе направил опит да засили централната власт, но безрезултатно.

Така цялото социално-икономическо и обществено-политическо развитие на Германия през втората половина на XIII в. подкопавало единството на страната, задълбочавало териториалната раздробеност, изостряло социалните противоречия. Нараснала властта на курфюрстите, сред които голяма роля започнали да играят архиепископите на Майнц, Кьолн и Трир. Увеличавало се значението на епископите и абатите, които разполагали с огромни имения, обработвани от зависими селяни.

Разпространението и утвърждаването на еретическите движения в Германия през XII — XIII в. било облекчено от формирането на немската народност, протекло през X — XI в.¹⁸⁴ Както показват научните изследвания, възникването на народността в Германия в основни линии било подчинено на общите закономерности, обусловили зараждането и на другите народности на континента — икономическото развитие на обществото, образуването на държавата, сплотило в едно цяло териториалната общност на немците. Подобно на другите европейски народности, немската народност била свързана с развитието на езика, душевността, културата, които ѝ помогнали да стане по-еднородна и сплотена.

Може да се приеме за установено, че в края на X в. етническото сплотяване на немската народност достигнало висока степен на развитие, която давала възможност за съвместни действия на немците с баварци, сакси и шваби против унгарците, застрашаващи тяхната свобода. Завоевателните войни на Отоновци също спомагали за сплотяване на немските херцогства, за укрепване на социалното единство на немците¹⁸⁵.

¹⁸² Redlich, O. Rudolf von Habsburg. Innsbruck, 1903; Stern, L., E. Voigt. Deutschland in der Feudalepoche von der Mitte des 13. Jahrhunderts bis zum ausgehenden 15. Jahrhundert. Berlin, 1964.

¹⁸³ Koehler, C. Stammtafel des Hauses Habsburg und Habsburg — Lothringen, 1900.

¹⁸⁴ Колесницкий, Н. Ф. Об этническом и государственном развитии средневековой Германии. — СВ, 1963, 23; Беркович, М. Е. К вопросу об особенностях процесса формирования немецкой народности. — СВ, 1965, 27; Колесницкий, Н. Ф. Донациональные этнические общности (на материале средневековой Германии). — Расы и народы 1978, 8. М., 1978, 21—46. Недостатъчно мотивирано изглежда становището на Н. Колесницкий, според което формирането на немската народност започнало в IX — XI, а завършило през XIII — XIV в. (цит. статия Об этническом и государственном развитии, с. 194, 197) По-убедителна е тезата на Беркович, който отнася възникването на немската народност към X — XI в. (цит. статия, с. 194).

¹⁸⁵ Вж. Неусухин, А. И. Исторический миф Третьей империи. — УЗ МГУ, 1945, 81, 74—78.

В резултат от цялостното социално-икономическо и обществено-политическо развитие на обществото в края на XI в. завършил процесът на формирането на немската народност. В латинизирана форма немското название „тевтонци“ (Teutonici)¹⁸⁶ се употребявало в изворите през X в., както и в анализите на Ламперт, Адалболд, в хрониките на Бруно и Бертолд през XI в.¹⁸⁷ В своето обръщение към князете на Саксония Бруно апелира „към всички народности на немския език“ (cunctibus gentibus Theutonice lingue)¹⁸⁸.

Във връзка и в зависимост от цялостното развитие на Германия през XII — XIII в. се създали обективни предпоставки за разпространяване на еретически движения. Започнали да се променят формите на образование. Разпространява се апокрифната книга, носител на нови идеи и мисли, които влизали в противоречие с догмите на църквата. Водеща роля в обучението (продължаващо да бъде монопол на духовенството) започва да играе не черното, а бялото духовенство. Това означава, че манастирската система на образование започнала да допуска гражданските тенденции, макар нерядко да ги подлагала на преследване. Представителите на бялото духовенство, свързани с гражданската култура, която се разпространявала, давали понякога простор на мисълта¹⁸⁹.

Предположението на Г. Шиб за функционирането на тайна школа на валденците през втората половина на XII в., която разпространявала гражданска демократична образованост сред селяните¹⁹⁰, заслужава внимание и може да се оцени като правдоподобно. Наред с църковния писар се появява писарят-юрист, който задоволявал гражданските светски потребности на населението. Към средата на XII в. в Кьолн важна роля играел писарят Готфрид Хаген¹⁹¹.

Обогатявал се книжовният епос. Нараствала ролята на минизингерите, достигнали високи върхове от 1170 до 1230 г. През XIII в. възникнали произведения на градската литература, в която прониквал критицизъм и рационализъм. Важна роля започнала да играе философската литература, освободена от догмите на католическата църква¹⁹².

* * *

От всичко казано за ролята на феодалните отношения в Италия, Франция и Германия за възникването на антифеодална опозиция срещу господстващата експлоататорска система през XII — XIII в. под формата на религиозни ереси могат да бъдат направени редица изводи. Не е трудно да се разбере, че борбите на селяните и градските бедняци били социално обусловени. В качеството си на специфичен израз на недоволство от установения начин на живот те били закономерно явление, проява на революционна опозиция срещу феодализма. „Ересите — пише Енгелс — били отчасти израз на реакция на

¹⁸⁶ Vigenier, F. Bezeichnungen für Volk und Land der Deutschen vom 10. bis 13. Jahrhundert. Heidelberg, 1901, 26—29.

¹⁸⁷ Пак там, 42—57, 68.

¹⁸⁸ Bruno. De bello Saxonico. MGH SS, t. 5, 383—384.

¹⁸⁹ Eggers, H. Deutsche Sprachgeschichte. Bd. 11. Das Mittelhochdeutsche. Hamburg, 1965, S. 92.

¹⁹⁰ Schieb, G. Versuch eine Charakteristik der grundlegenden Kommunikationsbeziehungen um 1200 (Gedanken zu einigen Voraussetzungen einer Geschichte der deutschen Nationalsprache/ZPSK, 1980, H. 3, Bd. 33, S. 380.

¹⁹¹ Schieb, G. Deutsche Sprache des hohen und späten Mittelalters (1150—1500). — Kleine Enzyklopädie. Die deutsche Sprache, Bd. 1. Leipzig, 1969, S. 155.

¹⁹² Ley, Hermann. Studie zur Geschichte des Materialismus im Mittelalter. Berlin, 1957, 345—352.

патриархалните алпийски овчари срещу установяващия се сред тях феодализъм (валденци); отчасти израз на опозицията срещу феодализма от страна на надрасналите го градове (албигойци, Арнолд Брешански и др.); отчасти израз на откритите въстания на селяните (Джон Бол, унгарският майстор от Пикардия и пр.).¹⁹³

Разнородни по съдържание и форма, ересите в Италия, Франция и Германия били продукт на икономическото, политическото и културното развитие на обществото. В основата им лежало развитието на стоково-паричните отношения, дали тласък на стопанския живот. В тясна връзка с този обективен процес се намирало увеличаването на принадлежащия продукт. Селяните все повече се превръщали в стокопроизводители. Преодолявана била стопанската затвореност и изолираността на средновековното село в Западна Европа, което се превръщало във фактор за решаване на икономическите, политическите и идейните конфликти на епохата. Нараствало участието на селото и селската продукция на пазара и в пазарните отношения.

В поземлените отношения в Западна Европа през XII — XIII в., включително и в Италия, Франция и Германия, възникнали нови форми на собственост; които получили различни форми в различните страни, но съдържанието им било, общо взето, еднотипно. За разлика от традиционната селска собственост, която ограничавала правата на притежателите на земя, новите форми на поземлени владения разкривали пред собствениците по-голяма свобода на стопанска инициатива, развързвали ръцете им за по-голяма активност. В Северна и Средна Италия новите форми на поземлени държания се наричали либерални или емфитевтически¹⁹⁴, във Франция — цензивни или гостизи¹⁹⁵, а в Западна и Югозападна Германия — колонии или ербрахти¹⁹⁶.

Социалното съдържание на новите поземлени държания все още не е изяснено задоволително в съществуващата литература, поради което е трудно да се даде еднозначен отговор на въпросите, свързани с тяхната оценка. Мнозинството историци във Франция, Белгия и Германия приемат, че въпросната форма на поземлено владение била селска и имала важно значение за подобряване положението на селяните в имуществено и в правно отношение¹⁹⁷. Това заключение обаче е твърде еднопосочно, за да бъде прието без уговорки. Преди всичко не подлежи на съмнение, че социалното съдържание на новите форми на поземлено владение било твърде многообразни в отделните страни, поради което даването на еднозначен отговор може да е твърде прибрзано.

При това социалните процеси и явления в отделните страни все още не са достатъчно изучени.

¹⁹³ Engels, Fr. Der deutsche Bauernkrieg, 47—48.

¹⁹⁴ Вж. Брагина, Л. М. Крестьянское движение в Северо-Восточной Италии в XIII — XIV вв. — ВИ, 1955, 9; Котельникова, Л. А. Положение классовой борьбы зависимого крестьянства в Северной и Средней Италии в XI — XII вв. — СВ, VI, 1955.

¹⁹⁵ В зависимост от редица причини в отделните провинции на Франция били употребявани различни названия: *bourgage* в Нормандия, *albergement* — в Прованс и Лангдок, *bordelage* — в Бурбон и Ниверн, *mainferme*, *L'chevinage* — в Артуа, Ено, Фландрия, *bail a convenant*, *bail a domaine congéable* — в Бретан. Ourliac, P., J. de Melafosa. Droit romain et ancien droit, t. 2, Les Biens, 1961, p. 151.

¹⁹⁶ Dollinger, Ph. L'évolution des classes rurales en Bavière. Paris, 1949, 405—416; Bechtel, H. Wirtschaftsgeschichte Deutschlands von der Vorzeit bis zum Ende des Mittelalters. München, 1951, 196—197.

¹⁹⁷ Verriès, L. Institutions médiévales, Mons, 1946, 120—123; Perrin, Ch. E. La seigneurie rurale en France et en Allemagne du début du IXe à la fin du XIIe siècle, t. 1—3. Paris, 1951—1953, 269—276; le Moyen Age par É. Perroy (Histoire générale des civilisations, t. 3). Paris, 1957, p. 255 sqq.

През XII — XIII в. настъпили изменения и в трите съсловни групи на светското феодално общество — аристокрацията (*gentillece*), сервите и обикновените свободни (*francs hommes de pooste*)¹⁹⁸. Ако социалният статус на аристокрацията се предавал по наследство по линия на бащата¹⁹⁹, положението на сервите и свободните се определяло от положението на майката²⁰⁰. Правата и задълженията на населението във феодалното общество се определяли от неговия произход. Както доказват редица изследователи, през интересувания ни период настъпило имуществено неравенство и в структурата на феодалната аристокрация²⁰¹.

Измененията в икономическата и социалната организация на обществото в Западна Европа намерили отражение и в терминологията, употребявана в социалната практика. Това се вижда най-добре при проследяването на понятията „владение“ и „богатство“. Ако в немския език в дофеодалното общество се употребява думата *eigen*, която означава „свой“, „собствен“, отгук „собственост“ (*Eigentum*)²⁰², във феодалното общество тя променила своето съдържание. Понятието „*Rauper*“ вече не означавало само беден, а и „малък“, „незначителен“, „без влияние“. Възникнала антитезата „могъщи“, „знатни“ (*potentes, honorati*) и небогати (*pauperes*)²⁰³.

В сферата на селското стопанство се забелязват редица своеобразия. Ако през XII — XIII в. селяните в Германия били окончателно закрепостени и се слели в единна крепостническа маса, която пъшкала под гнета на феодалната зависимост, в Италия и Франция започнала повсеместна ликвидация на серважа. В Италия укрепнал слоят на наследствените либерали, притежаващи лична свобода, възникнали свободните селски комуни. Във Франция селските общини също завоювали права на самостоятелно съществуване, макар че това станало едва към края на XIII в.

Така ересите в италианското, френското и немското общество през посочения период се зародили и разпространили в тясна връзка с конфликтите между двете основни антагонистични класи — феодалната аристокрация (светска и духовна) и бедняците от селото и града. Дълбокото неравноправие между тези два полюса на Средновековието разпалвало конфликтите между тях. Като собственици на земята, която владеели, феодалните господари притежавали цялата стопанска и политическа власт, разполагали с всички привилегии. В същото време те обричали селяните на безправие и ги принуждавали да работят за тях, подлагали ги на извъникономическа принуда. Това неравноправно положение подхранвало недоволството на селяните и ги принуждавало да оказват разнообразна съпротива, включително и да разпространяват еретически схващания. На базата на господстващите феодални отношения селяните се борели срещу социалното угнетение с различни форми. Неслучайно редица западни изследователи, които не признават социалната обусловеност на ересите,

¹⁹⁸ Verries, L. *Institutions médiévales, II. Noblesse. Chevalerie Lignages. Condition des biens et des personnes. Seigneurie. Ministérialité. Bourgeoisie. Echevinages*. Bruxelles, 1959, p. 78.

¹⁹⁹ Genicot, L. *La noblesse au Moyen Age dans L'ancienne Francie*. — *Annales*, E. S. C., 1962, I, p. 9.

²⁰⁰ Beaumanoir, Ph. *Coutumes de Beauvaisis*, publ. A. Salmon, t. 1. Paris, 1899, p. 1451.

²⁰¹ Perroy, E. *Social mobility among the French Noblesse, Past and Present*, 1962, 27—30; Duby, G. *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. Paris, 1962, 466—469; Genicot, L. *L'économie rurale...*, t. 2, p. 304; Hillerbrand, W. *Besitz- und Standesverhältnisse des Osnabrücker Adels bis 1300*. Göttingen, 1961, S. 206.

²⁰² Mezger, F. *Zur Frühgeschichte von Freiheit und Frieden. Fragen und Forschungen im Bereich und Umkreis der germanischen Philologie*. Berlin, 1956, 15—16.

²⁰³ Bosl, K. *Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa*. München — Wien, 1964, 109—113.

приемат, че през ранния етап от своето развитие те имали не градски, а селски характер²⁰⁴. Това заключение отразява, общо взето, обективно информацията, съдържаща се в средновековните извори.

В хода на историческото развитие обаче настъпили съществени изменения в социалния състав на еретическите групировки. Заедно с укрепването и развитието на градовете като центрове на занаятчийска и търговска дейност, с разширяването на междуградските връзки и взаимоотношения, с утвърждаването на бюргерството като социален фактор ересите придобили градски облик. Като активен противник на господстващите феодални порядки и на официалната католическа идеология гражданинът притежавал светска култура, основана на укрепващата грамотност. Това разширявало неговите възможности да подкопава средновековната идеология. „Ереста на градовете — а тя е официалната ерес на средновековието — пише Енгелс, — била насочена главно срещу поповете, чиито богатства и политическо положение тя нападала.“ Според Енгелс „бюргерската ерес искала възстановяването на простото устройство на църквата от времето на ранното християнство и премахване отделното съсловие на свещениците. Това евтино устройство изключвало монасите, прелатите, римската курия, с една дума, всичко, което в църквата е струвало скъпо“²⁰⁵.

Класовата борба, която разтърсвала градовете в Италия, Германия и Франция, имала редица общи черти. Общото се изразявало в тяхната единна целенасоченост, в недоволството им от феодалната аристокрация — светска и духовна, която забавяла тяхното развитие, сковавала борбата им против силите, поставящи прегради по техния път. Само по себе си твърде значително, това обстоятелство сложило отпечатък върху формите на тяхното настъпателно движение. От друга страна, обща характерна черта била тяхната склонност към компромиси, към разбирателство с управляващата аристокрация, стига да задоволявала техните временни искания.

Енгелс дава по-друга оценка на ереста, която изразявала тежненятия на селско-плебейските маси. „Съвсем друг характер имала ереста, която била пряк израз на селските и плебейски нужди и почти винаги се е присъединявала към някое въстание. Тя е споделяла всички искания на бюргерската ерес по отношение на поповете, папството и възстановяването на раннохристиянския църковен строй, но същевременно е отивала безкрайно подалеч. Тя искала възстановяването на равенството, което съществувало в отношенията между членовете на ранната християнска община, и признаването на това равенство като норма за гражданския свят. От равенството на чедата божи тя идвала до извода за гражданското равенство в имуществата.“²⁰⁶

Сравнително радикалният характер на смесената ерес се определял от особеното положение на плебса, „единствената класа, която стояла съвсем извън официалното общество“. Безимотна и безправна, тя не притежавала привилегии и била „първият предвестник на съвременното буржоазно общество“²⁰⁷. Това обяснява и нейните социални позиции, включително и смелостта на исканията за социално преустройство.

²⁰⁴ Lambert, M. *Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus*. London, 1977, p. XIV; Violante, C. *Hérésies Urbaines et Hérésies Rurales en Italie du 11—13 siècles — Hérésies et Sociétés dans L'Europe préindustrielle (11—18 siècles: Communications et débats*. Paris, 1968).

²⁰⁵ Engels, Fr. Цит. съч., с. 48.

²⁰⁶ Пак там, с. 49.

²⁰⁷ Пак там, с. 50.

Марксистско-ленинската медиевистика, по-специално съветската²⁰⁸, историческата наука в ГДР²⁰⁹ и в другите страни от световната социалистическа общност, ръководейки се от методологическите постановки на Енгелс, разкрива единството и многообразието на еретическите движения през периода на развития феодализъм. Като отчитат връзките и зависимостта на отделните ереси с и от различните социални групи в селото и града, историците марксисти оценяват обективно действителната същност и социалната роля на различните еретически групи — специфично селските, бюргерските, селско-плебейските и пр. По такъв начин се разкрива общото и особеното в историческия процес, включително и в еретическите движения в Западна Европа.

THE FEODAL RELATIONS IN ITALY, FRANCE AND GERMANY IN THE XII — XIII CENTURY — A FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF THE HERETIC MOVEMENTS

Jordan Nikolov

(Summary)

The author of the study set himself the task of solving a triple problem. In the first place he analysed and criticized the official conceptions of the West European historiography of the origin of heresies. On the other hand, he threw light on the objective premises of their formation — the feudal relations playing a principal part in the rise of anti-feudal resistance. At last the author elucidated the concrete influence of the feudal base in the different countries on the appearance of the heretic systems.

The initial part of the work traces back the views of representatives of various schools in the bourgeois historiography of the origin of heretic movements. The ideas of R. Morghen, H. Grundmann, R. Moore, J. Musy, etc. evaluating heresies as religious trends in the organizational structure of the Catholic Church have been discussed. The views of K. G. Moore, M. Lambert and others who shared analogous understanding have also been critically evaluated. Special attention is paid to the works of the French medievalists G. Duby, J. Le Goff, etc., who treated the social conflicts as the background on which the heretic movements and struggles had developed.

The factors and preconditions for the formation of heretic groups as one of the typical forms of fighting the feudal system are discussed further in the study. It is outlined that the heretic movements being a specific protest against the established public relations in the feudal society have been preconditioned by

²⁰⁸ По-подробно по този въпрос у Гутнова, Е. В. Классовая борьба и общественное сознание крестьянства в средневековой Западной Европе, с. 253 сл.

²⁰⁹ Töpfer, B. Die Entwicklung chiliastischen Zukunfterwartungen im Hochmittelalter. Berlin, 1960; Werner, E. Pauperes Christi Leipzig, 1956; Erbstösser, M. Sozialreligiöse Strömungen im späten Mittelalter. Berlin, 1970; Werner, E., M. Erbstösser. Ideologische Probleme des mittelalterlichen Plebejertums. Berlin, 1960.

complex social, economic, political and ideological premises. The understanding is substantiated that their deepest roots are in the social antagonism of the feudal society. They have been more or less related to the feudal rent — the form of realization of the established system of exploitation. It is proved that the heresies have been a natural result of the whole development of the feudal system. In the course of presentation the specific conditions in the different countries — Italy, France and Germany — reflected in the history of anti-feudal resistance conflicts are analysed in detail. Taking into account the development of agriculture, on the one hand, and of trades and commerce, on the other, attention is drawn to the reasons which promoted the development of heresies both in villages and towns. It is a very important objective law which, if not adequately considered, could prevent the proper understanding and evaluation of a number of particularities characterizing the course of the struggle.

The mass spread of heresies amongst the poor peasants and town plebeians is explained on the basis of the conflicts in the villages and towns of Italy, France and Germany. Another characteristic feature of the struggle in the Northern and Middle Italy in the XII—XIII centuries was the active support given by the townspeople to the villagers in their clashes with the Catholic Church. The towns had also contributed to the liberation of the serfs from the feudal serfdom. In France, where many insurrections broke, the heretics participated widely in the revolutionary encounter with the feudal owners. The particular features of the struggle in Germany with the popular movements of the peasants growing frequently into insurrections both against nobility and feudal clergy are accounted for.

Thus, the struggle of the heretics in villages against the feudal system coincided with the struggle waged by the townsmen. This condition objectively strengthened the resistance cutting the ground from under the feudal aristocracy — nobility and clergymen.

МОСКОВСКИТЕ ЛЕТОПИСИ ОТ 70-ТЕ Г. НА XV ВЕК И ФОРМИРАНЕ ИДЕОЛОГИЯТА НА САМОДЪРЖАВИЕТО

ИСКРА ИЛИЕВА

Рецензент: доц. *Емил Михайлов*

Редактор: доц. *Георги Бакалов*

Искра Илиева. МОСКОВСКОЕ ЛЕТОПИСАНИЕ 70-Х Г. XV В. И ФОРМИРЕНИЕ ИДЕОЛОГИИ САМОДЕРЖАВИЯ

Московское летописание сыграло большую роль в оформлении самодержавной идеологии. Эта роль определялась традиционным значением летописи как политического документа. Со второй половины XV в. политическая активность летописания еще более усиливается в связи с серьезными изменениями социально-политической жизни Северо-Восточной Руси. Летописная деятельность великокняжеского окружения в 70-е гг. XV в. заложила прочные основы официальной политической доктрины. Были выработаны, обоснованы и подкреплены историческими примерами главные элементы идеологии самодержавия — представления о преемственности власти московских государей от древних политических центров Руси, о внутреннем и внешнем суверенитете и вотчинном полновластии. В известной мере обгоняя реальный процесс становления феодальной монархии, летописание и создаваемая с его помощью идеология подготавливали почву для будущих политических акций московской власти.

Iskra Ilieva. MOSCOW CHRONICLES FROM THE 70-IES OF THE XV-TH CENTURY IN SETTING UP THE IDEOLOGY OF AUTOCRACY

The Moscow chronicles played an important role in setting up the autocratic ideology. This role was determined by the traditional significance of the chronicles as political documents. In the second half of the fifteenth century the political activity of the chronicles grew more intensive in connection with the changes, occurring in the social and political life in North — East Russia. In the 70-ies of the fifteenth century this creation of chronicles on behalf of the Grand Duke's circle, laid the foundations of the official political doctrine. The main elements of the autocratic ideology were worked out substantiated and backed up with examples from history. These elements were the concepts of the succession of Moscow Grand Dukes' power to the ancient political centres of Russia, as well as those of the internal and external sovereignty.

Thus, anticipating to a certain extent the real process of building up the feudal monarchy, the chronicles together with the ideology, created with their help, were preparing the ground for the future political actions of Moscow power.

Историята на обществената мисъл и идеологическата борба в епохата на формиране и укрепване на Руската централизирана държава отдавна привлича вниманието на изследователите по средновековна руска история. В наши дни

усилията на съветските историци са съсредоточени към изучаване на генезиса и развитието на демократичните, хуманистичните и антифеодалните по своята същност идеи. По-малко внимание се отделя на проблемите, свързани с формиране на официалната идеология. В същото време този аспект на изследване представлява изключително важен и актуален в научно отношение въпрос. Главните идеи и представи, станали по-късно основа на официалната доктрина на руското самодържавие, са разработвани от неговите първи апологети и идеолози още в периода на активно изграждане и вътрешна консолидация на единната руска държава. По-късните теории за изконността на руското самодържавие, за изключителния исторически път на развитие на руската държава, за неразривната връзка между самодържавието и „истинното православие“ водят своето начало от епохата, когато процесът на обединяване на руските земи около Москва завършва, отхвърля се татаро-монголското иго и се води упорита борба за централизация на властта, за утвърждаване на „самодържавството“ на московските велики князе.

В изследването се опитваме да разгледаме ранният етап от формиране на идеологията на руското самодържавие до 80-те години на XV в. Като основен извор са използвани московските летописи от този период.

Темата „Ролята на московските летописи от 70-те години на XV в. при формиране идеологията на самодържавието“ в качеството на самостоятелен проблем за изследване е нова за историографията на руското средновековие. В същото време подходът към летописите от епохата на Иван III като към паметници на политическата мисъл и идеологическата борба не е чужд на видните представители на руската историография от XIX в. С. Соловьев и В. Ключевски. Последният дори нарича московските летописи от тази епоха „орган на публицистиката“¹. Но наред с този възглед, в историческата наука дълги години преобладава представата за летописите като безформен конгломерат от сведения, образуван от случайни годишни записи. Стойността на летописите като извори се определя предимно от тяхното фактологическо съдържание. Така подходили към летописите В. Татищев, А. Шльоцер, П. Строев, И. Срезневски, Н. Сухомлинов, К. Бестужев-Рюмин². Отделни опити да се разгледат идейно-политическите тенденции на някои летописни паметници, например Софийската Първа летопис, изследвана от Н. Яниш³, се опирали на неправилна методика и невярна представа за процеса на създаване на летописните сводове. Дори най-сериозните опити за проучване на московските летописи — комплексът от работи на И. Тихомиров, не излизали извън рамките на посочване на официалния характер на някои от московските летописи⁴.

Началото на принципно нов етап в изследване на руските летописи като паметник на обществено-политическата мисъл полагат трудовете на А. Шахматов. Той отбелязва в рецензия на една от работите на И. Тихомиров, че за възстановяване на общата картина на развитието на летописната дейност е необходимо да бъде съчетан текстологичният анализ с исторически подход към летописите, свързвайки ги непосредствено със събитията от обществено-политическия живот⁵. Значението на трудовете на А. Шахматов е определил

¹ Ключевский, В. О. Курс русской истории, ч. 2. М., 1957, с. 20.

² Вж. Буганов, В. И. Отечественная историография русского летописания. М., 1975, 7—12.

³ Яниш, Н. И. Новгородская летопись и ее московские переделки. — ЧОИДР, 1874, № 2, 1—96.

⁴ Тихомиров, И. А. Обзорение московских летописных сводов 1425—1533 гг. — ЖМНП, 1895, т. CCC, № 8, 416—451; Обзорение состава московских летописных сводов. — ЛЗАК, 1895, вып. 10, отд. 1, 1—84.

⁵ Шахматов, А. А. Разбор сочинения И. А. Тихомирова „Обзорение летописных сводов“. — „Отчет о 40-м присуждении награды графа Уварова“, 1898, 119—122.

точно неговият ученик М. Присълков: „С работите на А. Шахматов . . . изчезна измисленият и пуст образ на летописеца-монах, отдалечен от живота и светската суета. Летописите застават пред нас като паметници на страстни политически борби, а летописците се явяват техни участници или козове в ръцете на главните политически дейци.“⁶

Съществен принос в творчеството на А. Шахматов представлява разработката на сравнителния исторически метод за изучаване на летописните текстове, чиято същност се състои в сравняване на достигналите до нас летописи и в създаване на хипотетични схеми за развитие на руското летописание като последователна смяна на летописните сводове. Те представлявали своеобразни етапи в този процес и създаването на всеки един от тях се съпровождало от осмислена, обусловена от конкретните политически обстоятелства преработка на предшестващия летописен и съвременен на автора-съставител фактически и документален материал.

А. Шахматов не си е поставял конкретната задача да изследва московските летописни сводове от XIV — XV в., но проследявайки историята на възникване на отделните редакции на Началния свод, той открил редица сводове от интересуващия ни период. Най-голямо достижение на учения в тази насока е изказаното от него предположение за съществуване на Московски свод от 1479 г., станал основа на цялото последвало московско летописание⁷. Тази мисъл била потвърдена блестящо от откриването на Ермитажния текст на хипотетичния паметник. Но признавайки огромните заслуги на А. Шахматов, ще отбележим, че той не виждал класовите основи на изследваните от него произведения и съзирал в тях борба не на обществените сили, а на историческите концепции.

По-нататъшната многогодишна и упорита дейност на съветските учени-летописоведи М. Тихомиров, М. Присълков, А. Насонов, Д. Лихачов, Я. Лурие, Б. Клос и др. значително разшири и уточни представите за развитието на летописната дейност в Москва през XIV — XV в., установявайки и свързвайки с конкретни исторически събития създаването на цяла поредица от летописни сводове през втората половина на XV в.

В първия в историографията обобщаващ труд по история на руските летописи от XI — XV в. М. Присълков подробно разглежда великокняжеското летописание от 70-те години на XV в., спирайки се на някои въпроси около обстоятелствата при създаване на сводовете от 1472 и 1479 г. и на техните идейни тенденции⁸. Редица ценни наблюдения над свода от 1479 г., неговите извори и идейно-политическа насоченост прави А. Насонов⁹.

Изключителен принос в историографията по проблема представляват трудовете на М. Тихомиров, открил и изследвал много неизвестни на историческата наука московски летописни паметници от периода XV — XVI в., и с това обогатил значително представата за московското летописание от този период¹⁰.

С широта и комплексност се отличава подходът на Д. Лихачов при изследване на летописните паметници. Разглеждайки ги преди всичко като литературно-публицистични произведения, авторът отделя особено внимание

⁶ Присълков, М. Д. Русское летописание в трудах А. А. Шахматова. — ИОРЯС, Пг., 1922, т. 25, с. 13.

⁷ Шахматов, А. А. Общерусские летописанные своды XIV—XV вв. — ЖМНП, 1900, т. 321, № 9, 90—176; 1900, т. 322, № 11, 135—200.

⁸ Присълков, М. Д. История русского летописания XI—XV вв. — ЛГУ, 1940.

⁹ Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. Очерки и исследования. М., 1969, 246—409.

¹⁰ Тихомиров, М. Н. Русское летописание. М., 1979.

на кръга, от който произлизат летописните сводове. Ценен принос представляват разработките на Д. Лихачов върху някои методологически въпроси при изучаване на летописите¹¹.

Най-ново обобщаващо изследване върху московското летописание е трудът на Я. Лурье „Общерусские летописи XIV — XV вв.“, в който е събран и анализиран материал от многогодишните текстологични изследвания на автора. Особено внимание в тази работа е отделено на московското летописание през XV в. Авторът разглежда в детайли развитието на летописното дело и обосновава съществуването на редица летописни сводове през втората половина на XV в.¹²

Много въпроси от текстологичен характер са застъпени в работите на С. Каштанов, Б. Клос, В. Кучкин, Л. Муравьова, С. Левина, Ю. Лимонов, Н. Казакова, В. Плугин, Г. Прохоров, М. Салмина, К. Сербина и др.¹³ В резултат значително бе разширена и уточнена картината на развитие на московското летописание, бяха показани неговите основни етапи. Изказани бяха аргументирани мнения за произхода и датирането на отделните летописни сводове, засегнат бе въпросът за политическата и идейната ориентация на някои от тях. Това ни дава възможност достоверно да представим московското летописание в процеса на неговото развитие, да изучим взаимодействието между летописите и тези промени в идейно-политическия живот на руското общество, които характеризират процеса на формиране на единната руска държава и нейните политически институции.

Но за успешна разработка на нашия проблем не е достатъчно да имаме определено, дори много точно локализиране по място и време на създаването на летописните сводове. Както правилно отбелязва Д. Лихачов, „фактът на отразяване на една или друга идеология в текста може да бъде разкрит само тогава, когато в известна степен ние сме запознати с тази идеология“¹⁴. Тук нещата са значително по-сложни. Официалната идеология, идейно-политическата доктрина на върховната власт остава практически един от най-малко изследваните проблеми от историята на руското средновековие.

Идеологията на московското самодържавие се формира в обстановка на общо културно и идейно оживление в обществения живот и в непосредствена връзка с конкретния ход на историческия процес. През втората половина на XV в. църквата, великокняжеската власт и редица групировки, свързани с господстващата класа, създават в една или друга форма определени представи и системи от възгледи за характера на централната власт. Но в този период едва ли би могло да се говори за стройна и завършена политическа доктрина.

Какво би трябвало да разбираме под официална идеология? В дадения случай, в нейната най-обща форма, официалната идеология може да се определи като комплекс от представи за характера, обема, прерогативите и функциите на централната власт, издигнати или санкционирани от самата власт. В същото време това определение е статично. Именно представата за статичната същност на идеологията за върховната власт в Московска Русия представлява една от най-съществените грешки на дореволюционната руска историография, която формулира тезата за изконността на руското самодържавие. Формирането на идеологията на самодържавието е тясно свързано

¹¹ Лихачев, Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Л., 1947; Текстология. На материале русской литературы X—XVII вв. М.—Л., 1962.

¹² Лурье, Я. С. Общерусские летописи XIV—XV веков. М., 1976.

¹³ Буганов, В. И. Отечественная историография..., 273—287.

¹⁴ Лихачев, Д. С. Текстология..., с. 37.

с конкретните идейно-политически събития и задачи. Нейното утвърждаване е едновременно следствие от решението на тези задачи, резултат от тяхното последвало осмисляне и средство за обосноваване на по-нататъшните политически цели на московската великокняжеска власт. Развитието на официалната идеология вървяло в съответствие с хода на обединителния процес и изграждането на новата държавна структура в Русия. В същото време идеологията притежавала относителна самостоятелност, върху която влияели редица фактори.

Трудно е да се установи реалното съотношение между идеологията и политическата практика по това време. Един от най-разпространените в историографията продължава да е възгледът, че заети с решаване на конкретни политически цели и задачи, московските велики князе или използвали в готов вид достиженията в тази област на Византия и южнославянския свят, или се „предповерявали“ на идеологическата дейност на църквата и нейните отделни представители¹⁵.

За капиталните трудове по история на държавно-политическата доктрина на Московска Русия, принадлежащи на представителите на руската буржоазна историография било характерно разбирането за официалната идеология като продукт от рецепция на руска почва на съответните византийски и южнославянски политико-правови възгледи и норми. Тези представи са развити най-аргументирано и пълно в трудовете на Ф. Терновски, В. Соколки, М. Дяконов, П. Милюков и В. Валденберг¹⁶. Но има и такива дореволюционни руски историци, занимаващи се с проблеми, свързани със средновековната руска политическа мисъл и право, които отхвърлят подобни представи. Най-разгърнатата критика на концепцията за византийското и южнославянското влияние дава В. Сава, спирайки се подробно в своето монографично изследване на различията между руската и византийската доктрини за върховната власт¹⁷. Господстващата роля на византийските и южнославянските влияния при формиране идеологията на самодържавието отхвърля и С. Платонов¹⁸. Трябва да отбележим, че нито един от споменатите автори не се опира на летописните паметници като извор за обосноваване на своята концепция.

В съвременната съветска историография след появата на монографията на Я. Лурие за идеологическата борба в руската публицистика от края на XV — началото на XVI в. тезата за господстващото влияние на Византия и южнославянския политически опит бе окончателно отхвърлена¹⁹. Нямаме възможност да се спрем специално на проблема за рецепцията на византийския и южнославянския политически опит, но приемаме, че само по себе си такава рецепция в известна степен е напълно естествена и възможна, тъй като възприетите идеологически построения се изпълвали с ново, конкретно съдържание, обусловено от конкретните политически задачи,

¹⁵ Вж. Золотухина, Н. М. Йосиф Волоцкий. М., 1981, с. 18, 83; ср. Ключевский, В. О. Боярская Дума Древней Руси. Пг., 1919, 247—248.

¹⁶ Терновский, Ф. А. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в Древней Руси, вып. II. Киев, 1875; Соколки, В. Участие русского духовенства и монашества в развитии единовластия и самодержавия в Московском государстве в конце XV и первой половине XVI в. Киев, 1902; Дяконов, М. А. Власть московских государей, Спб., 1889; Милюков, П. Н. Очерки по истории русской культуры, т. 1—3. — Спб., 1907—1913; Вальденберг, В. В. Древнерусские учения о пределах царской власти. Пг., 1916.

¹⁷ Савва, В. И. Московские цари и византийские василевсы. Харьков, 1901; Вж.: Кириллов, И. Третий Рим. М., 1914.

¹⁸ Платонов, С. Ф. Лекции по русской истории. Пг., 1917, 172—173.

¹⁹ Лурье, Я. С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI вв. М.—Л., 1960, с. 81, 391—406.

стоящи на дневен ред в руската действителност. Както подчертава Д. Лихачов, „Чуждите влияния се оказват действени само в такава степен, в каквато отговарят на вътрешните потребности на страната.“²⁰

На проблемите, свързани с изграждане на официалната московска идеология, се спират главно авторите на обобщаващи научни трудове върху интересувания ни период, като Л. Черепнин, В. Мавродин и А. Сахаров²¹. Те защитават тезата за консервативността на официалната идеология и нейното известно „закъснение“ по отношение на хода на обединителния процес. Л. Черепнин и А. Сахаров привличат редица летописни паметници за характеристика на официалните политически възгледи, като специално се обръщат към свода от 1479 г., виждайки в него крупен паметник на политическата мисъл от втората половина на XV в. Но ако Л. Черепнин разглежда свода като резултат от дейността на великокняжеската канцелария, А. Сахаров приема, че летописът е създаден в митрополитските кръгове²². Това рязко разминаване в мненията на двамата видни съветски историци ясно характеризира степента на недостатъчна изученост на проблема.

През последните години отделни страни от официалната идеология, нейното отражение в различни извори, в това число и летописни паметници, се анализират в работите на И. Будовниц, А. Голдберг, Н. Казакова, М. Скрипил, А. Хорошкевич, Я. Шапов и др.²³ Но в повечето им трудове летописите се привличат в качеството на допълнителен материал, заемат подчинено положение и не се разглежда специално въпросът за тяхната идейно-политическа ориентация.

Преди четвърт век Я. Лurie отбеляза, че летописните сводове от края на XV — началото на XVI в. „никога не са се изучавали като паметници по история на идеологическата борба“²⁴. Положението в историографията като цяло малко се е променило и днес. С изключение на споменатите работи примери на специално изследване по темата почти няма. По отношение на много въпроси съществуват противоречиви, често самоизключващи се оценки и възгледи. Остават неизяснени редица моменти от развитието на самата официална идеология, срещат се значителни разногласия в определяне на идейно-политическата ориентация на някои от сводовете. Всичко това обуславя интереса на автора към набелязания проблем и представлява предмет на проучване в настоящото изследване.

²⁰ Лихачев, Д. С. Развитие русской литературы X—XVII вв. Эпохи и стили. Л., 1973, с. 19.

²¹ Черепнин, Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960; Мавродин, В. В. Образование единого Русского государства. Л., 1951;

²² Черепнин, Л. В. Образование . . . , 15—16; его же: Русская историография до XIX века. МГУ, 1957, 82—89; Сахаров, А. М. Церковь и образование Русского централизованного государства. — В: И, 1966 № 1, с. 59.

²³ Будовниц, И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.). М., 1960; Гольдберг, А. Л. Историко-политические идеи русской книжности XV—XVII вв. — История СССР, 1975, № 4, 60—77; его же: У истоков московских историко-политических идей XV в. — ТОДРЛ. Л., 1969, т. 24, 147—150; Казакова, Н. А. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV—XVI вв. М.—Л., 1955; Хорошкевич, А. Л. История государственности в публицистике времен централизации. — В: Общество и государство феодальной России. М., 1975, 114—125; её же: Русско-славянские связи конца XV — н. XVI в. и их роль в становлении национального самосознания России. — В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1973, 405—422; Шапов, Я. Н. Южнославянский политический опыт на службе у русских идеологов XV в. — В: Buzantino Bulgarica. С., 1966, 200—214.

²⁴ Лurie, Я. С. Из истории русского летописания конца XV в. — ТОДРЛ. М.—Л., 1955, т. 11, с. 157.

РАЗВИТИЕ НА МОСКОВСКОТО ЛЕТОПИСАНИЕ ПРЕЗ XIV — ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XV В.

Летописната дейност още от времето на Киевска Русия заемала значително място в политическия живот на древна Русия. Татаро-монголското нашествие се оказало безсилно да прекъсне развитието на летописната традиция. През XIV в. в Североизточна Русия възниква и се развива ново огнище на летописна дейност, което съединява старата летописна традиция с усвоения опит на съседните феодални центрове. Развитието на московското летописание е свързано с нарастващата роля на Москва в обединителния процес и с такива важни политически сили в този процес като великокняжеския престол и пренесената в Москва в началото на XIV в. катедра на руската митрополия. Бурният разцвет на московското летописание в последната четвърт на XV — началото на XVI в. представлявал качествен скок в развитието на местната летописна традиция. Той отразявал реалната роля на Москва в процеса на консолидация и централизация на единната руска държава и бил тясно свързан със засилването на московската великокняжеска власт и съпровождателното го развитие на официалната идеология. В същото време подемот в московското летописание се опирал на по-ранната летописна традиция. Още в летописните паметници от XIV — първата половина на XV в. се съдържат наченки на редица идеи, които в следващия период получават развитие. Ето защо е невъзможно московското летописание от 70-те години на XV в. да се разглежда извън общия процес на развитие на летописната традиция в Москва. Необходимостта от кратък преглед на ранните извори е продиктувана и от факта, че московското летописание от XIV — първата половина на XV в. остава до този момент все още слабо изучено. Основната трудност в изследването на този проблем се състои в отсъствието на запазени конкретни летописни паметници. Добре известна е съдбата на Троицкия летопис, изгорял по време на пожара в Москва през 1812 г.²⁵ В по-късните летописни паметници се съхранили указания за съществуването на други летописни сводове, съставени в Москва през този период. Например в сведенията на Н. Карамзин, имащи отношение към Троицкия летопис, се споменава „Летописец великий Русский“ (ЛВР)²⁶, а в летописите от XV — XVI в. се казва, че през 30-те години на XV в. галицкий княз Юрий Дмитриевич, предявявайки претенции върху великокняжеския престол, доказвал своите права със „старыми списки“ от московски летописи²⁷.

А. Шахматов и неговите ученици и последователи успяха да установят по пътя на внимателен текстологичен анализ редица етапи в развитието на московското летописание от края на XIV — първата половина на XV в. То се представя като смяна на генетически свързани помежду си летописни сводове: 1389—1392, 1408, 1418—1423 и 1448 г. Но с изключение на реконструирания от М. Присълков свод от 1408 г. (Троицкия летопис), останалите се възстановяват с по-голяма или по-малка достоверност като извори или протографи на достигнали до нас реални летописни текстове²⁸.

²⁵ Кочетов, С. И. Троицкий пергаменный список летописи 1408 г. Археографический ежегодник за 1961 г. М., 1952, 18—27.

²⁶ Карамзин, Н. М. История государства Российского. М., 1817, т. 5, с. 464, прим. 148; Троицкая летопись. М.—Л., 1950, с. 439.

²⁷ ПСРЛ, т. 6. Спб., 1853, с. 148; т. 25. М.—Л., 1949, с. 249; т. 18. Спб., 1913, с. 171.

²⁸ Приселков, М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.—Л., 1950. Съществуването на свод от 1418—1423 г. се свързва със споменавания в Тверската летопис

С излизане от печат на монографията на Я. Лурие „Общерусские летописи XIV—XV вв.“ и на редица статии от този автор беше положено началото на оживена дискусия за същността на ранното московско летописание²⁹. О хвърляйки хипотезата за създаване на сводове през годините 1389, 14⁸—1423, Я. Лурие изказа мнение, че през този период не е съществувало великокняжеско летописание с общоруски характер. Това мнение бе подложено на аргументирана критика в статиите на В. Плугин и Г. Прохоров³⁰.

В своето изложение, без да правим подробен текстологичен анализ на изворите, ще се спрем само на два основни въпроса — на свидетелствата за наличие на великокняжеско летописание в Москва през XIV в. и на някои по-важни моменти от идейно-политическото съдържание на московското летописание в края на XIV — първата половина на XV в. Преди да преминем към конкретно изложение, ще подчертаем още веднъж, че крайната недостатъчност на достигналите до нас извори и хипотетичността на възстановяваните летописни сводове представляват сериозно препятствие за формулиране на окончателни изводи по набелязания проблем.

И така през XIV в. Москва все по-отчетливо добива черти на общоруски център, закономерно следствие от настъпилите конкретни исторически промени — победите на московските князе във феодалните войни, установяването на наследствени права върху великото Владимирско княжение, нарастването на решаващата роля на Москва в организиране на антитатарската борба през последната четвърт на XIV в. и пренасянето в Москва на постоянната резиденция на общоруския митрополит (1326).

Промените в политическото положение на Москва довели и до нейния културен подем през втората половина на XIV — началото на XV в. Засилването на Москва не останало незабелязано за съвременниците. В житието на митрополит Петър, написано от Киприан през 80-те години на XVI в., представата за значението на Москва в този период е изразена под формата на пророчество, изказано от митрополит Петър: „И град прославен будет по всех градах русских . . . и прославится Бог в нем.“³¹ Няколко десетилетия по-късно Епифаний Премъдри оценява събитията от последната четвърт на XIV в. със следните думи: „ . . . И власть, и княжение; и имение, и честь, и слава, и вся прочая . . . потягну к Москве.“³²

Нарастването на политическата роля на Москва и свързаният с него културен подем оказали влияние и върху развитието на московското летописание. От една страна, в Москва се съсредоточило значително количество летописни паметници. Например по време на феодалните войни през 1327 и 1375 г. в Москва били пренесени редица тверски летописи³³. По

„Владимирски Полихрон“. Вж. ПСРЛ, т. 15. Спб., 1863, 464—465; Сводът от 1448 г. е намерил отражение в Софийската I и Новгородската IV летописи. Вж. ПСРЛ, т. 5. Спб., 1851, т. 6. Спб., 1853, т. 4, ч. 1, вып. 2. Л., 1925.

²⁹ Лурье, Я. С. Общерусские летописи XIV—XV вв. М., 1976; его же: О московском летописании конца XIV века — ВИД. Л., 1979, вып. XI, 3—19; его же: Троицкая летопись и московское летописание XIV в. — ВИД. Л., 1974, вып. VI, 79—106.

³⁰ Плугин, В. А. Нерешенные вопросы русского летописания XIV—XV вв. — История СССР, 1978, № 4, 73—93; Прохоров, Г. М. Летописец Великий Русский. Анализ его упоминания в Троицкой летописи. — Летописи и хроники. М., 1976, 67—77; его же: Избыточные материалы Рогожского летописца. — ВИД. Л., 1976, вып. VIII, 185—203; его же: Центральнорусское летописание второй половины XIV в. — ВИД. Л., 1978, вып. X, 159—181; его же: Повесть о Митяе. Л., 1978.

³¹ ПСРЛ, т. 21, ч. 1, с. 328; Вж.: Борисов, Н. С. Социально-политическое содержание литературной деятельности митрополита Киприана. — Вестник МГУ, история, 1975, № 6, 68—70.

³² ПСРЛ, т. 11, с. 128.

³³ Приселков, М. Д. История . . . , с. 112; Прохоров, Г. М. Повесть о Митяе, с. 39.

аналогичен път там попадат ростовски, рязански, переяславски и други местни летописи³⁴. От друга страна, пренасянето на митрополитската катедра от Владимир в Москва, която съдържала в своя архив богати летописни материали и продължавала в значителна степен наследените традиции на общоруското летописание, също създавало благоприятни условия за интензивно развитие на московското летописание. Заедно с ростовските, тверските и владимирските сводове в Москва „била пренесена и пуснала здрави корени общоруската летописна традиция, тясно свързана с великокняжеския престол“³⁵. В същото време не можем да твърдим, че през първата половина на XIV в. московските велики князе са притежавали необходимите възможности и условия за развитие на своя летописна дейност при великокняжеския двор. Неоформената великокняжеска канцелария като особено учреждение³⁶, недостатъчният изворов фонд и информационни възможности в общоруски мащаб и относително слабото развитие на светската грамотност не спомагали за бързо формиране при великокняжеския двор на собствена летописна традиция от общоруски характер. Отчитайки тези факти, голяма част от изследователите са съгласни, че до 70-те години на XIV в. московското летописание практически изцяло се е намирало в ръцете на митрополията. Ето защо московската летописна традиция от този период се характеризира като „княжеско-митрополитска“³⁷.

Това състояние на летописната дейност напълно съответствувало на взаимоотношенията между великокняжеската власт и митрополитския престол през този период. Политиката на митрополитите Петър (+ 1326), Феогност (1328—1353) и Алексей (1354—1378), които активно сътрудничели на московските князе, не давала поводи за сериозни разногласия. Сблъсъкът на Семьон Горди с митрополит Феогност по повод третия брак на великия княз, макар и съпроводен с интердикт в 1347 г., бил бързо регулиран³⁸. Временното съвпадение на основните интереси и произтичащата оттук известна общност на идейно-политическите възгледи на великокняжеската власт и църквата обуславяли наличието на обща летописна традиция. Тя се формирала за сметка на натрупвания в митрополията и при великокняжеския двор летописен материал от цяла Русия и по пътя на пряко „присвояване“ от страна на Москва на летописите от подчинените феодални центрове. Последното обстоятелство изиграло значителна роля при изграждане на някои характерни черти през следващите етапи в развитието на московското летописание в смисъл на изработване на устойчиви традиции при обработка и редакция на разнохарактерни и противоречиви (а понякога и враждебни в идейно отношение) материали на местните летописи и тяхното привеждане в повече или по-малко оформени съчинения с определена идейно-политическа насоченост.

Противоречията между великокняжеския престол и митрополията се проявяват отчетливо в последната четвърт на XIV в. Те засягат самия характер на обединителния процес. Последвалите след смъртта на митрополит Алексей междусобици в митрополията били свързани с борбата между двете различни тенденции за изграждане на единна руска държава. Великокняжеската, стремяща се към обособяване на североизточните руски

³⁴ Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV вв. т. 1. М.—Л., 1948, с. 99.

³⁵ Лихачев, Д. С. Русские летописи . . . , 289—290.

³⁶ Водов, Б. А. Зарождение канцелярии московских великих князей (середины XIV в. — 1425 г.). — ИЗ, т. 103. М., 1979, с. 346.

³⁷ Приселков, М. Д. История . . . , с. 126.

³⁸ ПСРЛ, т. 15, вып. 1. Пг., 1922, с. 57; Голубинский, Е. Е. История русской церкви, т. 1, ч. 1. М., 1900, с. 161.

земи в отделна митрополия, и митрополитската, тясно свързана с политиката на константинополския патриарх, насочена към запазване на контрола над диоцеза „цяла Русия“, т. е. обща църковна организация за всички руски земи, включително и тези, които влизали по това време в пределите на Великото Литовско княжество³⁹.

Изброените противоречия намерили отражение в летописната дейност и от своя страна не могли да не повлияят на развитието на летописната традиция, довеждайки до необходимостта от разделяне на митрополитското и великокняжеското летописание. Както отбелязва Л. Черепнин, в московските летописи от края на XIV — началото на XV в. се наблюдават сериозни различия в осветляване и интерпретиране на събитията от международния живот, особено по отношение на Великото Литовско княжество⁴⁰.

Доказвайки наличието на самостоятелна, московска, великокняжеска летописна традиция през последната четвърт на XIV в., Г. Прохоров обръна внимание на сравнително късния летописен паметник — Рогожкия летописец от XV в., като посочи наличието в него на редица известия, които говорят за съществуването на московско великокняжеско летописание през интересувания ни период⁴¹. Привличат вниманието съобщенията, свързани с взаимоотношенията между великокняжеската власт и митрополията. На редица места се съдържат сведения, враждебни по отношение на константинополския патриарх Филотей, който в митрополитския летописен свод от 1408 г. е представен като образец за подражание⁴². Например известията на Рогожкия летописец за годините 6860 (1352), 6862 (1354) и 6864 (1356) съобщават за незаконното ръкополагане от Филотей на галицкия представител Роман за митрополит на „Киев и цяла Русия“. Тези действия ограничавали правата на тогавашния руски митрополит Алексей, верен сподвижник на московския велик княз. В текста се обръща особено внимание на симонията и корупцията, които се ширели сред константинополското духовенство („гръцем от них дары великы . . .“)⁴³. По мнение на Г. Прохоров тези известия водят началото си от великокняжеския летописен свод на Дмитрий Донски — ЛВР, и отразяват политиката на великия княз по отношение на руската митрополия и Константинополската патриаршия⁴⁴. Бихме прибавили към тази съобщения и известието на Рогожкия летописец за конфликта между Семьон Горди и митрополит Феогност през 1347 г., когато великият княз въпреки позициите на митрополита се оженил трети път и бил отлъчен от църквата⁴⁵. Едва ли бихме могли да припишем тези сведения на митрополитския летописец⁴⁶, тъй като конфликтът завършил в полза на великия княз, бракът на който в крайна сметка бил признат за законен. По-правилно би било това известие също да отнесем към великокняжеското летописание.

Редица следи от великокняжеската летописна традиция се откриват и в самия текст на свода от 1408 г. Авторът на известията за битката между московските и рязанските войски при Скорнищев през 1371 г. не само е добре запознат със състава на московската войска, но и нарича московските войни „наши“, прокарвайки мисълта за тяхната правота в действията и за лежащата

³⁹ Греков, И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975, 105—127.

⁴⁰ Черепнин, Л. В. Отражение международной жизни XIV — начала XV вв. в московском летописании. — В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, 225—256.

⁴¹ Прохоров, Г. М. Избыточные материалы . . . , 185—203.

⁴² Троицкая летопись, с. 405; ПСРЛ, т. 18, с. 120.

⁴³ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, с. 61, 63—65.

⁴⁴ Прохоров, Г. М. Повесть о Митяе . . . ; 42—443.

⁴⁵ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, с. 57.

⁴⁶ Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , с. 46.

на тях Божия благословия⁴⁷. Местоимението „наши“ е употребено за московската войска и в известията под годините 6886 (1378) (битката при Вожа), 6887 (1379) (походът срещу Литва), 6888 (1380) (Куликовската битка). Едва ли тази форма е използвана от митрополитските летописци, като имаме предвид усилията на руската църква да си осигури позиция, стояща над отделните феодални владетели, позиция на безпристрастен „общоруски арбитър“. В същото време, привеждайки тези факти, ние допускаме и възможността за по-късна редакция на терминологията, отчитайки наличието на тези съобщения в състава на по-късен летописен свод.

Възможно е към великокняжеското летописание да принадлежи и известието под 6876 (1368) г. за похода на великия литовски княз Олгерд към Москва и други съобщения за московско-литовските отношения, които като цяло се отличават с нехарактерни за митрополитския свод от 1408 г. антилитовски настроения⁴⁸.

Следователно редица текстове от московските летописи, създадени през последната четвърт на XIV в., говорят за наличието на великокняжеско летописание наред с митрополитското, т. е. свидетелствуват за разделяне на княжеско-митрополитската летописна традиция през този период.

При почти пълно отсъствие на оригинални летописни сводове е много трудно решаването на въпроса за центровете на летописна дейност и за съотношението между двете традиции. Възможно е определено значение по това време да има развитието на самата великокняжеска канцелария. Глава на канцеларията, носител на печата при Дмитрий Донски бил коломенският протопоп Митяй, когото великият княз подготвял за наследник на митрополит Алексей. Известно време Митяй изпълнявал и длъжността „пазител на печата“, и сана „нареченный митрополит“ (т. е. временно изпълняващ функциите на митрополит)⁴⁹. Едновременно митрополит и глава на великокняжеската канцелария в определен период бил и Алексей, регент на великия княз по време на нагавото детство. Вероятно при това често съединяване на длъжностите архивните фондове на митрополията и великокняжеския престол са били единни и се съхранявали в Успенския събор, което практически създавало равни възможности за тяхното използване от летописните дейци на митрополията и на великокняжеското обкръжение. Но трябва да подчертаем, че митрополията очевидно превъзхождала възможностите на великокняжеската канцелария. Мнозинството от грамотните и опитни в книгописната дейност хора принадлежали към църковните кръгове и по-голяма част от тях в случай на конфликт между митрополията и великокняжеския престол оставала на страната на църквата. „Метежът в митрополията“, свързан със смъртта на Алексей, представлява ярък пример за такъв конфликт, в който мнозинството от духовниците не признават Митяй.

Трябва да отбележим и още едно обстоятелство. Изграждащият се административно-политически и църковен център в Североизточна Русия⁵⁰, Московският Кремъл, наред с великокняжеските палати, митрополията и съборната църква „Успение“ включвал и няколко манастира, най-известните и най-важните от които през последната четвърт на XIV в. били Спаският манастир и Чудов. Първият бил тясно свързан с великокняжеското семейство

⁴⁷ Троицкая летопись, с. 415, 418—420; ПСРЛ, т. 18, 127—130.

⁴⁸ Прохоров, Г. М. Централно-русское летописание, 174—175.

⁴⁹ Прохоров, Г. М. Повестъ о Митяе..., с. 50.

⁵⁰ Кучкин, В. А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой. — В: Куликовская битва. М., 1980, 56—57.

и се ползувал с особено внимание от страна на московските князе⁵¹. Известно е, че още първият игумен на Спаския манастир, архимандрит Иван бил „мужа сановита суца; разумна же словесна, *сказатель „книгам“*“⁵². В продължение на две години спаски архимандрит бил и великокняжеският печатник Михаил-Митй⁵³. До нас са достигнали и преки свидетелства за летописна дейност в Спаския манастир в началото на XV в. Наистина те се отнасят към по-късна летописна компилация: митрополит Киприан „преписа . . . летопись русскую от начала земли Руския вся по ряду. И многи книги к тому собрав, повелел архимандриту Игнатию Спасскому докончати“⁵⁴. Приведените по-горе сведения ясно показват, че Спаският манастир, тясно свързан с великокняжеското семейство, в края на XIV — началото на XV в. бил едно от местата, където се водела летописна дейност и вероятно в него би трябвало да виждаме център на великокняжеското летописание.

По време на управлението на Василий I (1389—1425) отношенията между великокняжеската власт и митрополията отново навлизат в спокойни води, което предполага наличието на обща летописна традиция. За това свидетелствува и приведеното по-горе известие, че митрополитският свод от 1408 г. бил създаден във великокняжеския Спаски манастир. Този свод отразявал най-важните моменти от успехите в обединителния процес: укрепването и разширяването на властта на московските князе, нарастването на политическото и икономическото значение на Москва като общоруски център. Заедно с това редица събития от последната четвърт на XIV в. се интерпретирали в светлината на митрополит Киприан — инициатор и (твърде възможно) редактор на летописния свод. Както е известно, в продължение на много години Киприан се намирал в сериозен конфликт с Дмитрий Донски, което довело до по-различна интерпретация в митрополитското летописание на някои събития от периода на този московски велик княз⁵⁵.

По време на феодалната война (1425—1453) позициите на московския велик княз Василий II били временно отслабени, макар че войната завършила с победа за него. Честите промени в политическата обстановка, преходът на великокняжеския престол и на град Москва от ръце в ръце, разорението, на което била подложена бъдещата столица на Русия за известно време изтласкали великокняжеското летописание на заден план и може би прекратили неговото развитие. В същото време във феодалните междуособици значително се активизирала дейността на митрополията, която не само изпълнявала ролята на арбитър в междукняжеската борба, но в нейния заключителен етап непосредствено поддържала Василий II.

Съвпадането на идейно-политическите позиции намира най-широко отражение в пространния паметник от ранната московска летописна традиция — сводът от 1448 г., който можем да отнесем без съмнение към митрополитското летописане⁵⁶.

Следователно процесът на развитие на летописната дейност в Москва през XIV — първата половина на XV в. до голяма степен се определял от променящите се взаимоотношения между великокняжеската власт и общоруската митрополия. На основата на създадения през втората и третата четвърт на

⁵¹ Тихомиров, М. Н. Средневековая Москва в XIV—XV вв. — МГУ, 1957, с. 21; Забелин, И. Е. История города Москвы, ч. 1. М., 1905, 77—79.

⁵² Троицкая летопись, с. 360; ПСРЛ, т. 18, с. 90.

⁵³ Пак там, с. 408; ПСРЛ, т. 18, с. 122.

⁵⁴ Татищев, В. Н. История Российская, т. 5. М.—Л., 1965, 204—205.

⁵⁵ Вж. Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , 45—48.

⁵⁶ Приселков, М. Д. История . . . , с. 150; Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , 120—121.

XIV в. съюз между светската и духовната власт се формира единна „великокняжеско-митрополитска“ летописна традиция. Неин център става Успенският събор, изпълняващ едновременно функциите на катедрален храм и държавен архив. Общоруският характер, който бързо добива московското летописание, бил обусловен от все по-ярко очертаващата се роля на Москва като политически център на североизточните руски земи. За това спомагали съсредоточаването в митрополията на летописен и актов материал от цяла Русия и „присвояването“ от великокняжеското московско правителство на архивите и летописните паметници на отделните феодални центрове, подчинявани на Московското княжество в хода на обединителния процес.

Но както подчертахме, в рамките на единната московска летописна традиция съществували две не винаги съвпадащи тенденции. С възникването на остър конфликт между Дмитрий Донски и митрополит Киприан великокняжеската и митрополитската гледни точки рязко се разминават в оценката на съвременните събития, което до известна степен стимулира развитието на великокняжеската летописна традиция. Очевидно именно през този период — 80-те години на XIV в., се създава „Летописец великий Русский — летописен свод на Дмитрий Донски, положил основите на московското великокняжеско летописание.

През годините на феодалната война промените в политическата обстановка довели до значително отслабване и дори до временно прекратяване на великокняжеското летописание. Сводовете от 1408 и 1448 г. били съставени от позициите на общоруската митрополия. В същото време като цяло политиката на руската църква през първата половина на XV в. подкрепяла действията на московските велики князе, което обусловило и известната общност в идейно-политическата насоченост на тези паметници.

Преминавайки към въпроса за идейното съдържание на изброените летописни сводове, трябва да отбележим, че досега в историографията господствува мнението за неразвитостта и дори за пълното отсъствие на определени идейно-политически тенденции в московските летописи от XIV — първата половина на XV в. Тази гледна точка в най-рязка форма бе изразена в трудовете на М. Покровский⁵⁷. В известен смисъл същото мнение поддържа и Я. Лурье, заявявайки, че „никакви значителни отклонения на московска политическа мисъл до последната четвърт на XV в. не са достигнали до нас“⁵⁸. В същото време редица изследователи (Л. Черепнин, И. Будовниц, В. Плугин) справедливо посочват, че още в първата половина на XIV в. в някои паметници (и летописи) се прокарват съвършено определени политически идеи⁵⁹. Например Л. Черепнин смята, че известният текст на Троицкия летопис за князуването на Иван Калита води своето начало от летописните бележки, направени по негово време⁶⁰. До нас е достигнала изключително интересна приписка от 1340 г. в Сийското Евангелие, създадено по поръчка на някой си „чернец Анани“. В лицето на неизвестния монах повечето историци виждат самия Иван Калита, подстригал се преди смъртта си и приел монашески сан⁶¹. В приписката под формата на пророчество се казва: „Будет

⁵⁷ Покровский, М. Н. Русская история. М., 1932, с. 58.

⁵⁸ Лурье, Я. С. Общерусские летописи..., с. 64.

⁵⁹ Черепнин, Л. В. Образование..., 514—516; Будовниц, И. У. Отражение политической борьбы Москвы и Твери в Московском летописании XIV в. — ТОДРЛ. М., 1956, т. 12, 102—103; Плугин, В. А. Нерешенные вопросы..., с. 75.

⁶⁰ Черепнин, Л. В. Образование..., с. 514, 515.

⁶¹ Срезневский, И. И. Сведения и заметки о памятниках малоизвестных и неизвестных. — ЗИАК, 1879, т. 34, № 4, 145—148; Мещерский, Н. А. К изучению ранней московской письменности. — В: Изучение русского языка и источниковедение. М., 1969, 92—103; Шапов, Я. Н. Древнеримский календарь на Руси. — В: Восточная Европа в древности и средневековья. М., 1978, 339—341.

тишина велия в Русской земле и воссияет в дни его правда, яко же и бысть . . .”⁶² При сравняване на глосата от Сийското Евангелие с текста на Троицкия летопис се разкрива тяхната значителна близост: „ . . . Седе князь великий Иван Дан лович на великом княжении всея Руси . . . и бысть оттоле тишина велия по всей земле.”⁶³ Фразата „тишина велия“ се повтаря в текста на Троицката летопис за князуването на Иван Калита два пъти, при това във втория случай ясно личи ръката на по-късния преписвач, тъй като са посочени точният брой години, изминали в „тишина“. Този факт подкрепя тезата за принадлежността на първата приписка към ранната летописна традиция от времето на Иван Калита.

Най-актуална задача, стояща пред ранното московско летописание, било обосноваването на законните права на московските князе върху Владимирския престол. Сред многобройните Рюриковичи, московските Даниловичи били сравнително „бедни роднини“ и значително отстъпвали в своите наследствени права върху великокняжеския престол например на тверските князе⁶⁴. Ето защо една от основните линии в московското летописание била доказването на приемствеността в правата на московските владетели от великите владимирски князе. Така записката за смъртта на Иван Калита в Троицкия летопис подчертава, че той е бил внук на Александър Невски и правнук на „великия“ Ярослав⁶⁵. Наред с това татарската инвентитура също представлявала доказателство за законността на правата върху великокняжеския престол (в 1339 г. Троицкия летопис съобщава: „на Русь прииде из Орды князь великий Иван, а в свою отчину, пожалован Богом и царем“, т. е. от хана)⁶⁶. Интересно сведение, преплитащо се с московските известия, съдържа хронологически близката до събитията „Новгородская I летопись“: „Поиде в Орду князь великий Иван Данилович, и царь его пожаловал, и дал ему княжение великое надо всей Русской землей, яко же и праотец его великий Всеволод.”⁶⁷

Особено чести са сведенията за прякото наследяване на великокняжеските права от Владимирските князе в московските летописни текстове за събитията през 60-те години на XIV в. Изследователите свързват техния произход с ЛВР⁶⁸. Но те би трябвало да бъдат свързани и с договора от 1375 г., подписан между Москва и Твер, узаконил наследствените претенции на московските князе⁶⁹. По този начин направената при Дмитрий Донски редакция на летописите получавала и правова оценка.

В известията за 1360 г. летописецът разказва за претенциите на суздалския княз Дмитрий Константинович върху престола „ни по отчине, ни по дедине“, противопоставяйки му правото на московския княз Дмитрий Иванович „по отчине и по дедине“ и тържествено описвайки престоя на Дмитрий във Владимир „на столе отца своего и деда и прадеда“⁷⁰. Едва ли трябва в дадения случай да приемем буквално думата „прадед“ като обозначаване на степента на родство⁷¹. Възможно е летописецът, продължа-

⁶² Срезневский, И. И. Сведения . . . , с. 145.

⁶³ Троицкая летопись, с. 359; ПСРЛ, т. 18, с. 90.

⁶⁴ Пресняков, А. Е. Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII—XV столетий. Пг., 1918, с. 116.

⁶⁵ Троицкая летопись, с. 364; ПСРЛ, т. 18, с. 93.

⁶⁶ Пак там, с. 362; ПСРЛ, т. 18, с. 92.

⁶⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, с. 350.

⁶⁸ Прохоров, Г. М. Центрально-русское летописание, 177—178.

⁶⁹ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XV вв. М.—Л., 1950, 26—27.

⁷⁰ Троицкая летопись, с. 377, 379. Срв. пак там, с. 434 — Василий Дмитриевич: „седе на княжении на великом в граде в Володимире на столе отца своего и деда и прадеда“; ПСРЛ, т. 28, с. 101, 102.

⁷¹ Водов, В. А. Зарождение . . . , с. 347, прим. 14.

вайки традицията и след Иван Калита, да има предвид Александър Невски, Ярослав Всеволодович или Всеволод III Юриевич, наречен Большое гнездо, който се ползувал с особено внимание сред московските летописци⁷².

В този дух е написано и съобщението под 1371 г., където се описват претенциите върху великокняжеския престол на тверския княз Михаил Александрович. Летописът не само нарича великото „княжение“ „отчина“ на Дмитрий Иванович, но и чрез думите, произнесени от жителите на град Владимир, обвинява Михаил: „лжею взял еси княжение великое“⁷³.

Както виждаме, през ранния период на развитие (до 60—70-те години на XIV в.) московското летописание подчертава преди всичко притежаването на законно право на московските князе върху Владимирския великокняжески престол. Обаче идейно-политическата тенденция все още не е добила достатъчна яснота: правото на московските князе се обосновава и с наследствените им права, и с получения от тях хански ярлык, и с „божия помощ“. По-ясно са аргументирани тези права в московските летописни паметници от края на XIV — първата половина на XV в.

Особено ярко звучат идеологическите въпроси в пространните повести, за първи път срещащи се в свода от 1448 г. В „Повестта за Мамаевата битка“ московският княз Дмитрий Донски е показан като законен глава на руските земи. В същото време в пределите на великокняжеската отчина, по представите на летописеца, влизат само земите на московското княжество: „прошед свою отчину и ста на Оке“⁷⁴.

По-ясна и пространна система от възгледи е отразена в „Слово о житии и представлении“, посветено на Дмитрий Донски. Там направо се казва, че великото княжество е негова отчина по „данной ему благодати от Бога“⁷⁵. В светлината на определени представи за характера на великокняжеската власт е показана и причината за похода на Мамай — татарският хан узнава, че Дмитрий предявява претенции върху неговите права, наричайки се „русской земли царем“⁷⁶. По думите на летописеца „все князья Русския земли суца под властью его“, го наричат „господине Русской царю“⁷⁷, а в отчината на великия княз териториално се включват не само Московското княжество, но и цялата руска земя, великото княжение на която той предава по наследство на своя син Василий⁷⁸.

Важно място в летописните повести на свода — 1448 г., заема определението на самия термин „Русская земля“, т. е. границите на великокняжеската вотчина. Например в „Слово о житии и представлении . . .“ се среща следният пасаж: „Володимера восхваляет Киевская земля, а Дмитрия — Русская Земля“⁷⁹. Очевидно под последната се разбира Североизточна Русия. В противен случай тя не би се противопоставяла на Киевска Русия. Според нас този момент може да бъде свързан с московската великокняжеска концепция от края на XIV в. за процеса на обединяване на руските земи, която включвала само североизточните земи и изисквала тяхното църковно обединяване. Както е известно, константинополската гледна точка, най-ясно

⁷² Лимонов, Ю. А. Северо-восточный источник Московского летописного свода 1480 г. — В: Исследования по истории феодально-крепостнической России. М.—Л., 1964, с. 11.

⁷³ Троицкая летопись, с. 391, възстановява се по ПСРЛ, т. 35, с. 48 (в Тр. Л. Текстът е повреден).

⁷⁴ ПСРЛ, т. 4, с. 315.

⁷⁵ Пак там, с. 352.

⁷⁶ Пак там, 352—353.

⁷⁷ Пак там, с. 354.

⁷⁸ Пак там, с. 358.

⁷⁹ Пак там.

изразена в политиката на Киприан, целяла запазването на единството в руската митрополия⁸⁰.

Дори най-краткият анализ на литературните паметници, включени в средата на XV в. и структурата на московските летописи, говори за известен прогрес в развитието го на представата за характера на великокняжеската власт. Особено показателни са моментите, свързани с титулуването на Дмитрий Донски „царь“ и „господин земли Русской“. Заедно с това не трябва да се надценява тяхното значение — в този период те са по-близо до риторическите формулировки, до традициите на литургическата и панегирическата литература⁸¹. Но в същото време именно тези формулировки впоследствие получават тълкуване и се изпълват с ново съдържание. Още на автора — съставител на „Слова о житии и преставлении“, било ясно значението на царския титул в политическата практика от това време. Той построява достатъчно ясна и логична схема: княз Дмитрий със „земни“ права и Божия помощ претендира за ролята на независим глава на „Русская земля“, отстоявайки това право в бой с татарския хан Мамай и доказвайки го с цялата последвала политика по време на своето князуване⁸². Създаването на този паметник през последните години на феодалната война при Василий II било важен идейно-политически акт, насочен към укрепване на авторитета на московските князе⁸³.

Наред със затвърдяване авторитета на великокняжеската власт и обосноваване на правото на московските князе върху владимирския престол московската летописна традиция от XIV — първата половина на XV в. поставя основите и на представата за град Москва като „богоизбран“ център на руската земя. Към една от първите по хронология московски записки от 1326 г. редакторът от края на XIV в. е добавил сведение за това, че митрополит Петър сам е избрал Москва за местопребиваване на митрополитската катедра и собственоръчно е поставил основите на Успенския събор, където „сѣда себе своима рукама гроб камен, иде же положен бысть, еже и ныне лежить“⁸⁴. Мощите на светия митрополит по думите на летописеца бързо проявили „чудотворна сила“, за което в текста се споменава многократно и с особен пиетет⁸⁵. Успенският събор постепенно придобива ролята на общоруска светиня. Троицкия летопис обръща особено внимание на събитията, свързани с катедралния храм в Москва, подчертавайки неговото величие. Под годината 1344 се споменава, че живописците не са успели да го изографисат за една година „величества ради церкви тоя“⁸⁶. Московските князе и митрополити докарвали в Успенския събор реликви и мощи от цяла Русия, което също намерило отражение в летописните текстове⁸⁷.

Наличието в Москва на много светини служело като доказателство за богоизбраността на града и за предпазващата го особена „Божия благодат“. В изложението на московските летописи от XIV — първата половина на XV в. ролята на „Божие провидение“ се използва твърде често. В съобщението за 1327 г. присъствува мисълта, че намесата на божествените сили е спасила

⁸⁰ Греков, И. Б. Восточная Европа..., 113—127; Прохоров, Г. М. Повесть о Митяе..., 45—48.

⁸¹ Лихачев, Д. С. Поэтика древнерусской литературы. М., 1979, с. 104.

⁸² ПСРЛ, т. 4, с. 360.

⁸³ Вж. Салмина, М. А. К вопросу о датировке „Сказания о Мамаевом побоище“. — ТОДРЛ. Л., 1974, т. 29, 98—124.

⁸⁴ Троицкая летопись, с. 358; ПСРЛ, т. 18, 89—90.

⁸⁵ Пак там, с. 358, 369, 371, 375, 394 и т. н.; ПСРЛ, т. 18, с. 89, 96 и т. н.

⁸⁶ Пак там, 366—367; ПСРЛ, т. 18, 94—95.

⁸⁷ Пак там, с. 454; ПСРЛ, т. 18, с. 149.

Москва от татарското нашествие, сполетяло в същата година земите на Тверското княжество и самия град Твер⁸⁸. Тук „Божие провидение“ служи на летописеца като средство да прикрие историческата истина — ролята на Иван Калита в организирането на поход против Твер. Аналогични моменти могат да бъдат отбелязани и в описанията на боя с рязанските войски под Скорнищев и в разказите за нашествията на Тимур и Едигей⁸⁹.

По-ясен вид добива идеята за „богоизбраността“ на Москва в свода от 1448 г. Ако в краткото сведение на Троицкия летопис за похода на Тохтамъш през 1382 г. Москва е обрисувана като един от руските градове, разорени от татарите, в свода от 1448 г. тя е представена като цел на този поход. Срещу нея е отправен гневът на хана, кроющ „како пленити землю Русскую, како бес труда взяти камен град Москву“⁹⁰. По аналогичен начин изглеждат съобщенията на тези два свода за завръщането на Дмитрий Донски от Куликовската битка. Ако в Троицкия летопис той се завръща „на Москву в свою отчину“, в свода от 1448 г. князът пристига „в богохранимый град Москву, в свою отчину“⁹¹. В същия свод ние намираме и първата пространна летописна възхвала на град Москва: „град велик, град чуден, град многочеловечен, в нем же множество людѣи, в нем же множество господства, в нем же множество всякого узорочья“⁹².

В средата на XV в. в писмените извори се срещат и мисли за политическото значение на Москва. По-горе цитирахме житието на Сергей Радонежски от Елифаний Премъдри, в което се казва: „и власть и княжение . . . потягну к Москве“. Не е убягнал от вниманието на Елифаний и фактът, че самото пребиваване на митрополитската катедра в Москва правело от града важен общоруски център: „иным же князем многим немного сладостно бе, еже град Москва митрополита имаше в себе живуца“⁹³. Обаче в разглеждания от нас период в московското летописание все още отсъства отчетлива, ясна представа за Москва като политически център на руските земи⁹⁴. Великокняжеският престол винаги се свързва с град Владимир⁹⁵. Заедно с това идеята за политическо господство на Москва като местопребиваване на великокняжеския престол вече се формира в Московското общество. Например приписките към два московски ръкописа от началото на XV в. съобщават, че сборниците са били създадени в „княжествующем граде Москве при державе великого князя Василья“ (Василий I)⁹⁶.

Като цяло развитието в московските летописи на идеята за „богоизбраността“ на Москва, за особената „благодат“, лежаща върху града, за значението ѝ като религиозен център несъмнено подготвя почвата за последвалото обосноваване на нейното политическо положение като столица на формиращата се Руска централизирана държава.

И така, московските летописи от XIV — първата половина на XV в. съдържали и развивали отделни идеи, свързани с началния етап на формиране на официалната идеология на единната Руска държава. В този процес активно участвуват две сили — митрополията и великокняжеският

⁸⁸ Пак там, 358—359; ПСРЛ, т. 18, с. 90.

⁸⁹ Пак там, с. 393, 434, 446, 468—470; ПСРЛ, т. 18, 111—112, 143 и т. н.

⁹⁰ Пак там, 422—423; ПСРЛ, т. 4, вып. 2, с. 327.

⁹¹ Пак там, с. 420; ПСРЛ, т. 4, вып. 2, 323—324.

⁹² ПСРЛ, т. 4, вып. 2, с. 336.

⁹³ ПСРЛ, т. 11, 128—129.

⁹⁴ Черепнин, Л. В. Образование . . . , 726—727; Гольдберг, А. Л. У истоков . . . , 147—148.

⁹⁵ Троицкая летопись, с. 364, 377, 391; Ср.: ПСРЛ, т. 15, вып. 1, 181—186.

⁹⁶ Тихомиров, М. Н. Средневековая Москва . . . , с. 244.

престол, позициите на които по редица важни въпроси понякога сериозно се разминават. Но заинтересована от укрепването на великокняжеската власт като средство за достигане на политическо единство в църковния диоцез, църквата оказвала на великия княз могъща идеологическа подкрепа. Можем да предположим, че ако доказателствата за „земните“ права на московските владетели на владимирския престол „по отчине“ или по ярлък от Ордата повече съответствуват на великокняжеската летописна традиция, то развитието на идеята за „богоизбраността на великокняжеската столица и божествения произход на властта на московските князе била принос на църквата в укрепване на идейната база на централната власт. Заедно с това летописите през разглеждания период запазват следи от разногласията и острата борба между великите князе и митрополията. Като цяло за московските летописи е характерен стремежът да тушират конфликтите от този род, но понякога съобщенията за тях се прокрадват на страниците на летописните текстове. Именно по това време се полагат основите на острата полемика за ролята и мястото на църквата в политическата структура на изграждащата се Руска държава и тази полемика определя една от най-важните страници в идейно-политическия живот на Русия.

Правейки изводи върху казаното дотук, можем да отбележим, че през XIV — първата половина на XV в. в Москва се формира тясно свързана с княжеския престол и митрополията летописна традиция, представена от две направления — великокняжеско и митрополитско. В последната четвърт на XIV в. се забелязва обособяване на тези две тенденции. През разглеждания период в летописните сводове получават идейно обосноваване, макар и в най-обща форма, конкретните политически задачи на московските велики князе. Отделни елементи от официалната идеология на великокняжеската власт, заложили в летописите от този период, намират по-нататъшна разработка през втората половина на XV в. и играят значителна роля в процеса на формиране на идейния арсенал на официалното московско летописание.

Втора глава

МОСКОВСКИТЕ ЛЕТОПИСИ ОТ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XV В. В ИДЕОЛОГИЯТА И ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРАКТИКА НА ВЕЛИКОКНЯЖЕСКАТА ВЛАСТ

През втората половина на XV в., когато обединителният процес завършва и започва изграждането на структурата на новата Руска централизирана държава, московското летописание се характеризира с рязко увеличаване на количеството и обема на създаваните летописни сводове. Под влияние на измененията в идейно-политическата обстановка в страната на значителна трансформация се подлагат съставът и композицията на летописните сводове. В летописите се включват и получават широко разпространение обширни повествователни паметници с ярко изразена идейна насоченост. Композиционното единство превръща летописните сводове в цялостни, политически заострени произведения, което отговаряло на конкретните идейно-политически задачи на летописанието. Летописните сводове активно се използват в сложната, динамична и противоречива идеологическа борба, която през разглеждания период се отличава с изключителна острота и наситеност. Може с увереност да се присъединим към мнението, че летописните сводове

от това време били предназначени преди всичко не за потомците, а за съвременниците⁹⁷.

Сложността на политическата обстановка, непълният (макар и богат) кръг от извори, спецификата на самия летописен материал превръщат изследването на летописите от този период в изключително трудно. В съвременната наука все още остават нерешени редица въпроси. Сред тях най-актуални за нашата тема са проблемът за летописните центрове и проблемът на идейно-политическите тенденции на московското летописно дело.

Общоруската летописна традиция в Москва през предходния период, както се опитахме да покажем, била тясно свързана с два важни политически центъра — великокняжеския престол и митрополията. Нейният характер се определял от взаимоотношенията между тези два центъра. Към споровете за съществуването, взаимодействието и характера на великокняжеската и митрополитската летописни традиции през втората половина на XV в. се свежда значителна част от историографията по въпроса. Мнозинството от изследователите противопоставят тези две тенденции или отричат съществуването на самостоятелно митрополитско летописание през втората половина на XV в. Към числото на последните принадлежи М. Присъолков, приемащ, че след съставяне през 1456 г. на нова редакция на митрополитския свод от 1448 г. развитието на митрополитската летописна традиция се прекратява. Той обяснява това с измененията, настъпили в положението на митрополита на „цяла“ Русия след падането на Константинопол под турска власт и разделянето на руския диоцез на московска и литовска част. Митрополитите по негово мнение станали зависими от великия княз в политическо отношение и не могли повече да противопоставят на великокняжеското летописание своята собствена летописна традиция⁹⁸.

Противоположно мнение застъпва А. Насонов, като отбелязва, че в интересувания ни период съществуват две успоредни традиции — митрополитска и великокняжеска, които „често се преплитат“⁹⁹. А. Насонов обяснява това с политическата роля на митрополита и неговата относителна самостоятелност във вътрешнополитическия живот на формиращата се Руска централизирана държава. Позицията на А. Насонов като цяло намира подкрепа и в по-нови изследвания¹⁰⁰.

Друг е подходът към решаване на този проблем у Я. Лурие. Той се отказва от традиционното противопоставяне на великокняжеското летописание на митрополитското и предпочита да говори за официална и неофициална летописна традиция. За съжаление, същността на втората традиция не е достатъчно добре определена. Към числото на „независимите“, неофициални сводове Я. Лурие отнася свода от края на 70-те години (лежащ в основата на Ермолинския летопис) и съкратените сводове от края на XV в.¹⁰¹ Мястото на съставяне на тези сводове било свързано не с митрополитската и великокняжеската канцеларии, а вероятно с някоя манастирска обител¹⁰². Постепенното засилване на позициите на великия княз и изпадането на митрополията във все по-пълна зависимост от великокняжеската власт едва

⁹⁷ Лурье, Я. С. Общерусские летописи..., с. 15.

⁹⁸ Приселков, М. Д. История..., 162—164.

⁹⁹ Насонов, А. Н. История русского летописания..., с. 249.

¹⁰⁰ Зимин, А. А. Россия на пороге нового времени. М., 1972, с. 42; Кузьмин, А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. МГУ, 1977, с. 111; Хорошкевич, А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI вв. М., 1980, с. 16.

¹⁰¹ Лурье, Я. С. Общерусские летописи..., с. 209.

¹⁰² Пак там.

ли са създавали възможности за водене на летописни сводове, открито насочени срещу политиката на великия княз. Ето защо Я. Лурие приема, че неофициалните, независими сводове изчезват в края на 80-те години на XV в. и през следващия период всички летописи, се създават от позициите на московската великокняжеска власт¹⁰³. Мнението на Я. Лурие се подкрепя и от Н. Казакова¹⁰⁴.

Краткият историографски обзор ни дава възможност да се убедим във факта, че въпросът за характера на московското летописание през втората половина на XV в. остава дискуссионен и засега все още не е разрешен. Заслужава специално внимание концепцията на Я. Лурие, създадена чрез анализиране на значително количество летописни текстове с разкриване на идейните тенденции във всеки един от тях. Трябва да отбележим, че предлаганата терминология — делението на летописните сводове на „официални“ и „неофициални“, по-точно характеризира московското летописание. В същото време, приемайки тази терминология, е необходимо да уточним същността на термина „официален летописен свод“. Ние приемаме, че характерът на официалното летописание зависи и се определял от самата структура на държавната власт. Летописите не били обезателно пряко поръчвани или създавани от представители на държавния апарат, но в тях в непосредствена форма се отразявали задачите и резултатите от великокняжеската политика, т. е. събитията се осмисляли и предавали от гледна точка на великокняжеското правителство. Често в период на съвпадане на интересите на отделни политически групировки с официалната великокняжеска политика летописите с неофициален характер също изразявали официалната гледна точка. През втората половина на XV в. великокняжеската летописна традиция става най-мощна и разработена. Практически всеки летопис от този период обезателно се опирал на нея, а в края на XV — началото на XVI в. официалната традиция фактически потиска независимото летописание и обединява характерните черти на великокняжеската и на митрополитската традиция. Съставителите на официални летописни сводове често били непосредствено свързани и с митрополитската, и с великокняжеската канцелария¹⁰⁵.

За сближаването през втората половина на XV в. на летописната с канцеларската традиция са писали много автори. Още В. Ключевски отбелязва, че от московските летописи през този период „мирише на канцелария“¹⁰⁶. Л. Черепнин доказва, че „московското летописание от 70-те години на XV в. се изгражда изцяло на основата на официални документи от правителствения архив“¹⁰⁷. Могат да се приведат редица примери, свидетелстващи за пряко и непосредствено използване в летописите с официален характер от втората половина на XV в. на разрядни книги, дипломатически документи и актове от държавната канцелария¹⁰⁸.

Въпреки че през интересувания ни период църквата продължава да има почти монополни права върху образованието, върху запазването и използването на културните ценности и традиции, върху създаването на нови, което й

¹⁰³ Лурье, Я. С. Проблемы изучения русского летописания. — В: Пути изучения русской литературы и письменности. Л., 1970, 45—46; его же: Общерусские летописи..., 239—240.

¹⁰⁴ Казакова, Н. А. Западная Европа в русской письменности XV—XVI вв. Л., 1980, 123—124.

¹⁰⁵ Зимин, А. А. Россия на пороге..., 41—42.

¹⁰⁶ Ключевский, В. О. Сочинения, т. 6. М., 1959, 21—22.

¹⁰⁷ Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV вв. М.—Л., 1948, т. 1, с. 351; его же: Документы московского великокняжеского архива и их значение в политической борьбе при Иване III. ТРИАИ, т. 2, 1946, с. 24.

¹⁰⁸ Лихачев, Д. С. Русские летописи..., 357—359.

давало редица предимства в сферата на формиране на идеологията, осмислянето и интерпретирането на политическите събития и задачи от този период, в края на XV в. това положение започнало да се променя. Като цяло измененията, характеризирани като начало на „секуларизация“ (т. е. проникване на светски елементи) в руската култура, се изразявали в разпространяване на грамотност и образование, в общо оживление на културната и литературната дейност. Тези процеси имали сериозно влияние при формиране на официалната идеология.

Постепенно нараствало количествено и усилвало своя идейно-културен потенциал московското дячество, излъчило от своите среди видни политически книжовници и дейци¹⁰⁹. Това разширявало възможностите и условията за активизация на обществено-политическата мисъл като цяло и при запазване на общото господство на църковно-религиозния мироглед намалявало сферата на идеологическа дейност на църквата. Набелязвало се второ (наред с църквата) „огнище“ на изграждане на официалната идеология. Запазени са известия за непосредственото участие на московските великокняжески дяди в летописната дейност. Много изследователи обръщат внимание на личността на дяка Степан Бородати, приемайки го за един от авторите на свода от 1479 г.¹¹⁰

Въз основа на достигналите до нас сведения засега не може да бъде решен въпросът за авторството на свода от 1479 г., но личността на Степан Бородати до голяма степен характеризира социалната среда, в която се създават паметниците на официалното московско летописание. Както е известно, той съпровождал Иван III по време на Новгородския поход през 1471 г. в качеството на добър познавач на летописни текстове¹¹¹. В Московския свод от 1479 г. е зафиксирал интересен момент от разностранната дейност на Степан Бородати. Говорейки за чудесата, които съпровождали появата на бял свят на Василий II, летописецът съобщава: „мне же о сем Стефан диак сказа, а о прежнем проречении старца Дементей печатник, а сему поведи великая княгиня Мария“¹¹². На летописеца се дава материал и неговата дейност се контролира от главата на канцеларията — печатника Дементий и близкия на великия княз дяк Стефан-Степан. Става дума за конкретна социална поръчка и контрол над летописанието от страна на великокняжеската власт.

Трябва да отбележим, че съсредоточаването през този период на летописната дейност в канцелариите било характерно също така и за някои съседни държави — Великото Литовско княжество и Кралство Полша¹¹³. В канцелариите се събирали необходимите извори и материали, при това има сведения, че през втората половина на XV в. тази дейност също била целенасочена и планомерна. Например бележките на починалия след завръщането си от Индия Афанасий Никитин били изпратени на великокняжеския дяк Василий Мамирев¹¹⁴. Дейността на последния дава основание

¹⁰⁹ Зимин, А. А. Россия на пороге . . . , 411—414; Кучкин, В. А., Г. В. Попов. Государев дяк Василий Мамирев и лицевая книга пророков 1489 г. — В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. М., 1974, 107—144; Лурье, Я. С. Идеологическая борьба . . . , с. 400 и сл.

¹¹⁰ Лихачев, Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. — СПб., 1899, т. 1, 163—164; Шахматов, А. А. Общерусские летописные своды . . . , т. СССХХП, ч. 2, с. 296—297; Лихачев, Д. С. Текстология . . . , с. 350.

¹¹¹ ПСРЛ, т. 6, с. 193.

¹¹² ПСРЛ, т. 25, 241—242.

¹¹³ W. Kortá. Rola kulturalna średniowiecznej Kancelarii. — Studia z dziejow kultury i ideologii. Wrocław, 1968, 73—74.

¹¹⁴ Хожение за три моря Афанасия Никитина (1466—1472). М.—Л., 1958, с. 33; ПСРЛ, т. 6, с. 330.

да се предположи неговата съпричастност към летописните сводове. Съществуват и конкретни данни за дейността на Василий Мамирев като преписвач на книги¹¹⁵, а наличието в летописите на подробни сведения за неговата смърт¹¹⁶ също могат да бъдат изтъквани като доказателство за неговото участие в летописната работа¹¹⁷. Известни са и други примери за извършване на летописна дейност в обкръжението на великия княз¹¹⁸.

Летописците от великокняжеската канцелария имали достъп и до материалите от митрополитския архив и митрополитската библиотека. Така например, включвайки в свода от 1479 г., разширен в сравнение със свода от 1472 г. вариант на житието на Стефан Пермски (очевидно във връзка с активната „пермска“ политика на Иван III) авторът-съставител отбелязва: „есть же от жития его и книги сложены, имуще тетрадей в двадесать, zde же мало нечто изрекох о нем“¹¹⁹.

И така, във втората половина на XV в. един от основните центрове на Московското официално летописание става непосредственото великокняжеско обкръжение, а идейното обосноваване в летописите на неговата политика представлява една от основните задачи на великокняжеската канцелария. Връзката на организаторите и изпълнителите на великокняжеската политика с официалната летописна традиция рязко засилва политическата активност и ролята на летописното дело.

Трябва да се има предвид, че разглежданият период се характеризира със стремително развитие на събитията, противодействие на различни обществени групировки, бързи изменения в съотношението на техните сили, многообразие от стоящи пред тях политически цели и задачи. Действията на всяка една от общественно-политическите сили, включващи се в борбата за държавна централизация и форма на управление на Руската държава — великокняжеският престол, боярството и църквата, се нуждаели от съответното идейно обосноваване и давали живот на различни теоретични построения, призвани да укрепят техните позиции.

Летописанието като форма на идеологическа дейност имало своите преимущества. Идейният арсенал на църквата за доказване на правата и прерогативите на върховната централна власт не се ограничавал само с цитати от свещените писания и техните коментари. На нас са ни известни обширните летописни сводове от 1408 и 1448 г. с ярко изразени политически тенденции. През втората половина на XV в. в редица послания на руския клир намираме забележки за исторически прецеденти, явно взети от летописните паметници¹²⁰. Използването на летописите в качеството на политически документи, характерно и за по-ранните времена, сега става едва ли не тяхно основно предназначение. Заслужава пълно цитиране един летописен текст, станал хрестоматиен. Преди похода срещу Новгород през 1471 г. Иван III „испроси у матери своей . . . дядка Степана Бородатого, умеюща говорити (воротити) летописцем русскими: егда, рече придут, и он воспоминает ему (Ивану III — б. а.) говорити противу их измены давние, коя изменяли в

¹¹⁵ Зимин, А. А. Дьяческий аппарат в России в XV—XVI вв. — ИЗ, т. 87. М., 1971, с. 251.

¹¹⁶ ПСРЛ, т. 6, с. 239.

¹¹⁷ Лихачев, Н. П. Палеографическое значение . . . , ч. 1, с. 164; Лихачев, Д. С. Текстология . . . , с. 350.

¹¹⁸ Лихачев, Д. С. „Эллинский летописец второго вида“ и правительственные круги Москвы конца XV в. — ТОДРЛ. М.—Л., 1948, 101—110.

¹¹⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 227.

¹²⁰ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией, т. 1 (1334—1598). Спб., 1841, с. 76, 512, 514, 515.

давние времена великим князьям, отцем его, и дедам и прадедам“¹²¹. Аналогичен пример се среща в едно от посланията на Йосиф Волоцки до митрополит Симеон, където игуменът, оплаквайки се от епископ Серапион, пише: „Ведомо тебе, государю нашему, что ни в божественном писании, ни в летописях, ни в обычаях земских того не бывало.“¹²² Псковският летописец от края на XV в. посочва също като официален документ Московската летопис, разказвайки за причините за похода на Иван III срещу Новгород през 1471 г.: „О сем аще хоцещи уведати, прошед Руския летописец, вся си обрящеши.“¹²³ Така една от най-важните цели на летописанието става обосноваването на текущите събития и политически промени с precedенти от миналото, зафиксирани в летописните сводове.

Именно тези задачи на летописанието играели огромна роля в рамките на средновековния начин на мислене. За средновековния човек историята започвала от сътворението на света и завършвала с неизбежния страшен съд, като всички събития имали историческа значимост и достоверност. При излагането на редица исторически факти събитията от неотдавна отзвучалите феодални войни съседствували с библейски митове. Това практически уравнивявало значимостта на аргументите, почерпани от Свещените писания и летописните сведения за случилите се в действителност или приписвани от действителността исторически precedенти. Сближаването на богословската аргументация с историческата по ценност и тежест придавало на летописите изключително значение като средство за идейно обосноваване на политическите събития и изменения.

Особеното място на историческата аргументация произтича от друга характерна черта на средновековното обществено съзнание. Говорейки за понятието време в летописите Д. Лихачов отбелязва, че „битът, социалната структура, политическият строй се струват на летописеца неизменни, като че ли изконно установени“¹²⁴. Правовите норми и основаните на тях политически институти не се възприемали като нововъведение, не възниквали отново; тях просто ги търсели и „намирали“ в историческия опит от миналото¹²⁵. Хранилище на историческия опит бил преди всичко летописът и към него се обръщали за precedенти. За да се придаде законност на установените вече политически форми, те трябвало да бъдат осветени от ореола на старината.

Но не винаги търсеният precedent можел да бъде намерен в свещените писания или в летописните паметници. Тогава в ход влизали „поправките“ на миналото под формата на допълнения, разяснения, а понякога и пряко изопачаване на историческите сведения от предишните летописни паметници. Принципът за изконността и непоклатимостта на обществените отношения имал и обратна сила — миналото се „реконструирало“ такова, каквото трябвало да бъде¹²⁶. Ако съвременните събития били длъжни да имат precedенти в миналото, то събитията от миналото били длъжни да приличат на настоящето. По такъв начин „методиката“ на обосноваване в летописите на съвременните на съставителя на свода политически събития и промени била обусловена от цял комплекс средновековни обществени възгледи.

¹²¹ ПСРЛ, т. 6, с. 193.

¹²² Цит. по Иконников, В. С. Опыт русской историографии, т. 2, ч. 2. Киев, 1908, с. 1108.

¹²³ Псковские летописи, вып. 2. М.—Л., 1955, с. 54.

¹²⁴ Лихачев, Д. С. Поэтика..., 256—257.

¹²⁵ Гуревич, А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 150.

¹²⁶ Блок, М. Апология истории. М., 1973, с. 144.

70-те години на XV в. представляват един от най-важните и наситени с политически събития периоди в обединителния процес. Московското правителство начело с младия и енергичен велик княз Иван III пристъпва към реализация на създадените се обективни предпоставки за ликвидиране на политическата самостоятелност на редица феодални княжества на територията на Североизточна Русия. Завързват се интензивни за своето време контакти със страните от Западна Европа. Преминува се към активна външна политика на запад срещу Великото Литовско княжество, а през 1480 г. се отхвърлят напълно и окончателно останките от васална зависимост към Златната Орда. През разглеждания период се проявяват много от чертите на извършващата се вътрешна консолидация в Московската държава — укрепва се великокняжеската власт, придобиват друг характер нейните отношения с митрополията.

Основен политически резултат през 70-те години на XV в. представлява ликвидирането на самостоятелността на феодалния център — Новгород Велики. Присъединяването към Московското велико княжество на обширните земи, влизащи в състава на Новгородската феодална република, не само разширило значително неговата територия, но и позволило да се премине към решаване на друга важна политическа задача — възвръщане на руските градове и земи, намиращи се под властта на Великото Литовско княжество¹²⁷. Едновременно с Новгород били присъединени и огромните територии на Перм Велики (земи, населявани от кони-пермяките по поречието на р. Вичегда и р. Кама). Окончателно влизат в състава на Московското велико княжество и крупните феодални центрове в Североизточна Русия — Ростовското и Ярославското княжество¹²⁸.

Важно политическо събитие през разглеждания период бил и бракът между Иван III и племенницата на последния византийски император София (Зоя) Палеолог, свидетелстващ за рязкото издигане на международния авторитет на страната. Русия излизала на европейската сцена като важна политическа сила — скоро след присъединяването на Новгород Иван III в категорична форма поискал от полския крал и велик литовски княз Казимир IV връщането на Полоцк, Смоленск, Витебск и други руски градове¹²⁹.

В областта на вътрешната консолидация на московската държава през дадения период се извършват мероприятия, свързани с по-нататъшната централизация на властта. Ограничавали се правата на уделните князе, в това число и вътре в самото Московско княжество. През 1472 г. Иван III присъединява останалия без наследство удел на своя брат Юрий Василиевич, което предизвикало недоволство, а след това и открита съпротива от страна на другите двама братя — Андрей и Борис¹³⁰. Преминуването на московските боляри на служба при други князе се разглеждало от страна на Иван III като държавна измяна¹³¹.

С укрепването на великокняжеската власт настъпват определени промени в отношението ѝ към църквата. Иван III се опитвал да ограничи

¹²⁷ Базилевич, К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства. МГУ, 1952, с. 62; Черепнин, Л. В. Образование . . . , 855—874; Бернадский, В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV веке. М.—Л., 1961, 264—313.

¹²⁸ Черепнин, Л. В. Цит. съч., 829—830.

¹²⁹ Ловмянский, X. Русско-литовские отношения в XIV—XV вв. — В: Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. М., 1972, 274—275.

¹³⁰ Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв., ч. 2. М., 1953, 306—307.

¹³¹ Черепнин, Л. В. Русские . . . , ч. 1, 162—188.

владетелските и имунитетните права на митрополитската катедра, активно вмесвайки се в църковните дела. Например през 1478 г. Кирило-Белозерският манастир бил предаден от великия княз под юрисдикцията на ростовския епископ Васиан въпреки протестите на митрополит Геронтий¹³². Определена роля в изостряне на взаимоотношенията между светската и църковната власт изиграла и политиката на Иван III за частична секуларизация на църковни земи в Новгород и Перм. Целият комплекс от създала се обстоятелства довел до остър конфликт между великия княз и митрополит Геронтий през 1478—1482 г.¹³³

Следователно 70-те години били време на сериозни промени в хода на обединителния процес, период на активно изграждане и вътрешна консолидация на единната Руска държава. Богатството от политически събития през това десетилетие оказало силно влияние и върху развитието на московското летописание, което с особена интензивност се стремяло да осмисли и обоснове новите крачки във великокняжеската политика.

През интересувания ни период били предприети три последователни опити за създаване на летописни сводове с официален характер — в 1472, 1477 и 1479 г.¹³⁴ А. Шахматов, М. Присъолков, Л. Черепнин, А. Насонов, Я. Лурье и други изследователи с редица примери доказаха тясната връзка между тези сводове и развитието на московско-новгородските отношения.

Действително дори на пръв поглед датите на създаване на летописните сводове през 70-те години на XV в. съответствуват на трите етапа в борбата на Иван III срещу Новгород: походът през 1471 г., политическите акции през 1475—1476 г. и окончателното ликвидиране на новгородската самостоятелност през 1477—1478 г. Както изисквали средновековните традиции, такава значителна политическа акция като присъединяването на Новгород била длъжна да се съпровожда от комплекс идейно-политически и религиозни мероприятия. Техен център станало построяването на новия Успенски събор — символ на окончателното утвърждаване на ръководната роля на Москва. Етапите в построяването на катедралния храм също съвпадат с основните събития в новгородската политика на великокняжеския престол — основите на събора били положени през 1472 г., новото освещаване на постройката — през 1476 г., а окончателното завършване на храма — през 1476 г.¹³⁵

Сводът от 1472 г. открил нов период в историята на московското летописание. Както подчертава М. Присъолков, това бил един от първите опити „да се преработят известията от миналото съобразно вкуса на съвременните политически възгледи“¹³⁶. С други думи, сводът от 1472 г. представлявал първият цялостен резултат от летописната работа с официален характер, отразяваща политиката от последните години от управлението на Василий II и първия период от князуването на Иван III.

Събитията през 1471—1472 г. давали редица поводи за такова важно мероприятие като създаването на общоруски летописен свод, но най-главният

¹³² Лурье, Я. С. Борьба церкви с великокняжеской властью в конце 70-х и первой половины 80-х годов XV в. — ТОДРЛ. М.—Л., 1958, т. 14, 221—225.

¹³³ Сахаров, А. М. Церковь и образование..., с. 56; Лурье, Я. С. Из истории политической борьбы при Иване III. — УЗЛГУ, № 80, серия исторических наук, вып. 10, 76—77.

¹³⁴ Сводът от 1472 г. за годините 1425—1471 е достигнал до нас в състава на Никаноровската и Вологодско-Пермската летописи. Вж. ПСРЛ, т. 27. М.—Л., 1962, т. 26, М.—Л., 1959; Фрагмент от свода от 1477 г. се е запазил в текста на свода от 1497 г. и в Уваровската летопис. Вж.: ПСРЛ, т. 28, М.—Л., 1963; Сводът от 1479 г. се е запазил в преписи от края на XV и от XVIII в. Вж. ПСРЛ, т. 25. М.—Л., 1949.

¹³⁵ Забелин, И. Е. История города..., ч. 1, 110—134.

¹³⁶ Приселков, М. Д. История..., с. 176.

от тях бил успешният Новгородски поход на Иван III през 1471 г., завършил с поражението на новгородските войски при р. Шелон.

Както отбелязахме, още преди похода Иван III се проявява като инициатор за събиране на летописни и „актови“ (правни) материали с цел да се докажат пред новгородските жители, а така също и пред цялото руско общество „старите провинения“ на феодалната република и тя да бъде представена като нарушител на вековните традиционни норми на отношения между Новгород и великите князе. Живо доказателство за тази дейност представлява намереният (подробно изследван) от Л. Черепнин ръкописен сборник, съдържащ подбран документален материал за московско-новгородските отношения. Именно той е послужил за основа на обширния разказ в свода от 1472 г., описващ московско-новгородската война¹³⁷. Този факт е доказателство за непосредствената връзка на свода от 1472 г. с великокняжеската политика и особено с новгородските събития.

Посочените моменти ни позволяват да свържем произхода на свода от 1472 г. с великокняжеското обкръжение и преди всичко с дяческия апарат. Това косвено се потвърждава и от наличието на друга летописна версия за похода през 1471 г. — „Слова избранного от святых писаний“. Структурата и стилът на този паметник, широко опериращ както с историко-политически аргументи и аналогии, така и с многочислени примери от Свещенното писание и църковните авторитети, са позволили на изследователите да предположат, че той е създаден сред митрополитските кръгове¹³⁸. Но този разказ, създаден „по горещите следи“ на събитията, не станал основа на специален митрополитски летописен съд. Това обстоятелство би могло да се свърже с известна общност на позициите на великокняжеската власт и митрополията по въпроса за присъединяването на Новгород, което от своя страна премахвало необходимостта от създаване на митрополитска летописна версия за излагане на събитията. Основните идейно-политически тенденции в „Слова избранного“ напълно се покриват с официалните традиции, отразени в свода от 1472 г.

И така, създаването на свода от 1472 г. било част от широката идейно-политическа програма на великокняжеската власт, свързана с важния етап от обединителния процес — ликвидирането на самостоятелността на Новгород Велики, съществена крачка в която представлявал походът през 1471 г. За тясната връзка на летописния паметник с великокняжеската политика свидетелствува и включената под годината 6849 (1341) историческа справка за трите брака на Семьон Горди¹³⁹. Ние поддържаме мнението на Я. Лурье, че новата информация е дадена с цел да се създаде прецедент за оправдаване на втория брак на Иван III със София Палеолог, който от църковна гледна точка представлявал нарушение на каноническите норми¹⁴⁰.

Много по-сложно е да се обяснят причините и обстоятелствата, свързани със създаването на свода от 1477 г. Основното затруднение произтича от факта, че въпросният паметник не се възстановява напълно, а само в годините от 1417 до 1477. В откъса, достигнал до нас, се срещат няколко нови, важни допълнения в сравнение със свода от 1472 г. Разширени са сведенията за феодалната война по време на управлението на Василий II, добавени са някои детайли в разказа за похода през 1471 г.¹⁴¹ Съкратени и предадени с

¹³⁷ Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы, ч. 1, 343—351.

¹³⁸ Бернадский, В. Н. Новгород..., с. 269, 285; Лурье, Я. С. Общерусские летописи..., с. 219.

¹³⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 114; т. 27, с. 64.

¹⁴⁰ Лурье, Я. С. Цит. съч., 146—147.

¹⁴¹ ПСРЛ, т. 28, с. 271, 293; т. 25, с. 263, 286.

изменения са отделни епизоди от московско-литовските отношения¹⁴². Съвпадането на тези изменения с текста на свода от 1479 г. ни позволява да характеризираме свода от 1477 г. като междинен етап в работата над най-пълния вариант на официалното великокняжеско летописание от 70-те години на XV в. — сводът от 1479 г.

Конкретни поводи за работа над такава версия били, на първо място, преходът към заключителния етап в ликвидиране на новгородската самостоятелност („мирният поход“ през зимата на 1475—1476 г.)¹⁴³ и, на второ място, полагането на основите на новия Успенски събор в Москва, проектиран от италианския архитект Аристотел Фиораванти. От летописните текстове е известно, че издигнатият почти до свода първи храм рухнал през нощта на 20 май 1474 г. и основите били отново осветени след завръщането на Иван III от „мирния поход“¹⁴⁴. Това важно религиозно-политическо мероприятие, свързано с подготовката за окончателно присъединяване на Новгород, съдейки по изградената традиция, могло да бъде съпроводено с начална работа над нов летописен свод.

Сводът от 1477 г., изглежда, не бил завършен. Възможно е именно с този факт да е свързано отсъствието на неговата начална част в достигания до нас паметник. За това свидетелствува и състоянието на известията за 70-те години на XV в. Анализът на тези сведения ни позволява да направим извод за времето, когато е била прекъсната работата над свода. Датиращ момент (според нас) представлява допълнението към разказа за събитията през 1471 г. В текста е добавено пояснение, че походът през 1471 г. за първи път в историята на московско-новгородските войни започнал през лятото, когато многобройните реки и блата са трудно проходими, но както обяснява летописният текст — Иван III и неговото обкръжение „положиша упование на Господа Бога и пречистую мать его, и на силу честного и животворящего креста, его же целовавшие новгородцы измениша“¹⁴⁵.

Най-вероятно тези думи са внесени във връзка с подготовката на похода през 1477 г., който започнал дълго преди зимните студове. Отсъствието в паметника на официална версия за причините за похода през 1477 г., измисленият разказ за новгородското посолство през март 1477 г. ни позволява да датираме завършителната работа над свода — 1477 г.¹⁴⁶ Очевидно започналата през 1476 г. работа над новия летописен свод била прекъсната от рязката промяна в политическата обстановка — новата война срещу Новгород.

Последвалият Московски свод от 1479 г. бил замислен и създаден като идейно-политическо осмисляне и обобщение на резултатите от реализацията на основните задачи на великокняжеската власт през 70-те години. Той включвал и елементи на политическа програма за близкото бъдеще. Тук сюжетната линия, свързана с Успенския събор, добива по-силно политическо звучене. Още сводът от 1472 г. вижда в новия събор символ на нарастващата роля на Москва с общоруски мащаб, подчертавайки, че храмът се създавал „в меру пречистыа Богородицы иже естъ во Владимири, еяже създа благоверный великий князь Андрей Боголюбский внук Манамаш об едином версе“¹⁴⁷.

¹⁴² ПСРЛ, т. 26, с. 186; т. 27, с. 102; т. 28, с. 98, 264; т. 25, с. 284.

¹⁴³ Лепко, И. В. Поход Ивана III „миром“ в 1476 г. УЗЛГПИ, т. 78. Л., 1948, 133—166.

¹⁴⁴ ПСРЛ, т. 25, с. 308; т. 28, с. 140, 310.

¹⁴⁵ ПСРЛ, т. 28, с. 124, 293; т. 25, с. 296.

¹⁴⁶ ПСРЛ, т. 28, с. 140, 311; т. 25, с. 309; Вж. Лурье, Я. С. К истории присоединения Новгорода в 1477—1479 гг. — В: Исследования по социально-политической истории России. Л., 1971, 92—95.

¹⁴⁷ ПСРЛ, т. 26, с. 244; т. 25, с. 293.

В края на 70-те години официалните летописи вече дават разширена трактовка на значението на храма. Едва ли са прави М. Присъолков и А. Насонов, виждайки в сюжетната линия за Успенският събор отражение на идеята „Москва — Трети Рим“¹⁴⁸. Сводът от 1479 г., буквално с червена линия, подчертава от киноварните заглавия, прокарва историята на общоруския катедрален храм, наблягайки на приемствеността на новата столица от древните политически центрове в Русия¹⁴⁹.

Създаването на свода от 1479 г. било част от системата идейно-политически мероприятия, свързани с новите успехи в обединителния процес. Паралелността на този акт с централното мероприятие — осветяването на новия катедрален събор — и тяхната взаимовръзка се подчертава и от още едно обстоятелство — Успенският събор в Москва бил замислен и построен като общоруски сакрален център. Тук били пренесени реликви, свещени съдове и мощи на светии от цяла Русия¹⁵⁰. По аналогичен начин идеята за общоруско единство е изразена от структурата на свода от 1479 г., който дава разгърнатата картина на цялата руска история, използвайки богат летописен материал с киевски, владимирски, новгородски и московски произход. Както Успенският събор бил олицетворение на общоруската светиня, така и Московският летописен свод от 1479 г. се създавал като общо изложение на цялата руска история, закономерно довеждащо читателя до признаване политическото и религиозното първенство на Москва.

Сред историческите обстоятелства, предизвикали появата на свода от 1479 г., трябва да обърнем внимание на факта, че именно в края на 70-те години пред московското правителство в цялата му пълнота и острота застава въпросът за окончателното освобождение от татаро-монголско иго и връщане на западните и южни руски земи, които се намирили под властта на Великото Литовско княжество. Този въпрос също оказва влияние върху идейно-политическата насоченост на свода и му придава характер на политическа програма.

Разгледаните обстоятелства за появата на Московските официални летописни сводове от 70-те години на XV в. показват, че създаването на летописите влизало в кръга от идейно-политически мероприятия на великокняжеската власт, призвани да подчертаят ролята и значението на успехите на Москва в обединителния процес. Това до голяма степен определя идейно-политическите тенденции на тези летописни паметници.

* * *

Първото конкретно изследване върху идейно-политическите тенденции на московските летописи от интересуващия ни период било от М. Присъолков. Той отбелязал стремежа на великокняжеските летописци да изобразят политиката на престола като тясно свързана с интересите на църквата и да подчертаят пълната законност на мероприятията за ликвидирание независимостта на Новгородската република¹⁵¹. М. Тихомиров обърнал внимание на тенденцията в свода от 1479 г. да представи прехода на общоруското първенство към Москва, по-точно към московските велики князе, като закономерен резултат от хода на цялата руска история, подчертавайки личната заслуга и роля на Иван III в успешната обединителна политика¹⁵². Л. Черепнин виждал в свода от 1479 г. три основни идеи:

¹⁴⁸ Приселков, М. Д. История . . . , с. 188; Насонов, А. Н. История . . . , с. 258.

¹⁴⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 63, 293, 324.

¹⁵⁰ Иконников, В. С. Опыт . . . , т. 2, ч. 2, с. 1086.

¹⁵¹ Приселков, М. Д. История . . . , с. 7, 174—176.

¹⁵² Тихомиров, М. Н. Источниковедение истории СССР, вып. 1. М., 1962, с. 112.

обосноваване на законните права на московските князе върху общоруското първенство като наследници на Киевското и Владимирското велико княжество; представяне на руските земи като „изначална вотчина“ на московските князе; свързване на процеса на образуване на единната Руска държава с общоруската борба против чуждите потисници и завоеватели¹⁵³. Стремешт да бъде представена руската история като последователна смяна на Киевското, Владимирското и Московското велики княжества бил посочван и от Я. Лурье¹⁵⁴. Редица ценни забележки за идейно-политическите тенденции на московските летописи от 70-те години принадлежат на перото на А. Насонов¹⁵⁵.

Както бе отбелязано, основна насока във великокняжеската политика през интересувания ни период била борбата срещу Новгородската самостоятелност и това обстоятелство обусловило наличието на множество новгородски известия в своделите от 1472, 1477 и 1479 г. Още през XIX в. редица изследователи обръщат внимание на крайно тенденциозното предаване в московските летописи на отношенията между Новгород и великите князе¹⁵⁶. Впоследствие съветските изследователи, опирайки се на теорията за произхода на летописните сводове, откриха и прокоментираха значително количество такива известия¹⁵⁷.

Преди всичко нека се спрем на новгородските сюжети в свода от 1472 г. С редки изключения¹⁵⁸ всички сведения за изконните права на новгородското вече да поканва и отстранява князе тук са подложени на строга редакция. Както правилно отбелязват М. Присёлков и Я. Лурье, тя била тясно свързана с условията на Коростинския договор от 1471 г., сключен „по старине“, т. е. според старите правни норми. Московското летописание се стремело да представи тази „старина“ в идеализирана, най-изгодна за великокняжеския престол светлина¹⁵⁹.

Ще посочим още няколко по-малко известни примери на преработка на известията за новгородско-великокняжеските отношения в свода от 1472 г. Изпуснато е важното споменаване, че през 1339 г. на искането на Иван Калита вторично да заплатят данък, новгородци отговорили „по старой пошпине новгородской и по грамотам великого князя Ярослава Володимирича“ такива претенции били незаконни¹⁶⁰. Ние сме склонни да свържем този пропуск с фактите, които говорят за повторно събиране на данъци от Новгород при Василий II¹⁶¹ и с огромните парични данъци, наложени на Новгород след разгрома на новгородското опълчение при р. Шелон през 1471 г.

Понякога създателите на свода от 1472 г. подчертават милостивото отношение на великите князе към Новгород въпреки вината на последния. Разказвайки за подкрепата, която новгородци оказват на суздальския княз Константин Василевич, изявил претенции върху великокняжеския престол

¹⁵³ Черепнин, Л. В. Русская историография до XIX в. МГУ, 1957, 88—89; Образованне . . . , 15—16.

¹⁵⁴ Лурье, Я. С. Идеологическая борьба . . . , 364—370.

¹⁵⁵ Насонов, А. Н. История . . . , с. 271, 272, 274, 300—302 и т. н.

¹⁵⁶ Яниш, Н. Н. Новгородская летопись . . . , 51—55; Тихомиров, И. А. Обзорение . . . , 421—425; Помяловский, М. И. Из области новгородского летописания. ЗРИАО, т. 12, вып. 1—2. СПб., 1901, с. 56.

¹⁵⁷ Присёлков, М. Д. История . . . , 184—185; Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , 128—129, 142—144.

¹⁵⁸ ПСРЛ, т. 5, с. 158; Срв. т. 26, с. 49; т. 27, с. 30.

¹⁵⁹ Присёлков, М. Д. История . . . , с. 176; Лурье, Я. С. Цит. съж., с. 144.

¹⁶⁰ Вж. ПСРЛ, т. 25, с. 172.

¹⁶¹ ПСРЛ, т. 16, с. 202, 204; т. 25, с. 262; т. 26, с. 196; т. 27, с. 108.

след смъртта на Семьон Горди, сводът отбелязва, че за това „зла им не учинилося никакого“¹⁶². В летописа не са включени сведения за незаконните действия на великите князе към Новгород. Нищо не се казва за похода на Василий I срещу Торжок, при който великият княз не само нарушава „крестное целоваи е“, но и извършва светотатство, разграбвайки новгородската хазна, пазеща се в църквата „Св. Спас“¹⁶³. Ярко тенденциозен е разказът за събитията през 1456 г., който сочи „измяната“ на новгородци като главна причина за московско-новгородската война. „Признанието“ за това съставителят на свода е вложил в устата на самите новгородци (както ще видим по-късно, това е един от любимите похвати на московското летописание): „До конца бы не погибли есмы за свою измену к нему, господину своему великому князю“¹⁶⁴.

Кулминация в тенденциозното излагане на московско-новгородските отношения представлява разказът за похода на московските войски срещу Новгород и битката при р. Шелон. Тук открито са изразени основните идеи в „новгородската политика“ на Иван III. В основата на разказа лежи мисълта за изконността на вотчинната власт на московските князе над Новгород. Причина за войната между Москва и Новгород представлява стремежът на част от управляващите кръгове на феодалната република и подкупените от тях „черни“ (градски низини) да присъединят новгородските земи към Великото Литовско княжество и с това да изменят на православната вяра. „Лучшие же новгородцы якобы продолжали оставатся верными подданными великого князя.“¹⁶⁵ От устата на посадника и хилядника звучи програмно изявление в духа на официалната версия на московско-новгородските отношения: „Изначало отчина есмы тех великих князей, и от первого великого князя нашего Рюрики, его же по своей воле взяли земля наша от варяг князем себе . . . , по том же правнук его великий Владимир . . . и до сего господина нашего великого князя Ивана Васильевича . . .“¹⁶⁶ Характерно е, че този „аргумент“ почти дословно се привежда и в посланието на митрополит Филип, изпратено до новгородските жители¹⁶⁷. Такава официална трактовка през 1472 г. била основана и на правова база — изначалното положение на Новгород като вотчина на великите князе било специално фиксирано в Коростинския договор от 1471 г.¹⁶⁸ Така сводът от 1472 г. прокарвал и „аргументирал“ една от най-важните части на официалната идеология — представата за изконността на вотчинните права на московските князе над Новгород и съответно над всички руски земи.

Втората важна идея на Повестта за събитията през 1471 г. представлява стремежът да се представи походът срещу Новгород като мярка на великия княз срещу „еретиците“, отстъпници от православиято, т. е. като своеобразен кръстоносен поход. Новгородската война се сравнява с Куликовската битка, като открито се заявява, че „князь великий поиде на них не яко на христиан, но яко на иноязычных и на отступник православия“¹⁶⁹. Отгук за автора на свода произтича „богоугодността“ на похода през 1471 г. и неговото пълно одобрение от църквата. Божият гняв сполетял новгородци за „кръстоотстъпничеството“ сякаш бил предзнаменован от страшна буря, която отчупила

¹⁶² ПСРЛ, т. 26, с. 116; т. 27, с. 66.

¹⁶³ Новгородская I летопись, с. 397; Бернадский, В. Н. Новгород . . . , с. 217.

¹⁶⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 216; т. 27, с. 120.

¹⁶⁵ ПСРЛ, т. 26, с. 231; т. 27, с. 130.

¹⁶⁶ Пак там.

¹⁶⁷ Акты исторические, т. 1, с. 512, 515.

¹⁶⁸ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. М.—Л., 1949, 45—48.

¹⁶⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 236; т. 27, с. 132.

кръста на църквата „Св. София“, по гробовете на светите се появила кръв, камбаните на църквите тревожно биели сами, в очите на чудотворната икона на Богородица блестели сълзи, и други необичайни явления¹⁷⁰. Земно оръдие на Божия гняв станали московските полкове на Иван III. Великият княз тръгнал срещу отстъпниците, благословен от митрополит Филип и „такоже от всех святитель земли своея и от всего священного собора“¹⁷¹. Началото на похода било предшествувано от дълги молитви пред московските светини и накрая Иван III получил „благословение“ от своите предци „великих князей владимирских и новгородских и всея Руси от великого князя Ивана Даниловича и от отца его великого князя Василия“, погребани в Архангелския събор¹⁷².

В последните думи е уместно да видим по-нататъшното развитие от московското летописание на идеята за богоизбраността на Москва като общоруски политически и религиозен център. Тази идея се очертава особено ясно в цитирания по-горе откъс за полагане основите на новия катедрален храм по подобие на владимирския Успенски събор.

С разказа за полагане на основите на каменния храм Успение логически завършва и повествованието за отношенията между Новгород и великия московски княз. Отстъпниците били наказани, „старинните“ порядки възстановени и православната вяра възтържествувала над „латинството“.

Съзнавали ли са московските идеолози истинското значение на тези събития като важен етап в обединителния процес? Някои изследователи се отнасят скептично към нивото на политическата мисъл в Москва от този период. В. Бернадски пише, че „само рядко и в крайно ограничена степен борбата на Иван III срещу Новгород се осмисляла от летописците през XV в. в светлината на главната политическа задача на епохата — завършването на обединението на Великорусия“¹⁷³. Този извод ни се струва неправилен.

Разказът на свода от 1472 г. за новгородските събития далеч надхвърля рамките на обикновеното повествование. Както се опитахме да покажем, изложението се ръководи от съвършено ясни и определени идеи, в съответствие с които се извършва целенасочен, тенденциозен подбор и интерпретация на фактите. Сводът тясно свързва победата над Новгород с прехода към Москва на общоруското политическо първенство, за което символизира и положените основи на новия Успенски събор.

Въпреки спецификата и алегоричността на изложението в текста на свода от 1472 г. прозират и отделни елементи от бъдещата политическа програма на великокняжеската власт. Така например Иван III няколко пъти е наречен „Государь Великого Новгорода“¹⁷⁴. С това се предвижда следващата акция на московското правителство — пълната ликвидация на новгородската самостоятелност. Като милост от страна на Иван III, а не като равноправно споразумение, в свода от 1472 г. е изобразен мирният договор (1471) — „и дасть им мир на своей воле, как сам восхоте“¹⁷⁵. Във връзка със събитията от московско-новгородската война Иван III не само се титулува постоянно в текста „Великий княз всея Руси“, но и се завръща с победа като „князь Володимерский, Новгородский и всея Руси самодержец (!)“¹⁷⁶.

Можем да приемем, че още в началото на 70-те години на XV в. в официалните летописи се отразяват елементи от политическата програма на

¹⁷⁰ ПСРЛ, т. 26, с. 229; т. 27, 128—129.

¹⁷¹ ПСРЛ, т. 26, с. 235; т. 27, с. 132.

¹⁷² ПСРЛ, т. 26, 234—235; т. 27, с. 132.

¹⁷³ Бернадский, В. Н. Новгород . . . , с. 308; Ключевский, В. О. Боярская дума . . . , 247—248.

¹⁷⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 232; т. 27, с. 130.

¹⁷⁵ ПСРЛ, т. 26, с. 241; т. 27, с. 135.

¹⁷⁶ Пак там.

великокняжеската власт — обединяване на всички руски земи под скиптъра на московския „самодържец“, което в духа на политико-правните възгледи от това време се възприемало като възстановяване на вотчинните права на московския великокняжески престол върху територията на „цяла Русия“ и като укрепване на „истинното православие“.

Успехите на великокняжеската политика поставяли пред официалното летописание задача да изработи стройна концепция за историята на князете от московския дом, особено на близките предци на Иван III. Изключително актуален проблем била историята на феодалната война по време на управлението на Василий II, наситено с епизоди от военни и политически неуспехи, с характерни за средновековните войни актове на „предателства, злодейски убийства, отравяния, коварни интриги и всевъзможни низости“¹⁷⁷. Написаната от компромисни позиции версия за събитията във феодалната война 1425—1453 г., поместена в свода от 1448 г., не отговаряла на новите условия. Във връзка с това съставителите на свода от 1472 г. значително разширили разказа за този период¹⁷⁸. Събитията са предадени в стройна схема: по времето, когато Василий II се борел против татарите („добре, мужествене бился“), но претърпял поражение, неговият съперник Дмитрий Юриевич Шемяка се свързал с Ордата и с помощта на татарите се опитал да завземе великото княжество. Но поради божията воля не успял да осъществи своите намерения¹⁷⁹. Обаче, подстрекаван от дявола, княз Дмитрий, влизайки в заговор с можайския княз Иван Андреевич и „злыми советники . . . бояре“, нарушавайки дадената клетва пред Василий II и правото на свещено убежище залавя великия княз в Троицкия манастир¹⁸⁰.

По-нататък събитията в свода се излагат така, сякаш Василий II остава на великокняжеския престол. Той се титулува постоянно „велик княз“ и се изявява именно като такъв в политическия живот.

Много важна е интерпретацията в свода от 1472 г. на фактите около пътуването на Василий II до Кирило-Белозерския манастир през 1446 г. Тук се среща само споменаване, че князът е посетил светата обител с цел „тамо сущую братию накормити и милостивно дати“, но след това е добавен характерен коментар — „несть бо лзе такому государю заточену бысть“¹⁸¹. Както е известно от други извори, Василий II пристига в Кирило-Белозерския манастир, за да се освободи от клетвата, дадена на Дмитрий Шемяка. Тук игумен Трифон го благославя пред решителната битка „с Богом и со своею правдою на свою отчину на Москву на великое княжение“¹⁸². Но сводът от 1472 г. не споменава за клетвата на Василий II, изобразявайки завръщането му на великокняжеския престол като резултат от всенародното желание, от верността на московските боляри, от помощта на съюзниците татари и, разбира се — от „Божие провидение“¹⁸³. Освен явното премълчаване на клетвопрестъплението, извършено от Василий II в свода, можем да видим и тенденция да се прикрие ролята на църквата в тези събития, което може да се обясни със светския характер на летописа.

Друг характерен момент от събитията по времето на Василий II, тенденциозно осветен в свода от 1472 г., са сведенията за конфликта между великия княз и серпуховския княз Василий Ярославич. Под годината 1457 се

¹⁷⁷ Маркс, К., Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 21, с. 409.

¹⁷⁸ Лурье, Я. С. Цит. съч., с. 143.

¹⁷⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 197; т. 27, с. 109.

¹⁸⁰ ПСРЛ, т. 26, с. 200; т. 27, с. 110.

¹⁸¹ ПСРЛ, т. 26, с. 205; т. 27, с. 113.

¹⁸² ПСРЛ, т. 5, с. 269.

¹⁸³ ПСРЛ, т. 26, с. 206; т. 27, с. 113.

съобщава, без посочване на причините, че Василий II е „хванал“ серпуховския княз и го е изпратил в Углич¹⁸⁴. Този акт бил свързан с продължителната политика на ликвидиране на уделите вътре в Московското княжество¹⁸⁵. През 1462 г. бил организиран заговор от „дети боярские“ (вид дворяни), които се опитали да освободят изпратения на заточение княз и да избягат с него във Великото Литовско княжество. Заговорът бил разкрит, а неговите участници екзекутирани с нечувана жестокост. Василий II заповядал да бъдат „бити кнуги, и сечи и руки и ноги резати, а иным главы отсекати“¹⁸⁶. Както съобщава текстът на независимия летописен свод, достигнал до нас в състава на Ермолинския летопис, смъртното наказание било извършено на Велики пости, което представлявало най-тежко нарушение на църковните предписания: „недостойно беше православному великому осподарю . . . такими казнями казнити и кровь проливати в святыи великий пост . . .“¹⁸⁷. Постъпката на великия княз предизвикала всеобщо възмущение, в това число и сред църковните кръгове. В текста на свода от 1472 г. тези „детайли“ са изпуснати в пълно съответствие с представата за правото на господаря да осъжда на смърт и да помилва когото и когато поиска. Тук очевидно имаме отзвук на събитията, който все още не е подложен на интерпретация. В съобщението за болестта и смъртта на Василий II скоро след екзекуцията на заговорниците се казва, че той имал желание по старинен обичай да приеме монашески сан, но „не даша ему воли“¹⁸⁸. Краткостта на известието не ни дава възможност да направим обоснован извод, но е възможно да става въпрос за ситуация, в която духовенството е отказало да подстриже Василий II именно заради посочените по-горе събития, за които е знаел авторът на свода от 1472 г., но явно не е могъл открито да говори.

Като цяло описаният момент лежи в руслото на последователно провежданата от свода от 1472 г. тенденция да тушира и замаскира конфликтите между светската и духовната власт. В такъв съкратен, редактиран вариант, който не ни дава възможност да си представим по-пълно хода на събитията, са предадени и съобщенията за третия брак на Семьон Горди и за конфликтите между митрополит Киприан и Дмитрий Донски¹⁸⁹.

Още един пример за тенденциозно изложение на събитията, този път с цел да бъде подчертан международният авторитет на Иван III, е съобщението за сватосването със София Палеолог. То е представено като инициатива на Рим и на самата София и я изобразява като ревностна православна християнка, отхвърлила по религиозни съображения двама знатни жениха, каквито били кралят на Франция и Миланският херцог. Всичко това не отговаряло на историческата истина¹⁹⁰.

По този начин още в началото на 70-те години на XV в. официалното летописание създава обширен общоруски свод, в който в изгодна за великокняжеската власт светлина била представена историята на отношенията между Новгород и великия княз, а също били преработени в тенденциозен дух обширни сюжети от близкото минало. Подборът и интерпретацията на сведенията се определяли от конкретните политически идеи, главната от които била представата за руските земи като наследствена вотчина на великите московски князе.

¹⁸⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 217; т. 27, с. 120.

¹⁸⁵ Черепнин, Л. В. Образование . . . , 813—815.

¹⁸⁶ ПСРЛ, т. 26, с. 220; т. 27, с. 122—123.

¹⁸⁷ ПСРЛ, т. 23, с. 157.

¹⁸⁸ ПСРЛ, т. 26, с. 220; т. 27, 122—123.

¹⁸⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 114, 152; т. 27, с. 64, 80; Срв. т. 6, с. 103.

¹⁹⁰ ПСРЛ, т. 26, с. 225; т. 27, с. 126; Вж. Базилевич, К. В. Внешняя политика . . . ,

По-ясна и обстойна форма приемат идейно-политическите тенденции, тясно свързани с великокняжеската политика в официалното летописание от втората половина на 70-те години — в свода от 1477 и в свода от 1479 г. Преди всичко още по-субективно са изложени великокняжеско-новгородските взаимоотношения, при това в свършено друга светлина. Сводът от 1472 г., написан след сключването на договора през 1471 г., формално съхраняващ новгородската „старина“, си поставял за задача да идеализира тази страна, да я представи в най-изгоден за Москва дух на изконно подчиняване на действията на новгородските жители на великия княз. Сводът от 1479 г., създаден след окончателното ликвидиране на новгородската самостоятелност, имал пред себе си свършено друга цел: да представи великокняжеско-новгородските отношения като непрекъсната верига от престъпления на новгородци против вотчинните права на великите князе, престъпления, представляващи „обичай злых смердов-изменников“ и закономерно предизвикали ликвидиране на този обичай¹⁹¹.

Още при описване на събитията през 1171 г. — изгонването от новгородци на волинския княз Роман Мстиславович — московският летописец е добавил важното от негова гледна точка разяснение: „таков бо бе обичай окаянных смердов-изменников“, в по-късните редакции приело откровено груба форма¹⁹². На сериозна обработка е подложена и втората част от това известие, свързано с владими́ро-суздальското летописание. Заслужава да бъдат цитирани и двата текста:

*Лаврентьевская и Троицкая
летописи*

*Московский свод
1479 г.*

Не глаголем же: прави суть новгородци, яко отдавна свобожени суть новгородци прадеды князь наших, *но аще бы* тако было, то не велели им прежнии князе крест преступати . . .¹⁹³

И не глаголем: прави суть новгородци яко издавна свобожени суть от прадед князь наших. *Но никакже тако:* аще ли им преднии князе велели крест преступати . . .¹⁹⁴

Текстът на свода от 1479 г. не оставя съмнение, че „обичаят“ на новгородци представлява противозаконно и престъпно деяние.

Сравнявайки текстовете на свода от 1472 г. и на свода от 1479 г., установяваме, че сведенията за отношенията между Новгород и великите князе са значително разширени. Така например под годината 6842 (1334) сводът от 1472 г. само отбелязва, че Иван Калита е бил приет в Новгород, докато сводът от 1479 г. ни съобщава, че „князь великий Иван Данилович пожалова отчину свою Великий Новгород, отдасть им нелюбия и иде в Новгород на стол“¹⁹⁵. Изключени са (от свода от 1479 г.) сведенията, тълкуващи отношенията между Новгород и великия княз като равноправни. Под 1340 г. в редица летописи се съобщава, че великият княз Семьон Иванович „докончаша мир по старым грамотам и крест целова к ним“, т. е. към новгородските жители, докато в свода от 1479 г. събитията са предадени в друга светлина: „и дасть им мир по старым грамотам и крест целовали“¹⁹⁶.

¹⁹¹ Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , с. 167.

¹⁹² ПСРЛ, т. 25, с. 82; т. 5, с. 164, заб. „б“.

¹⁹³ ПСРЛ, т. 1, с. 362; Троицкая летопись, с. 249.

¹⁹⁴ ПСРЛ, т. 25, 81—82.

¹⁹⁵ ПСРЛ, т. 26, с. 112; т. 27, с. 63; т. 25, с. 171.

¹⁹⁶ Новгородская I летопись, с. 353; Срв. ПСРЛ, т. 25, с. 173; Приселков, М. Д. История . . . , с. 184.

В свода от 1479 г. се забелязва тенденция да се предаде на „престъпленията“ на новгородци против великия княз колкото се може по-дързък и отблъскващ характер. Освен цитираното по-горе известие за изгонването на Роман ще приведем още едно съобщение. Под 6901 (1393) г. е поместен разказ за убийството на московския агент Максим („добра хотяща великому князю“) от новгородски жители в г. Торжок¹⁹⁷. Но на съставителите на свода от 1479 г. се е сторил недостатъчен намиращият се в свода от 1408 г. мощен арсенал от обиди по адрес на новгородци: „вечници, крамольници, сурови челоуеци, свирепи люди“ и те добавят още едно страшно обвинение, че убийството било извършено по време на Пасха (Великден)¹⁹⁸.

Тенденциозни изменения били направени в редица съобщения за отношенията между Новгород, Твер и Великото Литовско княжество. Ако сводът от 1472 г. пропуска фактите, свързани с новгородско-литовски отношения в миналото, за да очертае по-ярко „пределателството“ на прехвърляните се на страната на Великото Литовско княжество новгородски жители, съставителите на свода от 1479 г. са сметнали за необходимо да отбележат някои от тези факти. Наред с това, говорейки например за посолството до Наримант, сина на Гедиминт, през 1332 г. с предложение литовският княз да заеме княжеския престол в Новгород, сводът от 1479 г. дава да се разбере, че тази крачка е била принудителна¹⁹⁹. С цел да подчертаят отрицателното отношение на тверските князе към Новгород в свода са поместени редица епизоди, в които се описва как Тверското княжество напада новгородските земи. С одобрение са предадени фактите около прогонването от Новгород на наместниците на тверския княз Михаил Ярославич и успешната война на новгородци срещу този княз през 1315—1316 г.²⁰⁰ На най-сериозна обработка са подложени сведенията за московско-новгородските отношения през 70-те години на XV в. Особено внимание заслужават известията за причините за втората война срещу Новгород през 1477—1478 г., които грубо изопачават историческите събития. Както споменахме по-горе, в свода от 1479 г. бил внесен фалшифициращ събитията разказ за посолството „о государстве“ на Велики Новгород²⁰¹. Този разказ е подробно изследван от Я. Лурье²⁰², но ние бихме искали да посочим и някои допълнителни моменти. По-горе подчертахме, че в свода от 1472 г. Иван III е титулуван няколко пъти „государь“ на Новгород Велики и титулът преминал и в свода от 1479 г. Този факт вече водел читателя или слушателя към мисълта за необходимостта от окончателно присъединяване на Новгородската република към Москва, но изисквал по-подробна аргументация. Един от „аргументите“ бил създаден с почти незабележима редакция на текста на цитираното от трите свода от 70-те години писмо на новгородските жители до полския крал и велик княз Казимир IV Ягелон:

Свод от 1472 и от 1477 г.

Волные есми люди Великий Новгород бьем челом тебе, честному королю, чтобы еси *государю нашему Великому Новгороду* и нам господин был²⁰³.

Свод от 1479 г.

Волные есми люди Великий Новгород бьем челом тебе, честному королю, чтобы еси, *государь, нашему Великому Новгороду* и нам господин был²⁰⁴.

¹⁹⁷ Троицкая летопись, с. 441.

¹⁹⁸ ПСРЛ, т. 25, с. 220.

¹⁹⁹ Новгородская I летопись, с. 345; ПСРЛ, т. 25, с. 171.

²⁰⁰ ПСРЛ, т. 25, с. 160; Срв. т. 26, с. 98; т. 27, с. 56.

²⁰¹ ПСРЛ, т. 25, с. 309.

²⁰² Лурье, Я. С. К истории..., 89—95.

²⁰³ ПСРЛ, т. 26, с. 232; т. 27, с. 130; т. 28, с. 292.

²⁰⁴ ПСРЛ, т. 25, с. 285.

Явната фалшификация на събитията се вижда при сравняване на този цитат с текста на Новгородско-литовския договор от 1471 г., където Казимир се титулува само „господин“²⁰⁵. По-нататък в текста съставителите на свода от 1479 г. негодуват срещу новгородци, наричайки ги „злых смердов, убийц пилников и прочих безъименных мужиков, иже скотом подобни суть, ничто не разума неимущих“²⁰⁶. Цветистата „характеристика“ на новгородското вече не може да прикрие факта, че на авторите е бил добре известен реалният политически строй в Новгород и неговият истински „государь“, но това не им е попречило да включат в текста явната фалшификация. С нейна помощ събитията през 1471 г. са представени като опит поданството към Москва да бъде сменено с подчиняване на властта на Великото Литовско княжество.

В пълно съответствие с московските политически интереси летописците представят в изопачена светлина и ситуацията вътре в Новгород — „лучшие люди“ подкрепяли великия княз, докато смердите и декласираните елементи представлявали лагера на привържениците на Литва. Очевидна е също тенденцията да се защити промосковски настроеният новгородски архиепископ Теофил²⁰⁷.

В сводовете от 1477 и 1479 г. по-малко ярко са изразени „тверската“ и „литовската“ линии, но и тук ние се сблъскваме с целенасочена, подчинена на конкретна политическа програма, редакция на текста. Изследвайки подробно летописните версии на „Повесть о Михаиле Тверском“, В. Кучкин отбелязва, че в състава на свода от 1479 г. този паметник е подложен на сериозна преработка. Изпуснати са моменти, уличаващи московския княз Юрий Данилович, спестени са похвалите по адрес на тверските жители и техния княз, отразени в други сводове. Вината за убийството на тверския княз Михаил Ярославич според московската версия изцяло пада върху хан Узбек²⁰⁸.

На редакции в промосковски дух са подложени и други моменти от московско-тверските отношения от началото на XIV в. Към съобщението за убийството на Юрий Данилович в Ордата е добавено, че това убийство не е донесло на Твер полза — „бо хто сеет, то и пожнет“²⁰⁹. А за последвалото след година убийство в Ордата на тверския княз Дмитрий Михайлович тук ясно се говори като за отмъщение за смъртта на московския княз²¹⁰. В свода от 1479 г. влизат и по-рано създадените версии за събитията през 1327 г., които оправдават Иван Калита. Започвайки със сведенията от 60-те години на XIV в., тверските князе все по-често се изобразяват като предатели на Русия, насочващи към нейните земи разорителните литовски полкове. Макар че това до голяма степен съответствува на историческата действителност от втората половина на XIV в., предишната редакция на официалното летописание не подчертава даденото обстоятелство толкова явно и натрапчиво. Очевидно измененията в отношението на великокняжеското летописание към Твер през втората половина на 70-те години би трябвало да се свържат, първо — със смъртта на първата жена на Иван III — тверската княжна Мария, и, второ — с ясните намерения на Москва да ликвидира самостоятелността на Тверското княжество.

В сравнение със свода от 1472 г. се променя и интерпретацията на московско-литовските контакти. Както отбелязахме, именно в края на 70-те

²⁰⁵ ГВНП, № 77, 129—133.

²⁰⁶ ПСРЛ, т. 25, с. 285, 286.

²⁰⁷ Бернадский, В. Н. Новгород..., 274—276.

²⁰⁸ Кучкин, В. А. Повести о Михаиле Тверском. М., 1974, 89—95.

²⁰⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 167.

²¹⁰ Пак там.

години Иван III излиза с открити териториални претенции към Великото Литовско княжество, което намира непосредствено отражение и в летописанието. Например в свода от 1479 г. търпи значителни изменения и без това противоречивата оценка на дейността на великия литовски княз Олгерд.

Под годината 6849 (1341) се възпроизвежда по свода от 1408 г. характеристиката на ума, въздържаността и хитростите на Олгерд²¹¹. Под 6876 (1368) г. съдържащата се в свода от 1408 г. похвала на военното изкуство на Олгерд е изменена в антилитовски дух: вместо неговото умение да воюва с „хитрост“ е написано „козньо“, т. е. интрига, вместо „не толико силой, елико умением“ — „не толико силой, но и злохитрством своим“²¹². А под 6885 (1377) г. е дадена вече съвсем негативна оценка на Олгерд: „зловредный, безбожный и нечестивый“²¹³.

Интересен момент представлява редакцията в свода от 1479 г. на разказа за неудалата се коронация на литовския княз Витовт през 1430 г. в Тракай, където присъствували митрополит Фотий и великият московски княз Василий II. От версията в свода от 1479 г. не е ясна позицията на Василий II, тъй като въобще не е споменат във връзка с тези събития²¹⁴. Смисълът на тази редакция е обясним: от една страна, присъствието на московския княз на церемонията би могло да се изтълкува като васално подчинение на литовския владетел, а, от друга страна, общуването с „неверниците“ литовци не съответствувало на облика на ревностния защитник на православието, какъвто е обрисуван Василий II в свода от 1479 г.

Именно като религиозен противник, като враг на православието е представено Великото Литовско княжество и в московско-новгородските сюжети от 70-те години на XV в. Тази линия е тясно свързана с идейното обосноваване от страна на Москва на нейната новгородска политика като защита на старинното, извечно православно вероизповедание от продалите се на католицизма („латынем“) униати.

Последната сюжетна линия в свода 1479 г., непосредствено свързана с политиката на Иван III през 70-те години, която ще се опитаме да проследим, се отнася до антиатарската борба. А. Насонов обърна внимание на тенденцията в този летописен паметник да се изпускат сведенията на изворите, най-ярко рисуващи зависимостта на московските князе, особено на Василий II, от татарите²¹⁵. Обаче тази тенденция не винаги се прокарва последователно. Например сводът от 1479 г. с гордост отбелязва, че Василий I през 1392 г. „толико честь приялъ от царя, яко же ни един из прежних великих князей“²¹⁶, а след 1446 г. се споменава, че ханът „пожаловал“ Василий II, пускайки го да се върне на великокняжеския престол в Москва²¹⁷. Но в разказа за събитията през 1432 г. не се възпроизвежда намиращото се в свода 1472 г. заглавие: „О великом князе Василии Васильевиче, как его пожаловал царь великим княжением“²¹⁸. Противоречиви са и други два момента. Говорейки за събитията през XIV в., сводът от 1479 г. в единия случай употребява сегашно време: „и *поиде* в Орду к цесареви, яко же обычай *есть* взимати тамо великое княжение“²¹⁹, а в друг води повествователния

²¹¹ Троицкая летопись, с. 402; ПСРЛ, т. 18, с. 118; т. 25, с. 173.

²¹² Троицкая летопись, с. 387; ПСРЛ, т. 18, с. 108; т. 25, с. 184.

²¹³ ПСРЛ, т. 25, с. 193.

²¹⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 102; т. 27, с. 186; т. 25, с. 248; Вж. Приселков, М. Д. Цит. съч., с. 177.

²¹⁵ Насонов, А. Н. История . . . , с. 297.

²¹⁶ ПСРЛ, т. 25, с. 219.

²¹⁷ ПСРЛ, т. 25, с. 263.

²¹⁸ ПСРЛ, т. 26, с. 187; т. 27, с. 103; т. 25, с. 249.

²¹⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 161.

разказ в минало историческо време: „сам князь в Орду *отходит* к царю, яко же *есть* обычай взяти там великое княжение“²²⁰. За читателя от XIV в. — първата половина на XV в. не е известен друг път на инвестирана освен получаване на хански ярлык, и само Иван III идва на престола без задължителното посещение в Златната Орда. Най-приемливо ни се струва обяснението, че съставителите на свода от 1479 г. са изхождали от представата за достигнатата независимост на московския княз, напълно съзнателно титлувайки го „самодържец“, което преди всичко означава пълна самостоятелност на владетеля²²¹.

В съответствие с общите тенденции на свода от 1479 г. антитарската борба е изобразена като борба за чистота и непоклатимост на християнската вяра, „за святые церкви и за православное християнство“²²². Някои моменти могат да бъдат тълкувани в светлината на отразяване на представата за отпор срещу татарите, като част от общата борба на православния свят срещу „бусурман“. По-разширени са сведенията за падането на г. Търново на Балканския полуостров; особено се подчертава фактът, че съборната църква, където се намирили светите мощи на великопрестолния град, била превърната в джамия²²³. В по-късните летописни сводове тази идея получава развитие и е обогатена с нови примери.

Но сводът от 1479 г. не е отразил определена програма за борба с татарите, което може да се свърже с извънредно сложната политическа ситуация, създадена в края на 70-те години на XV в. Иван III бил принуден да се съобразява в своите действия с множество фактори и това намиръно отражение в гъвкавата и компромисна политика по отношение на Златната Орда²²⁴.

И така анализът на основните сюжетни линии в свода от 1479 г. в сравнение с предшестващите етапи в московското летописание налага извода за пряка и ясно изразена връзка на идейно-политическите тенденции на официалното летописание с конкретните задачи на великокняжеската политика. Летописните сводове не само обосновават политическите акции на московското правителство, но и съдържат елементи на теоретично осмисляне на резултатите и целите на великокняжеската политика, внасяйки определен принос в развитието на официалната идеология. На този въпрос посвещаваме и следващите страници от нашето изследване.

* * *

Описвайки и интерпретативайки многообразието от политически събития и конкретни мероприятия на московската великокняжеска власт, сводът от 1479 г. отразява измененията в областта на политическата мисъл и официалната идеология, отговарящи на реалните промени в положението на великия московски княз. Неговото превръщане от влиятелен уделен княз в общоруски господар свидетелства за формирането на нов институт на върховната власт и образуването на единна Руска държава под формата на наследствена феодална монархия.

Същността на извършваните се в сферата на върховната власт изменения се изразява в измененията на самия характер на властта — великият княз се

²²⁰ ПСРЛ, т. 25, 194—195.

²²¹ ПСРЛ, т. 25, с. 291, 310, 323, 324.

²²² ПСРЛ, т. 25, с. 282, 287.

²²³ ПСРЛ, т. 25, 220—221.

²²⁴ Назаров, В. Д. Конец золотоордынского ига. ВИ, 1980, № 10, 104—120; Каргалов, В. В. Конец ордынского ига. М., 1980, 123—134.

отделя рязко от всички уделни господари и се издига на недосегаема висота над тях. Тази метаморфоза в рамките на средновековния мироглед не могла да бъде изтълкувана като нововъведение. Тя трябвало да бъде представена като завръщане към „старините“, като възстановяване, придобиване на права, принадлежали на прадедите на великите московски князе и временно „загубени“ от тях. Това от своя страна обективно изгласквало на преден план въпроса за изворите на великокняжеската власт на потомците на Иван Калита.

Московският свод от 1479 г. давал отговор на този въпрос със своята композиционна структура и основна сюжетна линия. Историята на Русия се изобразявала в него като органична, непрекъсната линия от смени на нейните държавнополитически центрове Киев, Владимир и Москва, логично представлявайки самите московски господари като продължители на киевските и владимирските князе и техни достойни наследници. Тази сюжетна линия минава през целия текст на свода и се проследява в последователността, характера и интерпретацията на конкретните събития и по пътя на използване на особени киноварни заглавия, спиращи вниманието на читателя върху ключови моменти от историята на „прехода“ на великото княжение от Киев във Владимир, а след това в Москва.

Наличието на еднакви киноварни заглавия в Уваровския препис от края на XV в. и Ермитажния препис от XVIII в. на свода от 1479 г. ни позволява да предположим, че са се съдържали и в оригинала. Някои от тези заглавия се срещат още в свода от 1448 г.²²⁵, но в пълен състав те се появяват едва тук. Част от киноварните заглавия се отнасят към киевския период от руската история — подчертани са началото на управлението на Всеволод Ярославич (1078), Святополк Изяславич (1093), Владимир Мономах (1113)²²⁶. Специално е отделен текстът за началото на Владимирското княжество. Под годината 6676 (1168) е отбелязано: „В се же лето наста княжение Владимирское князем Андреем Юрьевичем.“²²⁷ Особеният смисъл, вложен от съставителите на свода от 1479 г. в това заглавие, се подчертава и от обстоятелството, че в свода от 1448 г. заглавието е много по-кратко²²⁸. Към същата сюжетна линия трябва да отнесем и предишното заглавие в свода от 1479 г., поместено под 6666 (1158) г.: „О церкви пречистыя Богородицы иже во Владимири“, с което започва разказа за изключително важното за град Владимир събитие, полагането на основите на бъдещия катедрален храм Успение Богородично²²⁹.

Отделянето със специални киноварни заглавия на текстове, имащи най-голямо идейно значение, има двойка цел²³⁰. Помествайки ги в летописа, съставителите на свода са разчитали не толкова на това, че ще спрат вниманието на читателя при последователното четене на текста, но че тези заглавия могат да бъдат използвани като опорни пунктове, с помощта на които заинтересованият читател можел бързо да намери необходимите аргументи.

Съставителите на свода се стремели да подчертаят значителния авторитет на владимирските велики князе и отделили особено внимание на личността на Всеволод III, с името на когото се свързвал периодът на най-висш разцвет на Владимирското княжество. Тях ги привличал несъмненият

²²⁵ Лурье, Я. С. К изучению летописного жанра . . . — ТОДРЛ. Л., 1973, т. 27, с. 87.

²²⁶ ПСРЛ, т. 25, с. 12, 15, 27.

²²⁷ ПСРЛ, т. 25, с. 81; Вж. Черепнин, Л. В. Цит. съч., с. 15; Кучкин, В. А. Повести . . . , с. 96.

²²⁸ ПСРЛ, т. 5, с. 163.

²²⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 63.

²³⁰ За ролята на киноварните заглавия в летописите вж. Кузьмин, А. Г. Заголовки и киноварные заметки на полях рукописи Симеоновской летописи. — Вестник МГУ, история, 1961, № 5, 70—79.

авторитет на Всеволод сред другите велики и уделни князе в Русия в края на XII — началото на XIII в.: „Всеволод же седе в Киеве на столе отца своего, прием власть всю Русскую один.“²³¹ Отчетливо се прокарва мисълта за наследствената приемственост на Владимирското княжество от Киевското. Подчертавайки авторитета на Всеволод III, авторите на свода постоянно употребяват великокняжески титул, въпреки че в предишните летописни паметници — сводовете от 1408 и 1448 г., владимирският княз не винаги се титулува „велик“²³².

Тезата за приемствеността на московската династия от предишните „руски господари“ придобива завършена форма в разказите на московските летописци от 70-те години на XV в. за новгородския поход през 1471 г. и присъединяването на Новгород. Тук от устата на Иван III звучат думите, че великият московски княз води своя род от князете „Владимирских и Новгорода Великого и всея Руси“ и всички „преже бывших великих князей“²³³. Разгърнатото „родословие“ на Иван III в свода от 1479 г. е приписано от летописците на новгородските жители, които го извеждат от Рюрик и Владимир Святой²³⁴. А накрая самият московски „государ“ още повече „уточнява“ своя произход от „дед и прадед наших, от великого князя Владимира, крестившего землю Русскую, от правнука Рюрикова, первого великого князя . . . И от того Рюрика даже и до сего дне . . . един род тех великих князей, преже киевских, до великого князя Дмитрия Юрьевича Всеволода Владимирского. А от того великого князя даже и до мене род их . . .“²³⁵. Своят непосредствен произход от киевските князе Иван III подчертава и в тържествения молебен, отслужен в новгородския храм „Св. София“ по време на „мирния поход“ 1475 г.²³⁶

Като цяло схемата Киев — Владимир — Москва съответствувала на разпространената през средните векове тричленна схема за „пренасяне на империята“ (*translatio imperii*) и била нейна интерпретация на руска почва. Тази идея се допълва и от представата, че третият център ще съществува до края на света. Характерен е един пример в свода от 1479 г., осъждащ измяната на новгородци, които „от Володимера даже и до сего дне род знали един и правилися всем великим князем о всем, преже Киевским, потом же Володимерским, а се уже на последних летех все свое изгубити хотят, от христианства к латынству отступающе . . .“²³⁷. Както е известно, по разпространеното в православния свят пророчество краят на света трябвало да настъпи след изтичане на седемхилядната година от сътворението на света, т. е. в 1492 г. За московските идеолози през 70-те години на XV в. именно Москва представлявала третият център, който щял да съществува „вечно“, т. е. до края на човешката история и началото на „Божие царство“²³⁸. Тук се прокарва особена идея: съдбата на хората, градовете, държавите в „Божие царство“ се предопределяла от съблюдаването на истинната вяра и благочестие, основен елемент в които била покорността пред властта на московския велик княз, последният от земните господари в Русия. Тази мисъл се съдържа и в поместеното в свода от 1479 г. житие на Стефан Пермски:

²³¹ ПСРЛ, т. 25, с. 12.

²³² Пак там, с. 88, 90, 91 и сл.; Сrv. със Соф. I и Тр. под 6685, 6689, 6690, 6691 г.; Лимонов, Ю. А. Северо-восточный источник . . . , 11—12.

²³³ ПСРЛ, т. 25, с. 284.

²³⁴ Пак там.

²³⁵ Пак там, с. 285.

²³⁶ Пак там, с. 305.

²³⁷ Пак там, с. 286.

²³⁸ РИБ, т. 6, СПб., 1908, № 118; Вж. Коваленский, М. Н. Московская политическая литература XVI века. СПб., 1914, 46—47.

„Нъне же в *последнее время седмья тысящи* на остатъчном месте благочестие просия и благоразумие явися и вера Христова процвете.“²³⁹

Следователно тезата за „земната“ приемственост на московските велики князе от киевските и владимирските се подкрепяла в съответствие със средновековния мироглед и сакралните представи от „богоизбраността“ на Москва като „вечен“ общоруски център. Не е трудно да се забележи сходството на тази представа с развитата по-късно теория за „Москва — Трети Рим“. Но сходството на този етап е по-скоро външно, свързано с традицията за тричленна приемственост на центровете на властта, разпространена в християнския свят.

По-горе отбелязахме, че в общи черти задачата да бъдат доказани законните права на московските князе върху векикокняжеския престол била изпълнена от летописанието в Москва още в края на XIV — първата половина на XV в. „Най-неудобните“ моменти били по подходящ начин редактирани и влезли и в свода от 1479 г. Например изпуснато е намиращото се в свода от 1448 г. известие, че московският княз Юрий Данилович бил васал („сыновец“) на тверския велик княз Михаил Ярославич²⁴⁰.

Пример за много фина редакция можем да наблюдаваме и в едно от съобщенията за феодалната война между Василий II и Дмитрий Шемяка, поместено под 6956 (1448) г. В текста на сводовете от 1472 и 1477 г. се съобщава, че Дмитрий се заклел „не хотети ему ни коего лиха князю великому и его детем и всему великому княжению и отчине его“²⁴¹. Сводът от 1479 г. изпуска съюзът „и“ и с това съсредоточава вниманието върху наследствения характер на великокняжеската власт на Василий II. В сравнение със свода от 1472 г. в свода от 1477 г. била добавена забележка, че през 1446 г. ханът „пожаловал“ Василий II, пускайки го да се завърне в „его вотчину на великое княжение“²⁴².

Последният пример е свързан и с проблема за мястото, което заемала в теорията за произхода на властта на московските велики князе тяхната инвеститура от татарските ханове. По-горе вече отбелязахме, че в московските летописи от края на 70-те години на XV в. отчетливо се проследява тенденцията да се представи получаването на ярлък само като „обичай“, който закрепвал вече съществуващото положение, наследствено „по отечеству и по дедству“, поне за XV в. Въпреки че съставителите на свода от 1479 г. последователно изпускали факти, особено ярко рисуващи зависимостта от татарските ханове²⁴³, но не могли съвсем да ги игнорират и изключат от текста, тъй като татарската власт продължавала да съществува, макар и в много отношения съвсем формално.

И накрая още един аспект на проблема, на който е необходимо да се спрем и който е свързан с представата за „богопоставлеността“ на властта с нейния божествен произход²⁴⁴. Трябва да кажем, че този аспект в свода е сравнително слабо застъпен и изразен. С изключение на обичайните трафарентни за християнската доктрина формулировки за богопоставлеността на светската власт, тази страна от произхода на властта особено не се подчертава. Само в повестта „О Сидоре митрополите“, представляваща самостоятелен паметник, се срещат редица епитети, но като цяло в свода от 1479 г. съществува тенденция да се изпускат сентенции и епитети с църковно

²³⁹ ПСРЛ, т. 25, 226—227.

²⁴⁰ ПСРЛ, т. 5, с. 207; т. 25, с. 161; Вж. Кучкин, В. А. Повести..., с. 95.

²⁴¹ ПСРЛ, т. 27, с. 114; т. 28, с. 277; т. 25, с. 269.

²⁴² ПСРЛ, т. 28, с. 272; т. 25, с. 263.

²⁴³ Насонов, А. Н. История..., с. 297.

²⁴⁴ Хорошкевич, А. Л. История государственности..., 114—115.

и религиозно-назидателен характер²⁴⁵. Предполагаме, че това обстоятелство в известна степен е свързано с конкретната ситуация в отношенията между великокняжеския престол и митрополията през този период. По-долу подробно ще се спрем на други моменти, свидетелстващи за това. Като цяло сводът от 1479 г. изхожда от представата за „земния“, наследствен произход на властта на московските господари.

Наред с разработване на теорията за приемствеността на властта на московските велики князе от властта на владетелите на древните политически центрове в Русия сводът от 1479 г. последователно прокарва и обосновава възгледа за вотчинния характер на тази власт. Изграждащата се в хода на образуване на единната Руска държава нова структура на държавнополитически отношения определяла за самостоятелните по-рано феодални уделни владетели положението на обикновени поданици на върховния сюзерен — московския господар. Това също изисквало особено обосноваване, подкрепено с исторически аналогии, т. е. „възстановяване“ на порядките, които сякаш са съществували в миналото. В качеството на такава аналогия бил взет феодалният принцип за неограничените права на владетеля на една вотчина по отношение на неговите поданици. Такава представа за характера и обема на вотчинната власт е зафиксирана в редица паметници. Ние ще се ограничим, обръщайки се само към някои от тях, отнасящи се към XIV—XV в. В посланието на тверския монах Акиндин до тверския княз Михаил Ярославич (1304—1318) се подчертава: „Царь еси, господине княже, в своей земли.“²⁴⁶ Аналогична мисъл изказва митрополит Киприан в послание до псковските жители през 1395 г.: „Волен всякий царь в своем царстве или князь в своем княженьи“²⁴⁷. Това декларира и тверският княз Борис Александрович в една от своите грамоти: „Яз, князь велики волен, кого жалую, кого казню.“²⁴⁸ Конкретно определение се среща в Псковските летописи: „Бог волен да государь в своей вотчине“²⁴⁹. Представата за цялата руска земя като вотчина на великия княз намира отражение върху положението на бившите уделни „господари“. Разбира се, 70-те години се отнасят към началния период на изграждане на новия правов ред, но московските летописи още през този период прокарват и обосновават тази идея. Именно чрез вотчинното право сводът от 1479 г. обосновава правото на „свобода на действие“ на Иван III в Новгород: „жалуем вас и бороним от вселе, а и казнити волны же есмя“²⁵⁰. В тази светлина са описани и отношенията с Псков, вечето на който град официално използва в сношенията си с московския велик княз титлата „царь“²⁵¹.

Като отношения между вотчинен „государь“ и негови поданици е представено и положението на уделните князе: по твърдение на своделите от 70-те години можайският княз Иван Андреевич признавал правото на Василий II да го осъди на смърт и да го помилюва: „Господине государь, где ни буду, а везде есмь твой человек“²⁵². В светлината на пълна свобода на действие на великия княз сводът от 1479 г. рисува пленяването на серпуховския княз Василий Ярославич и последвалата екзекуция на неговите приближени, извършена от Василий II малко преди неговата смърт²⁵³. Подчиняването на

²⁴⁵ Лурье, Я. С. Общерусские . . . , с. 160; Насонов, А. Н. История . . . , 293—294.

²⁴⁶ РИБ, т. 6, № 16, с. 147.

²⁴⁷ Акты исторические, т. 1, № 10, с. 18.

²⁴⁸ ДДГ, № 23, с. 62.

²⁴⁹ Псковские летописи, т. 2, с. 296.

²⁵⁰ ПСРЛ, т. 25, с. 285.

²⁵¹ ПСРЛ, т. 25, с. 302, 301.

²⁵² ПСРЛ, т. 27, с. 105; т. 25, с. 251; срв. т. 25, с. 265.

²⁵³ ПСРЛ, т. 25, 287—288.

уделните князе на властта на великия княз получило отражение и в промяната на формуляра на договорните грамоти, където по отношение на великия княз уделните князе все по-често употребявали титула „государь“²⁵⁴.

Въвеждането на нова титулатура имало дълбок, социално-политически смисъл. Както се вижда от хода на спора между Иван III и новгородските жители за титлите „государь“ и „господин“²⁵⁵, употребата на титула „государь“ давала право на сбор от вотчинни права, като цяло наричани от свода „государство“. Показателни в това отношение са думите, произнесени от Иван III: „... Мы великие князи, хотим государства своего как есмы на Москве, так хотим быти на отчине своей Великом Новгороде.“²⁵⁶ Семантиката на термина „государь“ е свързана с вотчинното право. Параграф 30 от „Правосудия митрополичьего“ — края на XIV — началото на XV в., го употребява именно в смисъл на „вотчинник“: „Аще ли убьет государь челядина полного, несть ему душегубства, но вина ему естъ от Бога.“²⁵⁷ Следователно особеното внимание на свода от 1479 г. към обосноваване на титула „государь“ и неговия социален смисъл се определяло от насящните задачи при разработване на официалната идеология.

Трябва да отбележим, че летописанието от 70-те години на XV в. отразява и процеса на кристализация на официалната политическа терминология от изписването на титлите „осподарь“ и „господарь“ в свода от 1472 г., „господарь“ — в свода от 1477 г., летописанието през 1479 г. преминава към унификация на терминологията и изписване на „государь“²⁵⁸ — термин, влязъл и в официалната титулатура. Очевидно тази промяна е свързана с особеностите на московското произношение, което оказало сериозно влияние върху формирането на литературния език²⁵⁹.

Важен момент в разработване на официалната терминология била употребата в свода от 1479 г. на думата „государство“ в значение на „власт на господаря“ и „територия, върху която се разпространява властта на господаря“²⁶⁰. Тъй като под „государство“ се разбирали всички руски земи, от това произтичало и подчиняването на всички феодални владетели в Русия на върховната власт на великия московски княз. Тази мисъл е подчертана и в заключителната част на свода от 1479 г., повествуваща за завръщането на Иван III от последния поход срещу Новгород: „Прииде князь великий во отчину свою славный град Москву, победив супостаты своя, казнив противившихся ему и не хотяще повинутся ему приведе в свою волю и много корысть и славу приобрете.“²⁶¹

Интересно е съпоставянето на тези данни със сведенията на съвременника на описваните събития Афанасий Никитин в неговото „Хождение за три моря“. Сблъсквайки се в Индия с феодалната йерархия, той я оценява (изхождайки от своите собствени представи, които в известна степен

²⁵⁴ ДДГ, № 80, с. 301, 305, 308; Соловьев, С. М. История России с древнейших времен. № 3, т. 5—6. М., 1960, с. 47; Черепнин, Л. В. Феодалные архивы, т. 1, 175—179.

²⁵⁵ ПСРЛ, т. 25, с. 309 и сл.

²⁵⁶ ПСРЛ, т. 25, 316—317.

²⁵⁷ СЭИ, т. 3. М.—Л., 1964, № 8, с. 24; Вж. Черепнин, Л. В. Образование..., с. 254.

²⁵⁸ Срв. ПСРЛ, т. 27, с. 134, 135, 130, 131, 127, 105; т. 28, с. 100, 290, 291, 292, 288; т. 25, с. 290, 291, 282, 285, 286, 251; Хорошкевич, А. Л. Из истории великокняжеской титулатуры в конце XIV — конце XV вв. — В: Русское централизованное государство: Образование и эволюция. М., 1980, 26—30.

²⁵⁹ Булахов, М. Г. Московский летописный свод конца XV в. как памятник русского литературного языка. — В: Начальный этап формирования русского национального языка. Л., 1961, 48—62.

²⁶⁰ ПСРЛ, т. 25, с. 281, 299.

²⁶¹ ПСРЛ, т. 25, с. 292.

отразяват общото развитие на политическата мисъл в Русия) като „холопство“ на отделните владетели по отношение на върховния господар²⁶².

Точно определяйки правовото положение на уделните владетели в духа на формиращата се идеология, сводът от 1479 г. подчертава, че такова „государство“ е обичайно и дори желано и за другите слоеве на обществото. Освен описаните по-горе новгородски сюжети можем да приведем и други моменти, които водят своето начало от московското летописание от 70-те години на XV в. Например по време на феодалната война между Василий II и Дмитрий Шемяка по разказа на московските летописци великия княз го поддържали „вси князи и бояре и воеводы и дети боярские и дворяне“²⁶³ и „вси бо людие . . . хотяще деликого князя Василья на своем государстве видети“²⁶⁴.

Следователно използването и обосноваването на термина „государь“ в московското летописание през 70-те години е свързано с „вотчинното“ право на московските велики князе над руските земи. Заедно с това още през този ранен етап на развитие на официалната идеология в свода от 1479 г. се прокарва мисълта за достойното място на московския господар в средновековното „семейство“ на владетелите, за ролята и положението на московските велики князе на международната арена²⁶⁵.

В светлината на обосноваване на суверенното и равноправно положение на московските князе сред европейските владетели важно значение има включването в свода от 1479 г. на повестта да митрополит Сидор, изключително тенденциозно представяща отношението на Василий II към Флорентинската уния от 1439 г. Това произведение не носи летописен характер и е създадено въз основа на известното „Сказание“ на Симеон Суздалски²⁶⁶. Смятаме, че и в идейно отношение „Повесть о Сидоре митрополите“ не отговоря напълно на идейните тенденции на свода от 1479 г. Прави впечатление честата употреба на нетрадиционна политическа терминология и титулатура. Василий II се титулува: „великодержавным государем всея Руси“, „великим царем“, „царем всея Руси“²⁶⁷. В същото време авторът на повестта се опитва да оправдае неупотребата от страна на Василий II от първо лице на царски титул. От устата на византийския император Йоан VIII звучат думите, че в Русия „есть государь великий, брат мой Василий Васильевич, ему же восточные царие прислыхают и велиции князи с землями служат ему, то смирения ради благочестия и величеством разума благоверия не зовется царем, но князем великим Рускым“²⁶⁸. Царският титул се употребява по думите на автора на повестта в писмо до великия княз и от папа Евгений²⁶⁹. Но тук приписването на папата използване на царския титул има в повестта по-друг смисъл, отколкото подчертаване на независимото политическо положение на московския велик княз. Царският титул се свързва с укрепване и защита на православната вяра, т. е. с неговото положение на глава на „истинного христианства“, „большее православие и вышее христианство Белые Руси“²⁷⁰.

²⁶² Хождение за три моря Афанасия. . . , с. 12; Черепин, Л. В. Образование. . . , с. 432.

²⁶³ ПСРЛ, т. 23, с. 147.

²⁶⁴ ПСРЛ, т. 28, с. 274; т. 25, с. 266.

²⁶⁵ Дьолгер, Ф. Средновековното „Семейство на владетелите и народите“ и българският владетел. — Сп. БАН, 1943, 184—185.

²⁶⁶ Лурье, Я. С. Идеологическая борьба . . . , с. 370.

²⁶⁷ ПСРЛ, т. 25, с. 253, 254, 260.

²⁶⁸ ПСРЛ, т. 25, с. 254.

²⁶⁹ Пак там, с. 259.

²⁷⁰ Пак там, с. 254.

Както ще видим по-долу, това имало по-скоро вътрешно политическо, отколкото международно значение.

С темата за укрепване на международния авторитет е свързана веригата от известия за сватосването и брака на Иван III със София Палеолог. Вече отбелязахме, че още първото от тези известия е силно тенденциозно и представя брака като инициатива на Рим. В свода от 1472 г. това е подчертано със специално заглавие „О сватовстве за великого князя Ивана Васильевича“. Посочва се знатният произход на София „от царства Константина града“ и се подчертава, че тя е отхвърлила предложенията на френския крал и миланския херцог²⁷¹. В друго известие под заглавието „Свадьба великого князя Ивана Васильевича“ отново се отбелязва, че София е дъщеря на Тома, „деспота Аморийского, а сын той Фома царя Мануила Цареградского, брат же царя Ивана Калояна и Дмитрия и Константина“²⁷². Голямото значение на този брак за повишаване на международния авторитет на Иван III сводът подчертава със запазването от страна на София на царския титул и след сватбата²⁷³. Впрочем това отговаряло и на реалното положение. Запазило се е шито покривало от 90-те години на XV в., подарено от София Палеолог на Троицко-Сергиевския манастир с извезан надпис „царевна царегородска“²⁷⁴.

Що се отнася до получаването на някакви наследствени права от страна на Иван III върху византийската корона и царския титул като резултат от този брак, то в свода от 1479 г. не се забелязват подобни тенденции. За авторите на свода е важна знатността на рода на София. Често нейният баща, морейският деспот, е титулуван „цар“ и оттук се извежда царската титла на София²⁷⁵. Във всеки случай в свода от 1479 г. ние не срещнахме намек за получаване от страна на Иван III на царски титул. Бракът с дъщерята на морейския деспот от императорски род бил възприет от съвременниците като свидетелство за суверенността на московския владетел и неговия международен авторитет.

Следователно в Московския свод от 1479 г. е намерил отражение значителен комплекс от представи за вотчинния характер на властта на московските князе над руските земи, за присъщата на вотчинното право огромна по обем власт, за пълна свобода на великия княз от външна зависимост. Заедно с това ограничеността и консерватизмът, присъщи на средновековната политическа мисъл, все още не позволявали на московските летописци да излязат от рамките на представите за вотчинното „государство“, в частност да развият идеята за царския титул като най-пълнен и точен израз на характера на властта на московските велики князе. Отделните употреби на царската титла са свързани или с включените в свода извънлетописни паметници като „Повесть о Сидоре митрополите“, или с дипломатическата практика (както в случая с Псков) и все още не са получили конкретно обосноваване.

Изключително сложен и важен за изследване е въпросът за тенденциите на свода при отразяване на отношенията между великокняжеската власт и митрополията. Както е известно, именно по време на създаване на свода тези отношения силно се изострят, стигайки до открит конфликт между Иван III и

²⁷¹ ПСРЛ, т. 25, с. 281; т. 27, с. 126; т. 28, с. 287.

²⁷² ПСРЛ, т. 25, с. 299.

²⁷³ ПСРЛ, т. 25, с. 301.

²⁷⁴ Николаева, Т. В. Произведения русского прикладного искусства с надписами XV — первой четверти XVI в. САИ. М., 1971, 65—66; Щепкина, М. В. Изображения русских исторических лиц в шитье XV в. М., 1954, с. 9.

²⁷⁵ ПСРЛ, т. 25, с. 292, 293.

митрополит Геронтий²⁷⁶. Ние смятаме, че това обстоятелство е предизвикало известна редакция на съставения вече свод, която е нарушила характерната за московските летописи тенденция на туширане и прикриване на конфликтите между светската и духовната власт.

Самият разказ за конфликта между Иван III и Геронтий заради Кирило-Белозерския манастир не е попаднал в свода от 1479 г., но влиянието на тези събития върху окончателната редакция на свода се чувствава. По сведения на по-късните летописни паметници Иван III не само влязъл в ролята на арбитър в спора между митрополита и ростовския архиепископ Васиан, но и действувал като представител на власт, стояща по-горе от митрополитската: „Князь же великий послав к митрополиту, митрополит же не послуша его. Князь же великий . . . повеле собору быти всем епископом и архимандритом на Москве и дасть суд архиепископу на митрополита. И много взысканию бывшу, митрополит же убося соборного суда и умоли великого князя“²⁷⁷. Претърпял поражение, митрополит Геронтий не отстъпил своите позиции. От своя страна Иван III готвел решителен удар. Скоро той се опитал да обвини Геронтий в ерес, представяйки процедурата за освещаване на Успенския събор, извършена от него, като нарушение на каноничните правила²⁷⁸. Очевидно за това са били осведомени и редакторите, и съставителите на свода. В текста са включени редица моменти, илюстриращи аналогични конфликти между светската и духовната власт, свързани със свалянето на църковни йерарси. Ние открихме няколко такива места. Под годината 6677 (1169) в свода се съобщава, че черниговският княз Святослав Ольгович, възмутен от неканоничните действия на епископ Антоний, който наложил допълнителни пости, се обърнал към него с думите „аще ми о сем еще ръчещи то вывергу тебя из епископы“, което скоро и направил²⁷⁹. Тези думи отсъствуват не само в сводовете от 1408 и 1472 г., но и в техния възможен извор — Лаврентиевският летопис²⁸⁰.

По различен начин от Троицкия летопис и свода от 1472 г. са изложени събитията, свързани с опита на Андрей Боголюбски да ръкоположи за суздальски епископ своето протеже Федор (Федорец). Ако в свода от 1408 г. се казва, че Андрей е изпратил Федор в Киев „о нем добромыслящу и добра ему хотящу“, по версията на свода от 1479 г. той сам се е разправил с неканонично поставения йерарх „оковавши его и посла в Киев“²⁸¹.

В същата светлина в свода от 1479 г. е направено и изключително характерно допълнение към разказа за събитията през 1382 г. Ако в свода от 1472 г. просто се отбелязва, че по време на нашествието на Тохтамъш Киприан се е намирал в Твер²⁸², тук четем, че поради бягството му от обсадена Москва той е бил изгонен от Дмитрий Донски: „разгнева бо ся на него великий князь Дмитрий . . . яко не седел в осаде на Москве“²⁸³.

Тази линия в свода е продължена в разказа за пътуването на митрополит Исидор до Флоренция, в който се повтаря няколко пъти, че митрополитът отишъл на църковния събор въпреки забраната на Василий II²⁸⁴. Посочените

²⁷⁶ Лурье, Я. С. Борьба великокняжеской власти, с. 221; Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы . . . , 183—184.

²⁷⁷ ПСРЛ, т. 6, 221—222.

²⁷⁸ Лурье, Я. С. Борьба . . . , с. 221; Соловьев, С. М. История . . . , № 3, с. 183, 184.

²⁷⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 79.

²⁸⁰ ПСРЛ, т. 1, с. 354; Троицкая летопись, с. 245.

²⁸¹ ПСРЛ, т. 1, с. 355; Троицкая летопись, с. 245; т. 25, с. 80.

²⁸² ПСРЛ, т. 27, с. 80.

²⁸³ ПСРЛ, т. 25, с. 210; Вж. Прохоров, Г. М. Повесть . . . , с. 137.

²⁸⁴ Вж. Тихомиров, М. Н. Греки из Морей в средневековой России. — Средние века, т. 25. М., 1964, с. 170.

сведения още повече засилват впечатлението, че върховен съдия в църковните дела в Русия фактически се явявал великият княз.

Трябва да подчертаем, че спирайки вниманието върху тези факти и събития, Московското летописание отразило нарастващото влияние на великия княз в църковните дела през 60-те — началото на 70-те години на XV в. Така в свода от 1472 г. е поместена два пъти формулата за избор на митрополит, в която ролите са разпределени по следния начин: „кого въскошет Господь Бог и пречистаа мати его . . . и господин нашъ князь великы . . . и братъа наша епископи Русстии . . .“²⁸⁵, т. е. второто място след „божествените сили“ е отредено на великия княз. Още по-характерни са примерите, рисуващи нарастващата роля на великия княз в църковните дела, включени в заключителната част на свода от 1479 г. Строителството на Успенския събор било започнато „с хотением и многим желанием“ на митрополит Филип и с „благоволением и повелением“ на Иван III²⁸⁶. Дори в такъв изключително църковен въпрос като пренасянето на мощите на митрополит Петър по думите на московските летописци „начат глаголати к великому князю, что бы выняти мощи святителя и по превъзвыше положить . . .“, но Иван III предал делото на църковния събор²⁸⁷. Това свидетелствува, че ранният Московски свод от началото на 70-те години, изхождайки от реално създаващото се положение в отношенията между великокняжеската власт и църквата, се придържал към тезата за приоритет на светската власт. Кризисната ситуация в края на 70-те години на XV в. изисквала по-убедителни аргументи в полза на светската власт и те били извлечени от историческото минало на Русия.

Можем да предположим, че с тенденцията на свода от 1479 г. да подчертава авторитета на великия княз в църковните дела е тясно свързана и още една основна идея в свода — представата за московските владетели като защитници и пазители на истинното православие. Именно великият княз Василий II е представен в заключителната част на „Повесть о Сидоре“ като разобличител на „ереста“ на Исидор и като пряк инициатор на неговото изгонване от митрополията: „И скоро повеле с митрополитского стола совреши его яко безумиа прелестника и отступника веры“²⁸⁸, като избавител на руската църква от ереста: „От такового же злохытривого врага соблюде господь Бог . . . святую си церковь . . . обличением Богом вразумляемого великодържавнаго Василия Васильевича в благочестии цветущаго царя всея Руси“²⁸⁹. В по-ранното съобщение на свода от 1472 г. Исидор е изобличен и изгонен от църковен събор на руските епископи, което не съответствувало на историческата истина²⁹⁰. Включването в текста на свода от 1479 г. на „Повесть о Сидоре“, издигаща на преден план в борбата с митрополита-еретик фигурата на Василий II, напълно отговаряло на належащите потребности на времето. Иван III се опитвал в борбата с Геронтий да използва именно лозунга за „чистота на православието“, обвинявайки митрополита в неканонични действия по време на изключително важния обред — освещаването на Успенския събор.

Всичко, което изложихме дотук, е ярко доказателство в полза на факта, че сводът от 1479 г. бил съставен във великокняжеско обкръжение в момент

²⁸⁵ ПСРЛ, т. 25, с. 277, 301.

²⁸⁶ ПСРЛ, т. 25, с. 293.

²⁸⁷ ПСРЛ, т. 25, с. 295.

²⁸⁸ ПСРЛ, т. 25, с. 259.

²⁸⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 260.

²⁹⁰ Сахаров, А. М. Церковь и образование . . . , с. 53.

на остър конфликт между великия княз и митрополит Геронтий. Ето защо тезата на А. Сахаров за „митрополитския“ характер на свода ни се струва неправилна. Най-сериозният негов аргумент е присъствието на известното поучение „что гшешно уповать на княжескую милость“²⁹¹ в текста на „Повесть о Митие“. Но, както показва още А. Насонов, тези думи принадлежат на един от изворите на свода от 1479 г. — общоруският митрополитски свод от 1448 г., а не представляват плод на дейността на редакторите на свода от 1479 г. Към аналогично заключение в своите изследвания е достигнал и Г. Прохоров²⁹².

Трудно е да съдим, съзнателно ли е присъствието на текста за „упованието“ или носи случаен характер, но като цяло само това известие не може да бъде доказателство за митрополитския характер на летописа. Композицията на паметника, неговият състав, редакционните поправки, интерпретацията на по-ранните събития — всичко това показва, че пред нас е цялостен паметник на официалната идеология, най-тясно свързан с великокняжеското обкръжение и преди всичко с великокняжеската канцелария.

* * *

И така московското летописание през 70-те години на XV в. изиграло значителна роля в изграждане на идеологията и в политическата практика на московските велики князе. Тази роля се определяла от традиционното значение на летописите като политически документи, последователно прокарващи идейните тенденции на определени социални кръгове, по чиято поръчка се създавали. През втората половина на XV в. политическата активност на летописите се засилва. Измененията в социално-политическата обстановка в Русия, свързани с формирането на единната Руска държава, изисквали последователно и точно обосноваване. Наред с това самият характер на средновековната политическа мисъл, нейният обрънат към миналото поглед предопределяли голямата роля на летописанието в процеса на създаване и разпространяване на официалната идеология.

Московските летописи от 70-те години на XV в. представляват ярки и целенасочени в идейно-политическо отношение паметници. Тяхното създаване се санкционирало от великокняжеската канцелария. Венец на тази дейност станал Московският свод от 1479 г., най-единният в идейно и композиционно отношение паметник на официалното московско летописание. Тук в достатъчно ясна форма са изразени и подкрепени с исторически прецеденти и паралели основните принципи на официалната идеология на върховната власт, а именно, нейната изконност и приемственост от древноруските политически центрове, нейният вътрешен и външен суверенитет и вотчинно пълновластие. Основавайки се на действителни и мними исторически примери, летописните сводове разработват отделни страни от идеологията, често „създавайки“ недостигащите за аргументацията факти или премълчавайки събития, привеждането на които би попречило да бъде последователно прокарана определена политическа тенденция. В известна степен изпреварвайки реалния процес на изграждане на Руската централизирана държава, летописанието и разработваната от него идеология на самодържавната власт подготвяли идейната почва за бъдещите политически акции на великокняжеската власт.

²⁹¹ Сахаров, А. М. Цит. съч., с. 58; ПСРЛ, т. 25, с. 198.

²⁹² Насонов, А. Н. История . . . , с. 271; Прохоров, Г. М. Повесть о Митяе, с. 137.

Тази характерна особеност на свода от 1479 г. го превръща в централно звено в официалната летописна дейност през втората половина на XV в. и в основа за създаване на бъдещи летописни сводове. Пълната и относителната завършеност на отразените в свода елементи на формиращата се идеология според нас били свързани със слабото развитие на политическата литература. Явявайки се практически единствен „орган на московската публицистика“ от този период, официалните летописни сводове давали разгърната, аргументирана и пълна схема на представата за основните функции, характер и произход на великокняжеската власт. Тази роля на московските летописни сводове е характерна до началото на 90-те години на XV в., след което „творческото начало“ преминава на втори план, отстъпвайки място на специално създаваните и предназначени за тази цел идейно-политически паметници.

МОСКОВСКОЕ ЛЕТОПИСАНИЕ 70-Х ГОДОВ XV ВЕКА И ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕОЛОГИИ САМОДЕРЖАВИЯ

Искра Илиева

(Резюме)

История общественной мысли и идеологической борьбы в эпоху формирования и укрепления Российского централизованного государства давно привлекает к себе внимание исследователей русского средневековья. Особенно возрос интерес историков в последнее время. Сейчас усилия ученых сосредоточены, в первую очередь, на исследовании развития демократических, гуманистических, антифеодальных по своей сущности идей. Гораздо менее внимания уделяется изучению официальной феодальной идеологии. Между тем, разработка проблем формирования идеологии московского самодержавия является чрезвычайно актуальной в научном отношении. Уже во второй половине XV в. первые идеологи и апологеты формирующегося русского самодержавия создали основы официальной государственной доктрины, разработали комплекс идей и представлений, на базе которого создавалась идеология самодержавной монархии. Позднейшие реакционные „теории“ об исконности самодержавия на Руси, об исключительности исторического пути Российского государства, о неразрывной связи самодержавия с „истинным православием“ уходят своими корнями в эпоху завершения объединительного процесса, борьбы за форму правления единого государства, за утверждение „самодержавства“ московских государей.

В настоящее время не представляется возможным констатировать, что проблемы формирования официальной идеологии единого Российского государства принадлежат к числу разработанных в науке. Наиболее спорными аспектами являются источники официальной идеологии, факторы ее формирования, ее отражение в различных памятниках. Нельзя считать выясненным и вопрос об идеологах московского самодержавия, к которым различные исследователи относят то „церковь вообще“, то представителей различных группировок феодальной знати, то московских еретиков конца XV в., то церковных деятелей и публицистов, то великокняжеских дьяков.

Определяя официальную идеологию самодержавия как комплекс представлений о характере, происхождении, объеме и функциях верховной власти,

выдвигаемый или санкционируемый самой этой властью, мы сознательно ограничиваем круг привлекаемых источников документами и материалами, непосредственно исходящими из официальных кругов или прямо санкционированных ими. Среди памятников, в которых нашла отражение официальная идеология, московские летописные своды занимают особое место. Во-первых, наличие официальных летописных сводов, время и обстоятельства создания которых в большинстве случаев можно установить, дает редкую возможность проследить сам процесс создания идеологии московского самодержавия, выделить его основные этапы. Во-вторых, имея в наличии летописи различной ориентации и зная в общих чертах истинный ход исторических событий, мы можем установить, из каких идейно-политических позиций исходили московские сводчики-составители, интерпретируя, замалчивая или фальсифицируя те или иные факты или причинно-следственные связи. В-третьих, в интересующий нас период наиболее развернутые и полные характеристики происхождения, характера и объема великокняжеской власти содержатся прежде всего в летописях.

Уже сама постановка проблемы исследования определяет летописные памятники в качестве основных источников данной работы. Основу исследования составляет анализ опубликованных летописных сводов Москвы XV в. Следует специально отметить, что в большинстве случаев привлекаемые летописные своды являются гипотетическими реконструкциями реально существовавших памятников, сделанными на основе дошедших до нас более поздних списков и редакций их текстов. В этом плане мы опираемся на реконструкции, созданные советской школой летописеведения — А. Шахматовым, М. Приселковым, А. Насоновым, Я. Лурье и др. Однако гипотетичность многих летописных сводов должна обязательно учитываться при выяснении вопросов их идейно-политического содержания. Необходимо постоянно держать в центре внимания конкретную общественно-политическую ситуацию, обстоятельства и задачи создания того или иного свода.

Общие итоги исследования сводятся к следующему.

Московское летописание 70-х г. XV в. сыграло большую роль в оформлении официальной идеологии Московской Руси. Эта роль определялась традиционным значением летописи как политического документа, последовательно проводящего идейные тенденции кругов, по заказу которых он создавался. Со второй половины XV в. эта сторона политической активности летописания еще более усиливается в связи с серьезными сдвигами в социально-политической жизни Северо-Восточной Руси, требовавшими последовательного и четкого идеологического обоснования. Средневековая политическая мысль не допускала иного обоснования общественных изменений, чем „обретение“ утерянных якобы традиционных, старинных норм, что возлагало первостепенную задачу в формировании идеологии именно на летописание.

Яркая и напряженная летописная деятельность великокняжеского окружения в 70-е гг. XV в., итогом которой было создание свода 1479 г., заложила прочные основы создания официальной политической доктрины. Были выработаны, обоснованы и подкреплены многочисленными историческими прецедентами основные элементы официальной идеологии — представления о преемственности власти московских государей от древних политических центров Руси, о внутреннем и внешнем суверенитете и вотчинном полновластии. В известной мере „обгоняя“ реальный процесс становления феодальной Российской монархии, летописание и создаваемая с его помощью политическая доктрина подготавливали почву для будущих политических акций московского правительства.

Такой характер свода 1479 г. сделал его центральным звеном, основой для создания последующих летописных сводов. Относительно слабое развитие политической литературы во второй половине XV в. приводило практически к монопольному положению летописания как „органа московской публицистики“. После свода 1479 г. до конца XV в. значительных летописных памятников создано не было, составители официальных летописных сводов в основном ограничивались дополнением его новыми записями.

Отраженная в летописных сводах официальная идеология отличается стремлением к самостоятельности, чрезвычайно осторожным и разборчивым восприятием идейно-политических построений, происходивших из различных источников — церковной и светской публицистики, проникавших в Москву византийских и южнославянских памятников. В центре внимания официальной идеологии — прежде всего сама власть государя, рассматриваемая практически самостоятельно, в отрыве от остальных политических институтов. Для нее характерен известный консерватизм, стремление опереться прежде всего на „старину“, на принципы вотчинного права и прямой преемственности власти московских государей от великих князей Киева и Владимира. Но консерватизм этой идеологии не следует переоценивать. Старые вотчинные принципы полновластия приобретали новое содержание, что обуславливалось конкретной политической обстановкой, самим процессом формирования феодальной монархии.

Многочисленные социальные силы, участвовавшие в борьбе за форму правления Российского государства, в целом признавали необходимость существования сильной, авторитетной, наделенной широкими полномочиями верховной власти, однако по-разному представляли себе свое собственное положение по отношению к этой власти. Объективно формирующаяся монархическая власть выражала интересы господствующего класса в целом, но не опиралась полностью ни на одну из сословных группировок класса феодалов. Верховная власть как политический институт отчетливо проявляет присущие надстройке черты самостоятельности. Эта самостоятельность и выражается в официальной идеологии стремлением верховной власти правозгласить полный внутренний и внешний суверенитет, неограниченную полноту власти, „самодержавие“ в полном смысле слова.

В конце XV в. положение летописания изменяется. Наметившееся еще в 70-е гг. сближение летописной и канцелярской традиций приводит в первой трети XVI в. к тому, что центральное место в официальных летописных сводах занимают выдержки из государственных актов. Появление обширной политической литературы, вызванное мощным подъемом общественной борьбы в конце XV — первой трети XVI в., несколько изменяет роль летописания в формировании официальной идеологии. Здесь на первое место выходит самостоятельная официальная публицистика, первые памятники которой относятся к концу XV в. Творческое начало в официальном летописании отходит на второй план, уступая место опосредованному историческим материалом отражению разрабатываемых уже вне летописания политических идей. С утверждением в общественном сознании основных элементов официальной политической теории резвернутая аргументация тех или иных прав великокняжеской власти теряла свою актуальность. Там же, где аргументация представлялась необходимой, официальные своды часто включали тексты документов, а иногда и внелетописных публицистических произведений. Вместе с тем, активная роль официального летописания в формировании самодержавной идеологии продолжала проявляться в быстрой трактовке ими событий недавнего прошлого в тенденциозном духе и связывании этих событий со всем предшествующим ходом русской истории.

БЕЖАНСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ (1913—1915)

СТАЙКО ТРИФОНОВ

Рецензент: гл. ас. *Димитър Гоцев*

Редактор: проф. д-р *Величко Георгиев*

Стайко Трифонов. ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ В БОЛГАРИЯ (1913—1915 ГГ.)

После Первой национальной катастрофы в Болгарию хлынуло много беженцев из Македонии, Фракии, Добруджи и Малой Азии. Их вынудили покинуть родные дома жестокие преследования со стороны соседних буржуазных государств. Летом и осенью 1913 года в Болгарию прибыла основная часть из них, а остальные продолжают приезжать и в последующие годы. Число беженцев достигло приблизительно 200 000 человек. Они оказались в тяжелом положении. Правительство кредитировало средства на их пропитание и устройство. Создавались специальные комиссии, задачей которых было заселение беженцев на новоосвобожденных землях и в основном на территории Западной Фракии. В помощь пострадавшим собираются помощи благотворительными организациями в Болгарии за границей. В этот период создаются и братства беженцев, основной целью которых является борьба за возвращение на родину.

Staiiko Trifonov Ph. D. THE REFUGEE'S QUESTION IN BULGARIA (1913-1915)

After the First national disaster Bulgaria was filled with refugees from Macedonia, Thracia, Dobrudja and Asia Minor. They were chased away from their native homes after cruel persuit by the neighbour bourgeois countries.

The main part of them arrived in Bulgaria during the summer and the autumn of 1913, others constantly came in crowds the following years as well. The refugee's number reached 200 000 people. They found themselves in hard situation. The government granted loans for their food and lodging. Special committees were set up with the task of their resettlement in the newly liberated territories and mainly in West Thracia. In support of the refugees, charity organizations gathered relief in Bulgaria and abroad. At that time the foundations of their brotherhoods were laid down, with the aim to fight for the refugees' return to their native places.

Бежанският въпрос остава открит в буржоазна България до победата на социалистическата революция през 1944 г. Разпокъсването на държавата и народа по силата на Берлинския договор от 1878 г. принуди десетки хиляди българи от Тракия и Македония да се насочат към Княжеството и Източна Румелия заедно с оттеглящите се руски войски. Нови бежанци изгълниха страната след Кресненско-Разложкото (1878—1879) и Илинденско-Пре-

ображенското (1903) въстание. Така за десетилетията, които предхождаха войните, тъжната съдба на изгнаниците от откъснатите земи щеше да вълнува българската общественост и да създава непрестанни грижи на българските правителства.

Войните от 1912—1918 г. внесоха качествено нов елемент в бежанския въпрос. В резултат на претърпените от България две национални катастрофи нейните съседи сложиха ръце върху обширни територии, компактно населени с българи. Променените политически условия принудиха стотици хиляди от тях да изоставят родните си огнища и да търсят спасение в свободните части на Отееството.

Дълго време бежанският въпрос в България не беше обект на сериозни научни изследвания. Едва през последните години започна да му се обръща специално внимание. Постигнатите резултати са все още скромни и се отнасят предимно за времето след Ньойския мирен договор. Извън ползването на историците остават годините след първата национална катастрофа. Писаното от проф. Л. Милетич в неговата книга „Разорението на тракийските българи през 1913 година“ (С., 1918) се отнася изключително за обезбългаряването на Тракия. Подобна задача, но за друг район, си е поставил и Л. Ив. Доросиев в обширната си студия „Българските колонии в Мала Азия“ (Сп. БАН, № 26. С., 1922). Макар и ценни, посочените съчинения са публикувани преди повече от половин век и засягат само фрагменти от темата, която ни интересува. Дватама автори не изследват подробно съдбата на бежанците в България и отношението на българската общественост към тях, грижите на българската държава по прехраната, настаняването и обезпечаването на бежанците и въобще нейната политика за разрешаването на бежанския въпрос и т. н.

В студията авторът се стреми поне отчасти да запълни посочените по-горе празнини, които не дават възможност да бъдат цялостно преценени резултатите от първата национална катастрофа.

* * *

След първата национална катастрофа България загуби голяма част от освободените през Балканската война земи. Сърбия и Гърция разшириха своите окупационни зони в Македония. Турция възстанови господството си над Източна Тракия, а чрез т. нар. Гюмюрджинска автономна република контролираше и Западна Тракия в продължение на няколко месеца. Не бяха пощадени и довоенните граници на страната. Буржоазна Румъния сложи ръка върху Южна Добруджа. Лишени от своите училища и църкви, жестоко преследвани и унищожавани физически, българите от откъснатите земи потърсиха спасение и закрила в България. Страната за кратко време беше наводнена с огромен брой нови бежанци, хора без работа, без покрив над главите си, без имущество и препитание. Грижата за тях легна изцяло върху току-що излязлата от катастрофална война българска държава.

Първата голяма вълна от бежанци нахлу в България в края на юни и началото на юли 1913 г., използвайки десетки градове и села. Няколко хиляди от тях намериха подслон в столицата. В продължение на дълги месеци повечето бежанци от Македония живеяха из софийските основни училища „К. Фотинов“, „Св. Кирил и Методий“, „Денкоглу“, „Михайловски“, „Априлов“ и т. н. Стотици изгнаници (предимно жени и деца) бяха настанени от властите в „Стопанското училище“, във Втора и Четвърта прогимназия, а други — из близките села (в с. Павлово — от с. Постулар, Кукушко; в с. Княжево — от

с. Герман и от Демир Хисар, и т. н.)¹. Повечето от тези хора се намираха в тежко физическо и духовно състояние. Към средата на юли 1913 г. кореспондентите на чуждите вестници и военните аташета в София обиколиха споменатите по-големи училища и видяха „с очите си деца, жени и старци с рани от саби и куршу и“².

В началото на учебната година се появиха сериозни затруднения, тъй като училищата бяха заети и децата в столицата не можеха да започнат занятия. Софийският градски съвет обсъди няколко пъти възникналият проблем. На едно от заседанията му се изказа и съветникът Д. Благоев, който настояваше за освобождаването на „всички училищни помещения, заети от бежанци, тъй като въпросът е спешен . . .“³. Общината отказа да плаща наема на наетите сгради и помоли Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) да поеме върху себе си грижата за това. Въпреки протестите на Софийския градски съвет, много от бежанците продължиха да живеят в училищата още известно време⁴.

Подобно положение се създаде и в Пловдив, където много от училищата също бяха „окупирани от бежанци и пленници“ до средата на октомври 1913 г.⁵ Тук хората живееха при мизерни условия. В училище „Хр. Данов“ 115 бежанци бяха натъпкани в осем стаи; в училище „Св. Кирил и Методий“ 11 човека обитаваха една стая; в училище „Л. Каравелов“ 33 бяха настанени в две стаи, а в училище „К. Нектариев“ 130 разполагаха само с три помещения. С основание „Работнически вестник“ писа в началото на октомври за тях: „Животът на тези нещастници е ужасен . . . В самите жилищни помещения не само спят, но и перат и си готвят. Не стигат лошите условия на живот, но вече престанаха да им дават и хляб, който им даваха досега.“⁶ БРСДП (т. с.) критикуваше остро правителството за това, че не взима необходимите мерки за бързото подпомагане на бежанците и настаняването им на постоянно местожителство. В печатния орган на партията често се появяваха материали с подобно съдържание.

Ако в София и Пловдив бежанците все пак намериха подслон и препитание, не така стояха нещата във Варненско, Бургаско, Хасковско, Горноджумайско (Благоевградски окръг) и др. По тези места имаше струпани десетки хиляди изгнаници, а условията за преживяване не отговаряха и на най-елементарните изисквания. Само във Варна се скитаха „немили-недраги, голи и боси, далеч от родните си места . . . повече от 4 000 души“⁷. Основната част от тези нещастници бяха прогонени от Източна Тракия и Македония, а някои от тях и от Добруджа. На пристанището често акустираха параходи от Солун, от Цариград и дори от Мала Азия. Само на 1 октомври 1913 г. параходът „Кирил“ докара от Галиполския полуостров 1100 бежанци⁸.

Общинските власти във Варна настаняха повечето от бежанците в Аквариума до Морската градина и в Юнашкия салон. По искане на

¹ СГОДА, ф. 1, оп. 1, а. е. 746, л. 19. В. Радославов до Софийския градски кмет; Милетич, Л. Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война. С., 1913 (приложение).

² Църковен вестник, № 43, 20 юли 1913.

³ СГОДА, ф. 1, оп. 1, а. е. 745, л. 359. Протокол № 86 на Софийския градски общински съвет, 5 окт. 1913.

⁴ Пак там, а. е. 746, л. 23. Постановление № 63 на Софийското градско общинско управление, 22 окт. 1913.

⁵ Пловдивски окръжен вестник, № 29, 2 окт. 1913. Протокол № 1 на Пловдивския окръжен съвет, 25 септ. 1913.

⁶ Работнически вестник, № 134, 4 окт. 1913.

⁷ Варненски общински вестник, № 4, 4 дек. 1913. Апел към варненските граждани и граждани.

⁸ Свободен глас, № 3, 4 окт. 1913.

настоятелството му последният беше скоро освободен, а неговите обитатели преместиха в карантинното отделение. Трагедията на хората, натъпкани в Аквариума, е описана подробно в „Работнически вестник“ от общинския съветник Димитър Кондов. Той се запозна на място с печалните факти и написа: „Следната картина имаме ние там. Аквариумът се състои от два етажа и таван. Стаите са малки, циментирани и приспособени за отглеждане на морски животни. Тези стаи наподобяват нещо по-лошо от карцер. Те са студени и влажни. Отделенията, в едно с коридорите и тавана, имат плоско съдържание около 1000 кв. м. На това място са настанени със своята съвършено оскъдна покъщнина около 150 фамилии с 1400 човека.“⁹ Оставени без достатъчно храна, завивки и елементарни хигиенни условия, бежанците често ставаха жертва на болести. „Изобщо — продължава Д. Кондов — Аквариумът представя един колосален казан, пълен с воня и мизерия, и там са наблъскани 1400 човешки същества да бъдат издавени в пороци и мизерия, да бъдат физически и морално изродени.“¹⁰

На 16 октомври 1913 г. разположените в карантинното отделение 800 бежанци бяха натоварени на катери и лодки и стоварени на кея, където прекараха шест денонощия „в едно със своите дребни, измъчени и гладни деца“. Едва на 22 октомври бяха отведени и настанени в помещенията и бараките на окръжното стопанство „Св. Константин“¹¹.

Други бежанци (по нареждане на варненския кмет) бяха настанени в болнични палатки, където преживяха в дъжд и студ до средата на ноември. Печатният орган на Търговско-индустриалната камара отбеляза с възмущение: „И смепно, и печално. Да отидете само да ги видите как прекарват нощно време; а техните дечица? Не знаем, но и на най-грозния си неприятел не би пожелал никой такава участ. Идете и след това кажете, че никой не се грижел за бежанците. И тия хора, които бягат и се скитат немили-недраги, гонени от турци, гърци и сърби, изпитват сега най-хубаво свободата, която им дарихме???! Тежко им!“¹²

За някои бежанци във Варна нямаше нито помещения, нито палатки. Общинското управление поиска разрешение от правителството да ги настанят временно по близките села. Такова не беше дадено, тъй като българските власти очакваха съгласието на Турция да ги приеме по родните им места. Есента дойде, а турското правителство протакаше решаването на въпроса. С приближаването на зимата положението на бежанците стана критично. Гладът и лишенията принудиха много жени и деца да обикалят града и да просят милостиня. Към физическите страдания се добави и един тежък морален тормоз, тъй като тези трудолюбиви хора не бяха привикнали на подобно съществуване¹³. С пълно основание „Варненски търговски вестник“ се възмущаваше от мудността на централната власт: „Това е вече нехайство, което се свежда към престъпление.“¹⁴

Най-много бежанци през есента на 1913 г. имаше в Бургаски окръг. От решаващо значение се оказа близостта на Източна Тракия. Българите от този край бяха масово и насилствено прогонени от родните си огнища през лятото на същата година. Общият брой на бежанците в Бургаско възлизаше на около 7000 семейства с около 43 000 души¹⁵. Повечето от тях бяха от Лозенградско;

⁹ Работнически вестник, № 142, 23 окт. 1913.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там.

¹² Варненски търговски вестник, № 17, 7 ноем. 1913.

¹³ Свободен глас, № 4, 11 окт. 1913; Работнически вестник, № 142, 23 окт. 1913.

¹⁴ Варненски търговски вестник, № 12, 20 окт. 1913.

¹⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2487, л. 1—2. Доклад от Комисията по настаняването на бежанците от Източна Тракия в Бургаски окръг, ноем. 1913 г.

Малкотърновско, Кешанско, Визенско, Узункюпрійско, Бунархисарско и дори от Чаталджанско. Бежанците от Лозенградския санджак, който се намираще недалеч от старата граница на България, успяха да напуснат домовете си начел с мъжете и бащите си. По-различна беше съдбата на онези българи, които жи вееха край Малгара, Кешан и Узун-кюпрю. Успелите да се спасят в България от тези места възлизаха на около 10 000, почти всички жени и деца. Повечето от мъжете бяха „избити систематично“ пред очите на техните близки¹⁶.

Настъпващите студове завариха бежанците в Бургаски окръг в окаяно положение. „И как ще изкарат тия хора зимата с изпокъсаните парцали, босите крака и голите меса? — един господ знае!“ — възкликна ямболският вестник „Ново време“. „Минете през двора на църквата „Св. Троица“ — продължава той — и погледнете обстановката им. Стайте, в които са настанени, са толкова изпорутени, че от стените останали само гредите и минаването става отвсякъде. Можеш да се провираш през дуварите, за да влезеш в стаята. Вратата станала излишна, защото отвсякъде е все врата . . .“¹⁷

В Бургаски окръг, както често ставаше и на други места, много бежанци останаха пред настъпващата зима без сигурен покрив над главите си, без достатъчно храна и завивки. Имаше случаи, когато общинската управа „нехае и даже неприязнено се носи“, а административните власти гледаха безучастно¹⁸.

В особено тежко положение изпаднаха бежанците в Хасковска околия. Тук бяха „настанени“ временно на открито поле около 2330 семейства с повече от 10 000 членове¹⁹. От тях близо 400 семейства се разположиха между с. Добрич и гр. Хасково, 200 семейства бяха установени край с. Клокотница, 200 семейства — между гара Раковски и Хасково и около 1000 семейства — край с. Татаркьой. Стотици други бежански семейства обитаваха казарми, училища и частни къщи²⁰.

Бежанците, отседнали в Хасковска околия, бяха прогонени след жестоко преследване от страна на т. нар. Гюмюрджинска автономна република, установена в Западна Тракия. Над 2500 техни близки станаха жертва на мюсюлманския фанатизъм, почти всички български села бяха опожарени, а имуществото и добитъкът им — разграбени²¹. В България бежанците получаваха по един хляб дневно, но на някои места не можеха да разчитат и на него. Това беше „капка в морето“, както самите изгнаници определяха отпусканата им помощ в едно писмо до В. Радославов. В него те описваха трагедията, която изживяваха далеч от своите домове: „Плачевно е положението на всички ни — пишеха техните представители, — защото средствата, с които разполагаме за живеене, са твърде оскъдни, а помощта, която ни се дава от държавата или от други благотворителни дружества, е нищожна; по-грозно зрелище представлява това на онези от нас, които сме принудени да прекварваме тежките си дни на открито поле. За последните от нас няма подслон, няма завивки, няма храна и вследствие на лишения, глад и студ сме осъдени на явна смърт. Всекидневно десетки души умират от нас и наред с броя на построените от нас колиби, вече и толкова гробове стърчат.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Ново време, № 5, 17 ноем. 1913.

¹⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 105. Телеграма от 150 бежанци от Созопол до Министъра на ВРНЗ. Созопол, 6 ноем. 1913.

¹⁹ Пак там, л. 75. Телеграма от делегата за бежанците Джиджев до гл. секретар на МВРИ. Хасково, 13 окт. 1913.

²⁰ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 1277, л. 1. Писмо на бежанци от Дедеагачко и Гюмюрджинско до Министъра на ВРНЗ, 2 окт. 1913.

²¹ Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.

За нас няма кой да помисли, няма кой да ни защити за положението ни, а камо ли да се погрижи и за облекчение на това грозно положение, за което естествено ни най-малко не сме ние виновни. От хиляди майки и бащи се слушат само гласове на отчаяние и проклетия, защо не са останали в турски и гръцки ръце да бъдат изклани, та да не гледат как техните най-мили умират пред техните очи без да могат да им помогнат.“²² Едва ли можем да добавим нещо към тази тъжна картина, която бежанците сами бяха обрисували.

Тук-там някои по-заможни бежанци си бяха намерили квартири, но грамадната маса стоеше на открито, при дъжд и студ, изложена на неминуема смърт²³. В гр. Харманли, недалеч от Хасково, имаше други 200 бежанци, които бяха в най-мизерно положение и също спяха на открито²⁴.

През есента на 1913 г. основната част от бежанци от Македония бяха временно настанени в Струмишки окръг. В самия град Струмица имаше 260, а в неговата околия — още 1030 бежански семейства. В Петричка околия бежанците възлизаха на 530 семейства, в Неврокопска околия — около 700 семейства и в Горноджумайска — 100 семейства, или общият брой на бежанците в Струмишки окръг възлизаше на повече от 2600 семейства²⁵. Те се прехранваха с изоставени по полето храни и отчасти с отпускани държавни помощи.

През септември 1913 г. правителството се опита да установи количеството на бежанците в България. Това беше трудно, тъй като те непрекъснато се придвижваха от място на място или постоянно прииждаха с хиляди нови от Тракия, Македония и Добруджа. Според изготвените (по мнението на самите власти) непълни списъци броят на бежанците възлизаше на 140 000 души. От своя страна Министерството на външните работи ги изчисляваше на около 200 000²⁶. Истината бе, че в действителност правителството не можа да си създаде ясна и точна статистика за броя на бежанците. Това му пречеше да вземе бързи мерки в подкрепа на тези хора, които се нуждаеха от неотложна помощ. Но не само липсата на статистически сведения пречеше на властите да оказват навременна и ефикасна помощ на бежанците. Васил Радославов и неговите министри бяха погълнати от уреждането на важни външнополитически и териториални въпроси, които се намираха в непосредствена връзка с настаняването на бежанците. Те изчакваха, тъй като все още се надяваха, че ще успеят да върнат поне част от тях по родните им места. И нещо друго. През есента на 1913 г. либералната коалиция беше съсредоточила главните си усилия за запазване на своята власт. В края на ноември предстоеше да бъдат проведени избори на XVI обикновено народно събрание. Дотогава не можеше да се очаква, че правителството, въвлечено в междупартийни борби, ще изработи конкретна и ясна програма за разрешаването на бежанския въпрос.

* * *

В началото на октомври 1913 г. българската власт над Западна Тракия беше възстановена. Правителството, което изчакваше удобен момент, нареди да бъдат незабавно върнати по родните им места бежанците от този край. На 12 октомври Министерският съвет реши тяхното превозване да стане по железопътната линия Свиленград — Дедеагач — Гюмюрджина — Ксанти²⁷.

²² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 1277, писмо от 2 окт. 1913.

²³ Работнически вестник, № 130, 9 окт. 1913.

²⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 83. Писмо от МВРИ до МЗДИ, 15 окт. 1913.

²⁵ Народни права, № 178, 12 окт. 1913.

²⁶ Народни права, № 149, 8 септ. 1913.

²⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 86. Писмо от Главната дирекция на железниците и пристанищата до МВРИ, 16 окт. 1913.

Част от нея (между Свиленград и Софлу) преминаваше през турска територия, поради което беше взето и съгласието на Високата порта. Алтернатива на това решение нямаше, тъй като удобни пътища през Родопите за Гюмюрджински окръг все още не бяха построени. Ако тръгнеха по планинските пътеки, бежанците щяха да се влечат цели седмици, преди да достигнат своите села. При лошото време много от тях щяха да измрат от изтощение, студ и глад. Съществуваха сериозни опасения и от кървави стълкновения с мюсюлманското население в районите на Кърджали и Гюмюрджина, което беше добре въоръжено.

До началото на ноември 1913 г. успяха да си заминат за Западна Тракия повечето бежанци, прогонени от този край²⁸. Само в Гюмюрджина през последната седмица на октомври пристигнаха 4000 души. Правителството бързаше да ги настани по селата, за да поемат постепенно сами прехраната си, тъй като кредитът за тях беше вече изчерпан²⁹. По същото време българските власти започнаха да изпращат в този край и останалите бежанци — предимно от Македония. До средата на ноември към бреговете на Егейско море заминаха около 400 семейства от Кукушко, които трябваше да се заселят в с. Мароня³⁰. Други 2000 души се настаниха по гръцки къщи в Ксанти. Едни бяха дошли също от Македония (предимно от приморската ѝ част), други — от българските села Габрово и Еникьой, Ксантийско, които останаха в пределите на Гърция³¹.

Поради настъпването на зимата повечето бежанци предпочетоха да останат по градовете на Гюмюрджински окръг, където по-лесно можеха да намерят препитание. Настанените по селата нямаша и най-елементарни средства за съществуване. За тях „Църковен вестник“ писа: „Заселваните са лишени почти от всичко. Те са без покъщнина, дрехи и добитък. Някои са голи и боси, а всички са гладни.“³² Подобни констатации срещаме и в един рапорт на ген. Савов, който през ноември 1913 г. направи инспекционна обиколка из Западна Тракия: „Между постоянно пристигащите българи, изгонени от гърците, няма никак мъже, а само жени и деца, които се намират в крайно окаяно състояние. Никой от тях нещастници не притежава нещо повече освен дрехи на гърба си; мнозина от тях са облечени в дрипи, а някои даже почти голи, тъй като гърците са им ограбили всичко.“³³

Стихийно, прибързано и лошо организирано, изпращането в зимни условия на бежанците в Западна Тракия постави в критично положение хиляди изтерзани хора. Дори комисията от висши чиновници в състав генерал-лейтенантът В. Кутинчев, главният секретар на МВРИ Г. Пасаров и полицейският инспектор Ив. Златев, която извърши анкета в Гюмюрджински окръг през декември 1913 г., призна, че грижите за заселването на бежанците „са изобщо твърде слаби и повърхностни“³⁴. Положението се утежняваше и от печалния факт, че малко семейства имаха работоспособни мъже. Много бащи и синове паднаха от турски или гръцки куршум, гинеха по занданите в Солун или „служеха“ като войници в армията на Гърция или Сърбия³⁵.

²⁸ Свободна Тракия, № 3, 1 ноем. 1913.

²⁹ Народни права, № 191, 29 окт. 1913; Свободна Тракия, № 3, 1 ноем. 1913.

³⁰ Народни права, № 218, 308, 16, 28 ноем. 1913.

³¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1379, л. 133—144. Рапорт от околийския началник в Ксанти Д. Н. Манушев до Окръжния управител в Гюмюрджина. Скеча, 18 ноем. 1913.

³² Църковен вестник, № 64, 14 дек. 1913.

³³ Народни права, № 203, 10 ноем. 1913.

³⁴ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2244, л. 1—6. Доклад от Анкетната комисия в Западна Тракия до В. Радославов, 23 дек. 1913.

³⁵ По-подробно вж. Трифонов, Ст. За съдбата на българите в Егейска Македония 1913—1914 г. — ВИСБ, № 3, 1984, 57—74; Гоцев, Д. Освободителната борба в Македония 1912—1915 г. С., 1981, 54—68.

В края на 1913 г. и началото на 1914 г. за всички стана ясно, че правителството няма цялостна програма за решаването на бежанския въпрос. Заплетено в борба за своето оцеляване (изборите на 24 ноември не дадоха желания от либералите резултат), то все още не отделяше необходимото внимание на този жизнено важен за България проблем. Някои изтъкнати политици бяха сериозно обезпокоени. Цялото професорско тяло и много отговорни обществени и стопански дейци изказаха открито своето становище, дадоха ценни съвети на властта. В началото на декември Михаил Маджаров изпрати подробна докладна записка по бежанския въпрос до Никола Геннадиев от Лондон, където по това време беше пълномощен министър. Като отбелязваше, че този въпрос представлявал „особена важност за нашето отечество“, старият политик и дипломат направи няколко препоръки за политиката, която трябваше да води българското правителство. Първият въпрос, който постави, беше дали бежанците трябва да се посрещат „благосклонно и насърчително“, или да се взимат всички мерки даже ония, които вече бяха избягали в България, да се върнат по местата си. Според М. Маджаров било най-добре, при условие, че може да се запази българският характер на населението в откъснатите земи, да се направят всички усилия за връщането му по родните домове. В противен случай, т. е. при опасност от неговата асимилация, най-добре щяло да бъде „да засилим чрез преливане на нови населеня, на нова енергия и на нови пориви българската държава, като единствен фактор за защита на българската народност и за повръщане на загубеното“³⁶. М. Маджаров се опитваше да докаже на правителството, че много скоро обстоятелствата могат да се променят и България „ще бъде търсена даже от тях, които днес изливат злобата си над нея“. Но тя трябвало да бъде силна и тази сила можела да дойде между другото и от увеличаване броя на работоспособното население чрез бежанците. „Ако бъдем силни и умни — пророчески продължаваше опитният политик, — ще си върнем загубеното, ако не, ще загубим и останалото . . . Ако ние сполучим през настоящия период да засилим България, ще запазим старото си първенство, което беше нарушено във Втората Балканска война.“³⁷

Видно е, че М. Маджаров гледа на бежанския въпрос с оглед на големите национални проблеми на страната. Неговата позиция беше съобразена с нуждата от създаването на силна България и с перспективите, които можеше да й даде наближаващата криза в международните отношения.

В началото на 1914 г. по инициатива на проф. Л. Милетич в София се проведе съвещание с участието на видни граждани, политици, професори, представители на банки и други висши учреждения. Между тях бяха разменени мисли по настаняването на бежанците и се реши да бъде образуван Граждански колонизационен комитет, за да поеме работата на комисиите, които в по-голямата си част се оказаха „бездейтелни“³⁸. В неговия състав бяха включени едни от най-добрите умове на тогавашна България. От професорите личат имената на В. Златарски — ректор на Университета, Ат. Иширков, Л. Милетич, Д. Михалчев, П. Стоянов, Ив. Георгов, Ст. Киров и др. Сред членовете му бяха още Т. Влайков, Хр. Силянов, К. Попов, Гр.

³⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1379, л. 222—224. Докладна записка от М. Маджаров до Н. Геннадиев. Лондон, 4 дек. 1913.

³⁷ Пак там.

³⁸ Нова България, № 1, 2 апр. 1914.

Василев, Ан. Ляпчев, управителите на БЗБ Хр. Калчев и М. Маринов, на БНБ — Хр. Чакалов и т. н.³⁹

На 26 март 1914 г. Гражданският колонизационен комитет изпрати подробно изложение до В. Радославов. Беше развито неговото становище по настаняването на бежанците, изработено след обстоятелни разисквания в няколко заседания. Още в началото се сочеше, че след националната катастрофа условията са променили рязко положението „Българите от откъснатите територии щели да продължат да прииждат, тъй като предпочитали да се преселят в България, отколкото „да бъдат изнасилвани в своето национално съзнание“⁴⁰.

В изложението на Гражданския колонизационен комитет се анализираше подробно стопанското и етническото положение в Западна Тракия. Направено бе предложение да бъде ликвидирано чифлигарството в т. нар. нови земи като „отживял времето си аграрен режим“. Обезземлената селска маса там трябваше да бъде снабдена със собствена земя, за да може да се привърже към държавата „и да стане и тя двигател на икономическия напредък на страната“. Особено внимание в изложението се отделяше на нуждата от засилване на българското етническо присъствие край бреговете на Егейско море, което беше „от извънредно голяма важност за сигурността и напредъка на страната“. Изтъкваше се и необходимостта стопанският живот в този край да бъде съсредоточен в ръцете на българите. Поради тези съображения се настояваше пред държавата не само да насърчава движението на българския елемент към морския бряг, но и да ръководи това движение, като го „урегулира и внесе в него известна система“⁴¹.

Гражданският колонизационен комитет предложи на правителството система от мерки за решаването на бежанския въпрос. На първо място между тях се сочеше нуждата от създаването на Колонизационен институт към централното управление на БЗБ или към МВРНЗ. При него трябваше да се организира един специален съвет от лица, добре запознати с „колонизационните въпроси“. Този съвет щеше да има задача, с цел да се избегнат грешките, предварително да обсъжда и преценява „всички крупни мероприятия на държавната колонизационна политика“ и да препоръчва по своя инициатива онези мерки, които биха улеснили работата. Към Колонизационния институт трябваше да се основат местни окръжни или околийски комисии, които предварително да събират данни или да препоръчват местата, където да се заселват бежанците⁴².

Като първа и неотложна задача на Колонизационния институт се сочеше бързото настаняване на бежанците. Най-напред трябваше да се установи точният им брой и да се потърсят удобни места за тяхното заселване. Всяко забавяне се считаше крайно вредно, тъй като имаше опасност да бъде пропуснат летният сезон и бежанците да останат най-малко още една година „в тежест на държавата и на обществената благотворителност“. Така те щяха да бъдат един непроеизводителен елемент за националното стопанство, вместо да се превърнат в „твърде ценна икономическа сила“⁴³.

Работата на създадените от правителството комисии за подпомагане на бежанците се преценяваше от членовете на гражданския колонизационен комитет като неуспешна. Причините се търсеха в обстоятелството, че те бяха

³⁹ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 18—20. Изложение от гражданския комитет по настаняването на бежанците до В. Радославов, 26 март 1914.

⁴⁰ Пак там, л. 18.

⁴¹ Пак там, л. 19.

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там, л. 20.

съставени от хора, на които бежанският въпрос беше „съвсем или твърде малко познат“. Поради липсата на общо ръководство и на ясни идеи комисиите работеха извънредно трудно и бавно. Като обръщаше внимание на правителството, че „не бива да се скъпи“, а да отпусна достатъчно средства за настаняването на бежанците, Гражданският колонизационен комитет му съобщаваше, че се превръща в постоянен. Той формулира своите задачи: да съдействува на държавата в нейната колонизационна политика, ако това съдействие му бъде поискано; да запознава българското общество с колонизационните въпроси, за да може „да се използва и неговата подкрепа в случай на нужда“⁴⁴.

През втората половина на април 1914 г. беше изработен Устав на Гражданския колонизационен комитет и избрано неговото настоятелство. Комитетът си постави за цел „да действа за правилното и целесъобразно развитие на колонизационното дело в България“⁴⁵. Той сочеше и средствата, които ще използва: предварително изучаване на всички въпроси, засягащи бежанците; препоръка на съответните органи и учреждения на мерки, които трябва да вземат „във връзка с колонизационното дело“ и да урежда публични събрания (чл. 3).

Според устава членовете на комитета се деляха на действителни и почетни. Всеки внасяше при постъпването си еднократна сума от 10 лева (чл. 4—6). Делата на Гражданския колонизационен комитет се ръководеха от настоятелството, избираемо за две години, от контролна комисия и от общото събрание на членовете (чл. 8—10). Разходите се покриваха от членски вноски и от помощи.

В избраното настоятелство влязоха 10 души: Хр. Чолаков — председател; проф. Л. Милетич и Б. Боев — зам.-председатели; проф. П. Стоянов — секретар; Хр. Калчев — касиер; Михаил Сарафов, Ан. Ляпчев и др. — съветници; контролна комисия — К. Попов и Гр. Василев⁴⁶.

От устава става ясно, че Гражданският колонизационен комитет се формира като обществена организация със съвещателни функции. Той не разполагаше с необходимите средства и поради това функциите му бяха ограничени, а често и пренебрегвани от властите. Изложените от него идеи бяха основателни и почиваха на горчивия опит, събран при уреждането на бежанския въпрос в миналото и в месеците след първата национална катастрофа. Правителството на В. Радославов не беше чуждо на някои от тях, други тепърва щеше да възприема. То мъчно можеше да бъде упрекувано в това отношение. Друг е въпросът за конкретната реализация в живота на изказаните идеи. Либералната коалиция ориентира България към съюз с Турция. Оформилото се в края на 1913 и началото на 1914 г. сближаване се проектира и в отношението на българските власти към турците в т. нар. нови земи. Либералите не посмяха да посегнат решително върху собствеността на богатите турски бейове и чифликчии. Наблюдаваха новите законодателни избори, които предстоеше да се проведат на 23 февруари 1914 г. Правителството разчиташе на гласовете на мюсюлманите и неговите надежди действително се оправдаха. Само от Гюмюрджински окръг бяха избрани 12 турци и българомохамедани, които дадоха на Радославов крехко мнозинство в XVII ОНС. Опирайки се на тях, либералната коалиция управлява България в тежки за държавата и народа години.

Запазването на едрата турска собственост в Гюмюрджински окръг създаваше допълнителни усложнения при настаняването на бежанците.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там, а. с. 62, л. 9—13. Устав на гражданския колонизационен комитет.

⁴⁶ Пак там, л. 13.

Трябваше да мине време, за да бъдат разрешени някои от посочените проблеми.

Като се поддаде на турския натиск, още през есента на 1913 г. българското правителство направи първите сериозни отстъпки и на Турция. С подписването на (Д)ринското споразумение от 2 (15) ноември 1913 г. то се съгласи на нееквивалентна размяна на българското население и неговите имоти в Източна Тракия срещу избягалите от Западна Тракия турци (главно по долината на Марица).

* * *

Правителството попадна под особено силен натиск в парламента. XVII ОНС беше свикано на извънредна сесия през втората половина на април 1914 г. Съдбата на бежанците и политиката на правителството по бежанския въпрос станаха основна тема на разискване. Най-остра и безкомпромисна позиция зае парламентарната група на БРСДП (т. с.). Нейният говорител В. Коларов направи обширно изложение, в което постави на обсъждане преди всичко причините и потърси виновниците за появата на бежанците. Той обвини министрите, че се опитват да отминат „мимоходом“ такъв важен въпрос и че когато бил поставен, правителството започвало да нервничи. Като се обърна към депутатите от буржоазните партии, Коларов заяви: „Е, добре, ние тук сме длъжни да констатираме туй, което вам се не иска да констатирате: ний сме длъжни да констатираме, че вашата война, Балканската война, която монархизмът на Балканите създаде и разгръмна, като хвърли всички народи един против друг, ето тази война има за последствие тази неопикуема грамада от нещастия. Тя породила бежанския въпрос — един голям въпрос. Е, хайде, господа, разрешете този въпрос; хайде господа, дайте цяр на разкритите рани!“⁴⁷ В. Коларов припомни позицията на тесните социалисти, които предупреждаваха неведнъж, че „войната ще има тия последици“. Той постави в основата на бежанския въпрос националистическата политика на всички балкански държави, която се водеше най-силно в Сърбия, Гърция, Турция и Румъния. „Ето, тази националистическа политика — продължи ораторът — създаде бежанския въпрос. Тази националистическа политика е в основата на националното потисничество.“⁴⁸

В. Коларов поиска правителството да информира подробно народните представители по бежанския въпрос: какви бежанци има, колко и къде са, как са подпомагани до този момент, какви средства и по какъв начин са изразходвани. Той изказа опасение, че властите ще дават само „просияшки подавания тук-там . . . и с тия помощи ще се правят гешефти, както се правеха“⁴⁹. Отпусканите суми за бежанците бяха преценени от него като недостатъчни.

Остро изказване срещу правителствената политика по бежанския въпрос направи и Ал. Стамболийски от името на парламентарната група на БЗНС. Но той се ограничи да разкритикува конкретните мерки на властта при тяхното подпомагане и настаняване: „Чувам да стават премествания от новите земи, смяна на цели села, виждам бежанци, които, макар и да ги канят да отидат в новите земи, не желаят, някои се стремят тук да се заселят; виждам даже в София още да се хранят бежанци от държавното съкровище . . .“⁵⁰

⁴⁷ СД на XVII ОНС, I ИС, т. 1, с. 347. Реч на В. Коларов, 19 апр. 1914.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Пак там, с. 348.

⁵⁰ Пак там, с. 341.

Говорителят на Демократическата партия М. Такев поиска от либералите да обяснят причините, поради които бежанците стояха ненастанени от юли 1913 г., т. е. близо десет месеца. Според него правителството е взело известни мерки, оказали се неефикасни. Често бежанците са разкарвани от едно място на друго, а комисиите до момента, са свършили „много малко работа“. Онези от изгнаниците, които били откарани в Дедеагач, Гюмюрджина, Ксанти и т. н., били в неопределено положение⁵¹. В потвърждение Такев цитира думите на един бежанец, който му казал: „Дадоха ни подслон, но нито имам вол, нито крава — нищо нямам; нещо повече, като сме днес тук, не знаем, дали няма да ни вдигнат...“⁵²

М. Такев познаваше добре положението в Западна Тракия. Само преди два месеца, в навечерието на изборите за XVII ОНС заедно с Ан. Ляпчев той направи обиколка из новоосвободените земи. Демократическата партия имаше известно влияние между бежанците и единствена от опозиционните партии спечели два депутатски мандата в Гюмюрджински окръг. За нея дадоха своите гласове 8214 тамошни българи.⁵³

Представителят на Радикалната партия Ил. Георгов направо обвини правителството, че неговите партизани (съпартийци) злоупотребявали със сумите, отпуснати на бежанците. В подкрепа той посочи името на околийския началник в Горна Джумая (Благоевград) Ив. Златев, който поискал от кмета на града да потвърди, че е купувал брашно на по-висока цена. Понеже не получил съдействие, Златев се опитал да разтури кметството и постигнал своето въпреки възраженията на окръжния управител В. Борилков. Вместо да санкционира провинения околийски началник, правителството го повишило, като го назначило за инспектор на полицията⁵⁴.

Изказване в критичен дух направи и д-р Н. Сакаров (широк социалист) — той заяви, че правителството няма система при решаването на бежанския въпрос, липсвали му пълни сведения за бежанците и т. н.⁵⁵

За първи път в българския парламент прозвучаха и гласовете на гюмюрджинските турски депутати. Хафъз Садък Мехмедов се опита да омаловажи онова, което младотурците вършеха с българите в Тракия. Според него най-голямото нещастие за бежанците идело „не толкова от Турция, колкото от другите съседни държави“. Българите бягали оттам, защото се надявали, че в България ще бъдат по-добре. Той се стремеше да отклони вниманието на депутатите върху безспорно верните факти, че имаше и бежанци мюсюлмани, че много от българомохамеданите в Родопите се изселваха в Турция и т. н. В крайна сметка Хафъз Садък разкри истинския смисъл на своето изказване. Бежанците не бивало да се настаняват в Западна Тракия, защото „там за тях няма място“⁵⁶.

В първите заседания на Народното събрание не присъствуваше В. Радославов. Дадените от министъра на просветата П. Пешев обяснения не бяха убедителни. Правителството беше притиснато от опозиционните депутати. Обстоятелствата наложиха на министър-председателя не само да се яви пред депутатите, но и да направи обстоен доклад. Пред фактите Радославов призна, че на много места властите не успели да удовлетворят нуждите на бежанците. Все пак той се опита да смекчи своето признание с обяснението,

⁵¹ Пак там, с. 342.

⁵² Пак там, с. 344.

⁵³ Статистически годишник на Българското царство, V—XVI, 1913—1922 г. С., 1914, с. 58; Народни права, № 73, 30 март 1914.

⁵⁴ СД на XVII ОНС, I ИС, с. 344.

⁵⁵ Пак там, с. 368.

⁵⁶ Пак там, с. 348.

че от тях задоволство не можело да се очаква, тъй като те били недоволни от самото си положение: изоставили къщи, имоти, състояние и т. н. Като забрави казаното, Радославов побърза да се похвали, надценявайки стореното: „Аз мисля, че ние извършихме едно голямо дело, защото с малко суми направихме много работи.“⁵⁷

В. Радославов отхвърли обвиненията, че се злоупотребявало с отпусканите за бежанците суми. Той не пропусна да уязви своите противници от буржоазната опозиция, като напомни за злоупотребите в миналото с „македонските фондове“. Сега според министър-председателя били създадени специални комитети от самите бежанци под председателството на първенци или свещеници, които получавали помощта и я раздавали. Нямамо констатирани злоупотреби, въпреки че се носели много слухове.

След като се спря подробно върху формирането на комисиите за настаняване на бежанците, Радославов засегна и някои принципи въпроси. Правителството се разпоредило (това било възприето като правило) семейства от едно село да се заселват по възможност заедно. Бежанските комисии се придържали и към няколко други важни момента: на бежанците от села, занимаващи се преди изселването им със земеделие, да се раздава земя в зърнопроизводителни райони; изселените от лозарски краища да получават лозя; бубарите да се настаняват в бубарски райони; тютюнопроизводителите — в места, където се отглежда тютюн; бежанците—търговци и занаятчии, да се настаняват по градовете и т. н. Но той не можа да отмине очевидния факт, че много бежанци се трупаха по градовете, въпреки че произхождаха от села. Обяснението му прозвуча наивно. Имало изключения, когато се срещало обратното, но то се дължало на това, че селяните, които много претеглили, мислели, че градът бил по-запазен и по-безопасен за тях, отколкото селото. Може би имало зрънце истина в думите на Радославов. Все пак мъчно можеше да се отминат такива обстоятелства като бита на селяните, който значително се различаваше от градския, привързаността им към земята и по-особения начин на живот.

В. Радославов призна, че гледа скептично на предложенията за настаняване на бежанците, които идваха от комитети, създадени по „частна инициатива“. Той нарече основателите на Гражданския колонизационен комитет „сериозни лица“, но се опасявал, че ако се създаде специално учреждение, за него щели да са нужни пари, а „парата може да развали целта“. Така той не възприе предложената идея за създаване на колонизационен институт⁵⁸.

Министър-председателят посочи някои обективни пречки, на които се натъкваха комисиите при настаняването на бежанците. Част от тях се бяха заселили сами на места, които им харесваха. В такива случаи понякога възникваха конфликти с местните жители, тъй като последните се страхуваха, че ще им вземат земята. На отделни места гонеха бежанците от училищата посред зимата, при голям студ и мраз и властите трябваше да се намесват⁵⁹.

В. Радославов не можа да подмине и въпроса за броя на прогонените от родните им места българи. След като призна, че няма пълни сведения от всички краища, той съобщи, че в България имало около 150 000 бежанци. Според него те се разпределяли така: в Бургаски окръг — около 43 000 (от тях 5708 в Бургас); в Казълагачка околия — 10 200; в Малкотърновско —

⁵⁷ Пак там, с. 398.

⁵⁸ Пак там, с. 388.

⁵⁹ Пак там.

5100; в Ямболско — 4900; във Василикоско (дн. гр. Мичурин) — 4 300; в Сливенско — 2485; в Айтос — 2250; в София — 9180 (тук броят на бежанците постоянно се променяше, тъй като едни идваха, а други заминаваха); в Софлийско — около 7000; в Неврокопско — 6676; в Петричко — 5150; в Струмишко — 5045; в Мелнишко — 4620; във Варна — 4649; в Старозагорско — 4500; в Пловдив — 4321; в Гюмюрджинско — 3483. Много бежанци имаше още и в Пещера — 2884, Свиленград — 2758, Пазарджик — 2500, Нова Загора — 1600, Анхяло (дн. Поморие) — 1498, Самоков — 1392 (през есента на 1913 г. тук броят на бежанците беше много по-голям), Русе — 1200, Карнобат — 1168, Асеновград — 1194, Търново Сеймен (дн. Симеоновград) — 1362 и т. н. Общо министър-председателят даде конкретни сведения за 120 900 души, но на няколко пъти подчерта, че тази цифра била по-голяма. Действително между посочените от Радославов населени места не срещаме Дедеагач, Ксанти, Ортакьой (дн. Ивайловград) и т. н., където по това време имаше вече настанени хиляди изгнаници⁶⁰.

Той не се спря на въпроса, защо правителството е решило да настани основната част от бежанците в Западна Тракия, понеже имаше сериозни съображения. Ще се спрем накратко върху тях. Подписаното на 2 (15) ноември 1913 г. Одринско споразумение даваше право на българските власти, както отбелязахме, да настаниват бежанците от Източна Тракия в напуснатите от турците села в Гюмюрджински окръг. Освен това хиляди гърци, провинили се към българите през управлението на т. нар. Гюмюрджинска автономна република, напуснаха Западна Тракия. При създаването се положение в областта имаше изоставени голямо количество къщи, обработваема земя и друго имущество. Следователно съществуваша обективни условия за по-нормално устройване на бежанците, които не притежаваха никаква собственост.

Освен посочените съществуваша и други причини. Политическите и стопанските съображения налагаха да бъде укрепено българското етническо присъствие по Егейското крайбрежие. В това бяха единодушни всички политически и обществени дейци, стопански ръководители и професорите в Университета. Правителството не срещна противодействие по този въпрос. Ще добавим и още един факт, с който българските власти се съобразяваха, въпреки че никога не му дадоха гласност. Сближението между България и Турция, от една страна, и подкрепата, която даваха на либералната коалиция, от друга, позволи на гюмюрджинската група турци да се запази почти непокътната. Тя разполагаше със силна конспиративна военна организация, имаше депутати в Народното събрание и поддържаше тесни връзки с турските власти в Одрин и Цариград. Винаги, когато пожелаше да упражни натиск върху България, и това то прави неведнъж, турското правителство можеше да задвижи този механизъм. Създаденото положение безпокоеше либералите, въпреки че сами го бяха създали.

С настаниването на бежанците по долината на Марица и край брега на Егейско море българското правителство се стремеше да неутрализира съществуващата опасност. То се опита да създаде един етнически пояс от корави българи, преминали през школата на Екзархията и на ВМОРО, през въстанията и погромите. Пред турците щяха да останат две възможности — или да станат примерни граждани на България, която с традиционната си толерантност им гарантираше политически и верски свободи, или да се изселат в Турция.

⁶⁰ Пак там, с. 389.

Правителството на Радославов не възприе идеята за създаване на колонизационен институт, който трябваше да слее държавното с общественото начало. Бежанският въпрос беше свързан с решаването на важни външно- и вътрешнополитически въпроси. Либералите не желаеха да допуснат странични фактори да влияят при формирането на тяхната политика. Правителството възложи настаняването на бежанците на специални комисии. Още в началото на юли 1913 г. в София се формира Централна комисия с подразделения в провинцията⁶¹. М. К. Сарафов беше определен за главен правителствен комисар за подпомагане на бежанците. Той остана на този пост до 1 октомври с. г.⁶² Временно до 14 октомври го замести Т. Недков. След заминаването му като български генерален консул в Одрин Централната комисия за бежанците възглави Панчо Х. Мишев⁶³.

След решението на правителството да настани бежанците в новоосвободените земи, там бяха формирани местни комисии. Окръжната комисия в Гюмюрджински окръг се възглавяваше от Н. Колушев, бивш пълномощен министър в Цариград, а в Струмишки окръг — от окръжния управител Вл. Борилков⁶⁴. Поради особеното място, което заемаше Западна Тракия в идеите на правителството за разрешаването на бежанския въпрос, тук бяха създадени още две комисии — в Дедеагач и Ксанти⁶⁵.

Комисиите отпътуваха за Гюмюрджински окръг едва в началото на януари 1914 г., въпреки че се предвиждаше това да стане значително по-рано. А там от средата на октомври 1913 г. вече пристигаха бежанци, без да има кой да се грижи сериозно за тяхното настаняване. МВРИ, под чието ръководство се намираха комисиите, направи някои постъпки с цел да облекчи тяхната работа. То помоли военните власти да им дават пълно съдействие чрез отпускане на превозни средства за пренасяне на бежанците и покъщнината им, да отпускат брашно и други хранителни припаси от своите складове и т. н. От административните власти се искаше да забранят даването на търг и продажбата на безстопанствените имоти, някои от които можеха да бъдат използвани за настаняване на бежанци⁶⁶.

Почти до края на февруари 1914 г. ръководството на бежанските комисии се осъществяваше от МВРИ. Начело на Централната комисия и на някои местни комисии с важно значение стояха дипломати без сериозен организационен и административен опит. Резултатите бяха по-скоро печални, отколкото положителни. С основание години наред в печата се пишеше с презрение за тях. Загубено беше ценно време, и то в зимни условия. Закъснението, мудността на комисиите и грешките бяха отново за сметка на бежанците. Ето защо през пролетта на 1914 г. правителството пристъпи към преустройство на бежанските комисии, като повечето от старите бяха разтурени. В началото на март то учреди Централна комисия със задача да се грижи за настаняването на бежанците в новоосвободените земи и предимно в Западна Тракия. Като отчете грешките от близкото минало, когато често работата се спъваше от междуведомствени интереси и противоречия, В. Радославов назначи в нейния състав представители от почти всички

⁶¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 84. Постановление на МС от 14 окт. 1913.

⁶² Пак там, ф. 313, оп. 11, а. е. 965, л. 7. М. Сарафов до В. Радославов, 27 септ. 1913; Народни права, № 167, 29 септ. 1913.

⁶³ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 84. Постановление на МС от 14 окт. 1913.

⁶⁴ Мир, № 4120, 20 ян. 1914; Народни права, № 8, 11 ян. 1914; № 16, 21 ян. 1914.

⁶⁵ Народни права, № 184, 19 окт. 1913, № 5, 8 ян. 1914; Мир, 11 ян. 1914.

⁶⁶ Народни права, № 12, 6 ян. 1914.

министерства. Председателството ѝ беше възложено на Хр. Калчев, администратор на БЗБ⁶⁷. За да се ускори настаняването на бежанците, правителството формира 20 самостоятелни комисии в градовете Гюмюрджина, Ксанти, Дедеагач, Софлу, Ортакьой, Малко Търново, Василико, Свиленград, Кушукавак (дн. Крумовград), Пашмаклъ (дн. Смолян), Егри-дере (дн. Джебел), Даръ-дере (дн. Златоград), Дьовлен (дн. Девин), Струмица, Петрич, Горна Джумая, Мехомия (дн. Разлог), Мелник, Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев) и Кърджали. Те зависеха от Централната комисия, от която получаваха наставления, а помежду си можеха да се отнасят за всичко, което интересуваше само тях⁶⁸. Особено важна роля играеше комисията в Дедеагач начело с енергичния М. Розентал⁶⁹. Впоследствие на нея бяха подчинени комисиите в Софлу и Ортакьой. Така правителството повери настаняването на бежанците по долината на Марица на Розентал, който през есента на 1915 г. след формирането на Одрински окръг стана негов окръжен управител⁷⁰.

В състава на бежанските комисии влизаха местните околийски началници, финансови инспектори и банкови служители, кметове, агрономи, държавни инспектори и мирови съдии. Поради голямата скъпотия в новоосвободените земи командированите чиновници правеха големи разходи. По тази причина Министерският съвет се разпорежи на длъжностните лица (председатели, членове, секретари, деловодители и т. н.) да се изплащат дневни пари от 7 до 50 лв. и на разсилните по 4 лв.⁷¹

С цел да подобри нейната дейност, до края на 1914 г. правителството на В. Радославов направи поредната промяна в ръководството на Централната комисия. Хр. Калчев беше освободен като председател, а на неговото място бе назначен Зл. Драсов, варненски съдебен следовател⁷².

През пролетта на 1914 г. Централната комисия разработи „Временни упътвания“ за настаняване на бежанците. Този документ разкри идеите на правителството за решаване на бежанския въпрос. В тях отново се отстояваше неговото намерение да настани по възможност всички изгнаници в новоосвободените земи, като се използват изоставените там безстопанствени имоти на избягалите турци и гърци, държавни, обществени, църковни и вакъфски земи⁷³. На местните власти беше наредено да обяснят на бежанците, че „никой няма да бъде настанен в стара България“⁷⁴. Заселването в т. нар. нови земи имаше за цел „да се даде подслон на бежанските семейства“, както и да им се даде „възможност за препитание“⁷⁵. Във „Временните упътвания“ се развиха основните правила, които местните комисии трябваше да следват в своята работа: бежанците да се настаняват в села и градове със сходни на родните им места стопански и климатични условия; хора от едно и също село да се заселват по възможност заедно; на едно семейство да се дава по едно жилище с принадлежащия към него двор и стопански сгради и най-малко толкова земя (в декари) от всеки културен вид (ниви, градини, лозя, ливади и

⁶⁷ СД на XVII, ОНС, I ИС, с. 388. Изложение на В. Радославов по бежанския въпрос, 21 апр. 1914; Мир, № 4169, 13 март 1914; Народни права, № 41, 22 февр. 1914.

⁶⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 311. Временни упътвания за настаняване на бежанците.

⁶⁹ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 25. Състав на комисиите по настаняване на бежанците.

⁷⁰ Народни права, № 218, 26 септ. 1915; Народ, № 202, 26 септ. 1915.

⁷¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 390, л. 2. Мотиви към проекторешението на МС от 18 авг. 1914; Д. В., № 80, 11 апр. 1915.

⁷² Нова България, № 31, 6 септ. 1914; Мир № 4330, 31 авг. 1914.

⁷³ ЦДИА, ф. 175, оп. 3, а. е. 209а. Временни упътвания за настаняването на бежанците.

⁷⁴ Народни права, № 152, 6 юли 1914.

⁷⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 26—31.

пр.), колкото е имало по-рано едно средно стопанство в селото. Идеята беше да се създадат условия за всяко семейство да образува самостоятелно стопанство, но без да се преминава границата на най-необходимото. Местните комисии получиха разпореждания да образуват нови села на мястото на чифлици или други обширни земи, които не били обработвани дотогава, но имали необходимите условия за това. В случая трябваше да се иска мнението на местния агроном, лекар, инженер и „други опитни лица“⁷⁶. На новите села трябваше да се дават подходящи имена „според географическата му особеност или из българската история“. Разпределението на местата за селища „и на културната площ“ ставаше от специално създадени за целта землемерни бригади. Подробното парцелиране обаче трябваше да стане, след като се привърши „най-необходимото по настаняването“. Главното за момента си оставаше да се заселят бежанците и да им се даде по-скоро земя, за да започнат работа и да си осигурят поне малка част от бъдещата реколта. Разпределението на къщите и парцелите земя трябваше да става по възможност чрез жребий. Във „Временните упътвания“ беше подхвърлена една интересна идея. Бежанците нямаха работен добитък (или имаше незначителна част от тях), липсваха им още селскостопански инвентар, сечива и пр. Правителството им препоръча да образуват „временни сдружения (кооперации) за задружна обработка на земята и други земеделски работи“⁷⁷.

Централната комисия даде указания, кои да се смятат за бежанци и да се ползват от привилегиите. Такива бяха само онези лица, които бяха изпъдени или избягали от техните села и градове, останали под чуждо владение през последната война. На бежанците, останали в старите граници на държавата, не се предвиждаше даването на жилища и земя. Последната постановка имаше за предназначение да въздействува върху ония от тях, които нямаха желание да се заселят в новоосвободените земи. Но впоследствие правителството се отказа от нея и даде възможност на хиляди бежанци от Източна Тракия да се заселят в Бургаски окръг⁷⁸.

Имаше случаи, когато местни жители от т. нар. нови земи, също българи, слагаха ръка върху безстопанствени къщи, земя и други имоти. В резултат на това се създаваха обтегнати отношения между тях и бежанците. Местните власти получиха нареждания да им ги отнемат и да ги раздават на изгнаниците „особено когато има голяма нужда от тях“. Самонастанилите се бежанци можеха да останат по местата си, ако по преценка на съответната комисия това не пречеше на общите наредби. В противен случай те също трябваше да отидат там, където им бъде посочено.

При дадените разпоредби естествено възникна юридическата страна на въпроса. Правото на собственост не можеше да бъде оформяно от бежанските комисии, особено що се отнася до безстопанствените имоти, където нещата бяха особено сложни. В крайна сметка всичко се оставяше да бъде решено за в бъдеще. Бежанците получиха обещания, че настанените семейства няма да бъдат преместени без разрешението на Централната комисия⁷⁹. Никой друг — кмет или каквото и да е длъжностно лице — не можеше да им отнеме дадените имоти, нито пък да ги настанява или пъди от техните места⁸⁰. По този начин правителството се опита да сложи край на постоянното разкарване на бежанците от едно място на друго, даде им известна сигурност, че онова, което получават, ще остане действително в тяхна полза.

⁷⁶ Пак там.

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ Пак там.

⁷⁹ Пак там.

⁸⁰ Народни права, № 152, 6 юли 1914.

През втората половина на януари 1914 г. бежанските комисии заминаха за определените им места в новоосвободените земи. По същото време тук отново заприиха хиляди изгнаници от старите предели на България. Само на 17 януари от София за Гюмюрджина отпътуваха около 300 души. Правителството нареди да им бъде отпуснато за прехрана брашно от военните складове⁸¹. Комисиите на „дипломатите“ не поеа енергично и не доведоха до сполучлив край повереното им дело. За два-три месеца те успяха да настанят известен брой бежанци в градовете и по някои села. В резултат на дейността им Ксанги и Дедеагач, известни в миналото търговски центрове, бяха „обърнати в села“. По същото време в с. Шахинлар, Дедеагачка околия, макар и разположено в полето върху плодородна земя, заселиха зидари, които „и в старото си село са купували от пазара жито за храна“⁸². Всяка сутрин те идваха да търсят работа в града, докато нивята им стояха незасорани.

Комисията в Гюмюрджина се натъкна на големи затруднения още в началото на своята работа. Тук нито военните, нито гражданските власти бяха уведомени за нейното назначение и за предоставените ѝ права. Навсякъде тя срещаше „индиферентност и даже зла воля“. Дни наред членовете на комисията бяха принудени да търсят помещения, където да се настанят. Н. Колушев се опасяваше основателно, че нейната „висока и благородна задача“ ще бъде компрометирана още от самото начало. Местните власти не пожелаха да предоставят списъци на държавните имоти, на бежанците и на празните села⁸³.

Специално в гр. Гюмюрджина и околията му възникна и едно допълнително затруднение. Местното турско население, подбуждано от своите първенци, се противопоставяше срещу настаняването на бежанците в този край. До правителството постъпваха оплаквания и дори заплахи. Етхем Рухи, един от водачите на турската парламентарна група в Народното събрание, писа в редактирания от него в. „Балкан“, че ако правителството не спре заселването на българи-бежанци в Гюмюрджинско, турското население в тоя край щяло да „въстане с оръжие в ръка“⁸⁴.

Притискано от турските депутати, правителството на Радославов не бързаше с настаняването на бежанци в Гюмюрджинска околия. Едва през пролетта на 1914 г. нещата малко се промениха. Но дори и тогава заселването ставаше изключително в напуснатите села. Чифлиците на мюсюлманите не се пипаха, за да бъдат „спокойни турците“⁸⁵. Не е чудно при това положение защо Ариф бей, също депутат в Народното събрание, благодари на окръжния управител Н. Свинаров „за вниманието и добрите обноси на всички власти към турците“⁸⁶.

По същото време, когато спрямо турското население се проявяваше подчертана толерантност, в. „Народни права“ писа за жителите на две от най-изстрадалите български села в Западна Тракия Съчанли и Манастир: „Сега, естествено, съчанлийци и манастирци почнаха да си откъщават. И създаваха,

⁸¹ Мир, № 4117, 17 ян. 1914.

⁸² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2109, л. 7. Рапорт от началника на отделението за държавни имоти при МЗДИ до МС, 5 юни 1914.

⁸³ Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 134, л. 49. Телеграма от Н. Колушев до МВРИ. Гюмюрджина, 11 ян. 1914.

⁸⁴ Мир, № 4181, 1 апр. 1914.

⁸⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 29—30. Рапорт от Ив. Златев до В. Радославов, 24 май 1914.

⁸⁶ Народни права, № 100, 4 май 1914.

пък и сега още създават, големи гласоболия на властта. Не само отмъщението е, което ги подтиква. У тях, както и у всички тук българи, има особено едно понятие за промяната на управлението. Щом е станало българско, те мислят, че трябва да взема мястото на турците и като тях да вършат това, което те са вършили по-рано.⁸⁷ Интересна е логиката на правителствения официоз. Неговите редактори желяха българите да забравят едва ли не веднага, че само преди около осем месеца бяха преследвани и избивани по най-жесток начин под ръководството на онези турски първенци, които заеха места в Народното събрание или високи административни длъжности в Гюмюрджински окръг. На същото място, където се хулеха манастирци и съчанлийци, едни от най-заслужилите българи в Западна Тракия, които при новите условия не посегнаха върху живота на нито един мюсюлманин, помощник-кметът на Гюмюрджина Рушан бей беше наречен „умен, благороден и честен турчин“⁸⁸. По същия начин либералите се отнасяха и към други негови сънародници, под чието ръководство т. нар. Гюмюрджинска автономна република разруши и опожари десетки български села и погуби хиляди невинни българи⁸⁹.

Новите състави на комисиите, които започнаха дейността си в ранната пролет на 1914 г., настаниха значително повече бежанци. Но и тяхната работа се преценяваше от българската общественост като „слаба и мудна“, тъй като в състава им попаднаха хора, проявяващи „лични, партийни и материални интереси“⁹⁰. До 20 юни те успяха да заселят в новоосвободените земи около 13 000 семейства с 65 465 членове. Само в Гюмюрджинска околия настанените бежанци възлизаха на 2248 семейства⁹¹. Те бяха разположени така: шест семейства с 37 членове от с. Съчанли в с. Козлу-кебир; 125 семейства с 586 членове от с. Суют (Мала Азия) в с. Имарет чифлик; 30 семейства със 130 членове от с. Манастир в с. х. Мусакой; 230 семейства с 968 членове от Ташкисе, Алджа-баир и Кьойбелен (Мала Азия) в с. Куш-тепе; 4 семейства с 15 членове от с. Морази в с. Чохаджи чифлик; 58 семейства с 288 членове от с. Зарево и с. Негован (Македония) в с. Ясъкой; 35 семейства със 112 членове от Лизгай (Източна Тракия) в с. Саксъл; 13 семейства с 46 членове в с. Мюселим кьой; 61 семейства с 283 членове от с. Манастир в с. Черешакой; 30 семейства със 146 членове от с. Съчанли в с. Делиноской; 56 семейства с 235 членове от Манастир в с. Ирджан; 54 семейства с 265 членове от Манастир в същото с. Манастир; 21 семейства с 95 членове от разни места в с. Еврен; 147 семейства със 727 членове от с. Каледжи-дере в същото село; 78 семейства с 371 членове от Каледжи-дере в с. Шапчи-хане; 67 семейства с 262 членове от разни места в с. Къзлар; 68 семейства с 208 членове от с. Манастир в с. Ясъ-юк и 8 семейства с 47 членове от с. Манастир в с. Кючук кьой и т. н.⁹² Видно е, че част от настанените са от самата Западна Тракия (Манастир, Съчанли и Каледжи-дере), чийто села бяха опожарени, а тяхното население остана без покрив над главите си. Едни предпочетоха да останат по родните си домове, други потърсеха подслон в изоставените турски и гръцки села. Най-добра представа как е станало заселването в посочените по-горе места ни дава в. „Нова България“: „В изгорените села, които намерят някоя оцеляла несрутена стена, продължават от нея на върлини черга и под тоя чергарски подслон гледаш се гуши някое

⁸⁷ Народни права, № 141, 24 юни 1914.

⁸⁸ Народни права, № 144, 27 юни 1914.

⁸⁹ Милетич, Л. История на „Гюмюрджинската автономия“. С., 1914, 15—21.

⁹⁰ Нова България, № 20, 26 юни 1914.

⁹¹ Народни права, № 142, 26 юни 1914.

⁹² Търговски фар, № 573, 22 юни 1914.

многочленно семейство, гладно и голо и рядко без някой болен член — мъж, жена или дете, който лежи на голата пръст. Някой вече почнаха да сеят летнини, но не всички могат да си доставят и купят семе . . . У всички почти турци, евреи и арменци има грабено от опожарените и ограбени български села, но никой не смее да ги търси.“⁹³

В Ксантийска околия имаше по-добри условия за настаняване на бежанци, отколкото в Гюмюрджинска. Гръцкото население, което живееше предимно в града и в две-три от близките села, избяга в Гърция още през есента на 1913 г. Големите престъпления над българите в този край не оставиха спокойни гръцките милионери аристократи. Преди завземането на града от българските войски те се изселиха, като повлякоха със себе си всички свои сънародници⁹⁴. Останаха само турците, които не бяха по-малко провинени. Изостанените от гръците къщи в Ксанти дадоха подслон на много българи, прогонени от градовете на Егейска Македония и други места.

Комисията за бежанците в Ксанти се възглавяваше от Зл. Драсов, а нейни членове бяха Щ. Атанасов — мирови съдия, Ант. Страшимиров — кмет на града, Ал. Филипов — главен учител и др. Полицейският инспектор Ив. Златев, който обикаляше Западна Тракия през май 1914 г. по нареждане на В. Радославов, ги обвини, че гледали „само дните да минават“. Според него те се чудели „как са попаднали там да вземат по 1000 лева месечно, когато и годишно не са вземали толкова пари“⁹⁵. Полицейският инспектор имаше известни основания, тъй като извършената от комисията работа беше незначителна. Но под неговия прицел попадна преди всичко Ант. Страшимиров, който се намираше в конфликт с околийския началник и с полицията. Според Златев той бил много опасен „едно защото хвърчи по облаците“, а от друга страна, искал „да посегне на чифлиците на Мехмед паша, Ашим бей и всички турци“⁹⁶. По тези причини кметското място в Ксанти наскоро било заето от по-послушен партизанин на Либералната партия.

Още през есента на 1913 г. в Ксанти бяха настанени около 2000 бежанци, от които, както пише тогавашният околийски началник Б. Мандушев, „само 600 души гладующи“⁹⁷. До лятото на 1914 г. тук намериха подслон 921 бежански семейства с 3748 членове⁹⁸. През следващите месеци и години това число се увеличи неколкостранно. От посочените бежанци нито едно семейство не беше от старите предели на България: 303 семейства със 776 членове — от Костур; 132 семейства с 628 членове — от Горно Броди; 59 семейства с 276 членове — от Драмско; 45 семейства с 222 членове — от Кукуш; 29 семейства със 166 членове — от с. Колопат; 27 семейства със 114 членове — от Серско; 19 семейства с 92 членове — от Солунско; 14 семейства с 46 членове — от Битолско; 8 семейства с 29 членове — от Кавалско; 4 семейства със 17 членове — от Скопско; 3 семейства с 10 членове — от с. Скрижево. Всички изброени дотук семейства бяха от Македония. В Ксанти се настаняха и жителите на селата Ени кьой (166 семейства с 865 членове) и Габрово (101 семейства с 505 членове), които се намираха на запад от града, но останаха на гръцка територия. Тук имаше и няколко семейства от Източна Тракия⁹⁹.

⁹³ Нова България, № 12, 24 май 1914.

⁹⁴ Нова България, № 25, 17 юли 1914.

⁹⁵ ЦИИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2185, л. 15—16; Ив. Златев до В. Радославов. Ксанти, 17 май 1914.

⁹⁶ Пак там.

⁹⁷ Пак там, ф. 176, оп. 2, а. е. 1379, л. 133—144. Рапорт от околийския началник в Ксанти Д. Манушев до Окръжния управител в Гюмюрджина. Скеча, 18 ноем. 1913.

⁹⁸ Търговски фар, № 573, 22 юни 1914.

⁹⁹ Пак там.

Освен в Ксанти бежанците бяха настанени и в няколко близки села. Най-много — около 190 семейства — комисията засели в с. Кююнкьой¹⁰⁰. От тях 96 семейства бяха габровци, а останалите дойдоха от Горно Броди, Македония. Разпр-делението на земята стана така, че селяните дълго след това не можеха, а я намерят и определят с положителност и се караха помежду си¹⁰¹. Други 110 семейства бяха изпратени в хубавото, разположено край морския бряг, с. Болуистра. Новите заселници идваха от планинското село Скрижево, Македония. Около 80—90 семейства бежанци от Мала Азия и от Източна Тракия попаднаха в с. Енидже, Ксантийско. Поради липса на удобни жилища и тежкия климат много от тях след дълги боледувания се разпръснаха. Подобна участ сполетя и новосъздаденото с. Тепе-чифлик. Заселилите се бежанци от с. Деркос, Източна Тракия, си построиха сами жилища там, но тъй като нямаше вода и добра земя за обработване, скоро го изоставиха¹⁰².

Комисията в Ксанти настани или подготви за настаняване 509 семейства. По нейна преценка 236 бежански семейства можеха да бъдат настанени в още 12 села¹⁰³. По много причини тези планове не се осъществиха напълно.

Из Ксантийска околия имаше много чифлици на турски бейове и богати земевладелци, които владееха хиляди декари плодородна земя. Но опитите на комисията да засели в тях бежанци бяха бързо пресечени от централната власт. В. Радославов изпрати полицейския инспектор Ив. Златев да проучи въпроса. Неговите заключения бяха, че комисията трябва да се разтури, а работата да се поеме от околийския началник, подпомаган от няколко чиновници. В скоро време министър-председателят изпълни направените му препоръки¹⁰⁴.

Почти всички бежанци в Ксанти станаха надничари по тютюневите складове и впоследствие създадоха един силен отряд на българската работническа класа. Настанените по селата получиха по 10-12 декара земя за отглеждане на тютюн. Но липсата на работен добитък и селскостопански инвентар им пречеше да започнат веднага работа, а многото блата и влажният климат правеха живота им „ако не невъзможен, то твърде труден“¹⁰⁵.

Входната врата на всички бежанци, определени за заселване в Западна Тракия, беше Дедеагач. Те пристигаха тук от старите предели на България и от други места. На 28 януари 1914 г. от Варна акостира параходът „Цар Фердинанд“ с 440 бежанци¹⁰⁶. Един месец по-късно (отново от същия град и от Бургас) на Дедеагачкото пристанище спря и параходът „Варна“ с 800 души¹⁰⁷. Около 400 бежанци пристигнаха в края на март от българските черноморски пристанища с парахода „България“ и по същото време други 300 — с влак от София¹⁰⁸. Нови 150 бежанци дойдоха от Варна с парахода „Борис“ в първите дни на април¹⁰⁹. Жестоко преследвани, хвърляни по затворите или мобилизирани в гръцката армия, те търсеха спасение в България. Първият параход, който потегли от Солунското пристанище на 28 ноември 1913 г. за Дедеагач,

¹⁰⁰ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 3495, л. 6—16. Доклад от Комисията за настаняването на бежанците в Ксантийска околия до председателя на Централната комисия за бежанците. Ксанти, 15 апр. 1914.

¹⁰¹ Беломорска България, № 3, 11 авг. 1915.

¹⁰² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 6—16; Беломорска България, № 3, 11 авг. 1915.

¹⁰³ Пак там, л. 15.

¹⁰⁴ Пак там, а. е. 2185, л. 15—16. Цит. рапорт на Ив. Златев.

¹⁰⁵ Търговски фар, № 566, 8 юни 1914.

¹⁰⁶ Мир, № 4130, 3 ян. 1914.

¹⁰⁷ Народни права, № 48, 28 февр. 1914; Мир, № 4156, 28 февр. 1914.

¹⁰⁸ Мир, № 4185, 30 март 1914; Народни права, № 73, 30 март 1914.

¹⁰⁹ Народни права, № 77, 4 апр. 1914. Бежанци.

беше „България“ с 297 мъже, някои от които успяха да вземат своите жени и деца. Основната част от тях бе от Кукуш, Солун, Дойран и т. н. Параходът „България“ сложи началото на поредица от подобни курсове, извършвани от български и чужди морски съдове през цялата 1914 г. По морския път Солун — Дедеагач за около година преминаха голяма част от българите в Солунска, Кукушка, Ениджевардарска и други околии на Егейска Македония¹¹⁰. През пролетта на 1914 г. подобни кървани заприждаха и от Мала Азия, в резултат на което в Западна Тракия бяха превозени само оттук над 6000 души¹¹¹.

За един кратък период от пролетта на 1914 г. до 31 май на пристанището в Дедеагач бяха разтоварени 2400 бежански семейства с 8873 членове: 1000 семейства с 3500 членове — от Източна Тракия; 1000 семейства с 3800 членове — от Егейска Македония и 400 семейства с 1573 членове — от Мала Азия¹¹². А това беше само началото на голямото преселение, продължило през 1914 и 1915 г.

Председателството на комисията по настаняването на бежанците в Дедеагач беше възложено (както отбелязахме) на М. Розентал. На него правителството подчини и комисиите в Софлийска и Ортакойска околия. Така в ръцете на едно лице беше съсредоточено ръководството по заселването на бежанците по долината на Марица и по крайбрежието на Егейско море. От 27 април 1914 г. В. Радославов назначи Розентал за околийски началник в Дедеагач¹¹³. Пълномощията на последния бяха поголеми, отколкото на всеки председател на околийска комисия за настаняване на бежанци. Той стоеше извън контрола на окръжния управител в Гюмюрджина и поддържаше преки връзки с министър-председателя. Към Свиновар той се държеше независимо и дори предизвикателно: „Никой друг освен мен в настаняване и колонизиране на бежанците, не дава и не може да дава никакви нареждания и заповеди до кметовете и общините в Дедеагачко и Софлийско, както и Ортакойско. . . Гледайте си вашата администрация, която е толкова компрометирана пред очите на българския народ, за която администрация Вие сте отговорни и недейте се меси в моите работи.“¹¹⁴

И в Дедеагачка околия настаняването на бежанците беше тясно свързано с изселването на част от небългарските етнически групи. Гърците, които напуснаха този край, отнесоха покъщината със себе си. В продължение на един месец (от 20 юни до 20 юли) от Софлу и с. Бидикли в Дедеагач дойдоха 117 товарни вагона, пълни с багаж, без да се смята онова, което гърците носеха със себе си в пътническите влакове, както и багажите, изпратени частно¹¹⁵. Това дразнеше хилядите бежанци от Македония, гонени от гръцките власти в България, без да им позволят да си вземат дори дрехи и завивки. Отделно стотици българи бяха унищожавани по затворите, мобилизирани в гръцката армия или жестоко репресирани из полицейските участъци¹¹⁶.

Българските власти облекчаваха и онези гърци, които напускаха Източна Тракия, прогонени от турците. Само за няколко дена през октомври 1914 г. на гръцки параход бяха натоварени 1500 души от Родоска околия, а други 2500 стояха на гарата в Дедеагач в продължение на пет дена, след което през Окчилар заминаха за Гърция¹¹⁷. По отношение на преминаващите или

¹¹⁰ Трифонов, Ст. Цит. съч.

¹¹¹ Доросиев, Л. И. Българските колонии в Мала Азия. — Сп. БАН, 2, № 13. С., 1922.

¹¹² Беломорски глас, № 6, 31 май 1914.

¹¹³ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 1608, л. 1.

¹¹⁴ Пак там, а. е. 2485, л. 28. Телеграма от М. Розентал до окръжния управител в Гюмюрджина Н. Свиновар, 30 апр. 1913.

¹¹⁵ Нова България, № 27, 7 авг. 1914. Писмо от М. Розентал. Дедеагач, 18 юли 1914.

¹¹⁶ Трифонов, Ст. Цит. съч.

¹¹⁷ Народни права, № 228, 7 окт. 1914.

заминаващите от самата Западна Тракия гърци не се допускаха „никакви насилия, изстъпления или обири“¹¹⁸. Поради тежките спомени, които българите отнесоха от Македония, и накупялата им омраза „спрямо всичко гръцко“ не бяха изключени актове на саморазправа. Като се страхувахе от подобни инциденти, Розентал повика още през пролетта 25 души и ги предупреди, че при цялата си добра воля да пази техните интереси не му било възможно да предотврати „случайни изстъпления от страна на бежанците“¹¹⁹. Гърците чувстваха тази нажежена обстановка и повечето от тях предпочетоха да си заминат.

Поради изложените причини отношенията с турското население бяха по-сложни. Все пак, за разлика от Гюмюрджинска и Ксантийска околия, голяма част от турците, живеещи в населените места по долината на Марица (включително и в Дедеагачка околия), се изселиха в Турция. Причините бяха няколко. Главна роля изигра Одринското споразумение, съгласно с което трябваше да се извърши размяна на населението от двете страни на границата. Част от турците бяха съблазнени от изоставените в Източна Тракия български имоти, други се страхуваха от отмъщение за извършени престъпления по време на реокупацията.

Понякога при настаняване на бежанци от турските села възникваха конфликти, при разрешаването на които се намесваше дори централната власт. Показателен беше случаят с крайбрежните села Дикилитах и Гювендик, където комисията засели българи от с. Стингел, Мала Азия, ограбени от турците и оставени „голи и боси“¹²⁰. Бежанците бяха обвинени, че са заграбили имущество и добитък от горните две села. Турските депутати предизвикаха анкета с участието на народните представители Джемал бей и Кехлибаров. Анкетьорите, подкрепяни от Риза бей, бивш комендант на Дедеагач, настояваха пред М. Розентал бежанците да бъдат изселени, а турците от Дикилитах и Гювендик да бъдат върнати по селата им (жителите им се бяха установили временно в Дедеагач). Притиснат от обстоятелствата, енергичният председател на комисията потърси съдействието на В. Радославов. „Ако сега няма да запазим брега, никога няма да стане. . . Не правя въпрос на амбиция. Ако мислите, че ще имате някои затруднения с турските депутати, готов съм да изселя българите и върна турците, което обаче ще бъде голям позор за престижа и моя идеал, като свърших тактично с гърците, да започна умно и с турците — рухва.“¹²¹

Проверката на положението в Дикилитах и Гювендик констатира твърде интересна ситуация. След изселването на турците настанените там бежанци избраха една комисия, която обиколи всички къщи и описа намиращото се в тях по-ценно имущество, което и запази непокътнато. Оставеният добитък беше хранен и пазен от селяните, а къщите — здрави и непокътнати. Понеже бежанците „мрат от глад“, те направиха харман и овършаха намерените снопи, а получената храна разпределиха по семейства, според броя на членовете. По същия начин се разпределяше и млякото, което се получаваше от кравите и от овцете. За всичко това беше съставен протокол, подписан от М. Розентал и четирима чиновници¹²². Стореното помогна да се установи истината и да се

¹¹⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 130, л. 10. Телеграма от М. Розентал до В. Радославов, 8 юни 1914.

¹¹⁹ Пак там, а. е. 45, л. 6. Рапорт от М. Розентал до В. Радославов, 2 юни 1914.

¹²⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1496, л. 246. Телеграма от М. Розентал до В. Радославов. Дедеагач, 21 юни 1914; Народни права, № 135, 17 юни 1914.

¹²¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1496, л. 243—235. Телеграма от М. Розентал до В. Радославов. Дедеагач, 19 юни 1914.

¹²² Пак там, л. 251. Протокол, 20 юни 1914.

съдействува на малоазийските бежанци да останат по определените им места.

Имаше случаи, когато турците, напускащи населените места по Марица, палеха масово своите домове. Такъв беше случаят с Фере, където останаха няколко здрави къщи¹²³. Настанените в града 453 бежански семейства искаха да строят. За целта трябваше най-напред да употребят много сили и време, за да разчистят затрупаните от развалини улици¹²⁴.

До средата на ноември 1914 г. в Дедеагач и околията му имаше настанени вече 1900 семейства бежанци със 7173 членове. От тях 3081 — в Дедеагачка, 1818 — във Ференска, 1283 — в Шахинларска, 818 — в Макренска и 143 — в Лъджакьойска община¹²⁵. Специални инженерни бригади снеха плановете на селата, извършиха и приложиха върху терена уличната и дворната регулация на селата Дикилиташ, Хасанлар, Обалар, Шахинлар, Лъджакьой, Урунджик, Окуф, Макри и Фере. Подготвени и раздадени бяха 2216 двора¹²⁶. По места започна строителството и на нови жилища. Но поради липса на технически персонал комисията на Розентал не успя да разпредели полските имоти между бежанците. Ето защо тя се разпореди всеки да разработва „кой колкото земя може“, та през следващата година изхранването на новозаселеното население „да не бъде в товар на държавата“. Някои от землищата на празните села бяха предадени към ония, населени с бежанци, за да може техният добитък „да намира достатъчно паша“¹²⁷.

За прехраната на бежанците в Дедеагач спомогна откритият в града тютюнев склад, където намериха работа стотици бежанци, повечето от които вдовици и сираци. „Мило ти е да гледаш — писа в. „Нова България“ — веселите лица на тия нещастни бежанци, които, смятайки за осигурен своя живот, като работят в тоя склад, мъчат се да забравят нещастieto, което сполетя самите тях, тяхната родина и техните близки през последната война.“¹²⁸

Въпреки големите затруднения, грешки и недостатъци в работата на Дедеагачката комисия към края на 1914 г. нейната основна задача беше вече изпълнена. Богатият и важен в стратегическо отношение Беломорски бряг доби изцяло български облик. Покрай големите местни български християнски села възникнаха нови, чиито жители дойдоха от оросените с кръв планини и полета на Македония, Източна Тракия и Мала Азия.

Работата по настаняването на бежанците в Софлийска околия вървеше паралелно с изселването на гърците, гъркоманите и турското население. То живееше главно по селата около Марица и беше разменено с българи от Източна Тракия по силата на Одринското съглашение. По-сложно стоеше въпросът с жителите на Софлу. Много от тях се състояха от погърчени българи предимно от Копривщица, Чирпан, Ловеч и т. н. Обяснимо е защо тия хора, с изключение на фанатизираните патриаршисти, отново бяха „готови да станат българи“¹²⁹. Те образуваха „най-бедната и работна класа“ на града и не желаеха „по никакъв начин“ да заменат за Гърция. Но това не се и искаше от тях. Около 200 семейства, без да се смятат единичните стари мъже и жени,

¹²³ Народни права, № 150, 4 юли 1914. Фере.

¹²⁴ Нова България, № 46, 31 дек. 1914.

¹²⁵ Народен завет, № 10, 13 ноем. 1914; Народни права, № 260, 13 ноем. 1914.

¹²⁶ Народни права, № 280, 6 дек. 1914; Нова България, № 44, 6 дек. 1914.

¹²⁷ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 40—41. Рапорт от М. Розентал до В. Радославов. Дедеагач, 29 ноем. 1914.

¹²⁸ Нова България, № 22, 4 юли 1914.

¹²⁹ Народни права, № 151, 5 юли 1914.

останаха в Софлу. Те отново започнаха да изпращат своите деца в български училища, да посещават български църкви¹³⁰.

Изселването на желаещите гърци и гъркомани ставаше доброволно, без насилие, просто „натоварват се няколко семейства, събират си багажа, разпродават всички движими имущества, които не могат да занесат със себе си, и заминават“¹³¹. Не им се разрешаваше да отнесат само онова имущество, което бяха заграбили от турците или от българите през време на Балканската и Междусъюзническата война¹³².

Въпреки увещанията на комисията да останат по местата си, през лятото на 1914 г. се изселиха и гърците от селата около Софлу — Каварджик, Пашмакчи и Чамкьой¹³³.

Комисията в Софлийска околия, която се подчиняваше на Дедеагачката, беше формирана на 27 март 1914 г. Неин председател стана градският кмет Д. С. Бъчваров. До 15 декември тази комисия извърши огромна работа, като засели бежанци в следните села: Бидикли — 372 семейства с 1700 души (180 семейства от с. Чанакча, Чаталджанско, 110 семейства от с. Харала-гюн, Малгарско, 80 семейства от с. Кадъкьой, Димотишко, и 2 семейства от Тарфа, Чаталджанско); с. Сейменли — 52 семейства с 220 членове, бежанци от с. Крушево, Димотишко; с. Кююнери — 135 семейства с 535 членове (70 семейства от с. Докуз-юг, Лозенградско, и 65 семейства местни жители от споменатото планинско село Пишмен, Софлийско); с. Каверджик — 225 семейства с 1020 членове (200 семейства от с. Теслим, Кешанско, и 25 семейства от с. Колибите, Бунархисарско); с. Чокур-верен — 78 семейства с 335 членове от с. Пишмен; с. Пашмакчи — 90 семейства с 415 членове (62 семейства от Солунско и 28 семейства от с. Кору-дере, Бунархисарско); с. Осмаджа — 44 семейства със 186 членове от опожареното с. Пишмен, Софлийско; с. Сараклъ — 92 семейства с 410 членове (80 семейства от с. Саръкая, Люлебугаско, и 12 безимотни семейства от Доган-Хисар, Дедеагачко); с. Балибей — 78 семейства с 336 членове (63 семейства от с. Лизгар, Малгарско, и 15 семейства от Аладжа-баир, Мала Азия); с. Гемеджикьой — 32 семейства със 185 членове от с. Кадъкьой, Малгарско; с. Елкеджи — 184 семейства със 760 членове — всички от Харала-гюн, Малгарско; с. Чомлекчи — опожарено, но предвидени за настаняване в него 145 семейства с 615 членове от с. Караклисе, Димотишко; с. Окуф — опожарено, но предвидени за заселване 36 семейства с 350 членове, бежанци от с. Башклисе, Димотишко; с. Карабунар — 66 семейства с 274 членове от Харала-гюн, Малгарско; с. Камкьой — 130 семейства с 556 членове (90 семейства от Солунско и 40 семейства от Мала Азия). Най-много бежанци имаше настанени в гр. Софлу — 460 семейства с 1985 членове (130 семейства от с. Енидже, Лозенградско; 54 семейства от с. Чонгара, Бунархисарско; 42 семейства от гр. Одрин; 35 семейства от гр. Лозенград; 24 семейства от гр. Димотика; 12 семейства от с. Дерменкьой, Чаталджанско; 9 семейства от Мала Азия; 8 семейства от с. Карамасли, Бабаескийско, и 147 семейства от разни градове и села на Македония)¹³⁴.

¹³⁰ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 3485, л. 43—44. Рапорт от М. Розентал до В. Радославов. Дедеагач, 28 воем. 1914.

¹³¹ Пак там.

¹³² Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 130, л. 13. Рапорт от Дедеагачката комисия за настаняването на бежанците до Централната комисия за бежанците. Дедеагач, 16 юли 1914.

¹³³ Народни права, № 151, 5 юли 1914.

¹³⁴ Нова България, № 47—48, 10 ян. 1915. Рапорт за дейността на Софийската комисия по настаняването на бежанците от основаването ѝ до 15 декември 1914; Народни права, № 294, 23 дек. 1914. Протоколи на Софийската комисия за настаняването на бежанците.

До края на 1914 г. софлийската комисия засели общо 2268 семейства с около 10 000 членове: 1706 семейства от Източна Тракия: 299 семейства предимно от Егейска Македония; 64 семейства от Мала Азия и 199 семейства местни, безимотни жители от опожарените планински села, практически също бежанци¹³⁵. Почти всички новонастанени семейства получиха дворни места, парцели и земя за обработване. Поминъкът им се състоеше от земеделие, скотовъдство и бубарство, което беше особено силно развито в този край¹³⁶. Специална техническа комисия сне плановите на голяма част от селата в Софлийска околия. Приключена бе тяхната дворна и улична регулация¹³⁷.

През 1914 г. настаняването на бежанците в Ортакойска (Ивайловградска) околия вървеше бавно. Българските села в района бяха масово опожарени, а гърците и гъркоманите от този край започнаха да се изселват по-късно от онези в Софлийска околия. В самия град на мястото на избягалите патриаршисти в края на 1913 г. бяха настанени 544 бежанци¹³⁸. През 1914 г. комисията в Ортакой подготви места за заселването на около 400 нови семейства¹³⁹. За този край беше изпратена значителна част от преселниците от Мала Азия. Това бе грешка, тъй като бежанците бяха добри земеделци, докато поминъкът на населението в околията беше бубарството и особено добиването на дървени въглища¹⁴⁰.

Настаняването на бежанците в Западна Тракия доведе до появата на нови населени места, други промениха своите имена. Оцелелите около 420 семейства булгаркойци, в повечето случаи без мъже, се заселиха в с. Шахинлар, Дедеагачко. В края на май 1914 г. на новото градче тържествено беше дадено името Борисово. По същото време за нуждите на бежанците се откриха първоначално училище, прогимназия и църква¹⁴¹. Настанените в с. Чамкой, Софлийско, 106 семейства от с. Бутариево и 57 семейства от с. Коритени, Солунско, образуваха ново село, на което дадоха името на Христо Ботев¹⁴². Бившият турски град Фере, където българските власти настаняха стотици бежански семейства, предимно от Източна Тракия, беше преименуван на Трапезица¹⁴³. Към средата на май 1914 г. 82 български семейства, вдовици и сираци от с. Крушево, Димотишко, се заселиха в с. Сейменли, което нарекоха Аспарухово¹⁴⁴. Две седмици по-рано, на 1 май, в местността „Куштепе“, Гюмюрджинско, стана „небивало тържество“. Тук 247 бежански семейства от Мала Азия положиха основите на новото село Климентово. Селото беше посетено от окръжния управител Свиначев. Охридският митрополит Борис, управляващ Маронийската (Гюмюрджинската) епархия, отслужи молебен¹⁴⁵. Съдбата на това село, както и на много други, заселени с бежанци, не беше щастлива. Комисията прояви „незаинтересованост до престъпност“ по отношение на неговите жители. Дълго време, докато си построят 43 дървени бараки и се натъпчат в тях, бежанците нямаша никакъв подслон. Много от тях измряха още през лятото на 1914 г. На 29 септември полицейският инспектор Златев докладва на Радославов: „В новообразуваното с. Климентово

¹³⁵ Пак там.

¹³⁶ Търговски фар, № 570, 17 юни 1914.

¹³⁷ Народни права, № 280, 6 дек. 1914; Нова България, № 44, 6 дек. 1914.

¹³⁸ Народ, № 16, 22 ян. 1914.

¹³⁹ Народни права, № 228, 7 окт. 1914.

¹⁴⁰ Беломорски глас, № 6, 31 май 1914.

¹⁴¹ Нова България, 4 апр. 1914.

¹⁴² Народни права, № 113, 21 май 1914. Телеграма от Манол Розентал до В. Радославов.

¹⁴³ Нова България, № 3, 11 апр. 1914; Народни права, № 78, 6 апр. 1914.

¹⁴⁴ Народни права, № 107, 13 май 1914.

¹⁴⁵ Беломорски глас, № 4, 10 май 1914.

намерихме ужасна гледка. То не е село, а гробища. В наше присъствие умряха една жена и едно дете. . . Били 250 семейства малоазиатци. Избягали по домовете на околните села почти всички и останали 20 семейства, които до пролетта сигурно ще измрат, защото нямат не само хляб, но вода и дърва.¹⁴⁶ През лятото на 1915 г. в „Беломорска България“ допълни тази тъжна картина: „Днес в селото вместо хора има 167 гроба.“¹⁴⁷

Тежкото положение на бежанците в Западна Тракия често се усложняваше още повече от злоупотребите и насилията на безсъвестни властници. Околийският началник в Свиленград искаше да изсели настанените в с. Увабоюк семейства от Харала-гюн, защото по време на изборите не гласували за правителствения кандидат. „По-добре да ни избият, отколкото да ни разкарват наново“ — писаха възмутените бежанци в телеграма до министър-председателя Радославов и до ръководителите на политическите партии в София¹⁴⁸. Имаше партизани на Либералната партия, които отказваха да дават храна на бежанците, защото „гласували на 23 февруари за опозицията“¹⁴⁹. По същите причини кметът и секретар-бирникът в с. Ясъкьой, Гюмюрджинско, тормозеха настанените тук семейства от с. Зарево, Солунско¹⁵⁰.

Хиляди бежански семейства бяха настанени и в Струмишки окръг. Те идваха от Егейска и Вардарска Македония, откъдето ги бяха прогонили гръцките и сръбските окупационни власти. Тяхното заселване, започнало през есента на 1913 г., продължи още по-усилено и през 1914 г. Към средата на март централната комисия подготви и изпрати в този край 300 семейства от София¹⁵¹. Няколко дена по-късно пак от столицата потегли нова група от 120 семейства, а в началото на април — други 200 семейства¹⁵².

Почти ежедневно на групи или единично в Струмишки окръг пристигаха бежанци и от вътрешността на Македония. Този неспиращ поток от хора се увеличи значително след началото на Първата световна война. За две седмици, в края на август и началото на септември 1914 г. пристигнаха около 230 семейства, „подложени на систематични преследвания от гръцките и сръбските власти“¹⁵³. Няколко дена по-късно, на 11 септември, от Щип избягаха 90 българи, подгонени „от насилията и нечуваната свирепост на сръбските власти“, и 50 души от Владимировци¹⁵⁴. Само около 20 септември в Струмица пристигнаха повече от 100 семейства нови бежанци, а други 52 души, също от Македония, бяха настанени в Горна Джумая (дн. Благоевград)¹⁵⁵. На 23 септември отново от Щип побягнаха и намериха спасение в България 180 души „боси, голи и гладни“¹⁵⁶. Много от бежанците бяха младежи между 17 и 30 години, бягащи от военна служба; други се спасяваха, защото семействата на напусналите бойното поле българи бяха подложени на „поружение и грабеж“¹⁵⁷. Според сведенията на Централната комисия за бежанците до края на 1914 г. от сръбската армия успели да избягат около 12 000 младежи, повечето от които бяха освободени военнопленници от Австро-Унгария¹⁵⁸.

¹⁴⁶ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 428, л. 34—35; Ив. Златев до В. Радославов. Ксанти, 29 септ. 1914.

¹⁴⁷ Беломорска България, № 3, 11 авг. 1915.

¹⁴⁸ Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 342.

¹⁴⁹ Работнически вестник, № 249, 2 март 1914.

¹⁵⁰ Работнически вестник, № 285, 16 апр. 1914.

¹⁵¹ Народни права, № 66, 21 март 1914.

¹⁵² Народни права, № 72, 80, 29 март, 10 апр. 1914.

¹⁵³ Мир, № 4338, 8 септ. 1914; Нова България, № 22, 13 септ. 1914.

¹⁵⁴ Народни права, № 209, 13 септ. 1914; Мир, № 4342, 12 септ. 1914.

¹⁵⁵ Народ, № 217, 25 септ. 1914; Народни права, № 212, 24 септ. 1914.

¹⁵⁶ Народни права, № 220, 27 септ. 1914.

¹⁵⁷ Мир, № 4342, 13 септ. 1914.

¹⁵⁸ Народ, № 298, 31 дек. 1914.

През есента на 1914 г. в Неврокопска околия имаше около 7000 бежанци¹⁵⁹. В града бяха настанени 977 семейства с 4664 души от разни краища на Македония¹⁶⁰. Много семейства бяха разпръснати и по околните села¹⁶¹. По същото време в гр. Струмица бяха настанени 3340 бежанци и още 4220 в околните села¹⁶².

Голямо струпване на бежанци се наблюдаваше и в Горноджумайска околия. В началото на 1914 г. правителството възнамеряваше да настани 100 семейства в самия град и по 200 семейства в селата Симитли и Крупник, много от които временно се намираха в Самоков¹⁶³. В Симитли обаче още от есента на 1913 г. се бяха заселили около 200 семейства „бедни българи от съседните села, пострадали от войната“¹⁶⁴. Те не само потърсиха подслон в здравите къщи, но и започнаха да обработват изоставените ниви. Подобно положение се създаде и в с. Крупник, където трябваше да бъдат настанени бежанци от с. Зарево¹⁶⁵.

Симитли и Крупник притежаваха обширна и плодородна земя. По тези причини в тях се бяха заселили турци, които избягаха през войната. Българското население в миналото живееше по скалистите балкански села, които не можеха да му дадат нужното препитание. От стари времена българите ходеха в Крупник и Симитли, където обработваха на изполища турските имоти. Това беше и единственият им поминък. Имотните турци живееха от труда на същото това население, което обработваше техните земи. След Междусъюзническата война почти всички околни български села бяха опожарени, а жителите им останаха „без стряха, без домашни вещи и храна“. Те се принудиха да търсят подслон и препитание в изоставените турски села. Така в Крупник се настаниха 50 семейства от с. Кресна, 30 семейства от с. Сушица, 30 семейства от с. Сърбиново и 5 семейства от с. Тросково. В Симитли се заселиха 70 семейства от с. Тросково, 60 семейства от с. Железница, 40 семейства от с. Ораново, 20 семейства от с. Докатичево и 10 семейства от с. Сърбиново¹⁶⁶. Когато възникна опасност от настаняването на бежанци, кметовете на споменатите села се обърнаха към председателя на Централната комисия с молба да не се прави това, тъй като щяло да има за резултат само нови нещастия на населението, което и без това умираше от глад. Според тях ако се настанили бежанци в Крупник и Симитли, бедните местни селяни трябвало да бъдат „изгонени с децата си в планината и из горите, защото няма где да идат“¹⁶⁷.

Бежанци не можеше да бъдат настанявани и по турските чифлици, където се заселиха местни безимотни българи-чифлигари, които ги обработваха „по наследство от стотици години с изполища“¹⁶⁸.

Фактите сочат, че през Балканската война в някои части на т. нар. нови земи се извършва поврат в аграрните отношения. Този естествен процес се

¹⁵⁹ Народ, № 2, 27 ноем. 1914.

¹⁶⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 210, л. 44. Телеграма до председателя на Централната комисия за бежанците (ЦКБ) от Окръжната комисия в Струмица, 22 апр. 1914.

¹⁶¹ Пак там.

¹⁶² Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 24. Списък на настанените бежанци по окръзи.

¹⁶³ Народни права, № 18, 23 ян. 1914.

¹⁶⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 210, л. 2. Телеграма от председателя на Комисията за бежанците в Горна Джумая, 12 март 1914.

¹⁶⁵ Пак там, л. 3. Телеграма от председателя на комисията за бежанците в Горна Джумая, 14 март 1914.

¹⁶⁶ Пак там, л. 4—6. Заявление от Общинските кметове в селата Крупник и Симитли до председателя на ЦКБ, 15 март 1914.

¹⁶⁷ Пак там, л. 6.

¹⁶⁸ Пак там, л. 57. Рапорт от комисията в Горна Джумая до ЦКБ, 16 май 1914.

съпровождаше и с много злоупотреби на местните богаташи и чиновници, които си присвояваха здрави къщи и плодородни земи. За целта най-често се практикуваше системата на пълномоция. „Има лица — писа до В. Радославов председателят на Централната комисия за бежанците Хр. Калчев, — сключили по 30—40 пълномоция и договори, които, ако бъдат признати, спахиятството се въвежда отново в по-грозни форми. Изполищата се практикува широко.“¹⁶⁹ Поради подобрилите се отношения между България и Турция, много турци се завърнаха и продадоха имотите си или оставиха пълномоция на разни спекуланти. В Горноджумайска околия дори успяха да се заселят и 60 семейства власи и гъркомани¹⁷⁰. Сложната обстановка в околията и анемичните действия на комисията за настаняване на бежанците не позволиха да бъде извършена сериозна работа. През пролетта на 1914 г. в Горна Джумая бяха настанени 43 семейства със 189 души от Кукушко, Серско и Драмско¹⁷¹. А в града имаше дошли за заселване около 200 семейства. „Възмутително е обстоятелството — писаха в телеграма до министър-председателя бежанците, — дето с имуществото на 100 турски фамилии и бегови чифлици, забягнали преди войната, се разполагат местни граждани, такива от стара България.“¹⁷² Те сочеха тази неправда като причина за ненавременното им заселване, което ги обричаше на нов глад.

Конфликтът в с. Крупник беше разрешен частично едва към началото на май 1914 г. Отначало властите настаняха 30 бежански семейства, което предизвика „революция с местното население“, чиито дрехи и имущество бяха изхвърлени „най-позорно“¹⁷³. Към 10 май там пристигнаха нови 100 бежански семейства¹⁷⁴. Кметът на Крупник се оплака на Радославов и поиска да се вдигнат бежанците, защото броженето било силно и той едва задържал саморазправата¹⁷⁵. Властите решиха посевите да останат на заселите ги местни жители до прибирането на реколтата, а бежанците да разработят „само свободните земи“ и да работят по тютюневите складове в Горна Джумая¹⁷⁶.

Броят на заселените в новоосвободените земи бежанци нарастваше бързо. В края на юни 1914 г. те бяха 13 633 семейства с 68 165 членове¹⁷⁷, а един месец по-късно — вече около 16 000 семейства с повече от 80 000 души¹⁷⁸. Според Централната комисия за бежанците главата на всяко семейство „има това, което по-рано е притежавал един стопанин от средна ръка“ в съответното село¹⁷⁹.

¹⁶⁹ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 49, л. 74—78. Телеграма до В. Радославов от Хр. Калчев, 16 юли 1914.

¹⁷⁰ Пак там.

¹⁷¹ Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 210, л. 43. Телеграма до ЦКБ от комисията в Струмица, 22 апр. 1914.

¹⁷² Пак там, л. 51. Телеграма от бежанците в Горна Джумая до В. Радославов. Горна Джумая, 28 апр. 1914.

¹⁷³ Пак там, л. 31. Телеграма от кмета на с. Крупник Ст. Георгиев до в. Камбана. Горна Джумая, 13 апр. 1914.

¹⁷⁴ Пак там, л. 56. Телеграма до председателя на Централната комисия за бежанците. Струмица, 12 май 1914.

¹⁷⁵ Пак там, л. 89. Телеграма от кмета на с. Крупник до В. Радославов. Горна Джумая, 29 май 1914.

¹⁷⁶ Пак там, л. 73. Разпореждане от председателя на ЦКБ, 21 май 1914, до околийския началник в Горна Джумая.

¹⁷⁷ Пак там, ф. 173, оп. 3, а. е. 309а, л. 23—25. Окръжно на ЦКБ, 28 юли 1914. За времето до 20 юни в. Нова България, по данни на същата комисия, сочи 13 093 семейства с 65 465 членове, а в. Мир, 2 юли 1914 — 14 715 семейства със 73 375 д.

¹⁷⁸ Мир, № 4301, 31 юли 1914. Бежанците в новите земи.

¹⁷⁹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 209а, л. 24.

Докато заселените в Струмишки окръг бежанци бяха само от Македония, не така стоеше въпросът с онези, които бяха изпратени в Западна Тракия. Те идваха от географски райони, раздалечени на стотици, а понякога и на хиляди километри един от друг, хора, живели при различни климатични, културни и политически условия. Техните очаквания за бъдещето не бяха еднакви. А това определяше до голяма степен и отношението им към новото положение, в което изпаднаха. Бежанците от Мала Азия идваха с твърдата решимост да се заселят завинаги в България, като се отдадат на мирен и спокоен труд. Съкровеното им желание беше час по-скоро да получат земя, да се настанят и да започнат работа. „Те — писа началникът на отделението за държавни имоти при МЗДИ — не ламтят нито за безстопанствени къщи, нито за дюкени, не претендират за разни държавни и други служби; те не са самохвалци, но не са и плачливци — земя за работа търсят те.“¹⁸⁰

Бежанците от Източна Тракия нямаха големи претенции, но ги блазнаше мисълта, че скоро може да настъпи промяна по границата между България и Турция. Те се надяваха, че ще се озоват по родните си места, щом като селата им преминават в българска територия.

Добруджанци, които бяха малко в Западна Тракия, „със сълзи на очи и горест в душата“ си спомняха за своите изоставени имоти. Тези „много мили и симпатични хора“¹⁸¹ едва ли се бяха примирили, че завинаги ще останат да живеят в отдалечени от родния край земи.

Най-колоритната група в Западна Тракия съставляваха бежанците от Македония. Почти всички бяха участвували под една или друга форма в борбите за национално освобождение под ръководството на ВМОРО. Оттук вероятно идваше по-голямото им самочувствие, по-високите им претенции. Не бива да се пренебрегват и психологическите особености на българите от Македония. Планинският терен и дълбоките революционни традиции бяха възпитали у тях по-свободолюбив дух на бунтарство и неподчинение. Мнозина бяха от градовете, където упражняваха занаят и земеделието не им допаднаше. Българите от Македония също гледаха на своето пребиваване в Западна Тракия като на временно. По родните им места борбата срещу новите потисници продължаваше и те с надежда очакваха утрешния ден. Упование за това намираха и в политиката на България, която продължаваше да поставя Македония в основата на своите интереси. Тяхната интимна мисъл беше да живеят тук временно, а очите им гледаха към безстопанствените дюкени, къщи, складове, стремяха се да заемат някоя държавна служба и т. н. Тези особености на бежанците от Македония караха властите да им търсят места предимно по градовете, внасяха допълнителни усложнения при решаването на и без това мъгния въпрос за заселването в новоосвободените земи.

Тези съображения влияеха на бежанците и ги караха да мислят, че настаняването им е временно. Мнозина отказваха да заминат за Западна Тракия въпреки категоричното решение на правителството „бежанците да се настаняват само в новите земи“¹⁸². В крайна сметка властите бяха принудени да оставят част от тях в старите предели на България.

Най-много бежанци в тези предели се намираха в Бургаски окръг. През пролетта на 1914 г. те бяха над 41 000¹⁸³. Мнозинството от тях желяеха да бъдат настанени из селата и градовете край Черно море, където имаше

¹⁸⁰ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2109, л. 6. Рапорт от Началника на отделението за държавни имоти Кр. Г. Доцев до МС, 5 юни 1914.

¹⁸¹ Пак там.

¹⁸² Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 2109, л. 23—25.

¹⁸³ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 24. Списък на настанените бежанци по окръзи.

достатъчно свободна земя. С такова искане делегация на бежанците посети министър-председателя в края на март¹⁸⁴. По-късно на правителството беше връчена молба със следните желания: бежанците да бъдат настанени в Бургаски окръг, където имало най-много необработена земя; да им се отпусне дългосрочен заем с ниска лихва за обзавеждане: да се освободят за известно време от данъци, докато се засилят икономически; държавата да им съдейства, за да им бъде оценено и изплатено от Турция заграбеното движимо и недвижимо имущество; да се изплати дадената от тях реквизиция на Турция и България по време на войната; да се даде гаранция за личната и имотната сигурност на онези жители на градовете от Източна Тракия, които пожелаят да се завърнат; при разпределението на паричния кредит да участвуват и представители на бежанците; да се дава хляб на всички, докато бъдат окончателно настанени; сключване на съдебна конвенция между България и Турция за реализиране на вземанията си от останалите в Източна Тракия турски поданици¹⁸⁵.

Правителството възприе идеята да настане основната част от източнотракийските първенци в Бургаски окръг, който беше най-обширният и рядко населен район на България. То създаде комисия в Бургас, Поморие, Казълагач и т. н.¹⁸⁶ За кратко време през есента на 1914 г. бяха заселени повече от 6000 души. Останаха ненастанени повече от 30 000 бежанци¹⁸⁷. Част от тях (от с. Деркос, Чатаджанско) пожелаша да бъдат разменени имотите им, изостанени в Турция, с тези на турци от Айтоско. Турското население в някои села беше съгласно на това, „стига да им бъде позволено“¹⁸⁸.

Много от бежанците в Бургаски окръг посрещнаха зимата в окаяно положение, без да бъдат трайно настанени и без да се заловят за работа. По селата из плевници и частни стаи бяха разположени по 10—15 семейства. Най-много бежанци имаше отклонени из училища, казарми и частни къщи по градовете Василико (дн. гр. Мичурин) — 420 семейства, Бургас — 321 семейства, Ахтопол — 129 семейства и т. н.¹⁸⁹ Стотици семейства живееха разпръснати по чифлици, каракачански колиби, манастири и пр. Те се прехранваха от средства, отпуснани от държавата и разни благотворителни мисии, без чиято помощ „биха посрещнали зимните студове с голи гърди и децата биха мрели като мухи“. Бежанците често гладуваха, на места оставаха без брашно по цели седмици, други го получаваха развалено¹⁹⁰.

Едва пред прага на настъпващата зима правителството реши да настане около 5000 бежанци от Източна Тракия в Гюмюрджински окръг — главно в Ортакойска и Софийска околия. Турските власти в Одрин се съгласиха да бъде използвано за тяхното пренасяне жп линията по долината на Марица, която на места преминаваше през турска територия¹⁹¹. След заминаването на тези бежанци в Бургаски окръг все още оставаха без да бъдат трайно настанени 24 369 души (в Бургаска околия — 7224; в Казълагачка — 7106; в Ямболска — 4258; в Анхиялска — 1605, в Айтоска — 1363; в Карнобатска — 1352; в Сливенска — 1124 и в Котленска — 337)¹⁹².

¹⁸⁴ Мир, № 4184, 29 март 1914.

¹⁸⁵ Нова България, № 9, 9 май 1914.

¹⁸⁶ Народни права, № 203, 6 септ. 1914.

¹⁸⁷ Народни права, № 223, 1 окт. 1914.

¹⁸⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 16. Донесение от председателя на комисията за бежанците в Бургас до ЦКБ, 20 дек. 1914.

¹⁸⁹ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 1012, л. 4. Рапорт от Ст. Шангов до В. Радославов, 20 дек. 1914.

¹⁹⁰ Пак там, л. 3.

¹⁹¹ Народ, № 209, 13 септ. 1914; Нова България, № 35, 4 окт. 1914.

¹⁹² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2495, л. 2. Списък на настанените бежанци в пределите на старата България до 21 окт. 1914.

Значително количество бежанци през есента на 1914 г. все още оставаха и в други окръзи от старите предели на България. Във Варненски окръг те възлизаха на 678 семейства с 3013 души (276 семейства с 1108 души в гр. Варна; 12 семейства с 1149 членове във Варненска селска околия; 150 семейства със 156 членове в Провадийска околия). В съседния Русенски окръг имаше само 11 семейства с 52 членове. Оттук през лятото към новоосвободените земи бяха изпратени 960 души, а други 603 намериха подслон по разни места из стара България. Почти нямаше бежанци и в други два окръга на Северна България — Врачански и Видински, където имаше изолирани семейства. Но в Плевенски окръг те бяха 97 семейства с 501 членове (в Ловешка околия — 12; в Луковитска — 207; в Плевенска — 264, и в Никополска — 18). А в Търновски — 140 семейства със 764 души (в Свищовска околия — 78 семейства с 492 и Търновска околия — 62 семейства с 272 членове). Поради близостта на Добруджа най-много бежанци в Северна България (след Варненски окръг) имаше в Шуменско — 390 семейства с 1861 членове (в Преславска околия — 121 семейства с 590 членове; в Шуменска — 107 семейства с 480 членове; в Ескиджумайска — 69 семейства с 345 членове; в Поповска — 56 семейства с 288 членове и в Османпазарска околия — 37 семейства със 158 членове)¹⁹³.

Що се отнася до Южна България, там положението беше по-различно. Както се убедихме, само в Бургаски окръг бежанците възлизаха на 3809 семейства със 17 263 души (без Казълагачка околия, където имаше още 7106 души). В съседния Старозагорски окръг имаше други 980 семейства с 3795 членове (в Новозагорска околия — 380 семейства с 1602 членове; в Старозагорска — 546 семейства с 1999 членове, и в Чирпанска околия — 44 семейства със 194 членове). Подобно положение съществуваше и в Пловдивски окръг — 586 семейства с 3186 членове (в Панагюрска околия — 2 семейства с 11 членове; в Карловска — 3 семейства с 9 членове; в Станимашка — 39 семейства със 172 членове; в Пловдивска селска — 90 семейства с 495 членове; в Пещерска — 147 семейства със 722 членове; в Пазарджишка — 150 семейства със 737 членове, и в гр. Пловдив — 155 семейства с 1040 членове). Поради масовото изпращане на бежанците към Струмишки и Гюмюрджински окръг в Софийско останаха само 715 души (18 семейства с 68 души в Самоков и 647 души в София). В Кюстендилски окръг те бяха 66 семейства с 268 членове (39 семейства със 160 души в Дупнишка околия; 15 семейства с 51 членове в Кюстендилска и 12 семейства с 57 членове в Радомирска околия). В окръга имаше и 220 отделни лица без семейства. Това бяха предимно младежи, спасили се от мобилизацията в Сърбия¹⁹⁴.

Според изчисленията на Централната комисия за бежанците към края на октомври 1914 г. в старите предели на България все още оставаха над 40 000 бежанци, които се считаха за ненастанени. Ако към тях прибавим и 11 062 от новоосвободените земи, които също не бяха получили по това време собствени помещения и земя, ще получим над 51 000¹⁹⁵. При голямото движение на бежанците и липсата на точни сведения за тях всички посочени цифри са относителни. Те само приблизително показват количеството на настанените и ненастанените бежанци. Не бива да се забравя и още един безспорен факт. Продължаваха да прииждат непрестанно със стотици и хиляди бежанци от Македония, Източна Тракия, Мала Азия и Добруджа. Това внасяше допълнителни усложнения в изработването на една прецизна статистика. Ето защо посочените сведения трябва да се възприемат като

¹⁹³ Пак там, л. 1—4.

¹⁹⁴ Пак там.

¹⁹⁵ Пак там.

приблизително верни за определено време — края на октомври 1914 г. И още едно обстоятелство. Имаше бежанци, които се настаняваха по свой избор в много села и градове не само в новоосвободените земи, но и в старите предели на България. Тези, които разполагаха с малко средства, се обзавеждаха и залавяха за работа, други — по-бедни, ставаха надничари. Броят на тези бежанци не може да бъде установен, но те бяха хиляди.

Настъпващата зима затрудни работата по настаняването на бежанците. Комисиите обаче продължаваха да действуват независимо от усложнената обстановка. Бежанците, изключително от Македония, прииждаха на вълни въпреки големите студове. Освен българи между тях имаше и много турци. Само на 3 януари 1915 г. в Струмица пристигнаха 36 българи и 416 турци от Радовишко; 20 турци от Берово и 130 — от Овчеполско. Същия ден премина границата и друга група от 150 бежанци, между които имаше и непълнолетни деца¹⁹⁶. През следващите дни положението рязко се промени. Окръжният управител в Струмица телеграфира, че на 4 януари в окръга му са пристигнали около 1200 българи и турци от Велешко и Щипско. По негови сведения в най-скоро време се очаквало прииждането на още 10 000 бежанци из Тиквешко и Битолско¹⁹⁷. На 8 януари в Струмица сполучиха да избягат 68 българи и 386 турци. Предвид на тежките грижи по настаняването на собствените си бежанци, които ежедневно прииждаха голи, гладни и измъчени, правителството на България помоли турските власти да допуснат своите бежанци да отидат и търсят прехрана в Турция¹⁹⁸. Стотици и хиляди изгнаници продължаваха да прииждат от Македония и България през цялата зима и пролетта на 1915 г. На 15 май в. „Нова България“ съобщи, че само от Валандовската афера в България са намерили спасение около 22 000 българи и 12 000 турци от Вардарска Македония¹⁹⁹. От своя страна правителственият официоз „Народни права“ даде сведения за други 10 000 бежанци българи и турци, пристигнали в Струмишки окръг само през първата седмица на юни 1915 г.²⁰⁰

Възникналото положение създаваше големи затруднения на българските власти. Централната комисия отчиташе, че бежанците, пристигащи в такива количества, се превръщат в истинско бреме за себе си и за държавата. Ето защо тя настояваше пред местните комисии да усилят дейността си и по-скоро да настанят бежанците в новоосвободените земи²⁰¹. По лесно обясними причини основната работа легна върху властите в Струмишки окръг, тъй като именно тук прииждаше основната част от бежанците из Вардарска и Егейска Македония²⁰².

Ако масовото прииждане на бежанците от Вардарска Македония може да бъде обяснено с тежката война, която водеше Сърбия, с последиците от нея и с активната съпротива на тероризираното от окупационните власти българско население, в Егейска Македония действуваше един допълнителен фактор. По сведения на официоза „Народни права“, взети от солунския в. „То фост“, до средата на юли 1915 г. гръцкото правителство е настанило в Македония 30 227 семейства със 122 033 свои бежанци предимно от Източна, а отчасти и

¹⁹⁶ Народни права, № 1, 3 ян. 1915. Телеграма от Струмица; Нова България, № 47—48, 10 ян. 1915.

¹⁹⁷ Народ, № 5, 8 ян. 1915. Телеграма от Струмишкия окръжен управител, 5 ян. 1915; Народни права, № 4, 8 ян. 1915.

¹⁹⁸ Нова България, № 49, 21 ян. 1915.

¹⁹⁹ Нова България, № 62, 5 май 1915.

²⁰⁰ Народни права, № 128, 9 юни 1915.

²⁰¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. с. 209а, л. 46—47. Окръжно на ЦКБ, 15 ян. 1915.

²⁰² Дума, № 23, 24 юли 1915.

Западна Тракия²⁰³. По този начин то упорито засилваше своя етнически елемент, като едновременно с това се опитваше да съкруши с най-разнообразни средства, включително и чрез масови изселвания, българското население в този край.

През 1915 г. положението на бежанците в някои райони рязко се влоши. В Софлу повечето от тях бяха лишени от най-необходимото независимо от прекомерната скъпост на всички хранителни продукти. „Деца, старци и жени — писа в. „Народ“ — голи и гладни скитат по улиците и подлагат ръка за милост, а други удариха на грабежи. . .“²⁰⁴ Имаше случаи, когато тълпи от гладни бежанци разграбваха хлебопекарниците и складовете с брашно. Централната комисия за настаняването на бежанците получи сведения, че в Свиленград имало „глад и мизерия“. Някои бежански семейства имали възможност да се хранят един път за два дни²⁰⁵. Ст. Шишков, който отблизо познаваше положението в Западна Тракия, възкликна: „Отчаяно е положението на бежанството; викът им от безработица, от глад, болести и други напасти достига до ушите на властниците, но те се правят на глухи. Всеки ден с десетки коли докарват болни и при наличността на готови, уж наредени болници, за учудване ще видите болните да лежат край улиците и очакват помощ отгоре.“²⁰⁶

Нещата не се промениха много и през лятото. Централната комисия констатира в резултат на направената обиколка из т. нар. нови земи, че положението на бежанците по „причина на тазгодишния неурожай вследствие сушата, е твърде плачевно“. Мнозинството не успяха да съберат храна за зимата и нямаха зърно дори за посев. Повечето от тях бяха лишени от земеделски инвентар и работен добитък. Компетентните органи изказваха опасения, че ако на бежанците не се раздават семе, сечива и добитък, за да разорат и засят нивите си, те „заедно със семействата им са обречени на гладна смърт“²⁰⁷.

На отделни места положението се влошаваше от създадените отношения с националните малцинства. Голяма част от тютюнопроизводителите от Ксантийско бяха бежанци от селата Еникьой и Габрово, които останаха в гръцка територия, и от Драмско и Серско. На повечето от тях държавата не раздаде земя и бяха принудени да се сдружават с турци и да работят на техните ниви. Така се даде възможност на разни аги и бейове, стопани на огромни пространства земя, да експлоатират бежанците, като ги превръщаха в свои чифлигари²⁰⁸. През лятото на 1915 г. се създаде натегнатата атмосфера и в Дедеагач. Властите разрешиха на много богати гърци да се завърнат. „Тези господа — писа група граждани на В. Радославов, — понеже са най-крупните богаташи и владетели на къщи, дюгени, чифлици и земя в Софлу, Фере и Дедеагач с околността, като сме им дали сега правото да си уредят работите, те свободно отиват по дюгените и къщицата, искат си наемите по стари договори, не искат да знаят и да чуват, че бедните не са виновни. . .“²⁰⁹ Бежанците в Дедеагач, станали предимно хамали, а жените им — перачки, за да прехранват своите семейства, негодуваха основателно. Те бяха принудени

²⁰³ Народни права, № 164, 23 юли 1915.

²⁰⁴ Народ, № 42, 24 февр. 1915.

²⁰⁵ Нова България, № 57, 30 март 1915.

²⁰⁶ ОДА — Пловдив, ф. 52, оп. 1, а. е. 1385, л. 3—4. Чиновничеството в новите земи.

²⁰⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 22. Писмо от ЦКБ до директора на Държавните дългове, 25 авг. 1915.

²⁰⁸ Беломорска България, № 7, 25 авг. 1915.

²⁰⁹ ЦДИА, ф. 313, оп. 11, а. е. 1341, л. 1—4. Писмо от група граждани на Дедеагач до В. Радославов, 29 авг. 1915.

само преди година да изоставят своите домове в Македония, без да вземат със себе си необходимото имущество. Възникна опасност от саморазправа и разиграване на кървави сцени. „Ако до три-четири дни — продължаваха бежанците в своето писмо до министър-председателя — не дадете разпореждане да си отидат, това писмо ще го четете във вестниците, но знайте, че кръв ще се лее.“²¹⁰

Имаше случаи (не един и два), когато властите най-безскрупулно използваха нещастieto на бежанците в междупартийните борби. Това пролича по време на парламентарните избори през февруари 1914 г. А онова, което стана в София на 3 май 1915 г. по време на общинските избори, надхвърли всичко до този момент. Бежанците бяха влачени на групи от секция на секция, за да гласуват по два и повече пъти. „Тия бежанци — писа „Работнически вестник“ — са били ангажирани през последно време за работници в общински предприятия и сега самите надзиратели, които им плащат заплатите, ги водят като стадо да гласуват с решения.“²¹¹

През лятото на 1915 г. по нареждане на МВРНЗ Централната комисия за бежанците направи усилия да състави подробна статистика на всички прогонени след Междусъюзническата война българи. Резултатите станаха известни към края на август с. г. Според тях общото число на бежанците, дошли в България от Вардарска и Егейска Македония, от Източна Тракия, Добруджа и Мала Азия възлизаше на 25 765 семейства със 120 690 членове. Към това число по преценка на Централната комисия трябвало да се прибавят още поне 50 000 единични бежанци, които комисията нямала възможност да представят, тъй като едни живееха между свои роднини, други си търсеха работа по градовете, поради което не фигурираха в съставените списъци²¹². Естествено тук не фигурираха нито хилядите унищожени българи в заграбените земи, нито други хиляди бежанци, които поради тежките условия на живот намериха смъртта си в България. Не се смятаха за бежанци българите от Западна Тракия, които през есента на 1913 г. намериха временно подслон в България, а след това се завърнаха по родните си села, в повечето случаи опожарени. А техният брой не беше по-малък от 10 000 души. Следователно сведенията не бяха пълни или изчерпателни; те показваха приблизителния брой на бежанците. А той продължаваше да нараства и през следващите месеци, особено интензивно в седмиците преди България да се включи в Първата световна война на страната на Централните сили.

* * *

Както установихме, разрешаването на бежанския въпрос се намирал в тясна връзка с уреждането на въпроса за безстопанствените имоти, изоставени от забегнали или доброволно изселили се гърци и турци. Почти навсякъде в Западна Тракия се срещаха напуснати къщи, дюкяни, ниви, ливади, гори и т. н. Много от тях останаха неизвестни близо две години. Имаше изоставени и запустели села, земята на които остана държавен имот²¹³. През декември 1913 г. правителството се опита чрез специално постановление да уреди въпроса. Безстопанствените недвижими имоти в новоосвободените земи трябваше временно да се дават под наем на „бедни българи бежанци“ от специални комисии. Продаването, разменянето и

²¹⁰ Там там.

²¹¹ Работнически вестник, № 20, 3 май 1915.

²¹² ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 18—20. Рапорт от ЦКБ до МВРНЗ. С., 31 авг. 1915.

²¹³ Народни права, № 176, 6 авг. 1915.

експлоатацията им се разрешаваше само след като последните бъдат напълно удовлетворени²¹⁴.

Идеята на правителството се натъкна на затруднения от различен характер. Някои местни жители, чиновници, офицери или дори заможни бежанци успяваха със спекулативна цел да се сдобият с договори или пълномощия за разпореждане с имотите от предишните им собственици. Имаше случаи, когато упълномощителите даваха на наемателите не само собствените си имоти, но и онези на свои близки и роднини²¹⁵. Подобни машинации ставаха особено много в Западна Тракия. Гюмюрджински окръг беше наводнен от спекуланти, които заобикаляха постановлението, сключваха договори и вземаха под наем чифлици, къщи, дюкяни, ниви и т. н.²¹⁶ „Някои от адвокатите и адвокатстващите — оплакваше се на Радославов окръжният управител Свиначов — имат по 10, 20 и 30 имота. . . Този начин на завземане имоти привлече серия хора от стара България, дошли под благовидния предлог да видят новите земи, а други пък са пратили свои агенти. Същото стана и с посевите, лозята и други полски имоти в някои села.“²¹⁷ На отделни места заможни търговци купуваха имотите на изселващите се, като пъдеха бежанците²¹⁸. Из Гюмюрджински окръг сновяха дори правителствени депутати, които се опитваха да изкупват на изгодна цена чифлици, ниви и т. н., където биха могли да се заселят бежанци²¹⁹. Богати спекуланти успяваха да купят на търг къщи и дюкяни, които даваха на изгнаниците и местните бедни граждани „с двойно и тройно по-високи наеми“²²⁰.

Създаденото положение безпокоеше българската общественост, тъй като имаше пряко отношение към съдбата на бежанците. Опозиционният печат с възмущение писа, че докато десетки хиляди бежанци от Източна Тракия, Мала Азия и Македония тънат в нищета, някои представители на властта се облагодетелствуват незаконно от грабежи²²¹. Особено безпощадно бяха критикувани полицейските пристави и стражари, околийски началници и секретар-бирници, „отдавна провинени с нечестните си дела и деяния“²²², както писа в. „Нова България“. Дори правителственият официоз „Народни права“ многократно обърна внимание на този въпрос.

Разрешаването на проблема с безстопанствените имоти и главно на аграрния въпрос в новоосвободените земи имаше голямо стопанско и политическо значение. Загубата на определено количество материални блага за икономиката на страната за няколко години не беше най-същественият въпрос. Определящо значение имаше в чии ръце ще попадне земята и по какъв начин ще бъде стопанисвана в бъдеще. Буржоазната държава играеше важна роля в това отношение. Не липсваше и опит, натрупан след Руско-турската освободителна война от 1877—1878 г. Ако правителството откажеше да се намеси решително, както писа в. „Народни права“, можеше да се стигне до „чокойство или по-право, да се подхрани турското бейство с големи чифлици и с бедно работящо население около тях“²²³. Правителствените партии

²¹⁴ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 912, л. 3.

²¹⁵ Пак там, ф. 242, оп. 2, а. е. 491, л. 93. Писмо от В. Радославов до ЦКБ, 13 юни 1914.

²¹⁶ Пак там, л. 31. Телеграма от окръжния управител в Гюмюрджина Н. Свиначов, 29 дек. 1913.

²¹⁷ Пак там, л. 56. Телеграма от Н. Свиначов до В. Радославов, 19 юни 1914.

²¹⁸ Мир, № 4263, 22 юни 1914.

²¹⁹ Беломорски глас, № 9, 5 юни 1914.

²²⁰ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 910, л. 3. Мотиви към предложението за одобрение на VII постановление на МС от 19 ян. 1915.

²²¹ Народ, № 217, 25 септ. 1914.

²²² Нова България, № 20, 29 авг. 1914.

²²³ Народни права, № 176, 6 авг. 1915.

съзнаваха това. Друг е въпросът до каква степен либералната коалиция, силно обвързана с Турция, крепяща се на гласовете на гюмюрджинските турски депутати в Народното събрание, можеше да действа с развързани ръце. Приетите постановления се прилагаха трудно на практика. Мнозина от изселените дори започнаха, както отбелязахме, да се завръщат и даваха пълномощия на български граждани, които слагаха ръка върху имотите и влизаха в спор с държавата.

С цел да бъдат осигурени бежанците с работа и препитание, на първо време правителството им разреши да обработват безстопанствените имоти, без да отстъпват нищо от приходите²²⁴. То дори възприе впоследствие да не обявява за безстопанствени, с цел да не се обсебват от държавата, мерите на онези поселища, които (опожарени или напуснати по време на война) наново се заселваха с бежанци или със завърнали се местни жители²²⁵.

Проблемът за безстопанствените имоти получи разрешение, макар и не най-правилното, през 1915 г. В края на февруари Министерският съвет натовари комисията да подготви специален законопроект²²⁶. На 22 април правителството прие постановление № 11, с което се отчуждаваха всички недвижими имоти в новоосвободените земи, принадлежащи на следните категории лица: които са се изселили и са ги продали след 5 октомври 1912 г.; които са се изселили, без да са ги продали някому; които ще се изселват, „за да бъдат дадени на бежанците по условия, които ще се определят от особен закон“²²⁷.

Провъзгласеното отчуждаване се обяви за „спешно“ и беше съобщено на съдебните органи, от които се искаше енергично да се противопоставят на спекулативните сделки²²⁸.

Постановлението от 22 април 1915 г. срещна възражения от МВРИ, което се противопостави на подобен начин на действие. То искаше разрешаването на въпроса да се съгласува с уреждането на проблема за имотите на българите в Егейска Македония. Очевидно по този начин се търсеше разрешение, близко на постигнатото с Турция. МВРИ се изказа срещу отчуждаването на гръцките имоти, тъй като основателно се опасяваше за съдбата на българската собственост, останала в Гърция. Прибързаните и недообмислени действия на правителството развързаха ръцете на гръцките власти. Беше пропусната една възможност, която можеше да има за основа взаимната размяна на имотите. Така биха се лишили от основание гръцките претенции към България и щяха да се съхранят имуществените права на бежанците, прогонени от Гърция. Най-малкото срещу своите имоти, изоставени в Македония, бежанците биха могли да получат на базата на взаимността такива на гърци от Западна Тракия. Бъдещето показва колко основателна е била позицията, заета по този въпрос от МВРИ.

* * *

Успоредно с настаняването им бежанците бяха подпомагани от държавата, от обществени организации и частни лица в България и от чужбина. Това ставаше с отпускане на заеми или събиране на парични средства и по други начини. Още в самото начало, през лятото на 1913 г., бежанците преминаваха старите граници през позволени и непозволени места. Извършва-

²²⁴ Нова България, № 27, 7 авг. 1914.

²²⁵ Държавен вестник, № 36, 13 февр. 1915.

²²⁶ Нова България, № 53, 28 февр. 1915.

²²⁷ Държавен вестник, № 305, 14 май 1915.

²²⁸ Народни права, № 116, 27 май 1915.

нето на митнически формалности не беше уместно, нито пък винаги възможно. По този повод правителството се разпорежи добитъкът и покъщината, доколкото бежанците имаха такива, да бъдат пропускани без мито. В. Радославов издаде подобни нареждания до митническите власти съответно на 6 и 10 юли 1913 г.²²⁹ Почти по същото време, на 12 юли, Народното събрание гласува кредит от 100 000 лв. за бежанците с цел „да може да се облекчи нещастното им положение поне с утоляване глада им“²³⁰. И тъй като посочената сума се оказа крайно недостатъчна, още на 19 юли бяха отпуснати нови 500 000 лв.²³¹

Какви финансови средства бяха необходими за изхранването на бежанците (тук не става въпрос за настаняването им) се вижда от факта, че само в Самоков за кратко време властите изразходваха 10 000 лв.²³² При съществуващото положение новият свръхсметен кредит от 300 000 лв. не закъсня и беше отпуснат на 12 октомври²³³. Последната помощ за поддържане на бежанците от Македония и Тракия за 1913 г. правителството отпусна на 19 декември и възлизаше на 250 000 лв.²³⁴ Така за по-малко от шест месеца бяха изразходвани от държавата за прехраната на бежанците 1 150 000 лв. Тези средства се оказаха крайно недостатъчни да удовлетворят и най-насъщните техни нужди.

На 11 декември 1913 г. Министерският съвет прие постановление № 4, чрез което обяви за държавна собственост „стоките и всички движимости на невъзвърналите се от бягство жители на новоосвободените земи. . .“²³⁵ То се отнасяше изключително за наскоро създадените Гюмюрджински и Струмешки окръзи, където, както видяхме, започна настаняването на основната маса от бежанците. От тяхната територия се бяха изселили значителен брой гърци и турци. Част от имуществото им по силата на постановлението трябваше да се раздаде на бежанците, които пък се задължиха в срок от една-две години „да изплатят на държавата стойността на дадените им стоки“²³⁶.

Правителството направи усилия да активизира местните власти и българската общественост в помощ на бежанците. На 31 август 1913 г. министърът на вътрешните работи и народното здраве се обърна със специално окръжно, в което призова всички благотворителни дружества, общини и частни лица „да поемат грижата да помагат на нуждаещите се бежанци“, като им раздават брашно, хляб и т. н. На общинските власти и на гражданите беше обърнато внимание да не правят по-тежко положението на бежанците, като не ги гонят от училищните и други здания под какъвто и да е предлог. „Жалко е — продължаваше окръжното, — че в някои погранични градове и села населението се отнасяло спрямо бежанците не твърде гостолюбиво. Нещо повече, някои училищни настоятелства изкарвали насила бежанците от училищата, без предварително да са се погрижили за тяхното и на семействата им настаняване.“²³⁷ В заключение министърът заплаши, че ако не се обърне внимание на поставените в окръжното въпроси, административните власти щели принудително да разквартируват бежанците по частни къщи още преди настъпването на зимата.

В навечерието на новата 1914 г. правителството на България се обърна с позив към българския народ, посветен изцяло на бежанците. В него

²²⁹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 240, л. 9.

²³⁰ Пак там, а. е. 237, л. 2.

²³¹ Държавен вестник, № 27, 3 февр. 1914.

²³² ЦДИА, ф. 3131, оп. 1, а. е. 965, л. 6. М. Сарафов до В. Радославов, 13 септ. 1913.

²³³ Държавен вестник, № 242, 25 окт. 1913.

²³⁴ Държавен вестник, № 6, 9 ян. 1914.

²³⁵ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 491, л. 46.

²³⁶ Пак там.

²³⁷ СГОДА, ф. 1, оп. 1, а. е. 746, л. 21.

официално броят им се обявяваше на 150 000, между които голяма част жени и деца. Властите признаха, че само в Малкотърновско седмично умирали „от студ и недостатъчно храна 30—40 души“²³⁸. Правителството заяви, че България трябвало „да прибере, отрие сълзите и даде подслон на тия нещастни свои деца, загубили братя, майки и бащи, прокудени от родните си огнища“²³⁹.

Усилията на централната власт да активизира местните общини и българската общественост не останаха „глас в пустиня“, но и не дадоха особен резултат. Най-активни усилия полагаше българската църква. Синодът пое издръжката и настани на работа почти всички църковни служители от Македония, които не бяха малко. Само до 26 юли 1913 г. в София пристигнаха 135 свещеници²⁴⁰. Десетки други се намираха из провинцията или предстоеше да дойдат в България. Първоначално всички получиха по 15—30 лв. за храна, а впоследствие бяха настанявани на работа най-често в новоосвободените земи. Това се отнасяше и за църковните архиереи — владии, архиерейски наместници и т. н. В началото на юли сръбското правителство вече беше прогонило от Македония митрополитите Авксенти Пелагонийски, Борис Охридски и Преспански, Неофит Скопски, Методий Велешки и Козма Дебърски²⁴¹. До средата на септември 1913 г. в България пристигнаха повече от 250 свещеници от заграбените български земи, на които от Синода като първа помощ бяха раздадени над 3000 лв.

Църквата отделяше средства за подкрепа не само на своите служители. Още на 4 юли 1913 г. Синодът се разпореда да бъдат раздадени на бежанците 1170 чифта чорапи, 80 пояса, 26 шалчета и 627 по-вехти дрехи. На 20 юли бяха отпуснати на Изпълнителния комитет на македоноодринските братства 2000 лв. с пожелание да ги използва както намери за добре. На 1 август Синодът отново предаде на бежанците 44 ризи, 150 кърпи, 7 чифта чорапи и 225 различни дрехи. Софийската митрополия от своя страна се съгласи „с най-голяма готовност“ да предостави на Държавната комисия за подпомагане на бежанците помещения в 33 манастира. На съответните игумени беше наредено да приемат изгнаниците „с братска и християнска любов“²⁴².

Незначителни суми за подпомагане на бежанците се събираха от театрални представления, вечеринки, волни пожертвувания, лотарии и т. н. предимно в навечерието на някой празник²⁴³. По-осезателна помощ оказваше Българският червен кръст, който в навечерието на новата 1914 г. отпусна на бежанците 2000 одеала²⁴⁴. Пак по това време с цел да бъде активизирана благотворителната дейност в София беше формиран специален комитет за събиране на помощи²⁴⁵.

В редки случаи отделни лица правеха запомнящи се благотворителни жестове. С основание в. „Свободна Тракия“ писа: „В България имаме доста богаташи, а някои пък през войната изтеглиха от държавата с конски торби злато, обаче никой не се сеца да помогне на нещастните, които се застрашават от настъпающата зима.“²⁴⁶

Известна помощ оказаха и някои благотворителни организации в чужбина, най-вече от Англия. Ще отбележим Дружеството за подпомагане на

²³⁸ Народни права, № 23, 13 дек. 1913; Свободна Тракия, № 7, 5 дек. 1913.

²³⁹ Пак там.

²⁴⁰ Църковен вестник, № 44, 27 юли 1913.

²⁴¹ Пак там, № 41, 6 юли 1913.

²⁴² Пак там, № 52, 21 септ. 1913.

²⁴³ Народни права, № 225, 6 дек. 1913, № 232, 14 дек. 1913; Свободен глас, № 8, 14 ноем. 1913.

²⁴⁴ Народни права, № 240, 24 дек. 1913.

²⁴⁵ Пак там, № 233, 15 дек. 1913.

²⁴⁶ Свободна Тракия, № 5, 22 ноем. 1913.

приятелите (квакерите), което раздаде в началото на октомври 1913 г. на бежанците 300 готови дрешки за деца и платове за горни и долни дрехи за възрастни, 400 одеала и 500 лв. за купуване на обувки и дрехи²⁴⁷. Същото дружество в навечерието на новата година раздаде на бежанците: 20 176 лв., които се употребиха в София, Татарпазарджик и Самоков; 16 бали с 1600 одеала, раздадени в София и Самоков; 103 бали, тежки 25 000 кг, с дрехи, одеала и военни платове, разпределени между бежанците в Бургас (16 бали), Анхиало (3 бали), Созопол (2 бали), Василико (6 бали), Ямбол (10 бали), Казълагач (8 бали), Нова Загора (6 бали), Стара Загора (13 бали), Пловдив (10 бали) и Саръ-Муса (2 бали). Отделно 59 бали (17 500 кг) с дрехи, одеала и вълнени платове бяха получени във Варна и раздадени между бежанците в същия град, в Русе и Плевен. Квакерите изпратиха и 14 бали за Дедеагач, където в края на 1913 г. се бяха струпали вече хиляди бежанци²⁴⁸.

Заселването на бежанците в новоосвободените земи се съпровождаше с отпускане на заеми и други средства за тяхното настаняване и издръжка. Тъй като гласуваните през 1913 г. кредити (общо 4 на сума 1 150 000 лв.) и раздаваната храна, складирана по военнопроводствените магазини, привършиха, на 17 януари 1914 г. Министерският съвет постанови да се отпусне нова сума от 300 000 лв. „за издръжка на бежанците“²⁴⁹. Този кредит беше необходим за зимните месеци, когато нямаше условия за започване на работа и тяхната прехрана ставаше изцяло за сметка на държавата. За първи път беше изработен и специален правилник за изразходване на отпуснатите суми. Според него от държавните помощи за храна, топливо, жилище и т. н. можеха да се ползват само ония семейства и лица, които не бяха настанени на работа. Ако близък роднина (баща, майка, възрастен син или дъщеря) работеше, но средствата не достигаха за прехраната на цялото семейство, съответната комисия можеше да компенсира недостига в натура. Бежанци, поканени на работа, но отказали, не можеха да ползват държавна помощ. Така властите се стремяха да ги подтикнат към трудова дейност и самоиздръжка, което при тогавашните условия не беше леко. Предвиждаше се помощите от държавния кредит да се раздават до 1 април 1914 г., след което всеки трудоспособен бежанец беше длъжен да работи и сам да изкарва прехраната си. Властите правеха изключение само за малолетните сираци до 14 г., останали без бащи, майки и близки роднини, за вдовици с малолетни деца и за недъгави или престарели лица, които след войната бяха останали без поддръжка от свои близки²⁵⁰.

Но и този кредит се оказа недостатъчен. В ранната пролет на 1914 г. правителството отново помоли Народното събрание за нова сума от 1 200 000 лв. Всъщност голяма част от нея вече беше изразходвана поради натрупан дълг от 650 000 лв. Освен това на властите бяха необходими още 150 000 лв. за превозване на бежанците по Източните железници и 120 000 лв. за плащане на наем за софийските училища, заети от бежанци. За след 1 април правителството предвиждаше още 200 000 лв., необходими за подпомагане на нетрудоспособните бежанци²⁵¹.

Новият кредит от 1 200 000 лв. беше гласуван от Народното събрание на 25 април 1914 г. Разходите по него се покриваха от средствата за редовния бюджет за 1914 г.²⁵² По същото време бяха предвидени и 100 000 лв. за

²⁴⁷ Народни права, № 178, 12 окт. 1913.

²⁴⁸ Пак там, № 233, 15 дек. 1913.

²⁴⁹ Държавен вестник, № 26, 3 февр. 1913.

²⁵⁰ Държавен вестник, № 31, 7 февр. 1914.

²⁵¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 445, л. 3; СД на XVII ОНС, I ИС, с. 341.

²⁵² Държавен вестник, № 102, 171, 9 май, 31 юли 1914.

подпомагане на бежанците в Албания, спасили се от преследванията на сръбските власти в Македония²⁵³.

Правителството разбираше, че заселването на бежанците в т. нар. нови земи не можеше да стане без средства. Въпросът се състоеше не само в това да бъдат изхранвани, но и да си построят къщи, да си купят земеделски инвентар и добитък, сечива, семе за посев и т. н. Затова на 4 януари 1914 г. Министерският съвет прие постановление, с което разреши на БЗБ да отпусне заем от 5 000 000 лв. под гаранция на държавата за населението „както покрай старата граница, така и в новите земи, а също и на бежанците-преселници в тия райони. . .“²⁵⁴ Максималният размер на заемите не можеше да надхвърля 1000 лв. на домакинство. Те се отпускаха с падеж до една година и с право на продължение с още две години. БЗБ събираше от длъжниците 8% годишна лихва, от която 7% отиваше в полза на банката и 1% за държавата, която гарантираше заема²⁵⁵.

До началото на юни 1914 г., когато стана обсъждането на съответния законопроект в Народното събрание, почти цялата предвидена сума вече беше изразходвана. През пролетта властите заселиха много бежанци в новоосвободените земи, главно в Западна Тракия. По околии парите бяха разпределени така: в Софлийска — 623 790 лв. на 2169 семейства; в Дедеагачка — 368 940 лв. на 1595 семейства; в Гюмюрджинска — 384 575 лв. на 1140 семейства; в Горноджумайска — 249 351 лв. на 1199 семейства; в Мелнишка — 249 190 на 1631 семейства; в Казълагачка — 259 480 лв. на 830 семейства; в Кошукавашка — 16 790 лв. на 132 семейства; в Харманлийска — 16 200 лв. на 40 семейства; в Пашмаклийска — 2095 лв. на 19 семейства и т. н. Общо в 16 околии, за които има точни сведения, бяха раздадени 3 789 351 лв. на 15 165 семейства²⁵⁶.

Опозиционните партии остро критикуваха правителството, като правилно отбелязаха, че отпуснатите средства не са достатъчни „бежанците да се поставят на собствена нога“²⁵⁷, както заяви Ан. Ляпчев. Социалдемократът Н. Сакаров я определи като „абсолютно недостатъчна за целта“. Той и други опозиционни политици обърнаха внимание, че максималната сума от 1000 лв. на домакинство, която можеше да бъде отпусната, е съвсем недостатъчна. При това на места се раздаваха по 50 и 100 лв., които отиваха не за обзавеждане, а за прехрана на бежанците²⁵⁸. На критика беше подложена високата лихва и краткият срок за изплащане на заема. Властта беше принудена да се защитава. Нейният представител Н. Генадиев заяви, че законопроектът не е програма на правителството, а само част от нея. Той отново подчерта, че основните средства трябва да отидат за настаняването на бежанците в Западна Тракия, която определи като „авангард“ на България в стопанско и политическо отношение, поради което трябвало да се превърне в „твърдина на българщината“²⁵⁹.

Тъй като отпусканите суми бяха недостатъчни, заемите следваха един след друг. Правителството не устоя на своето решение да отдели средства за прехраната на бежанците само до 1 април 1914 г. Правилникът за разпределяне на сумите лишаваше от помощ настанените в новоосвободените земи, но неуспели да се заловят за работа и да използват сезона за

²⁵³ Мир, № 4158, 2 март 1914.

²⁵⁴ Държавен вестник, № 82, 15 апр. 1914.

²⁵⁵ Държавен вестник, № 170, 30 юли 1914.

²⁵⁶ СД на XVII ОНС, I ИС, II, с. 1456.

²⁵⁷ Пак там, с. 1430.

²⁵⁸ Народ, № 128, 7 юни 1914.

²⁵⁹ СД на XVII ОНС, I ИС, т. 2, с. 1437.

пролетните посеви²⁶⁰. В него не се предвиждаше подпомагане и на онези бежанци, които продължаваха да прииждат в България и също се нуждаеха поне на първо време от храна, подслон и отопление. Поради изложените съображения на 29 май 1914 г. Министерският съвет разреши на БЗБ да отпусне под гаранцията на държавата нов кредит от 1 млн. лв.²⁶¹ Размерът на раздаваните суми не трябваше да надминава 200 лв. на семейство, а за домакинства с по-малко от 5 членове — по 40 лв. на всеки²⁶².

Първият заем от 5 млн. лв. за заселване на бежанците в новоосвободените земи се оказа недостатъчен и бързо бе изчерпан. Голяма част от пострадалите местни жители в Западна Тракия и Струмишки окръг и на бежанците, останали в старите предели на България (предимно в Бургаски окръг), не получиха нищо от него. Непрекъснато пристигаха и нови изгнаници от Мала Азия, Македония и Източна Тракия, които също трябваше да бъдат заселвани. Ето защо още на 12 юли 1914 г. Министерският съвет даде своето съгласие БЗБ да отпусне нов заем от 5 млн. лв. при същите условия²⁶³. Парите бяха предназначени за бежанците, настанени „в новите земи и на тия от тях, които ще бъдат настанени в района на Бургаски окръг, за да си набавят семе за посев, добитък и за постройка на жилища“²⁶⁴. Разпределението на сумите започна към средата на октомври 1914 г.²⁶⁵ До края на годината клоновете на БЗБ в Дедеагач, Софлу и Ортакьой — местата, където се извършваше най-интензивното заселване на бежанци — раздадоха от последните три кредита (два по 5 млн. и един от 1 млн. лв.) 1 681 670 лв. за прехрана и обзавеждане на 6347 семейства, от които 1 181 150 лв. на 3713 семейства-бежанци и 500 520 лв. на 2634 семейства местни жители²⁶⁶. По околии разпределението бе следното: в Дедеагачка — 612 360 лв., от които 443 520 лв. на 1472 бежански семейства и 168 840 лв. на 982 семейства местни жители; в Софлийска — 739 050 лв., от които 528 710 лв. на 1852 семейства-бежанци и 210 340 лв. на 1029 семейства местни жители; в Ортакьойска — 330 250 лв., от които 208 910 лв. за 389 семейства-бежанци и 121 310 лв. на 623 семейства местни жители. Освен това в Дедеагачка околия БЗБ раздаде около 30 т семе за посев от разни видове зърнени култури, а в Софлийска околия — 239 150 кг, част от които беше употребена за храна. Поради голямата отдалеченост и липса на удобни пътища бежанците от Ортакьойска околия не бяха снабдени с необходимите им семена за посев²⁶⁷. Централното управление на БЗБ разреши на своя клон в Ксанти да раздава аванси на тютюнопроизводителите в района — както на бежанците, така и на местните жители турци²⁶⁸.

В кръга на възможното бежанските комисии раздаваха плугове, работен добитък и сечива. В Дедеагачка околия БЗБ направи усилия да снабди новите заселници със земеделски инвентар и машини, но избухналата война попречи за реализирането на този план. До края на 1914 г. тук бяха отпуснати само 7 плуга, които комисията раздаде на бежанците от с. Шахинлар. Отделно бяха раздадени 118 коня и мулета, 80 сухи овчи кожи и „някои безстопанствени

²⁶⁰ Държавен вестник, № 83, 15 апр. 1915; Търговски фар, 18 юни 1914.

²⁶¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 496, л. 2; ДВ, № 138, 23 юни 1914, № 83, 15 апр. 1915; Нова България, № 20, 26 юни 1914.

²⁶² Търговски фар, № 571, 18 юни 1914.

²⁶³ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 499, л. 2; Мир, № 4277, 8 юли 1914.

²⁶⁴ ДВ, № 254, 8 ноем. 1914, № 88, 21 апр. 1915.

²⁶⁵ Народни права, № 230, 9 окт. 1914.

²⁶⁶ Нова България, № 47—48, 10 ян. 1915 г. Репорт от М. Розентал.

²⁶⁷ Пак там.

²⁶⁸ Търговски фар, № 569, 13 юни 1914.

материали²⁶⁹. Това бе крайно недостатъчно, за да могат бежанците да започнат нормално обработване на земята.

На бежанците се правеха някои улеснения и им се даваха известни временни привилегии. Тези, които желяха да се преселят от старите предели на България в новосвободените земи, можеха да пътуват безплатно по жп линиите²⁷⁰. На бежанците в Бургаска околия се разрешаваше да пасат своя добитък безплатно в държавните гори²⁷¹. През пролетта на 1915 г. МЗДИ отпуска безвъзмездно дървен материал за направа на жилища и за отопление²⁷². Багажите на бежанците и техният добитък се пропускаха през границата без такси и мита и т. н.²⁷³

Лошите условия на живот бяха причина за честите болести, които покосяваха бежанците. Определените от Дирекцията на народното здраве лекари, които трябваше да се грижат за тях, невинаги заемаха своите длъжности. В София бяха определени да наглеждат бежанците двама лекари, но до средата на декември 1914 г. те въобще не се появиха сред тях. Подобно отношение се наблюдаваше и в новоосвободените земи, където населението беше всекидневно изложено на болести²⁷⁴. През януари 1915 г. Върховният медицински съвет назначи по един лекар в Ксанти и Гюмюрджина, където (както писа в „Нова България“) болестите били „много развити между бежанците“²⁷⁵. По тези причини по всички околии на т. нар. нови земи бяха изпратени медикаменти, които да се раздават безплатно на населението²⁷⁶.

Българското общество имаше добри традиции в благотворителната дейност още от Възраждането, но те се проявяваха предимно в просветното дело. В подкрепа на бежанците се правеха известни усилия, но резултатите бяха незначителни. Само на отделни места се формираха благотворителни комитети, които развиваха по-енергична дейност. В Ксанти подобен комитет беше основан още на 19 декември 1913 г. В него влизаха „най-почтените търговци и първенци на града“, между които и чужденци. Председател стана епископ Иларион. Комитетът просъществува до пролетта на 1914 г., когато прецени, че „възложената му от гражданството благотворителна задача“ е привършена. За това кратко, но изключително тежко за бежанците време бяха събрани 18 559 лв. Комитетът закупи 40 000 оки царевича, 7800 оки ориз, 9000 оки фасул и 6000 оки пшеничено брашно. С тези продукти през зимата бяха поддържани около 3500 бежанци, от които 2400 българи и 1100 турци. Храната се раздаваше на всеки 15 дни в началото и средата на месеца. По време на празниците най-бедните получаваха по 1—2 лв.²⁷⁷

Благотворителна дейност, но без големи резултати, се разгърна и в Бургас, където също имаше много бежанци. В навечерието на новата 1914 г. общинското управление в града се обърна с позив към гражданството за събиране на доброволни помощи. Резултатите от акцията бяха повече от скромни, тъй като малцина граждани се отзоваха „на тази хуманна идея“. Събраната сума възлизаше едва на 1375 лв., като 1000 лева даде самото общинско управление и само 375 лв., от отзовали се на призива 18 души²⁷⁸.

²⁶⁹ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 37—38. Рапорт от М. Розентал до В. Радославов. Дедагач, 19 дек. 1914.

²⁷⁰ Нова България, № 30, 29 авг. 1914.

²⁷¹ ДВ, № 153, 10 юли 1914.

²⁷² ДВ, № 104, 13 май 1915.

²⁷³ ДВ, № 180, 12 авг. 1914; Нова България, № 53, 28 февр. 1915.

²⁷⁴ Народни права, № 235, 11 дек. 1914.

²⁷⁵ Нова България, № 47—48, 10 ян. 1915.

²⁷⁶ Нова България, № 49, 21 ян. 1915.

²⁷⁷ Нова България, № 6, 19 апр. 1914. Писмо от Бюрото на Благотворителния комитет в гр. Ксанти, 17 апр. 1914.

²⁷⁸ Бургаски общински вестник, № 1, 15 ян. 1914.

На 9 март пак в Бургас беше дадено представление, като събраните 1026 лв. бяха използвани за подпомагане на бежанците²⁷⁹. Известна малка подкрепа им оказваше и д-во „Милосърдие“ в същия град, което разпредели между тях материали за долни дрехи²⁸⁰.

През зимата на 1914—1915 г. Централната комисия се обърна с апел към столичните граждани, като привлече тяхното внимание върху факта, че в София бежанците били с „окъсани дрехи, завивки, обуца и чорапи и хранени само с един хляб“. Тя напразно зовеше, тъй като малцина откликваха, да бъде проявено състрадание към близо 800 вдовици с малки деца, сирачета, недъгави и престарели бежанци, живеещи в училищата „Н. Рилски“ и „П. Евтимий“²⁸¹. Събраните до 20 декември 12 034 лв. не само в столицата бяха изпратени в Струмица — 2000 лв., Бургас — 2000 лв., Горна Джумая — 1000 лв., Петрич — 1000 лв., Мехомия — 500 лв. и т. н.²⁸²

Предвид тежкото положение на бежанците, които през зимата бяха обречени „да измрат в най-грозна мизерия“, на 16 декември 1914 г. Централната комисия отправи окръжно до околийските началници в цялата страна. Тя ги молеше да поканят шефовете на всички учреждения, председателите на благотворителните дружества и т. н. да проучат дали се чувства липса от работна ръка в съответната околия и „могат ли да бъдат настанени като ратаи, чобани, слугини и пр. — млади, здрави, трудолюбиви бежанци — земледелци“. Окръжното зовеше към създаване по места на помощни комитети. Те трябваше да дадат братска подкрепа на нуждаещите се бежанци, да апелират към търговците, предприемачите, занаятчиите и т. н. за облекчаване на тежкото им положение, като им осигурят работа „и с това ги избавят от явна, гладна смърт“²⁸³. Инициативата беше подета от МНП, едно от малкото учреждения, откликнали на призива, което разпреди на длъжностните си лица да вземат активно участие при съставянето на гражданските комитети за подпомагане на бежанците. То се обърна първо към учителите и чиновниците да подпомогнат „хуманното дело, което държавата върши от две години насам...“²⁸⁴

Както констатира Централната комисия за бежанците през август 1915 г., събраните суми от гражданските комитети бяха „твърде малки“ и възлизаха на 45 700 лв. От тези пари Гражданският комитет предостави 34 700 лв. в Дедеагач, а всички останали комитети — само 11 000 лв. Почти цялата сума отиде за прехраната на около 5000 деца, вдовици, недъгави старци, болни и изнемощели бежанци, на които държавата за известно време престана да отпуска помощи²⁸⁵.

Бежанците получаваха известна помощ (както отбелязахме) по линията на чуждестранната благотворителна дейност. През януари 1914 г. в България пристигна американският мисионер Удров, който раздаде в Малко Търново дрехи и облекло за около 7800 лв. Той обиколи и селата Потурнак, Варвара и Ахтопол, където констатира „плачевното положение на бежанците“ и телеграфически поиска от американската комисия за бежанците, която го изпрати в България, още 15 000 лв. Тази сума също беше раздадена в

²⁷⁹ Пак там, № 3, 10 апр. 1914.

²⁸⁰ Пак там, № 3, 27 ян. 1914.

²⁸¹ Народни права, № 274, 29 ноем. 1914. Апел към Столичните граждани и граждани.

²⁸² Народни права, № 292, 20 дек. 1914.

²⁸³ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 44—45.

²⁸⁴ СГОДА, ф. 124к, оп. 1, а. е. 6, л. 1. Окръжно на МНП от 10 февр. 1915.

²⁸⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 209а, л. 18—20. Рапорт от ЦКБ, 31 авг. 1915.

споменатите места²⁸⁶. Това американско благотворително дружество раздаде 45 чифта волове на бежанците в Струмишко и 40 чифта в Малкотърновско²⁸⁷.

Благотворителна дейност в България развиваше и английският Балкански комитет. През януари 1914 г. неговият представител Хаскел раздаде на бедното българско население в Гюмюрджина 150 юргана. По негово искане комитетът изпрати 100 турски лири, които да бъдат разпределени отново на бежанците в този край²⁸⁸. Английската мисия в Солун от своя страна раздаваше на отпътуващите оттук за Дедеагач българи хляб, консервирано мляко и други хранителни продукти²⁸⁹. Отделно братя Бъкстон при своето посещение в България през лятото на 1914 г. връчиха 1000 лв. на председателя на Централната комисия за бежанците Драсов²⁹⁰. Директорът на Френския колеж в Пловдив отец Жерве, по поръчение на Парижкото д-во L'oeuvre d'Orient предостави сумата 6500 лв. „за раздаване на бежанците, нахождящи се в Тракийско“²⁹¹.

По инициатива на българския пълномощен министър в Турция консултът в Цариград събра 3000 лв., които изпрати за бежанците в София²⁹².

В подкрепа на бежанците работеха и формираните от самите тях македонски, тракийски и добруджански братства. Тяхната история (с изключение на македонските) бе сравнително кратка и досега е слабо проучена. Затова ще се спрем накратко на дружествата, създадени от бежанците из Тракия и Добруджа.

Бежанците от Източна Тракия, дошли в България след Балканските войни, организираха през 1914 г. в София дружество „Одринска Тракия“. Неговата дейност почти се изчерпваше с това да ходатайства пред властите за настаняването и прехраната на бежанците и да устройва всяка година на 13 март панахида за падналите в боевете край Одрин български войници²⁹³. В някои случаи дейността на дружеството носеше политически оттенък. В началото на май 1914 г. тракийският комитет се обърна с изложение до император Николай II чрез руската легация в София. Тук се описваше терорът, който упражняваха турските власти над българите в Източна Тракия, за да ги принудят да се изселят, като им ограбваха имотите и затваряха църквите и училищата им. Руският император беше помолен като върховен покровител на християнското население в Турция да се застъпи за подобрене на неговата печална участ²⁹⁴.

Подобно изложение беше изпратено до английското правителство и до Лондонската епископия, от които се искаше да се застъпят за „страдащите християни в Турция“. Пълномощният министър на Англия в София заяви, че ще направи възможните постъпки където трябва, но че България е направила голяма грешка, като чрез Одринското съглашение от 2 (15) ноември 1913 г. е узаконила насилията на турските власти над българите в Тракия²⁹⁵.

Енергична работа за своето организиране в братства в края на 1913 г. започнаха и бежанците от Добруджа. Първи между тях бяха напуснали

²⁸⁶ Мир, № 4124, 24 ян. 1914; Народни права, № 19, 24 ян. 1914.

²⁸⁷ Нова България, № 21, 30 юни 1914.

²⁸⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 134, л. 89—90. Рапорт от Ц. Тодоров до МВРИ. Солун, 4 февр. 1914.

²⁸⁹ Софийски новини, № 6, 21 март 1914.

²⁹⁰ Народ, № 214, 20 септ. 1914.

²⁹¹ Мир, № 4196, 12 апр. 1914; Нова България, № 4, 16 апр. 1914.

²⁹² Мир, № 4144, 14 февр. 1914.

²⁹³ Тракия, № 12—13, 23 юни 1926. Отчет на ВИК пред Петия конгрес на д-во „Тракия“.

²⁹⁴ Ново време, № 30, 11 май 1914.

²⁹⁵ Пак там.

родните си места държавните чиновници. Поради затварянето на българските училища, последваха ги и учителите. Останали без ученици, без работа и препитание, те по неволя трябваше да заминат за България. Същото сториха и много свещеници, които не пожелаха да се примирят с терора на съвместното богослужение с румънските духовни власти в българските църкви²⁹⁶. Подслон и закрила в свободните части на отечеството си потърсиха и много ученици от горните класове, подлежащи на военна служба младежи и т. н. Според някои публикувани, но непроверени напълно сведения, за 3—4 години в България били пристигнали от Добруджа около 40 000 бежанци²⁹⁷. Именно в техните среди през март 1914 г. почти едновременно в София възникна дружество „Добруджа“ и братство „Добруджа“. Въпреки някои противоречия между тях те се сляха и избраха свой Върховен комитет²⁹⁸. В следващите няколко месеца добруджански братства се появиха в Русе, Варна, Шумен, Разград, Видин и на други места, където имаше настанени бежанци от Добруджа²⁹⁹. Така се положиха основите на тяхната легална организация в България. В нейния устав, приет през пролетта на 1914 г., като първа задача се сочеше „Културното повдигане на българите в заробена нова Добруджа и единението им с българите в свободна България“. В устава не се изключваше и „политическа интервенция“ за запазването на техните училища, църкви и граждански свободи. Специално бе отбелязано, че организацията ще действа пред правителството „за настаняване на бежанците, които идват от нова Добруджа...“³⁰⁰.

Въпреки че в определени места или за известно време облекчаваше живота на бежанците, благотворителната дейност на българските и чуждите организации и дружества, както и на частните лица, не беше в състояние да промени изцяло тяхното положение. Скромните средства мъчно можеха да спасят от глад огромната маса бежанци. Благотворителните организации се опитваха, доколкото им позволяваха силите, да загълвят големите празнини, оставени от държавните комисии за настаняване на бежанците.

* * *

За отбелязаните години бежанският въпрос в България премина през два основни етапа на развитие. Първият обхвана времето от края на юни — началото на юли 1913 г. и продължи почти до пролетта на 1914 г. През тези месеци страната беше изпълнена с бежанци от Тракия, Македония и Добруджа. Държавните комисии за тяхното настаняване се натъкнаха на сериозни затруднения, предизвикани от огромния брой на бежанците, малките възможности на България след претърпяната национална катастрофа и липсата на сериозна организация от правителството за разрешаване на бежанския въпрос. По тези причини хиляди семейства бяха подслонени временно из училища, казарми, църкви, манастири и други обществени сгради. Много от тях посрещнаха зимата при крайно мизерни условия и станаха жертва на глада и студа въпреки отпусканите от държавата средства за прехрана.

Вторият етап започна с масовото заселване на бежанците из новоосвободените земи. Малка част от тях бяха изпратени по тези места още през изминалата есен. Трайните държавни интереси, стопанските и политическите

²⁹⁶ Габе, П. Румъния в Добруджа, 1913—1916 г. С., 1917, с. 34.

²⁹⁷ Георгиев, И. Добруджа в борба за свобода. С., 1962, с. 18.

²⁹⁸ Пак там, с. 22.

²⁹⁹ Добруджа, № 4, 23 юни 1914.

³⁰⁰ Мир, № 4170, 14 март 1914. Устав на д-во „Добруджа“; Добруджа, № 1, 25 март 1914. Устав на Добруджанското братство „Добруджа“.

фактори налагаха да бъде засилено българското етническо присъствие край бреговете на Егейско море. По тези причини тук се настаняваха не само бежанците, които вече се намираха в България, но и онези, които заприиха масово по това време от Егейска Македония и Мала Азия. Тази целенасочена политика на българското правителство беше подкрепена от цялата българска общественост. До началото на Първата световна война нейните главни цели в основни линии бяха постигнати.

Заселването на бежанците се извършваше в тежки за България стопански условия. Икономиката мъчно можеше да понесе големите разходи, необходими за прехраната на бежанците и за тяхното настаняване и снабдяване с работна земя, селскостопански инвентар или добитък. Скоро избухна и Първата световна война. България беше принудена да прави допълнителни усилия за въоръжаване. Все пак от държавния бюджет се отделяха за бежанците значителни (макар и невинаги достатъчни) тогава средства, които имаха за задача да удовлетворят най-насъщните нужди.

Разрешаването на бежанския въпрос в България съвпадна с острата политическа криза, която изживяваше страната. Либералната коалиция водеше тежка борба с опозиционните политически партии за запазване на своята власт. За кратко време се проведеха на два пъти законодателни избори. Правителството им отдели голямо внимание, тъй като от тях зависеше неговата съдба.

След Балканските войни, обкръжена от всички страни с враждебно настроени съседы, България изпадна в сложно международно положение. За да излезат от него, либералната коалиция и монархическият институт се ориентираха към съюз с Централните сили и Турция. Сближението с Високата порта деформира в известна степен разрешаването на бежанския въпрос и по-специално настаняването на бежанците в Западна Тракия.

Отношение към съдбата на бежанците бе проявено от цялата българска общественост. Нееднородна в социално и политическо отношение, тя енергично реагираше еднакво срещу недостатъците и грешките в правителствената политика. Всички гледаха на бежанския въпрос като на особено важен и нетърпящ отлагане проблем. Той беше широко обсъждан в Народното събрание, в Университета, в централния и местния печат. Критики срещу недобросъвестни чиновници и политици се силеха от страна на социалистите и от лагера на буржоазните и дребнобуржоазните партии. На бежанския въпрос се гледаше като на общонационално, общонародно дело. Цялото общество беше единодушно, че трябва да се направи всичко необходимо за спасяването и съхраняването на този здрав и жизнеспособен български елемент — бежанците.

Сериозното отношение на различните социални слоеве към бежанския въпрос допринесе за приобщаването им към българското общество и към държавата. Положено бе началото на един процес, който щеше да ги превърне в неразделна част от българския народ.

LE PROBLEME DES REFUGIES EN BULGARIE (1913—1915)

Staïko Trifonov

(Résumé)

Après la catastrophe nationale de la Bulgarie en 1913 la Thrace orientale, des parties des territoires libérés de la Macédoine et de la Dobroudja du Sud furent arrachées au pays. La population bulgare y était soumise à la dénationalisation et à des persécutions cruelles. Des dizaines de milliers de réfugiés inondèrent la Bulgarie dès l'été et au cours de l'automne de 1913. La déboulgarisation de ces terres prises de force continua aussi au cours des années suivantes. Les Bulgares habitant l'Asie mineure furent également atteints, les autorités turques les contraignant en 1914 à laisser leurs foyers paternels et à émigrer en Bulgarie.

Au début les réfugiés étaient temporairement installés dans les anciens confins de la Bulgarie. Un grand nombre parmi eux trouvèrent un asile à Sofia, à Plovdiv, à Varna, à Bourgas, à Haskovo, à Gorna Djoumaya et dans les cantons respectifs. Leur nombre atteignit approximativement 200 000.

Les conditions de vie des réfugiés étaient misérables et un grand nombre périt victime de la famine et des maladies. Le gouvernement bulgare alloua à plusieurs reprises des subsides qui s'avéraient toujours insuffisants. Quelques organisations de bienfaisance bulgares et étrangères collectaient également des subsides. Des moyens pour secourir les réfugiés étaient procurés par l'Eglise orthodoxe bulgare.

Le gouvernement bulgare décida d'installer la majeure partie des réfugiés sur les territoires nouvellement libérés et avant tout en Thrace occidentale. Son intention étant de renforcer la présence ethnique bulgare aux bords de la Mer Egée. A cette fin fut instituée la Commission centrale pour installer les réfugiés. Des commissions départementales et cantonales furent également créées. Elles établirent au cours d'une période de presque deux ans rien qu'en Thrace occidentale environ 80 000 réfugiés. Des dizaines de milliers d'exilés étaient dispersés dans les anciens confins de la Bulgarie, avant tout dans le département de Bourgas et dans les parties libérées de la Macédoine (dans le département de la Strouma). Le gouvernement en installant les réfugiés leur alloua des logements de la terre labourable avant tout des terres sans propriétaires. A plusieurs reprises l'Assemblée nationale adopta des lois pour allouer le secours nécessaire au peuplement et à l'aménagement des réfugiés en bétail, en inventaire agricole et en semences.

Au cours de ces années furent posés les fondements de nouvelles associations de réfugiés, s'intensifia leur action à l'appui de leur demande de retourner dans leurs lieux natals.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРСКАТА РАБОТНИЧЕСКА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ПАРТИЯ (т. с.) И БЪЛГАРСКАТА РАДИКАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ПАРТИЯ

ХРИСТО СТЕФАНОВ

Рецензенти: доц. Христо Кьосев, гл. ас. Трендафил Митев

Редактор: ст. н. с. Милен Куманов

Христо Стефанов. ВЗАИМООТНОШЕНИЯ БОЛГАРСКОЙ РАБОЧЕЙ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (т. с.) И БОЛГАРСКОЙ РАДИКАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ

В студии рассматриваются взаимоотношения политических течений болгарских тесняков и радикал-демократов. Делается обзор взглядов одних по отношению к другим в период начала XX века до конца Первой мировой войны. Эти взаимоотношения затрагивают вопросы идеологий, программ, тактики и практики обеих политических партий. На фоне взаимоотношений тесняков и радикал-демократов делается оценка выдержанных и слабых сторон их взглядов и позиции на текущие события и общественно-политические вопросы, которые имели место в развитии Болгарии. В заключение подчёркивается, что в общей линии взаимоотношений радикал-демократов и тесняков не было острых конфликтов, а также полного сходства в их позиции на общественной арене, хотя иногда они и придерживались близких взглядов или осуществляли отдельные контакты.

Hristo Stefanov. INTERRELATIONS BETWEEN THE BULGARIAN WORKERS' SOCIAL-DEMOCRATIC PARTY (n. s.) AND THE BULGARIAN RADICAL-DEMOCRATIC PARTY

The present study examines the interrelations between the two political currents, the narrow Socialists and the Radical-Democrats. It presents a survey of the attitudes of each party towards the other during the period from the beginning of the twentieth century to the end of the First World War. These interrelations are connected with the respective ideological principles, programmes, tactics and activity of the two political parties. The strong and the weak points in their views and attitudes to current events and to social and political problems arising as a result of Bulgaria's historical development have been evaluated against the background of the interrelations between the narrow Socialists and the Radical-Democrats. In conclusion it has been pointed out that along the general line of interrelations between the Radical-Democratic and the narrow Socialists neither any sharp conflicts nor full similarity existed in their conduct in the field of social activity.

Проблемът за взаимоотношенията на Българската работническа социал-демократическа партия (т. с.) с партията на българските радикалдемократи не е разглеждан досега в историческата литература. Доколкото е засяган от някои автори, това е ставало в единични случаи и по отделни въпроси, без да се проследяват взаимоотношенията между двете политически партии в процеса на развитието и обществената им дейност.

С тази студия ще направим опит да проследим и да покажем взаимоотношенията между двете политически сили от началните години на XX в. до края на Първата световна война. Всъщност това е времето, ограничено от появата на радикалдемократите като обособено политическо течение и от края на периода на войните. Същевременно за партията на тесните социалисти това е период на укрепване на влиянието ѝ сред работническата класа и превръщането ѝ в революционна марксистка организация.

Проблемът за взаимоотношенията на политическите партии в обществото има съществено значение за конкретно проследяване на теоретичните възгледи и практическите действия на двете организирани сили. Още в началното си проявление в обществените борби и социалдемократите, и радикалдемократите следвали определени линии на поведение, което ги е сблъсквало помежду им. Тези взаимоотношения между социалдемократическото и радикалдемократическото течение на обществената сцена са имали многообразен вид, характер и отражение. По силата на обстоятелствата двете партийно-политически движения са влизали в известни контакти, заемали са близки позиции или са се противопоставяли едно на друго. Въпросът засяга не само благоприятните или враждебните случаи на взаимоотношения, но и позициите на двете политически партии по обществения и държавния живот и събитията, принудили социалдемократи и радикалдемократи да си разменят критики или да правят взаимни оценки.

Във взаимоотношенията на социалдемократите и радикалдемократите се включват преценките и изводите им за събитията в страната. Тъй като не са били безучастни свидетели на обществения живот, радикалдемократите и тесните социалисти определено са изразявали своето становище по всички вътрешнополитически въпроси. По този начин се е създала една богата историческа материя, която досега е била малко изследвана. А тази страна на историческата практика би могла да помогне за по-пълното изобразяване на общественно-политическия живот от недалечното ни минало.

Проследяването на взаимоотношенията между тясносоциалистическото и радикалдемократическото политическо течение дава възможност за по-детайлно и конкретно оценяване на техните идеи, възгледи, политика и практика.

НАЧАЛНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТЕСНИТЕ СОЦИАЛИСТИ И РАДИКАЛДЕМОКРАТИТЕ

Въпросът за първите взаимоотношения между социалдемократите и радикалдемократите изниква от началото на 1901 г. Те са предизвикани от отношението на българските социалисти към проявленията на „младите демократи“ около Найчо Цанов. Тази политическа група се изявява в Демократическата партия на Петко Каравелов¹. Чрез своето списание „Ново време“ социалдемократите описват и датират разногласията в партията на демократите, обясняват и причините, поради които младите демократи са

¹ Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 134, оп 1, а. е. 333, л. 192.

подготвили нов проект за програма². Те сочат, че обновлението в класовия състав, структурата на организацията и политиката на Демократическата партия, което се иска от съмишлениците на Н. Цанов чрез новия проект за партийна програм³, се явява резултат от „социалистическата критика“⁴. А критиките към идеите, състава и политиката на Демократическата партия са правени от Д. Благоев още в 1900 г.⁴ Оценявайки проектопрограмата на младите демократи, „Ново време“ изтъква, че Т. Влайков, Н. Цанов, А. Страшимиров и техните привърженици в Демократическата партия са взели идеи и мотиви от социалистите без страх от предстоящото разцепление. Марксистите признават ролята на проектопрограмата на младите демократи за укрепване на една истинска демократическа партия, която би имала голямо значение за политическия живот. Но същевременно, познавайки ограничеността на политическите възгледи на младите демократи, социалдемократите заявяват, че хладнокръвно ще стоят пред безпомощните усилия на „нашата либерална буржоазия“⁵. Марксистите изказват съображения, че колкото и да е знаменателна проявата на привържениците на Н. Цанов, те не ще могат да обезпечат идейното развитие на демократизма съобразно с изискванията на прогреса, защото партията им не се опира на прогресивни обществени слоеве. И съвсем точно определят историческата перспектива на идеите на младите демократи, че времето и „самият живот“ ще покажат безсмислието на техните обществено-икономически искания⁶.

Преценките на марксистите за опита на младите демократи да преобразуват идейно и социално Демократическата партия се оказаха напълно верни. Доколкото във възгледите на младите демократи бяха проникнали някои нови идеи за реформиране на обществено-политическия живот, те срещнаха съпротивата на основната социална съставка на Демократическата партия, която съхрани консервативната насока в политиката на организацията. Социалдемократите смятаха проявата на младите демократи за отделна стъпка и последен опит да застанат на демократични и прогресивни позиции и не предугадиха по-сетнешното им излизане като самостоятелно идейно-политическо течение.

От своя страна при идейното си оформяне радикалдемократите се отнесоха с видимо признание към социалдемократите и особено към някои от техните възгледи и концепции. В идеологията на българските радикалдемократи залегнаха възгледите на френските и немските радикали. В арсенала от възгледи на българските радикалдемократи намериха място и някои народнически идеи. Но радикалдемократическите водачи взеха отделни идеи от социалдемократите и в началото на своята политическа дейност поддържаха връзки с видни прогресивни, демократически и марксистки дейци⁷. Н. Цанов бе в близка дружба с Д. Благоев и под негово влияние възприе някои социални елементи в своя мироглед⁸. Оставайки идеалист в обясненията на фактите, Н. Цанов усвои от марксизма критичното отношение към политическата и икономическата действителност. Несъмнено под влияние на Д. Благоев той възприе идеята за социална справедливост⁹.

² Ново време, VI (1902), № 4, с. 290.

³ Пак там, с. 283.

⁴ Вж. Благоев, Д. Съчинения. Т. 6, с. 388.

⁵ Ново време, VI (1902), № 4, с. 291.

⁶ Пак там, с. 292.

⁷ Народна библиотека „Кирил и Методий“ — Български исторически архив (НБКМ — БИА), ф. 192, а. е. 3, л. 14.

⁸ Мянков, Ц. Найчо Цанов (Биография). С., 1933, с. 22.

⁹ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 4, л. 301.

Въздействие върху други дейци на радикалдемократическото течение оказва първоначалното им участие в социалистическото движение¹⁰. Писателят Петко Ю. Тодоров, влязъл във Временния централен комитет на младодемократите, се бе увличал преди това от социалистическите идеи и бе участвувал в една социалистическа дружинка. За известно време видният деец на радикализма Иван Харизанов се бе увличал и пропагандирал някои социалистически възгледи¹¹. Дори теоретикът на българския радикализъм Т. Влайков отчасти възприе идеята на социалистите за преустройството на обществото при разработването на някои програмни принципи на Радикалдемократическата партия. Но той разбираше, че това преустройство ще стане под формата на осигуряване свободата на личността и равенството на индивидите. Т. Влайков окачестви тези идеи като нравствено-политически постулати и висши принципи на демокрацията¹². Възприемайки лозунга за освобождение на личността, идеологът на българския радикализъм смяташе, че той ще се изрази в демократизиране на обществото. Като го прилагаше към икономическия живот, Т. Влайков се стремеше да покаже, че осъществяването на лозунга за освобождение на личността логически ще доведе до реализиране на идеята на социализма. Нещо повече теоретически Т. Влайков не се противопоставяше на социализма, на борбата на работническата класа и нейната Социалдемократическа партия за крайните им цели. Но той ги отъждествяваше с идеята за свободата и равноценността на човешката личност. Схващайки по този начин идеала на социализма, Т. Влайков декларираше, че изцяло го приема. Дори смяташе, че борбата на Социалдемократическата партия за експроприация на капитала, отмяната на частната собственост и обобществяването на оръдията за производство не изчерпва напълно основния идеал на социализма.

Но за да се различи от революционната социалдемократия, Т. Влайков твърдеше, че този идеал не може обективно да се постигне, а служи само за далечна цел, която, ако се постигне, ще спре общественно-историческото развитие. Затова приемаше крайния идеал на социализма само като стремеж към възвишената, всемирно исторически търсената, но недостижима цел. Според Т. Влайков социалистическият идеал е вечен стремеж на човечеството и борбата за неговото осъществяване служи само като регулатор в движението за усъвършенствуването на икономическите и политическите отношения в обществото.

В особена форма бе възприел от социалистите някои идеи и видният деец на българския радикализъм и дългогодишен секретар на Радикалната партия Стоян Костурков¹³. Той бе усвоил едно по-свободно третиране на въпроса за частната собственост, на която не гледаше като на постоянна и неизменна форма, като на „фетиш“, както сам се изразява, а на такава, която с времето се изменя и дори може да се обобщести, когато общите интереси наложат това.

Въздействието на социалистическите идеи е обхващало значителен кръг от радикалдемократическото течение. Някои от радикалдемократическите дейци от средния кадър на партията в началото на политическото си ориентиране също са били увлечени от социалистическото движение. Радикалският деятел Христо Хинков като ученик в Търново бил под влиянието на Н. Габровски и Д. Благоев¹⁴.

¹⁰ ЦДИА, Еп.-83, л. 126.

¹¹ Окръжен държавен архив (ОДА) — Видин, ф. 19*, оп. 1, а. е. 23*, л. 1.

¹² Влайков, Т. Случайни бележки. — Демократически преглед, 4 (1906), № 5, с. 568.

¹³ ЦДИА, Еп.-83, л. 84.

¹⁴ ЦДИА, ф. 1045, оп. 1, а. е. 64, л. 3.

Преките взаимоотношения между социалдемократите и радикалдемократите в качеството им на политически дейатели с обособени тенденции са налице още преди 1900 г. Немалкият брой контакти, взаимни преценки или съвместни действия говорят за очертаване на процес за изграждане на отношенията едни с други.

Блиски контакти между социалдемократическите депутати с тези от групата на Н. Цанов съществуват още преди оформянето на Радикалдемократическата партия. В Народното събрание през 1897 г. народните представители Н. Цанов и Н. Габровски отправят общо питане до министър-председателя¹⁵. Под известното предложение в XII ОНС от 1901 г. за съдене на бившите министри от кабинета на Т. Иванчев по аферата с доставките на 250 изгнили вагона стоят и подписите на Г. Кирков и Н. Цанов¹⁶. Тези съвместни акции на социалдемократическите и на другите опозиционни депутати са от важно политическо значение. Но по-нататък са отбелязани малко подобни съвместни действия. Социалдемократите не оценяваха изгодата от участието си в съвместни прояви с дребнобуржоазните политически дейци. В разбиранията на социалдемократията се утвърждаваше схващането за неспособността на буржоазната демокрация да обезпечава извършването на полезна и напредничава обществено-политическа дейност. Конкретен повод за възприемане на тази линия бе наложилото се обсъждане в БРСДП на действителните защитници на културните интереси на обществото. На VIII конгрес на БРСДП през 1901 г. Г. Кирков, изказвайки се по принцип, подчертаваше, че културните интереси на обществото се защитават най-настоятелно и последователно само от Работническата партия¹⁷.

Междувременно радикалстващите дребнобуржоазни политически дейци започнаха (макар и безобидно) да отправят критични забележки към социалистите. Видинският в. „Народен лист“, ръководен от Н. Цанов, помести статията „Нашите социалисти“, в която по косвен начин се критикуваха социалистите около сп. „Ново време“ и „Работнически вестник“ заради противопоставянето им на установения правопис¹⁸. В. „Народен лист“ тълкуваше неправилно противопоставянето на социалистите на правописа само защото бил квалифициран като „буржоазен“. Своевременно се започна теоретичен спор между социалдемократите и видинските демократи по оценките за извършващите се социално-икономически процеси и нерадостната перспектива пред дребната земеделска и занаятчийска собственост. Към откритата двустранна полемика между социалдемократите и радикалдемократическите дейци се добави допълнително и въпросът за неоснователността и политическата наивност на младите демократи¹⁹.

Някои опозиционни депутати бяха направили предложение в Народното събрание за намаляване на военния бюджет и приканиха социалдемократическите депутати да ги подкрепят. По този повод социалдемократите разкритикуваха позициите на опозиционните депутати, че, от една страна, говорят в Народното събрание за засилване на армията и за създаване на „боева организация за страх на враговете“, а, от друга, искат намаляване на военния бюджет, с което само вдигат шум, за да се харесат на избирателите си. Затова социалдемократическите депутати не гласуваха бюджета, но и не подкрепиха внесеното предложение на опозицията за намаляване на военните разходи.

¹⁵ ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а. е. 722, л. 2.

¹⁶ Пак там, л. 3.

¹⁷ Българска комунистическа партия 1900—1903. Документи на централните ръководни органи. Т. 2. С., 1974, с. 128.

¹⁸ Вж. Благоев, Д. Съчинения. Т. 6, с. 452.

¹⁹ Пак там, с. 588.

Изявата на младите демократи като политическо течение, макар все още вътре в Демократическата партия, създаде повод за по-честа размяна на взаимни критики и преценки със социалдемократите. Излизането на младите демократи с проектопрограмата на II конгрес на Демократическата партия през 1902 г. и опитът им да наложат спазването на строго определена политика наложи отново социалдемократите да вземат отношение и да покажат безплодните им усилия. Като преценяваше възгледите на младите демократи, „Ново време“ сочеше, че щом говорят за прогресивни идеи, би трябвало без съпротива да приемат социалистическите схващания за обществената революция²⁰. Тази препоръка им се правеше, за да могат младите демократи Влайков, Цанов, Гергов и Страшимиров да се извисят теоретически над Каравелов и да наложат приемането на тяхната проектопрограмата от Демократическата партия.

След придобилата публична известност проява на младите демократи размяната на взаимни отзиви със социалдемократите придобиваше все още по-интензивен характер. Правейки преглед на досегашните им взаимоотношения, Д. Благоев припомня, че социалдемократите са били прави, когато са се изказвали за демагогията на Каравеловата партия и невъзможността ѝ да развива „обществения демократизъм“²¹. Според него времето е доказало поне за по-искрените демократи, че твърденията на социалдемократите за социалния състав и фалшивостта на Демократическата партия са верни, тъй като са резултат на по-добро разбиране на нещата. Д. Благоев подчертава факта на разцеплението и че има две демократически партии — на Каравелов и на „младите демократи“²². Д. Благоев се спира обстойно на двете окръжни, които се издават от Каравеловия щаб и от младите демократи, като се произнася върху политическите програми на двете течения в Демократическата партия. Изказаните преценки за програмните възгледи на младите демократи, сравнени с тези на Каравеловата партия, се отличават с явна симпатия към „отцепниците“. Но Д. Благоев дава и някои препоръки за тяхното по-нататъшно развитие и създаването на едно истински демократично политическо течение. Той отбелязва значението на минималните искания в програмата на младите демократи, които не могат да бъдат реализирани веднага, но сочат по какъв начин би трябвало да се развива политически и икономически страната. Подчертани са като положителни елементи в програмата на младите демократи и техните възгледи по исканията за намаляване на прерогативите на държавния глава, за усилване независимостта на Народното събрание, за налагане на пропорционалната изборителна система, за намаляване на постоянната армия и заменянето ѝ с „въоръжен народ“ под формата на милиция, за изменение на данъчната система и въвеждането на един прогресивен налог върху прихода и капитала, за неограничен достъп на младежта до образованието, за сближението и федерирането на балканските народи и др.²³

В преценките за програмата на младите демократи Д. Благоев отбелязва, че има и някои знаменателни идеи. Той посочва, че са поставени искания за създаване на кооперативно производство, в което да се привлекат дребните селски и занаятчийски собственици, искане за двойно данъчно облагане на капитала и др., с които никой буржоазен политик, ако мисли, че ще управлява

²⁰ Х.Н. (Кабакчиев, Х.) Вторият конгрес на Демократическата партия. — Ново време, 6 (1902), № 4, с. 287.

²¹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 7, с. 296.

²² Пак там, с. 297.

²³ Пак там, с. 302.

и утре, не ще се съгласи с тях. Правейки обща характеристика на програмата на младите демократи Д. Благоев отбелязва, че са взели много идеи от минималната програма на Социалдемократическата партия, но са ги „окарикуририли“ и изменили до неузнаваемост²⁴. Той признава, че младите демократи с програмните си искания са предусетили желанията на някои членове на БРСДП да се подработи подобна минимална програма и от страна на социалдемократите. Оценявайки положително програмните искания на младите демократи, Д. Благоев сочи, че тяхната минимална програма визира крайните цели на една Демократическа партия, която се различава от програмата на Работническата социалдемократическа партия, тъй като последната в минималната си част не поставя постигането на крайната цел на социалдемократията. Той предупреждава, че младите демократи биха се излъгали, ако мислят, че тяхната програма може да бъде осъществена от една демократическа партия, която се опира на масата от дребни производители, от една дребнобуржоазна класа, която не е способна на революционна инициатива²⁵. Затова Д. Благоев посочва, че исканията на социалдемократията, както са отразени в минималната програма на Работническата социалдемократическа партия, могат да бъдат осъществени само от една революционна класа, каквато е пролетариата.

Верните оценки на Д. Благоев за програмата на младите демократи обаче са съпътствувани с две грешки, едната от които се отразява осезателно върху линията на Социалдемократическата партия. Макар в общ план той да преценява правилно идейната ограниченост на младите демократи, Д. Благоев не вижда известни възможности на дребнобуржоазните политически дейци да се борят и постигнат някои от своите поставени искания в рамките на капиталистическия строй. Втората по-съществена грешка е, че разглеждайки програмата на младите демократи като копие от тая на Работническата социалдемократическа партия, се противопоставя на ония „наши другари, които са наклонни да разширяват минималната програма“ на социалдемократията²⁶. Д. Благоев недооценява значението на една отделна минимална програма с искания от демократичен и прогресивен характер, с която партията на социалдемократите ще привлечат към делото на пролетариата и стоящите въвн от него трудещи се маси.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА НА ТЕСНИТЕ СОЦИАЛИСТИ И РАДИКАЛДЕМОКРАТИТЕ ПО НЯКОИ ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКИ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ВЪПРОСИ

Печатната изява на младите демократи чрез сп. „Демократически преглед“ през 1902 г. дава повод на социалдемократите да се изкажат по техните идеи и възгледи²⁷. Обособяването на младите демократи в самостоятелна политическа група се посреща от социалдемократите с интерес и одобрение. По отношение на техните идеи и възгледи социалдемократите се отнесоха с уважение и единствено от всички политически партии изказаха подчертани насърчения. В „Ново време“ Д. Благоев не само писа за новото обществено-политическо събитие с изявата на младите демократи, но изказа пожелание в близко бъдеще те да групират всички, които все още вярват в

²⁴ Пак там, с. 306.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, т. 6, с. 306.

²⁷ Демократически преглед, 1 (1902), № 1.

силата на буржоазния или дребнобуржоазния демократизъм²⁸. Излизането на младите демократи като самостоятелна политическа група, която би могла да привлече към себе си известни обществени среди от дребнобуржоазните слоеве, се оценява от него за приемливо и полезно от гледище на социалдемократите. Д. Благоев смята, че ако младите демократи започнат да вършат една умела и организирана обществено-политическа дейност, те ще имат успехи и това би било добре за социалдемократията и би улеснило бъдещата работа на БРСДП²⁹. Въпреки че оприличава младите демократи по отношение на идеите и възгледите им на широките социалисти, той дава по-висока оценка за първите, тъй като били по-разбираеми и имали благородни намерения³⁰.

Благоприятните отзиви за младите демократи не пречат на Д. Благоев при анализа на техните социално-икономически теории да направи някои критични бележки. Така още по отношение на първата програмна статия на „Демократически преглед“ той посочва противоречията в концепциите на младите демократи за развитието на индустрията, земеделието, както и на социалните последствия, които обхващат дребнобуржоазната класа, подложена на постоянна пролетаризация. За нея Д. Благоев изказва мнение, че след като се „полюшка“ в редовете на дребнобуржоазните политически течения, рано или късно тази класа ще премине към социалната демокрация³¹. Той обръща внимание на несъстоятелността на младодемократическата теория за „производящата демокрация“, чрез която уж биха могли да намерят жизнеспособни форми за производство и да се избавят от опеката на капитала мнозинството от дребните земеделци, занаятчиите и наемните работници.

Д. Благоев сочи несъстоятелността на политическата теория на младите демократи за т. нар. „производяща демокрация“. Според него идеята, че чрез „производящата демокрация“ ще изникне инициативата и ще се наложи едно демократично парламентарно управление, нямало да доведе до закрепване на свободите и правата на народа³². Младите демократи не схващат значението и ролята на противоречивите интереси на различните класови групи, които не биха могли да представляват единна социално-икономическа основа на „производящата демокрация“. Но с техните твърдения, че интересите на наемните работници не противоречели на едробуржоазните интереси, Благоев припомня, че те са в явно различие с фактите от действителността. Преди всичко Д. Благоев оборва „теорията“ на младите демократи, които мислят, че висш принцип на един демократичен режим е частната собственост. Но работническата класа е лишена от частна собственост, дребните селяни и занаятчиите притежават незначителна частна собственост, като същевременно все повече се разоряват, поради което за пролетариата висш принцип за демократически режим може да бъде само колективната форма на собственост³³. Затова водачът на БРСДП подчертава, че идеята на младите демократи за т. нар. „производяща демокрация“ съдържа в себе си противоречиви елементи и представлява една политическа фикция³⁴.

При оформянето си като политическо течение с определен идеен профил на обществената арена младите демократи водеха словесна борба главно с буржоазните партийнополитически лидери. Те рядко споменаваха за

²⁸ Благоев, Д. Съчинения. Т. 6, с. 395.

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там, с. 394.

³¹ Пак там, т. 7 с. 396.

³² Пак там.

³³ Пак там, с. 398.

³⁴ Пак там, с. 399.

социалдемократите и в повечето случаи изказваха благоприятни отзиви за БРСДП, въпреки че понякога подхвърляха критични забележки.

Вземайки материал от една статия в „Ново време“, която третираше политическите успехи на партията на социалдемократите в работническото движение, младите демократи засягаха в общата си полемична защита и въпроса за социализма в страната. Като коментираха статията за успехите на Социалдемократическата партия, те заставаха близко до становището, че в България все още няма социална почва за социалистическа пропаганда³⁵. При това Т. Влайков, който (под псевдонима „Здравко“) аргументираше тезата си за липса на почва за пропаганда на социализма, си служеше с откъснати цитати от статията на Х. Н. (Христо Кабакчиев)³⁶. Въпреки че в нея бе казано ясно, че „градското население не представлява и догдето не се развие и отдели работнически клас не ще представлява благоприятна почва за социалистическа агитация, особено за социалистическа политическа агитация“, Т. Влайков взема само първата и последната част от написаната и твърди, че и социалдемократите приказвали за отсъствие на почва за социализъм³⁷. След това той привежда изводи на марксистите за социалната почва на социалистическата пропаганда в селото, за да подчертае, че и там няма социална почва за социалистическа пропаганда. Оперирайки с понятията, Т. Влайков вместо политическа социалистическа агитация „слага“ социалистическа пропаганда, с което изменя смисъла на конкретната обществена дейност на социалдемократите, за да твърди, че в България няма почва за социализъм³⁸. Като продължава заключенията си, той достига до уж откритата от него и призната от марксистите мисъл, че социалистическата пропаганда скоро няма да намери собствена социална опора и социалдемократите сами разбират, че засега трябва да стоят със „скръстени ръце“ пред действителността³⁹.

Въпреки упоритото, но наивно отричане на съществуващия пролетариат, младите демократи не можеха да докажат, че социалдемократите са фантазори и не са в състояние да открият и организират социално-политическите си последователи. Наемните работници или пролетариите вече бяха налице и новата обществена група се признаваше и от официалните органи. Десет години преди спора с младите демократи Д. Благоев бе показал с данни наличието на пролетариат в България, чиито политически изразител беше БРСДП⁴⁰. А социалистическата пропаганда бе насочена изключително сред работниците за усвояването на марксизма и организационното им приобщаване към Социалдемократическата партия. Партията на социалдемократите водеше и обща политическа агитация и сред близките на пролетариата дребнобуржоазни слоеве, но нейното внимание бе насочено изключително към естествената ѝ среда — работническата класа, към която не можеше да стои безучастно.

Социалдемократите разкриват и несъстоятелността на някои социално-икономически възгледи на младите демократи. Вземайки под претекст „тясната дейност“ на марксистите сред работническата класа, привържениците на радикализма бяха отправили към тях няколко критични забележки, че не подкрепят и не работят в кооперативното движение⁴¹. Но марксистите

³⁵ Демократически преглед, 1 (1902), № 2, с. 39.

³⁶ Ново време, 7 (1903), № 5, 6, с. 394.

³⁷ Демократически преглед, 1 (1902), № 2, с. 38.

³⁸ Благоев, Д. Съчинения. Т. 8, с. 161.

³⁹ Влайков, Т. Из нашия печат. — Демократически преглед, 1 (1902), № 2, с. 40.

⁴⁰ Благоев, Д. Съчинения. Т. 6, с. 251.

⁴¹ Влайков, Т. Цит. съч.

им посочиха, че макар правилно да препоръчват кооперациите на дребните земеделци и занаятчии, младите демократи не ще премахнат чрез тях всички злини на капитализма. Д. Благоев подчертава, че наистина чрез кооперациите могат да се направят много неща за повдигане нивото на земеделието и на индустрията⁴². Младите демократи не отчитаха всички условия, при които трябва да се създават кооперациите. Те се надяваха, че кооперативните сдружения за стопанска дейност ще избавят дребните производители от експлоатацията на буржоазията. И макар че в спора с тях Д. Благоев говореше неправилно, че кооперациите водят към капиталистическото производство, същевременно той правилно ги предупреждаваше, че тази форма на стопанска дейност няма да спаси дребните земеделци и занаятчии от разоряване⁴³.

Всъщност спорът между младите демократи и Д. Благоев относно кооперациите се водеше около въпроса за бъдещото положение на дребните земеделци и занаятчии. Докато социалдемократите поддържаха становището, че в условията на капиталистическата система дребните собственици се разоряват постоянно, младите демократи застъпваха възгледа, че дребното стопанство може да стане жизнеспособно и притежателите му да се спасят само чрез кооперацията. Но те необосновано критикуваха социалдемократите, че в своята политическа агитация в селата използвали за мотив не закрепването на дребната собственост, а нейното пропадане⁴⁴. Като визираще горното становище, преобразено по друг начин, Т. Влайков едва ли не обвиняваше социалдемократите, че с агитацията си са причинявали разоряването на дребните собственици. На тези му погрешни изводи отговаряше Д. Благоев, който посочваше, че социалдемократите не са рушители на дребната собственост, а просто казват и обясняват какви процеси се извършват в икономическата и социалната система на капитализма.

Нова „разправия“ според Благоев с младите демократи става по повод на издавания от БРСДП „Червен народен календар“. В „Демократически преглед“ се появяват отзиви за социалдемократическото издание, като се критикува и неговото съдържание. Т. Влайков изразява учудването си, че Червения народен календар се разпространявал в 30 000 екземпляра⁴⁵. Младодемократическият опонент на социалдемократите е поразен, че този календар се купувал не само от работниците, които са естествената среда за социалдемократическата пропаганда, но и от чуждите ѝ дребнобуржоазни слоеве — селяни и занаятчии⁴⁶. С тия си отзиви младите демократи изразиха негодуванието си, че социалдемократите се простират извън естествената си среда. За да предпази Т. Влайков и неговите съмишленици от изненади и недоумения, Д. Благоев изяснява становището на БРСДП, че със социалистическата литература, разпространявана сред дребните стопани и занаятчиите, тя не цели да ги вмъкне в своите редици, а да влияе върху тях за изменение на дребнобуржоазния им мироглед, да разяснява и осветлява масите по икономическите, обществените и политическите явления⁴⁷. Освен това чрез пропагандната си литература и сред дребнобуржоазните производители социалдемократите смятаха, че трябва да се разбиват илюзиите, насаждани сред тях от демократстващите идеолози.

⁴² Благоев, Д. Съчинения. Т. 7, с. 401.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Влайков, Т. Цит. съч., с. 30.

⁴⁵ Влайков, Т. Отзиви и бележки. — Демократически преглед, 2 (1903), № 6, с. 138.

⁴⁶ Благоев, Д. Съчинения. Т. 8, с. 105.

⁴⁷ Пак там, с. 108.

Критиките между социалдемократи и млади демократи се поместват от края на 1902 г. в постоянно поддържаните рубрики в печатните им органи. След спора по повод на статията на Хр. Кабакчиев за БРСДП и успехите на работническото движение, както и за произтичащите от нея въпроси за социалната структура на българското общество и създаването на почва за социалистическа пропаганда изникнаха нови полемични проблеми. Новият дискуссионен въпрос между социалдемократите и младите демократи бе за „челядните имоти“⁴⁸. Той стана предмет на продължителен научен спор поради свързването му с практическото разрешаване от Народното събрание чрез внесенния законопроект.

Повод за социалдемократите да се произнесат по изготвения законопроект за челядните имоти бе, че с него няма да се защитят интересите на разорващите се селяни. Д. Благоев със статия в Червения народен календар поясни, че определеният със закон имот от 10 декара ниви, 2 декара лозе или 1 декар насаждения с маслодайни рози и една къща, които да не могат да се изземват за частен дълг, нито да се залагат от главата на семейството, а се оставят в наследство на жената и децата, не може да предпази дребните собственици от похищенията на лихварите⁴⁹. Той изтъкна, че и да се обособи със закон такъв неприкосновен „челяден имот“ пак няма да се осигури прехрана за едно семейство. Поради това безсмислие на законодателния акт социалдемократическите депутати не подкрепиха „оплаквачите на селското население“ и не гласуваха в Извънредната сесия на XII ОНС „спасителния“ законопроект⁵⁰.

Заради отношението им към челядните имоти и поведението им в Народното събрание социалдемократите бяха подложени на необоснована критика от младодемократите. Под претекст, че закона за челядните имоти, предложен от земеделските депутати и подкрепен от младодемократическите, е „все пак повече от нищо и все ще послужи поне като един опит“, Т. Влайков се мъчеше да обвини марксистите, че не искали да направят „нещо по-добро за селското население“⁵¹. Но Благоев отговаряше с основание, че законът за челядните имоти е „повече от нула“, която е и пакостна за населението, защото го тика още по-дълбоко в „безизходната яма на мизерията“⁵².

Като правеха обща преценка на възгледите на младите демократи и чийто смисъл не отричаха въобще, марксистите смятаха, че идеологията им, отразена в „Демократически преглед“, е тясно свързана с неразвитите обществени отношения⁵³. Марксистите точно определяха, че възгледите на младите демократи са идеализация на един преходен период, която превръщат в теория на политическия застои на общественото развитие. Младите демократи идеализират миналото, но не могат да прикрият настоящето и да предотвратят неизбежното бъдеще, като не могат да възкресят миналото, освен за да се конфронтират с настоящето⁵⁴. Същевременно, правейки съпоставка между младите демократи и общоделците, марксистите отбелязваха, че първите са за частната собственост, защото мислят, че само при нея земеделци, занаятчии и капиталисти ще „благуват“ под режима на демократическото управление, а вторите прикриват истинските си възгледи със

⁴⁸ Влайков, Т. Цит. съч., № 12, с. 254.

⁴⁹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 8, с. 112.

⁵⁰ Пак там, с. 332.

⁵¹ Пак там, с. 329.

⁵² Пак там, с. 334.

⁵³ Николов, Х. (Кабакчиев). Демократизъм и социализъм. — Ново време, 7 (1903), № 3, с. 218.

⁵⁴ Пак там, № 4, 5, с. 321.

социалистически фрази. Затова „Ново време“ критикуваше младите демократи и изрази мнение, че е по-добре да се пледира „чист дребнобуржоазен демократизъм, отколкото дребнобуржоазен социализъм“⁵⁵.

От своя страна при изявата си като политическо течение младите демократи се изказваха в повечето случаи в благоприятна светлина за партията на социалдемократите. В „Демократически преглед“ Т. Влайков определяше БРСДП като политическа партия, която се явява пред обществеността със своята „неопетненост“ и морална чистота⁵⁶. Но макар това признание да беше израз на положително отношение към партията на социалдемократията, той го извеждаше не от същността, характера и програмата на БРСДП, а от обстоятелството, че тя не е била управляваща. Впрочем младите демократи приемаха всички неуправлявали досега политически сили за чисти и неопетнени партии и се мъчеха да внушат това на общественото мнение, вероятно за да се приеме, че и те като неуправлявали досега са от същото качество. Но изказвайки се в положителен смисъл за БРСДП, младите демократи не бяха последователни. Те не оспорваха правото на съществуване на партията на социалдемократията, но поставяха под съмнение възможността за пропаганда на социализма и навременността от непосредствена партийнополитическа дейност на марксистите. Влизайки в досег с възгледите на марксистите, младите демократи не проявяваха особен стремеж да ги оспорват или оборват.

Още по-високи оценки за БРСДП бяха дадени от младите демократи във връзка с разцеплението през 1903 г. Печатният им орган писа, че всички партии се разцепват поради капризи и амбиции или за подялба на първенството в тях, но за социалдемократите подобни мотиви не могат да се изтъкнат⁵⁷. Младите демократи определяха БРСДП за политическа партия, която притежава най-чисти и възвишени принципи, а личностите не играят роля на водачи и не водят борба помежду си за първенство⁵⁸.

Изникването на първоначалните разногласия в БРСДП даваха повод на Т. Влайков и неговите съидейници да се изказват по някои от вътрешнопартийните ѝ проблеми. Но те бяха внимателни и не взеха страна в спора между тесносоциалистическото и широкосоциалистическото течение. Въпреки че младите демократи се подхранваха идейно от възгледите на международния опортюнизъм и от българското общоделство, те отправяха по-често критики към широките, отколкото към тесните социалисти.

Но докато в общия тон на взаимоотношенията между младите демократи и социалдемократите се проявяваше зачитане и признание, по единични въпроси се намираха достатъчно поводи за разногласия и критики. Остра полемика между социалдемократите и видинските демократи се разви по повод на гласувания от XII ОНС закон за чиновниците и поведението на опозиционните депутати след отменянето му с княжески указ. Възмутени от маневрата на правителството на Р. Петров, което нямаше мнозинство в Народното събрание, за да уреди отмяната на закона за чиновниците, то прибегна до извънпарламентарни прийоми. Това се посрещна с отпор от няколко опозиционни депутати, които излязоха с „Протест“ до княза. Този протест го подписват първоначално 32, а впоследствие 110 народни представители от опозицията го подкрепят. Същият протест е поднесен за солидаризиране и на социалдемократическите депутати Д. Благоев, Г. Кирков

⁵⁵ Пак там.

⁵⁶ Влайков, Т. Случайни бележки. — Демократически преглед, 4 (1906), № 2, с. 214.

⁵⁷ Влайков, Т. Из нашия печат. — Демократически преглед, 1 (1902), № 2, с. 41.

⁵⁸ Демократически преглед, 2 (1903), № 15, 16, с. 313.

и Г. Василев, но те отказват да сложат подписите си⁵⁹. Последва остра критика от видинския младемократически в. „Народен лист“ със забележка към тесносоциалистическите депутати, че не могат да бъдат безучастни, когато правителството суспендира един закон с княжески указ и нарушава постановленията на Конституцията. При това последователите на Н. Цанов си позволиха да обяснят поведението на тесносоциалистическите народни представители с разделението на БРСДП на тесни и широки и че първите не искали да подпишат един протест заедно с широките, за да имат още един аргумент за отстъпничеството на последните⁶⁰. Въпреки припомнянето, че още през 1899 и 1901 г. Д. Благоев и Г. Кирков подписвали подобни общи протести до правителството, тесносоциалистическите депутати отстояха самостоятелната позиция на БРСДП, а сега преценили, че биха я нарушили. Но положението бе изменено. Тесните социалисти излязоха с отделно „Възвание“ към работниците, с което им казаха цялата истина, а не както направиха опозиционните депутати — само част от истината⁶¹. С основание тесносоциалистическите депутати заявиха във възванието, че не могат да подпишат един протест, отправен като молба до княза и изпълнен с думи на раболепие и покорни надежди. С тази самостоятелна позиция тесните социалисти разобличиха демагогията и реакционната същност на опозиционните буржоазни депутати и същевременно с изнасяне на цялата истина пред българския народ спомогнаха за утвърждаване на революционния социализъм в организираната пролетарска класа⁶². Правейки съпоставка, Д. Благоев дава още веднъж по-висока оценка за младите демократи пред широките социалисти. Той пояснява, че и едните, и другите наричат „Протеста“ до княза „революционен акт“, но разликата между тях е, че първите излизат без социалистическа маска, а вторите (бивши членове на БРСДП) излизат със социалистическата фирма на „революционни социалисти“⁶³.

Взаимните отзиви и критики между социалдемократите и младите демократи стават обичайни главно в печатните им органи „Ново време“ и „Демократически преглед“. Отправена бе критика, че младите демократи чак след дълго колебание се „отделили от колесницата на своя шеф — Каравелов“, за да се изявят по-определено като политическа група⁶⁴. Сякаш за да парират критиката на социалдемократите, че „късно се сепнаха“, тъй като в други страни демократическите движения предшествували социалистическите, младите демократи започнаха все по-активно да се проявяват на обществената арена и да полемизират в печата с почти всички останали политически партии. Те се насочваха главно към разобличаване на правителството на Р. Петров и неговия действителен разпоредител — вътрешния министър Д. Петков⁶⁵. А само от време на време младите демократи отговаряха на бележките на „Ново време“, но не правеха вече опити за оборване на социализма. Те се задоволяваха най-вече да подработят теоретически някои належащи пред тях обществено-политически въпроси, мъчейки се да дават различно от социалистите тълкувание. Стремейки се да наложат влиянието си в отделните професионални организации, младите демократи подемаха само по този въпрос спор със социалистите, но без да навлизат в остри пререкания. Затова изказаните от „Ново време“ опасения,

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ Благоев, Д. Съчинения. Т. 8, с. 505.

⁶¹ Пак там, с. 507.

⁶² Пак там, с. 508.

⁶³ Пак там.

⁶⁴ Ново време, 7 (1903), № 2, с. 130.

⁶⁵ Цанов, Н. Вътрешен преглед. — Демократически преглед, 3 (1905), № 20, с. 535.

че късното появяване на младеждемократическото движение ще го „сложи във война“ със социалдемократията, не се оправдаха от практиката на първоначалната му дейност⁶⁶.

Словесен диалог между младите демократи и социалдемократите предизвика въпросът за задължителното изучаване на „Закон божий“ в основните училища. Повод бе резолюцията от Фердинандската конференция на учителите, в която се искаше освобождаване на децата от задължението да изучават такъв предмет. Тъй като с подкрепата на буржоазните партии поповете организираха митинги против учителите, социалдемократите ги разобличиха, посочвайки и демагогията на младите демократи по спорния въпрос. Последните признаваха правото на учителите да се изказват против религията като задължителен предмет и същевременно порицаха проведените митинги от поповете⁶⁷. Макар да говореха, че приемат религията за частно дело, те не определиха ясно отношенията си по въпроса за преподаването на такъв предмет в основните училища. Заради това Д. Благоев подчерта, че статията на „Демократически преглед“ разкрива нагледно дребнобуржоазната природа на младите демократи⁶⁸.

По-остър спор между младите демократи и социалдемократите се разрази по въпроса за характера, дейността и ролята на Учителския съюз. Марксистите смятаха, че учителят като общественик има право и трябва да провежда социалистическа дейност, а Съюзът да се вдъхновява от идеите на прогреса. Под претекст, че не всички учители били социалисти, младите демократи твърдяха, че затова и не могло да се приеме пропагандата на социализма за главна задача в обществената дейност на учителството⁶⁹. Различията между младите демократи и марксистите по обществената роля на учителите намериха израз в борбите вътре в създадения „Български учителски съюз“⁷⁰. Следвайки схващанията си за дейността на Учителския съюз, и едните, и другите допуснаха отделни грешки. Младите демократи правилно отстояваха вижданията си за прогресивната обществена дейност на учителя, но неоснователно отричаха, че той има право да провежда социалистическа дейност освен сред пролетариата. Но и марксистите допуснаха грешка, тъй като заради идейните разногласия с младите демократи възприеха линия на разцепление в учителското движение и вместо да работят в тая масова организация, създадоха отделна социалдемократическа учителска организация, която остана с ограничено влияние сред учителството⁷¹.

Предмет на полемика между младите демократи и социалдемократите станаха и някои конкретни прояви на вдъхновяваните от Т. Влайков кооперативни млекарници в гр. Пирдоп и с. Студена. На страниците на „Демократически преглед“ и „Ново време“ излязоха статии и отзиви за създадените от младите демократи кооперативни сдружения, като в първото списание те бяха хвалебствени, а във второто — критични и оборващи прокламираните успехи. Докато чрез примера на основаните кооперативни млекарници младите демократи се мъчеха да доказват, че това е спасителният за селяните път, социалдемократите сочеа, че те не могат да предотвратят разоряването на дребните селски собственици⁷². Социалдемократите обръщаха

⁶⁶ Ново време, 7 (1903), № 2, с. 131.

⁶⁷ Върген (Ст. Костурков). Подражателство от жълтата преса. — Демократически преглед, 2 (1904), № 17, с. 406.

⁶⁸ Благоев, Д. Съчинения. Т. 9, с. 226.

⁶⁹ Влайков, Т. Случайни бележки. — Демократически преглед, 5 (1906), 2, с. 214.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 9, с. 230.

⁷² Ново време, 7 (1903), № 11—12, с. 954.

внимание на обстоятелството, че в тези кооперативни млекарници членуват заможни селяни, които имат голяма изгода, докато бедните селяни представляват само членска маса, чието производство не им осигурява препитание чрез кооперацията.

Младите демократи и социалдемократите понякога изпадаха в отделни недоразумения по отношение на позициите си по спорните въпроси. Във връзка с приетите от Народното събрание закони за еснафските сдружения се отправиха критики от социалдемократите към младите демократи. Но и едните, и другите се противопоставиха на еснафските закони, макар че изтъкваха различни аргументи. Обявявайки се срещу тези закони, БРСДП (т. с.) напомняше, че само тя като партия е против тях, докато всички други политически партии ги подкрепят⁷³. Засегнати от това изявление, младите демократи посочиха, че макар и да не са се обявили още за партия, те действуват като политическа сила и не могат да подкрепят еснафските закони. Действително се беше създало впечатление за благоприятно отношение на младите демократи към Закона за еснафските сдружения поради изказването на Т. Влайков в Народното събрание, че правителството трябва по-скоро да внесе законопроект за сдружаванията и покровителствуване на женския и детския труд⁷⁴. Тези закони според младите демократи, след като бяха гласувани в Народното събрание, се оказаха несправедливи и реакционни и не зачитаха правата на чираците, калфите и мнозинството от занаятчиите, поради което поискаха да бъдат отменени⁷⁵. Но младите демократи не можеха да обортят основната теза на тесните социалисти за силата и обхвата на процеса на разоряването сред дребните занаятчийски производители с твърдението, че едни занаяти ще изчезнат, а други ще се закрепят.

Действията на младите демократи като политическа група и изказванията им по управлението на държавата създаваха поводи за критики, а понякога и за положителни отзиви от страна на тесните социалисти. Така Т. Влайков беше излязъл със статии върху парламентаризма у нас и беше влязъл в полемика с другите буржоазни и опозиционни партии. Д. Благоев подробно предава на страниците на „Ново време“ мислите и заключенията на Т. Влайков, въпреки че смята приведеното от него обяснение за отдавна вече казано от опозиционните партии. Конституционната теория, пледирана от Т. Влайков, според Д. Благоев е едно неясно тълкувание на буржоазния парламентаризъм⁷⁶. Макар да я характеризира като буржоазна метафизика, безсилна да даде задоволителен отговор на поставените въпроси, все пак намира в нея някои интересни виждания. Движейки се по повърхността на явленията, Т. Влайков приема, че за „политическата деморализация“ и нарушаване на парламентарния демократизъм освен политически или психологически причини има и такива от „икономически характер“⁷⁷. Както отбелязва Д. Благоев, споменаването на „икономическата закостенялост“ на страната, без това да легне в основата на всички обяснения на икономическия и социалния живот, показва, че за младите демократи е неясно значението на причините от икономически характер или просто избягват да вникнат в тях, понеже инстинктивно усещат, че може да им „дементира“ неиздържаността на

⁷³ Коларов, В. ИП, т. 1, с. 91.

⁷⁴ Найденов, Н. Законът за еснафските сдружения. — Демократически преглед, 3 (1905), № 20, с. 454.

⁷⁵ Дневници (стенографски) на XIII ОНС, II р. с., № 4, с. 1474.

⁷⁶ Благоев, Д. Съчинения. Т. 10. с. 34.

⁷⁷ Влайков, Т. Бележки върху парламентаризма у нас. — Демократически преглед, 2 (1904), № 3—4, с. 58.

основните възгледи в „техния дребнобуржоазен демократизъм“⁷⁸. Д. Благоев коригира и допълва тезата на Т. Влайков, който мисли, че за налагане на истинско парламентарно управление е достатъчно партиите да работят за своето превръщане в честни политически сили, в партии принципиални, формиращи от себе си действително обществени фактори⁷⁹.

Като се изказва за различията между млади и „стари“ демократи по въпросите на парламентарното управление, Д. Благоев симпатизира на първите и опонира на вторите, като подчертава, че Т. Влайков желае по-скоро господството на дребната буржоазия при налагането на една „производяща демокрация“. Но същевременно той посочва главния недостатък в схващането на младите демократи, които не са „питали“ капитала, с чиято сила постоянно ще се „помитат“ основите на тяхната „производяща демокрация“⁸⁰. В заключение Д. Благоев обръща внимание на илюзиите на младите демократи, които винаги ще се разбиват от действителността. Той изказва увереност, че рано или късно те ще се убедят, че „истинска демокрация“ е само в лицето на социалдемократията, която се представя от организирания и класовоосъзнат пролетариат. Само тая класа ще осъществи демократическите принципи и ще поведе всички страдащи от „днешната буржоазна наредба в борбата за постигане на демократизма“ и господството на бъдещата действително „производяща демокрация“, основана върху общественото владение на средствата за производство, върху социалистическото производство⁸¹.

Изявата на младите демократи на политическата арена с новото си название „радикалдемократи“ се поздравява от тесните социалисти. Това име се коментира от „Ново време“ и се добавя, че младите демократи са започнали да поместват в „Демократически преглед“ интересни статии, като полагат похвални усилия, за да придадат на своите възгледи научно обоснование⁸².

Като навлизат в „научните дебри“ на политическата теория, радикалдемократите неминуемо трябваше да срещнат социалдемократите и да се опитат да оборят някои от основните положения в марксизма. Радикалдемократите направиха първата стъпка, като се помъчиха да теоретизират по въпроса за същността и началата на демократизма. Всъщност, разглеждайки въпроса за демократизма, те обсъждаха проблема за структурната анатомия на обществото. Като признаваха, че в общественото развитие класата играе най-важна роля, добавяха погрешно, че обществото не се дейло само на класи⁸³. Един техен теоретик — Ст. Гидиков — смяташе, че в обществото има групи като духовенството, военната бюрокрация или градското и селското население, които не могли да се нарекат или включат в никакви класи. Тези неверни теоретични определения бяха подложени на унищожителна критика от Д. Благоев. След изчерпателното анализиране на радикалдемократическата теория за обществото той изказва съгласие само с един извод на опонентите си, че между материалистическото схващане и това на младите демократи съществува грамадна разлика⁸⁴. Д. Благоев прави паралел между идеите на радикалдемократите и широките социалисти, като подчертава, че възгледите на първите са идентични с тези на кръжока около „Общо дело“, тъй като и

⁷⁸ Благоев, Д. Съчинения. Т. 10, с. 36.

⁷⁹ Пак там, с. 37.

⁸⁰ Пак там, с. 43.

⁸¹ Пак там, с. 44.

⁸² Пак там, с. 179.

⁸³ Гидиков, С. За демократизма. — Демократически преглед, 3 (1905), № 1, с. 16.

⁸⁴ Благоев, Д. Съчинения. Т. 10, с. 185.

двете направления са дребнобуржоазни и смятат, че демократическите стремежи са „вродени“ в душата на българския народ и не признават класовия му състав⁶⁵.

Взаимоотношенията на тесните социалисти с младите демократи бяха очертани в главните си направления, когато изявилата се политическа група на Н. Цанов, Т. Влайков, Ил. Георгов, Д. Филов и др. се оформи в партия⁶⁶. Учредителният конгрес на Българската радикалдемократическа партия се проведе през август 1906 г. и сплоти създадените по-рано организации и групи в единно партийнополитическо движение⁶⁷. Поемайки официално пътя на самостоятелна обществено-политическа борба, радикалдемократите се отзоваха в атмосфера, в която почти всички политически партии не само ѝ се противопоставиха, но и отрекоха нуждата от нейното появяване. Само БРСДП (т. с.) се отнесе към новата политическа партия съчувствено, но и критически я оцени.

Като схващаше, че Радикалдемократическата партия представлява дребната буржоазия и е организация за политическа борба на тая класа, революционната марксистка партия не омаловажи факта на появата на една нова политическа формация на обществената арена. Тесните социалисти погледнаха внимателно и с разбиране на прокламиралата се партия на българските радикалдемократи, характеризирайки я като носител на илюзиите на дребнобуржоазната класа и демократстващата интелигенция за примиряване чрез компромиси на непримиримите класови противоречия. Но същевременно смятаха, че тя би могла да допринесе известна полза, ако стане строго демократична и развива активна агитационна дейност сред дребнобуржоазните маси, за да ги откъсне от другите реакционни буржоазни партии. По преценка на БРСДП (т. с.), ако Радикалдемократическата партия върви по този път, тя би усилила демократическото течение в политическия живот на страната⁶⁸. Тази роля ѝ се даваше до времето, когато ще се засили пролетарската социална демокрация и ще отпадне обществената необходимост от съществуването на Радикалдемократическата партия.

Тесните социалисти анализираха прецизно програмата на Радикалдемократическата партия и показваха основните ѝ недостатъци. Като признаваше, че програмата на Партията на радикалдемократите има редица наистина радикални точки, Д. Благоев отбелязва, че тази партия действително е представителка на левицата на буржоазната класа⁶⁹. Но както може да се види от радикалдемократическата програма, призоваваща към създаване на партия от „борци“ за осъществяване на демократическо обществено устройство, тя не изхожда от интересите на никоя класа, а взема под своя закрила противоречивите интереси на разни класи, на средни и дребни земеделци, занаятчии и работници и даже на капиталистите⁷⁰. Тези „народни“ слоеве с противоположни интереси и твърде различно обществено-икономическо положение, изтъква Д. Благоев, не могат да прегърнат политическия идеал на радикалдемократите за „социална справедливост“ и за равномерно разпределение на богатата⁷¹. В тази противоречивост на програмата и поставените крайни цели той вижда основните недостатъци и невъзможността

⁶⁵ Пак там, с. 187.

⁶⁶ Вж. Стефанов, Х. Българската радикална партия 1906—1949. С., 1984, с. 24.

⁶⁷ Вж. Стефанов, Х. Образуване и начална дейност на Българската радикалдемократическа партия. — Исторически преглед, 36 (1970), № 4, с. 33.

⁶⁸ Работнически вестник, № 8, 27 септ. 1905.

⁶⁹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 10, с. 313.

⁷⁰ Пак там, с. 310.

⁷¹ Пак там.

на радикалдемократите да реализират обществения си идеал, т. е. дребнобуржоазното обществено устройство.

Като се спира на ония пасажии от програмата и устава на новата партия, в които се говори, че се разчита и на работниците за погълване на редовете ѝ, Д. Благоев посочва, че радикалдемократите далеч не могат да бранят и да удовлетворят интересите на революционната класа⁹². Въпреки че дейците на новата партия твърдяха, че приемат идеала на социализма в неговата радикалдемократическа форма, т. е. като далечна и непостижима цел, към която можем само да се стремим, тесните социалисти се противопоставиха на желанието им да проникват в средите на работничеството⁹³. Стояща на основите на господстващия обществен строй, включително с нейните социални реформи, които не отричаха експлоатацията, Радикалдемократическата партия бе смятана от тесните социалисти за вредна по отношение на интересите на работническата класа. Затова марксистите се бореха против опитите на радикалдемократите да привличат на своя страна освен дребнобуржоазни елементи и работници с искания за покровителстване на наемния труд и свободно организиране на пролетариата в самостоятелни, неутрални в политическо отношение професионални синдикати.

Засягането на работническия въпрос в програмата на Радикалдемократическата партия я поставяше в пряк идеен контакт и открита политическа конфронтация с партията на тесните социалисти. Българските радикалдемократи имаха специфични дребнобуржоазни социологични виждания по въпроса за работническата класа, нейните борби и цели. В програмата си те настояваха в полза на работниците да се подобрят условията на труда и се облекчи положението им чрез широко и специално законодателство. Според радикалдемократите наемниците във фабричното производство не трябва да бъдат подлагани на нечовешка експлоатация. Отношенията между господари и работници трябва да се регулират чрез трудови договори под контрола на държавата⁹⁴. В програмата се признаваше, че работничеството трябва да се организира в професионални сдружения и чрез стачки да води борба за подобряване на своето положение. Под влияние на френските леви радикали българските радикалдемократи възприеха идеята, че работничеството като един от най-активните елементи на общественото производство трябва да взема участие в управлението на капиталистическите предприятия и в разпределението на печалбите⁹⁵. Говорейки за еманципация на работничеството, радикалдемократите твърдяха, че може да се ускори частът, когато всеки член на обществото ще има право на пълния продукт на своя труд, което ще бъде осигурено от работната кооперация и от народната държава⁹⁶. Всъщност с това се прокарваше ласалианският възглед, който се споделяше от някои социалдемократически партии на Запад, откъдето бе взет и намерия място в програмата и възгледите на българските радикалдемократи.

За вложените в програмата възгледи относно работническата класа Българската радикалдемократическа партия бе обвинявана от буржоазните политици, че върви успоредно със социалдемократията и мълчаливо приема марксизма⁹⁷. В действителност радикалдемократите, макар и да се различаваха от другите буржоазни партии по своите идеи за мястото и значението на

⁹² Членска карта, програма и устав на РДП. С., 1906.

⁹³ Благоев, Д. Съчинения. Т. 10, с. 501.

⁹⁴ Влайков, Т. РДП и работничеството. — Демократ, № 11, 24 ноем. 1905.

⁹⁵ Влайков, Т. Случайни бележки. — Демократически преглед, 4 (1906), № 4, с. 568.

⁹⁶ Déclaration du parti radical-république et radical-socialiste. Paris, 1905, p. 250.

⁹⁷ Василев, Г. Радикализъм и социализъм. — Ново общество, 1 (1905), № 4, с. 360.

работническата класа, признаваха само отчасти обществената роля и правото на съществуване и изява на пролетариата. Радикалдемократическите възгледи не допускаха самостоятелна дейност, а още по-малко не виждаха и не признаваха историческата мисия на работническата класа за преобразуване на обществения строй. Радикалдемократите теоретизираха, че внасящата в работническата класа „индивидуален дух“, т. е. класово съзнание, Социалдемократическа партия едва ли ще се превърне скоро във внушителна сила на обществената арена. И повече като привидно благоразположение, отколкото като аргументация радикалдемократическият теоретик Ив. Харизанов изказа симпатиите си към тесните социалисти и им препоръча „да пощадят нашето отечество от нещастията на едно пролетаризиране“, сякаш някой можеше да регулира буржоазнокапиталистическото развитие⁹⁸.

Като поставяха работническия въпрос в програмата си, радикалдемократите не го ограничаваха в тесните рамки на дребнобуржоазните разбирания, т. е. че се касае само за естествения отпор на пролетариата срещу експлоатацията. Те изтъкваха, че в новите политически условия на преден план излизат въпросите за организирането на работниците, издигането на съзнанието им и намирането на подходящи средства за борба. Сочейки пътищата за решение на работническия въпрос, радикалдемократите отбелязваха провала на либерализма или „манчерството“, но същевременно не приемаха и препоръките на революционните социалдемократи. Радикалдемократическата партия смяташе, че издигането на работниците и осигуряването на равностойни права за човешкото им съществуване ще се постигне чрез утвърждаването на самостоятелната инициатива на новата класа и чрез изменения на законодателството в демократичен дух. Този социалреформизъм беше отбелязан в програмата на радикалдемократите. Но въпреки че сочените пътища и средства за решение на работническия въпрос поставяха Радикалдемократическата партия на илюзорни идейни позиции, тя признаваше, че отстраняването на бедствията на пролетариата е в интерес на цялото общество. Партията на радикалдемократите говореше, че работническия въпрос трябва да заеме важен дял в обществените борби. Затова тя защити правото на наемните работници да се сдружават и в името на своите интереси да предявяват искания и да стачкуват за подобряване на материалното си положение. Но в отношението си към различните категории държавни наемници и служители Радикалдемократическата партия не беше последователна. Тя изцяло признаваше правото на работниците от капиталистическите предприятия на стачка и оказваше в много случаи немалка подкрепа. В радикалдемократите обаче нямаше единно мнение за правото на стачка на всички наемници. Затова в изострените борби на българския пролетариат те не съдействаха за тяхното разгръщане, макар че претендираха за ролята на защитници на работническите интереси и имаха известно влияние сред транспортните работници.

Някои радикалдемократи смятаха, че само на известни категории държавни служители не трябва да се отказва правото на стачка. Те сочеха, че ако се обяви стачка в публичната власт, която обхваща службите на администрацията, войската, съдилищата, данъчните институции и др., би настъпил обществен хаос. Но същевременно се успокояваха, че тези държавни служители не стачкуват поради това, че имат високо възнаграждение и че съзнават отговорния характер на службите си в държавата. Те отказваха правото на стачка и на други категории служители — лекари, аптекари и

⁹⁸ Харизанов, И. Принос към характеристиката на политическите партии. — Демократически преглед, 4 (1906), № 3, с. 287.

някои разряди наемници, свързани със специални обществени задължения. И макар да признаваха стачките на наемниците, радикалдемократите смятаха, че държавата не трябва нито свободно да ги позволява, нито да ги забранява със закон⁹⁹.

Друга част от радикалдемократите се придържаха по-строго към партийната си програма и бяха защитници на икономически по-слабите слоеве от обществото. Бидейки за реформи, които повдигат материалното и културното положение на работническата класа, за защита на женския и детския труд, за установяване на нормален 8-часов работен ден с неделна почивка, за недопускане на ограничения в нейното синдикално движение, за въвеждане на задължителна държавна застраховка, те препоръчваха стачката като средство за тяхното постигане. Но като нямаха правилно разбиране за хода на класовата борба, поддържниците на правото на стачка смятаха, че работниците трябва да поставят само икономически искания. В случай, че стачката придобие политически характер, според тях по-нататъшната борба трябва да се пренесе от улицата и фабриката в парламента¹⁰⁰.

Различията в Радикалдемократическата партия, относно стачките на работниците се дължаха на смесицата от идеи в нейния идеологически арсенал. Дребнобуржоазна по състав и възгледи, тя не можеше правилно да схване същността на класовите отношения, а се мъчеше теоретично да примирява и да заглажда социалните конфликти с надеждата, че е възможно и наложително да се избегне пролетарската революция.

Въпреки ограниченото схващане на класовата борба и ролята на стачките, Радикалдемократическата партия вземаше страната на работниците в протестите им против капиталистическата експлоатация. Тя оказваше най-голяма помощ на железопътните работници и служители и не се противопоставяше, когато те вдигаха стачки. В Народното събрание парламентарната група на радикалдемократите отправи питане до министъра на Общите сгради, пътищата и съобщенията за неговия отказ да приеме служачи от железниците, които искаха да изложат желанията на работниците от транспорта за подобряване на тежкото им положение¹⁰¹. Радикалдемократическата партия се обяви против преследванията, предприети от министър Д. Петков въз основа на чл. 443 от Наказателния закон, предвиждащ строго наказание на стачкуващите транспортни работници през 1906 г.

Радикалдемократите осъдиха публично Търговското дружество и онези реакционни политически партии, които под претекст за запазване на реда призоваха правителството да използва всички средства за подавяне на транспортната стачка през 1906 г. Централният комитет на Радикалдемократическата партия издаде окръжно до своите организации за оказване на подкрепа и събиране на материални помощи за нуждаещите се, както и за солидаризиране с транспортните работници в предизвиканата от правителството стачка. Чрез политическите си приятели от Германия радикалдемократите обезпечиха и международна парична помощ за стачниците¹⁰². Борбата на транспортните работници изискваше всеобща подкрепа. Разбирайки това, радикалдемократите призоваха за солидарност в борбата срещу правителството. Те отправиха призив към Учителския съюз, в който имаха известно влияние, да подкрепи стачката на транспортните работници¹⁰³. А когато

⁹⁹ Гидиков, С. Против стачката на чиновниците. — Демократически преглед, 5 (1907), № 4, с. 367.

¹⁰⁰ Демократ, № 14, 14 дек. 1906.

¹⁰¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а. е. 2127, л. 4.

¹⁰² ЦДИА, ф. 152, оп. 1, а. е. 19, л. 84.

¹⁰³ ЦДИА, ф. 1007, оп. 1, а. е. 25, л. 1.

правителството мобилизира запасни войници за погълване на жп персонал, за да принуди стачкуващите железничари да отстъпят, Радикалдемократическата партия обяви, че това е произвол и непростима злоупотреба с властта. По-късно нейната парламентарна група внесе в Народното събрание предложение за даване агитация на съдените стачници¹⁰⁴.

Радикалдемократическата партия работеше упорито за професионалното организиране на работническата класа. Тази дейност обаче не спомагаше на българския пролетариат за повишаване на класовото му съзнание. Обективно Радикалдемократическата партия пречеше на самостоятелната и съзнателната борба на работническата класа. Радикалдемократите не допускаха и не разбираха, че икономическата борба на пролетариата може и трябва да се издига до нивото на политическата, чрез която да се постигне освобождение от капитала и премахване на експлоатацията. Те мислеха, че професионалното движение не трябва да усвоява политически елементи и цели. Радикалдемократите забавяха процеса на класовото осъзнаване на пролетариата най-вече с теорията си за политическия неутралитет на професионалното движение. Като имаха предвид, че работническото в тоя момент е слабо и недобре организирано, те смятаха, че то няма самостоятелно значение и твърдяха, че е необходимо да се съедини и се слее с борбата на дребните селяни и занаятчии. На този обединен съюз от обществени слоеве Радикалдемократическата партия поставяше ограничени задачи. Тя смяташе, че работниците, дребните селяни и занаятчиите трябва да се борят само за утвърждаване на демокрацията. Радикалдемократическата партия дори отричаше на работническата класа способността сама да направи нещо съществено за разширяване на демокрацията и затова трябва да играе подчинена роля като обществена сила. Въпреки че поставяше българския пролетариат в това положение, тя го смяташе за особеност в страната, но не и за Запад, където според нея има силно работническо движение, което с право се бори самостоятелно под политическото ръководство на социалдемократическите партии.

Във взаимоотношенията на радикалдемократите и тесните социалисти често пъти се отразяваха събитията, които ставаха извън България. Така в 1906 г. на шумелият словесен двубой между френския радикал Ж. Клемансо и социалдемократа Ж. Жорес по въпросите на програмата и политиката на техните партии застави и българските марксисти и радикалдемократи да изразят отношението си. Българските радикалдемократи смятаха, че Клемансо в парламентарната си реч е обосновал по блестящ начин програмата на правителството и еволюционния дух на неговата политика¹⁰⁵. Заедно с това Клемансо се беше опитал пред лицето на Жорес да обори социализма и да докаже, че социалдемократите, макар и да говорят за експроприация и превръщане на частната собственост в колективна, нямат своя програма, а са присвоили тая на радикалите. Българските радикалдемократи изразиха убеждението си, че със знаменития словесен дуел радикализмът ще разреши благополучно избухналите социални конфликти между френската работническа класа и капиталистите, на чиято страна бяха застанали държавата и партията на Клемансо¹⁰⁶. Но почти всички хвалебствия по словестния дуел бяха разобличени от тесните социалисти. Д. Благоев посочва, че Клемансо действително е произнесъл блестяща реч, но той не е могъл да обори

¹⁰⁴ Дневници (стенографски) на XIII ОНС, I и. с., № 1, с. 285.

¹⁰⁵ Табаков, Й. Дуелът Жорес — Клемансо. — Демократически преглед, 4 (1908), № 8, с. 863.

¹⁰⁶ Работнически вестник, № 78, 20 юни 1906.

социалистическия идеал и само е повторил всеизвестното недомислие за „утопия“ на социализма¹⁰⁷. Той признава, че Клемансо остроумно е защитил програмата и политиката на партията си и е направил опит да убеди социалната демокрация да приеме „общоделския път“, който Жоре е бил поел вече, но не е могъл да обори научния социализъм.

Между радикалдемократите и тесните социалисти изникнаха спорове по нови въпроси от политическата обстановка в България през 1906 г. Например във връзка с общия повик против личния режим радикалдемократите бяха обявили публично вижданията си, че неговото налагане се дължало както на превръщането на управляващите партии в котерии, така и поради амбициите на монарха¹⁰⁸. Това разбиране насочваше борбата на Радикалдемократическата партия повече върху неконституционните прояви на монархизма, отколкото срещу неговото съществуване. Те пледираха идеята за прераждане на буржоазните партии въпреки природата им, която се диктуваше от обществено-икономическото развитие. Тесните социалисти намираха известни елементи на достоверност и подчертаваха, че радикалдемократите са принципи противници на личния режим¹⁰⁹. Но макар и противник на личния режим, Радикалдемократическата партия имала неясни възгледи като представител на дребната буржоазия, която не е революционна класа и от нея не можело да се очаква някаква прогресивна инициатива. Въпреки че публично и в Народното събрание дейците на Радикалдемократическата партия се „ежели“ на личния режим, като говореха, че „онова, което българският народ не може да вземе с прогрес“, ще го извоюва с „революция“, буржоазната левица бе твърде слаба, за да сложи край на личния режим¹¹⁰. Според Д. Благоев тази слобост произтичала от зависимостта на дребната буржоазия от едрокапиталистическата и затова „бунта“ на левицата против личния режим винаги ще завършва с неуспех. По силата на тези обстоятелства, въпреки настроението против личния режим радикалдемократите заедно с другите си събратя от буржоазната левица ще изпаднат в комично положение и никога няма да намерят изход от създадената криза в управлението на конституционната монархия.

В противовес на буржоазната левица и Радикалдемократическата партия Д. Благоев посочи, че само пролетарската класа е единствената сила в капиталистическото общество, способна да сломи и унищожи личния режим. Но за да стане това и за да отбие критиките на радикалдемократите, че социалдемократите не се включват заедно с всички опозиционери в борбата срещу личния режим, Д. Благоев посочва, че работническата класа все още не се е превърнала в съзнателна обществена революционна класа¹¹¹.

Като отстоява тезата за проникването на работническата класа от идеите на социализма и насочването ѝ към завладяване на политическата власт, Д. Благоев смята, че в буржоазното общество социалдемократцията е единствената политическа организация, която ще сложи край на „личния режим“¹¹². Ако това бе обективна историческа истина, тесните социалисти недооценяваха политическия принос на дребнобуржоазните сили в разобличаването и в борбата срещу личния режим и специално поведението на българските радикалдемократи. Дори само обявяването на Радикалдемократическата партия против личния режим и неговите крепители в лицето на

¹⁰⁷ Благоев, Д. Съчинения. Т. 10, с. 37.

¹⁰⁸ Влайков, Т. Личният режим у нас. С., 1911, с. 77.

¹⁰⁹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 12, с. 56.

¹¹⁰ Дневници (стенографски) на XIII ОНС, I р. с., № 3, с. 192.

¹¹¹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 12, с. 57.

¹¹² Пак там, с. 58.

другите буржоазни партии бе положителна проява на политическите водачи на дребнобуржоазните народни слоеве, която социалдемократията трябваше да подкрепи по-осезателно.

Предприетите атаки против личния режим от Радикалдемократическата партия бяха започнати и провеждани по време на управлението на Второто стамболовистко правителство. Радикалдемократите хвърлиха всички сили срещу неговата законодателна дейност, като призоваха останалите опозиционни на режима политически партии, в това число и БРСДП (т. с.) да съгласуват действията си за постигане на желаната от всички цел — сваляне на кабинета на Д. Петков и ликвидиране на личния режим. Наистина в призива си за обща борба срещу личния режим и неговите поддръжници Радикалдемократическата партия не се обръщаше изрично към тесните социалисти. Но тя смяташе, че и Тесносоциалистическата партия, въпреки особените си виждания, ще се присъедини в общите акции на опозицията.

След като тесните социалисти не се отзоваха на общо отправената покана, радикалдемократите излязоха срещу тях с няколко критики за поведението им към стамболовисткото правителство. Радикалдемократите ги критикуваха, че като политически водачи на работниците не се борят срещу стамболовисткото правителство. Те изказваха неодобрение на характеристиката, направена от Г. Кирков на Плевенския конгрес на БРСДП (т. с.) през 1907 г., че „сегашното правителство е най-способното буржоазно правителство“¹¹³. Допълнително се отправяха критики, че във връзка с нападението на клуба на тесните социалисти в гр. Станимака (Асеновград) от полицията, БРСДП (т. с.) е направила само „формален“ протест. Радикалдемократите отправиха критика към тесните социалисти, че не взели определено становище към стачката на железничарите от 20 декември 1906 г. А Радикалдемократическата партия подкрепи стачката и пое отговорността за освиркането на Фердинанд, направено от студенти и работници¹¹⁴.

Като мислеха, че трябва да се създаде широко народно движение против личния режим и стамболовисткото правителство на Д. Петков, радикалдемократите възприеха идеята за формиране на „Патриотичен блок“ от опозиционните партии. Те смятаха, че към този блок могат да бъдат привлечени ако не пряко, поне косвено и тесните социалисти. За да убедят тесните социалисти да приемат идеята за патриотичен блок, те се опитаха да теоретизират по политическата обстановка и да докажат от „марксистка“ гледна точка, че всички опозиционни сили трябва да влезат в „народното“ движение против стамболовисткото правителство и личния режим. Изтъкваша, че правителството е посегнало върху свободите на всички социални слоеве, включително и върху коалиционното право на работниците за сдружаване¹¹⁵. А след като бяха приети от Народното събрание законите за печата и за анархистите, радикалдемократите смятаха, че тези реакционни изстъпления на правителството ще наелектризират масите и ще раздвижат всички социални слоеве. С такива разсъждения те се надяваха да убедят тесните социалисти в качеството си на политически водачи на работниците да се приобщат към общата борба против реакцията.

В отговор на критиките и радикалдемократическите виждания и внушения тесните социалисти отстояха самостоятелната си позиция. Д. Благоев разкри котерийните мотиви на партиите от т. нар. патриотичен блок, които нямаха нищо общо с борбата на работническата класа срещу реакционната политика

¹¹³ Демократ, № 71, 17 юли 1907.

¹¹⁴ Дневници (стенографски) на XIII ОНС, IV р. с., № 4, с. 1406.

¹¹⁵ Мавродинов, С. Две тактики. — Демократ, № 43, 3 апр. 1907.

на стамболовисткото правителство. Опозиционните партии главно народняшката и цанковистката си поставяха за цел под лозунга за сваляне на правителството и премахване на личния режим да наложат своя власт, която нямаше да е по-малко реакционна към работническата класа. Затова тесните социалисти не можеха да поддържат идеята за патриотичния блок¹¹⁶.

Гнилата основа на идеята за „Патриотичен блок“ се очерта и пред самите радикалдемократи, когато другите партии и главно широките социалисти не ги приеха за равностойни партньори. Не успели с идеята за сближение, тъй като радикалдемократите искаха да се приеме от опозиционните партии обща платформа с демократически искания за борба и за управление, те обявиха сами, че ще продължават отпора срещу правителството и личния режим във и паралелно с Блока¹¹⁷. С това си изявление те показаха илюзиите си по отношение на патриотичния блок и грешката в критиките спрямо поведението на тесните социалисти.

Въпреки че тесните социалисти правилно отстояваха позицията си на самостоятелна борба предвид котерийните цели на опозиционните партии, те допуснаха грешки главно по оценките за личния режим и ролята на отделните демократични обществени елементи. Като смятаха, че личния режим е съюз на монархизма и военнбюрократическата система, както и рожба на естествените икономически условия, те заключаваха, че „днес в България няма обективни“ предпоставки за премахването му, както и за свалянето на стамболовисткото правителство¹¹⁸. Дори преценяваха, че личния режим е необходим етап за първоначалното натрупване на капитала. В случая тесните социалисти, макар да насочваха борбата на работниците против реакционното правителство като изразител на целокупните интереси на буржоазната класа, не отчитаха съществуващите различия в класовия противник и не съзнаваха, че създаването на по-демократически политически условия са по-изгодни за пролетариата. Вместо това тесните социалисти гледаха на стоящите извън работническата класа обществено-политически сили като на една „единна реакционна маса“. И макар да признаваха неизбежния факт, че с наличието на личния режим и властвването на стамболовисткото правителство става все по-зле, да отчитаха цялата им реакционност, те заявяваха, че не се боят толкова „от злото“, защото виждали в него революционния бацил, който давал живот на „доброто“¹¹⁹.

В оценката на общата дейност на буржоазните опозиционни сили срещу личния режим и стамболовисткото правителство тесните социалисти също допуснаха известна грешка. Разбира се, буржоазната опозиция преследваше котерийни цели и безогледно използваше всякакви средства за компрометиране на правителството. В стремежа си да създаде „народно движение“ против личния режим и правителството буржоазната левица поощри железничарите към стачка и даже се опита да предизвика работническа „генерална стачка“¹²⁰. Стамболовисткото правителство отговори с терор, нови закони против свободите и правата на гражданите, подвеждане под отговорност на стачкуващите работници и лишаване от право на сдружаване на държавните служители. Тези изстъпления на правителството според тесните социалисти бяха предизвикани от дребнобуржоазните противници на личния режим, но бяха окачествени неоснователно като агент-провокатори на

¹¹⁶ Благоев, Д. Съчинения. Т. 12, с. 110.

¹¹⁷ НБКМ — БИА, ф. 15, а. е. 304, л. 4.

¹¹⁸ Ново време, (1907), № 5—6, с. 284.

¹¹⁹ Пак там, с. 279.

¹²⁰ Димитров, Г. Съчинения. Т. 1, с. 58.

монархизма¹²¹. Вярно е, че от борбата на буржоазната левица не можеше да се очаква премахването на личния режим, нито да възтържествува „демократията“, но неправилно се преценяваше съпротивата на опозицията като такава, която е засилила монархизма и реакцията¹²². Тесните социалисти не съзираха, че с тоя двубой между личния режим и явно корумпираната буржоазия ще се отслабват взаимно класовите противници на пролетариата. Нещо повече — отричайки по принцип методите и средствата на борба на буржоазната левица срещу личния режим, тесните социалисти допускаха грешка като преценяваха, че събитията от 3 януари 1907 г. са организирани от нейните „партизани“. С това на буржоазната левица се приписваше неоснователно такъв политически акт от важно значение в борбата срещу монархизма и сервилната политика на българската буржоазия. А по отношение на радикалдемократите, които изгъкваха като по-устойчиви от всички буржоазни и дребнобуржоазни противници на личния режим, тесните социалисти пресилено характеризираха дейността им за „шумна и смешна“. Коментирайки разобличителните речи на Н. Цанов в парламента, Г. Георгиев отбеляза, че се потъпква свободата на народния представител с изключването на радикалдемократическия водител за 5 заседания, но повече набляга на „празния шум“, вдигнат от буржоазната левица¹²³. Погрешно се преценява, че радикалдемократическия деец се стреми да отвлече вниманието на работническата класа и да прикрие растящите капиталистически противоречия.

С по-нататъшното участие на БРСДП (т. с.) и РДП в политическия живот на страната във взаимоотношенията им започнаха да се прешлитат нови въпроси и да си отправят различни критики. Такъв въпрос бе за непосредствената общинска дейност на радикалдемократите, а впоследствие и тая на тесните социалисти в общините. Тъй като в общинските избори през юни 1908 г. Радикалдемократическата партия беше спечелила няколко градски и селски съвета, тя разработи програма за практическа дейност и обяви, че ще претвори в живо дело социално-икономическите си възгледи¹²⁴. Дори бе изготвена специална програма за Видинската община, чийто кмет Д. Балев имаше амбицията да създаде образец на радикалдемократическото управление. Но след едногодишно „кметуване“ радикалдемократическата общинска програма се оказа неизпълнена. С основание тесносоциалистическия съветник във Видинската община Т. Петров посочи в печата недостатъците в практическата общинска дейност на радикалдемократите. Освен че бяха направили публично достояние грабежите на стамболовистите в общината на Видин, с нищо друго почти не можаха да се проявят¹²⁵. Той изтъкна още, че сблъсквайки се с опекунството на централната власт, Видинският общински съвет не можа да утвърди истинска автономия, каквато задача имаше в програмата си. Радикалдемократите трябваше да признаят, че биха могли да изпълнят общинската си програма само ако проведат по-решителни реформи и стопански мероприятия и главно да наложат промяна в системата на общинските данъци.

Под критиката на тесните социалисти попаднаха и някои погрешни стъпки на Радикалдемократическата партия — въпросът за отношението ѝ по разтурянето на XIII ОНС. Водейки борба против стамболовисткото прави-

¹²¹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 12, с. 116.

¹²² Пак там, с. 117.

¹²³ Г-в, Г. (Г. Георгиев). Борбата срещу личния режими в Камарата. — Работнически вестник, № 25, 2 ноем. 1907.

¹²⁴ Петров, Т. Политиката на радикалския общински съвет във Видин. — Работнически вестник, № 3, 22, 23, 24 от 4, 19, 21, 23 юли 1910.

¹²⁵ Благоев, Д. Съчинения. Т. 12, с. 412.

телство за налагане на „истинско“ парламентарно управление, тя възприе повикът на другите опозиционни партии за преждевременно разтуряне на Народното събрание. А на XIII ОНС предстоеше последната му сесия от четиригодишния мандат. Тесните социалисти с основание посочиха на радикалдемократите, че са се подвели по внушенията на другите неуправляващи буржоазни партии и изпадат в неловко положение, тъй като призовават за разтуряне на Камарата, т. е. за една непарламентарна разправа с избраното XIII ОНС. Изтъкваше се, че колкото и да не се харесва законодателната политика на стамболовисткото правителство, все пак тя се осъществява чрез избран, макар и с машинации парламент. Искането на радикалдемократите за разтуряне на XIII ОНС преди края на мандата би означавало на практика повикването от княза на друго правителство пак „отгоре“. По такъв начин те биха дали възможност на личния режим отново да се прояви без нежелателни последици за него. Тесните социалисти изтъкват с право непоследователната позиция на радикалдемократите, че борбата им всъщност не е за „гържеството на демокрацията“, а за да накарат княза да смени един кабинет с друг. Според Д. Благоев вместо искане за разтуряне на XIII ОНС от княза, радикалдемократите трябваше в последната сесия да критикуват неговата четиригодишна законодателна дейност и да подготвят народа за парламентарните избори за XIV ОНС¹²⁶.

Непосредствената парламентарна практика също беше подложена на критика от тесните социалисти. Депутатите на Радикалдемократическата партия Н. Цанов, Т. Влайков, Ил. Георгов и А. Страшимиров действително вдигнаха голям шум при отговора на тронното слово по университетския въпрос и новите професори, назначени във Висшето училище, но не се досетиха да разкритикуват цялата законодателна дейност на XIII ОНС и общата политика на правителството¹²⁷. А опитът на Т. Влайков да докаже, че народът не искал „днешното правителство“ с факта, че били проведени 286 селски митинги, по оценката на тесните социалисти прозвучал съвсем неубедително и несериозно¹²⁸. Д. Благоев сочи за положителна проява на радикалдемократите в Народното събрание само изразеното от тях възмущение за грабителската и „разсипническата“ финансова дейност на правителството.

В процеса на текущите взаимоотношения на тесните социалисти с радикалдемократите бяха засегнати въпроси на марксистката теория. Това се отнасяше до отделни определения на понятия и термини, с които си служи марксистката диалектика и политикономията. Един от радикалдемократите се опита да излезе с разработка на някои основни въпроси на марксизма, като в редица моменти предаваше, доколкото е разбрал, философските възгледи на Маркс и същевременно допускаше грешки, една от които бе схващането му за многото „видове“ материализъм¹²⁹. Злополучният критик на философията на марксизма се мъчеше да открие противоречия в положението, че „битието определя съзнанието“, но без да се осмели да го отхвърли изцяло като погрешно. С още по-неаргументирана критика си послужи същият радикалдемократически теоретик, който мислеше, че е „хванал“ тесните социалисти в непоследователност при третирането на въпроса за определящото значение на производителните сили спрямо производствените отношения. По-точно той

¹²⁶ Пак там, с. 413.

¹²⁷ Пак там, с. 414.

¹²⁸ Дневници (стенографски) на XII ОНС, I р. с., № 5, с. 144.

¹²⁹ Нинов, М. Основните въпроси на марксизма. — Демократически преглед, 7 (1909), № 7, с. 839.

критикуваше Д. Благоев, че приемал тезата за определящата роля на производителните сили, а друг път — географската среда¹³⁰. Критикът дори го обвини, че не разбирал и изопачавал Плеханов, макар че по въпросите на теорията на социализма го наричаше „български Плеханов“. Следвайки възприетия способ радикалдемократическият теоретик смяташе, че е „изправил“ марксизма, като е изтъкнал първоизточника на обществените отношения в лицето на географската среда¹³¹. Неправилно взетите цитати и обърканите му понятия обаче бяха разкрити от Д. Благоев и бе изяснен въпросът за връзките на географската среда с производителните сили и производствените отношения¹³².

ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА НА РАДИКАЛДЕМОКРАТИТЕ И ТЕСНИТЕ СОЦИАЛИСТИ ПО НЯКОИ ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКИ И ТАКТИЧЕСКИ ВЪПРОСИ

Във взаимоотношенията между радикалдемократите и тесните социалисти намираха отражение преценките за партиите им, за тяхното непосредствено състояние и роля. По повод годишните отчети на политическите партии Ст. Костурков излезе с оценки за организирания обществени сили. Като разглеждаше „левите партии“, той изтъкваше, че най-дисциплинираната, единна и бойка обществена сила е партията на тесните социалисти. В преценките си привеждаше точните цифри за броя на организациите, членовете и гласоподавателите на БРСДП (т. с.) и целенасочено прави коментар върху процента на работническия елемент в нея¹³³. Но като споменава, че според отчета ѝ има само 14,8% фабрични работници и като подчертава, че работническия елемент е 4 пъти по-голям от този в Широкосоциалистическата партия, Ст. Костурков констатира, че в БРСДП (т. с.) в сравнение с другите социални категории в нея пролетариатът е малък, тя все още няма пролетарски характер. Това положение според него не давало възможност на БРСДП (т. с.) да играе голяма обществено-политическа роля. Дори смяташе, че в обществения живот на страната има нужда от съществуването на позначителна и с по-широко влияние социалдемократическа партия, за да може заедно с другите леви партии да се създава противотежест на буржоазните политически сили, с което ще се допринесе за обществения напредък и прогрес. Същевременно в редица оценки на радикалдемократите за партията на тесните социалисти се изтъкваше, че „догматизма“ на ортодоксалните марксисти пречи „да развият“ голяма организирана политическа сила. В радикалдемократическите писания се използваша определения за тесните социалисти като „социалдемократическата фракция на консерваторите“, макар че не наричаха и Широкосоциалистическата партия с по-благозвучни имена¹³⁴. А когато съпоставяха двете партии на тесните и широките социалисти, радикалдемократите винаги признаваха за истинска социалдемократическа само партията на първите. Наблюдавайки споровете между тесни и широки социалисти, те смятаха, че макар първите да са по-авторитетни на политическата сцена, „двете социалдемократически фракции“ хвърлят много енергия във взаимните си ежби, вместо да обърнат по-голямо внимание

¹³⁰ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 183.

¹³¹ Нинов, М. Благоевщина. — Демократически преглед, 7 (1909), № 4, с. 414.

¹³² Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 187.

¹³³ Костурков, С. Левите партии. — Демократически преглед, 8 (1910), № 4, с. 836.

¹³⁴ Демократ, № 1, 14 септ. 1906.

на участието си в обществените борби¹³⁵. Изразявайки дълбокото си убеждение, Ст. Костурков смяташе, че бъдещето принадлежи на радикалите и на социалистите и затова в момента първите трябвало да организират „работният народ“ от градове и села, а вторите — пролетариата¹³⁶.

По повод преценките на Ст. Костурков за парията на тесните социалисти Д. Благоев не закъснява да се отзове и да отхвърли поредицата от неправилни характеристики. В статията си „Между другото“ той изказва благодарност на Ст. Костурков за честта, че причислява и социалдемократите към „левите партии“¹³⁷. Но Д. Благоев иска да уточни към кои леви партии са причислени тесните социалисти. И поради това, че радикалдемократическият политик слага тесносоциалистическата партия в кръга на левите сили на буржоазната демокрация, т. е. при дребнобуржоазните партии, които са за частната собственост като основа на общественото производство, Д. Благоев отхвърля такава квалификация за тесните социалисти, понеже марксистката партия няма нищо общо с левите партии на буржоазната демокрация.

Д. Благоев възразява и на оценката по отношение на пролетарския характер на партията на тесните социалисти. Въпреки че Ст. Костурков не говори за тесносоциалистическата както за широкосоциалистическата партия, която е чисто дребнобуржоазна по състав, той взема за основа на характеристиката само фабричния пролетариат, а не споменава за допълнителния процент от занаятчийски, търговски и селскостопански работници, които също са наемници и социално-класово принадлежат към пролетариата¹³⁸. За Ст. Костурков тези работници не били пролетарии, поради което той подкрепя оценката си за слабия пролетарски състав на тесносоциалистическата партия с приведения процент само на фабричните работници. С това се подхранва тезата, че действителният характер на партията на тесните социалисти е „отрицание на самия социализъм“. Д. Благоев с основание иронизира Ст. Костурков и посочи, че и Радикалдемократическата партия може да се представи за пролетарска, тъй като основния ѝ състав бил от дребни земеделци, занаятчии и дребни търговци, които са утрешните пролетарии¹³⁹.

Вождът на тесните социалисти отхвърля и констатацията на радикалдемократическия лидер във връзка с борбата между марксистите и общоделците, която уж компрометирала социализма и приравнявала „двете социалдемократически фракции“ до обикновени котерии¹⁴⁰. В мисълта на Ст. Костурков той намира за вярно само това, че е компрометиран един „социализъм“, с който са се маскирали братята на радикалдемократите — общоделците. Д. Благоев посочва за компрометиран и радикализмът, с който социалстващите радикалдемократи се опитваха да заблудят работническата класа и близкостоящата социална среда от пролетаризиращи се дребни селяни и занаятчии.

При формиране на взаимоотношенията си в предвоенния период тесните социалисти и радикалдемократите изхождаха не от временните политически съображения на два противника на обществената арена. И едните, и другите се преценяваха с оглед на ролята, която щяха да играят съответните класови групи, от които изграждаха политическите си организации. Тесните социалисти се ръководеха от положението, че господстваща форма на производство в България през този период е дребнобуржоазният начин, който се измества

¹³⁵ Костурков, С. Левите партии. — Демократически преглед, 8 (1910), № 4, с. 838.

¹³⁶ Пак там.

¹³⁷ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 159.

¹³⁸ Работнически вестник, № 23, 21 юли 1910.

¹³⁹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 159.

¹⁴⁰ Костурков, С. Левите партии. — Демократически преглед, 8 (1910), № 4, с. 838.

все повече от по-високите капиталистически форми и средства. Недоволната от икономическото господство на капитала дребна буржоазия, се опитва безуспешно да се запази и да укрепи положението си. Д. Благоев оценява тази борба като реакционна в икономическо отношение, защото в желанието си да закрепят дребнобуржоазните форми на производство тя задържа обективно възходящото капиталистическо развитие¹⁴¹. Такава реакционна роля играе и изградената върху дребнобуржоазна почва Радикалдемократическа партия, чиито идеолози не могат да дадат перспектива за настоящото и бъдещото развитие на общество. Не можейки да противостоят на естественото развитие, те мислят да реформират капиталистическото общество, и то по най-несполучлив начин — като притъпят класовите противоречия чрез хармонизирането им. Идеите им се оказват ефимерни и неприложими и както картинно се изразява Г. Кирков, около радикалдемократите остава само един словесен „прахуляк“¹⁴².

Като правеха правилна оценка за икономическото значение на дребната буржоазия и безперспективността на възгледите на нейните идеолози, тесните социалисти допускаха грешка при определяне на един важен елемент в стратегията на социалдемократията. Изхождайки от положението, че едрата буржоазия развива индустрията и подтиква капиталистическото развитие на страната и с това създава условия за растеж на работническата класа до мощен фактор и обществена сила, Д. Благоев смяташе, че дребнобуржоазните партии, стоящи на другия полюс, играят отрицателна роля. На тая база той определяше стратегическите направления в борбата на работническата класа. Формулирайки тези направления, вождът на БРСДП (т. с.) смяташе, че работническата класа трябва да се бори против дребната буржоазия „съвършено самостоятелно“, но и „редом“ с буржоазията и доколкото нейната борба е „революционна“¹⁴³. Тесните социалисти допускаха грешка като смятаха, че политическата борба на дребната буржоазия срещу капитала е реакционна и с това отхвърляха един свой стратегически резерв в лицето на дребната буржоазия и нейните политически партии. Д. Благоев абсолютизирал мисълта на Маркс, че пролетариатът расте под господството на буржоазията и че той не може да стане обществено-политическа сила при господството на дребната буржоазия¹⁴⁴. Но ако този тезис напълно важи за икономическата област, в които условия пролетариата се изгражда като социално-класов фактор, не може да се приеме, че дребната буржоазия, чието икономическо господство затруднява или не позволява този процес, се превръща в по-опасен и прикрит враг от буржоазията¹⁴⁵.

След като тесните социалисти и радикалдемократите имаха определени възгледи едни за други, техните взаимоотношения продължаваха да се развиват върху усвоените партийнополитически принципи. Изразените между тях оценки и критики резонираха чрез последвалите събития от вътрешен и международен характер, с което се доизграждаше системата от взаимоотношения между двете партии. През целия военен период като участници в обществено-политическите борби радикалдемократите и тесните социалисти се стремяха да спазват не само принципите си, но и наложилите се норми на поведение един към друг. Общо взето, между тях продължи да владее дух на

¹⁴¹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 12, с. 372.

¹⁴² Кирков, Г. Радикализъм и социализъм. — Работнически вестник, № 92, 4 юли 1908.

¹⁴³ Благоев, Д. Съчинения. Т. 12, с. 376.

¹⁴⁴ Пак там, т. 13, с. 173.

¹⁴⁵ Пак там.

търпимост, да си отправят критики или одобрителни оценки и само в отделни случаи да се отричат.

Радикалдемократите даваха положителна оценка за някои качества на тесните социалисти и дори се влияеха при решаването на отделните свои вътрешнопартийни въпроси. Те се впечатляваха от високата дисциплинираност и принципната общественно-политическа борба на БРСДП (т. с.). Специално в борбата за премахване на личния режим радикалдемократите оценяваха положително поведението на тесните социалисти, макар че не смятаха партията им за първостепенен фактор, за какъвто сочеха Земеделския съюз. Но заедно с това те призоваваха тесните социалисти да не отбягват прякото участие с другите политически сили в борбата за разширяване на демокрацията и им препоръчваха да обърнат по-голямо внимание на близките обществени задачи¹⁴⁶. И въпреки че критикуваха тесните социалисти за стриктното им придържане в принципа на самостоятелната класова борба, радикалдемократите бяха повлияни от политиката на БРСДП (т. с.) по някои тактически въпроси.

Като участваща в законодателните, общинските и окръжните избори, налагаше се Радикалдемократическата партия теоретически да решава въпроса за отношението ѝ с другите политически сили. На III конгрес през 1908 г. въпреки изказаните противоречиви мнения тя прие резолюция против използването на изборните съглашения¹⁴⁷. Тесните социалисти дадоха положителна оценка на това ѝ решение. Дори посочиха резолюцията за забрана на изборните съглашения за знаменателна — с нея широките социалисти били поставени в „глупаво положение“ от техните „роднини“¹⁴⁸. За тази резолюция радикалдемократите бяха обвинени от широките социалисти, че са сектанти и че вземат „лош пример“ от тесните социалисти. И макар че в Радикалдемократическата партия имаше гласове за приемане на съглашение с партиите на земеделците и широките социалисти, на III конгрес се направиха предложения за изборни контакти с тесните социалисти. Някои делегати бяха предложили в изборната листа за Видинската околия да се включи и името на Д. Благоев заедно с това на Н. Цанов¹⁴⁹. Изказаното на конгреса предложение за влизане в съглашение с БРСДП (т. с.) обаче не бе направено в официална покана към тесните социалисти, тъй като се знаеше тяхната непреклонна позиция за самостоятелна класова борба. При това поддръжниците на това мнение бяха незначително малцинство.

С възприетата линия за самостоятелно участие в законодателните избори без съглашения с други политически партии радикалдемократите участваха през май 1908 г. в борбата за спечелване на повече места в XIV ОНС. Но резултатите за тях и за тесните социалисти не бяха добри. Водачите на Радикалдемократическата партия не успяха да влязат отново в Народното събрание. Само един радикалдемократ бе избран за народен представител. Радикалдемократическата партия участвуваше самостоятелно в законодателните избори и само нейната Белослатинска организация направи съглашение със земеделците, поради което беше мъмрена от централното ръководство. Това отклонение на радикалдемократите бе отбелязано и от „Работнически вестник“ и бе критикувано от тесните социалисти.

Още по-разобличителни критики бяха отправени от тесните социалисти срещу радикалдемократите, че не спазват конгресните си решения по повод на

¹⁴⁶ Костурков, С. Вътрешен преглед. — Демократически преглед, 7 (1909), № 7, с. 826.

¹⁴⁷ Демократ, № 3, 17 септ. 1908.

¹⁴⁸ Работнически вестник, № 49, 20 септ. 1910.

¹⁴⁹ НБКМ — БИА, ф. 192, а. с. 3, л. 36.

общинските избори. Като изтъкна факта за създаването на радикалсоциалистическия блок в изборната борба за овладяване на някои общини, „Работнически вестник“ прави извод, че най-сетне тези „политически роднини“ са се съюзили и „враждуващите по-рано братя“ са започнали да говорят на един език¹⁵⁰. Тесните социалисти отправиха критика на радикалдемократите и по повод на отношението им към новото правителство на Ал. Малинов, дошло по волята на монарха да смени стамболовистите. В тази критика се подчертаваше непоследователността на радикалдемократите, които бяха приели самостоятелното действие в политическата борба, но спрямо правителството на демократите взеха в началото поведение на изчаждане. С основание тесните социалисти нарекоха радикалдемократите, че са несъзнателни „оръдия“ на новото правителство¹⁵¹.

Всички тези критики на тесните социалисти към радикалдемократите бяха не толкова да се види непоследователността им, колкото да бъдат разобличени общоделците, които провеждаха линия на безразборни изборни съглашения. Но в тези критики на тесните социалисти имаше и градивен елемент, с чието възприемане от радикалдемократите можеха да застанат на по-определени и ясно формулирани политически позиции. С критиките си към радикалдемократите обаче тесните социалисти се стремяха да покажат неприложимостта на техните възгледи в политическата атмосфера на страната.

След като бяха показани някои от политическите им слабости, за които не можеха да намерят аргументирано оправдание, радикалдемократите също отправяха критика към тесните социалисти по други въпроси. Между двете партии се разгоря оживен спор по искането за въвеждане на пропорционалната избирателна система. Това искане бе заложено и в програмата на Радикалдемократическата партия. И тъй като под натиска на демократическата общественост правителството на Ал. Малинов беше обещало, но не въведе пропорционалната избирателна система, в политическите среди се разгоря полемика и на партиите се наложи да определят отношението си към нея. Взаимните критики между радикалдемократите и тесните социалисти продължиха и след като през 1911 г. правителството на народняците и цанковистите въведе частично пропорционалната избирателна система заедно с намерението да узакони постановлението за задължителното гласоподаване.

БРСДП (т. с.) се изказа не толкова против пропорционалната избирателна система, колкото срещу намерението на правителството с нейното въвеждане да се установи задължително гласоподаване. „Работнически вестник“ заяви, че „задължителното гласоподаване е една крайно реакционна мярка“, която ще служи на властващите буржоазни партии да закарат при урните със силата на закона несъзнателните градски и селски избиратели¹⁵². Вземайки за повод отношението на тесните социалисти към задължителното гласоподаване, радикалдемократите изказаха недоумение, че в програмата на БРСДП (т. с.) е записано в чл. 1, раздел II искането на „Всеобщо, еднакво, пряко избираемо и избирателно с тайно гласуване право за всички граждани без разлика на пол, при всички избори и гласувания“¹⁵³. Радикалдемократите отправиха критика към тесните социалисти, че с отношението си по въпроса за задължителното гласоподаване са се изравнили с демократите, либералите

¹⁵⁰ Работнически вестник, № 7, 23 юли 1909.

¹⁵¹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 12, с. 493.

¹⁵² Работнически вестник, № 59, 30 септ. 1910.

¹⁵³ Вж. Българската работническа партия (комунисти) в резолюции и решения. Т. 1. С., 1947, с. 206.

и широките социалисти и не са оценили правилно една реформа, която се съдържа и в искането за избирано право в собствената програма. Изтъкваше се, че това поведение на тесните социалисти е едно недоразумение и радикалдемократите призоваваха „Работнически вестник“ да признае, че щом задължителното гласоподаване е реакционна мярка, а правителството, „вслушало се в анатемите на социалистите — консерватори“, няма да го въведе, и народняците, и цанковистите биха изиграли прогресивна роля¹⁵⁴.

В отговор на критиките на радикалдемократите тесните социалисти излязоха със слаби аргументи, които не можаха да заличат създаденото впечатление от тяхното поведение. Те отричаха задължителното гласоподаване под предлог, че с него се парализират положителните последствия на пропорционалната избирателна система и в крайна сметка според тях всичко е насочено срещу „съзнателния пролетариат“¹⁵⁵. Но макар че в изводите си радикалдемократите отиваха до крайност, за да обвинят тесните социалисти в догматизъм, в отношението си по въпроса за пропорционалната избирателна система и главно по задължителното гласоподаване те допуснаха съществена грешка. Тесните социалисти не зачетоха демократическия характер на тази реформа, а се ръководеха в отношението си към нея от съображения за користното ѝ използване от управляващите буржоазни партии, които само временно се отразиха на организираното работническо движение.

Двете партии си отправяха оживени публични критики и във връзка с изборите за Велико народно събрание и проектите за изменение на Конституцията. След като не можа заедно с други партии да пресече в XIV ОНС наложеното искане на монарха за изменение на Конституцията, Радикалдемократическата партия излезе със свой проект. В него се искаше въвеждането на пропорционалната избирателна система, разширяване на местното самоуправление, ограничаване правата на изпълнителната власт и засилване властта на Народното събрание като върховен орган на държавата, премахване на чл. 22, т. е. да отпадне разпоредбата за разпускането му от държавния глава¹⁵⁶. В проекта си за изменение на Конституцията радикалдемократите се обявиха против постановлението за клетвата на българските граждани, давана в името на държавния глава. И макар че в проекта за изменение на Конституцията нямаше искане за установяване на република или че сред радикалдемократическите дейатели имаше някои по-особени предложения за създаване на сенат и др., все пак общият дух бе демократичен и прогресивен. Със застъпването на предложенията за разширяване правата на гражданите и ограничаване своетоволюта на монарха Конституционната платформа на Радикалдемократическата партия имаше подчертан прогресивен характер. Но тесните социалисти отправиха остра критика към нея, защото в проекта не се искаше промяна на чл. 10, 45, 46, 150 и др. А тези членове от Търновската конституция, които визираха правото на монарха да назначава министър-председателя, да утвърждава законите, приети от Народното събрание, да спира действието на законите под претекст на „вътрешна и външна опасност“ от гледна точка на буржоазната демокрация, според тесните социалисти са източник и юридическа основа на личния режим и сила на монархизма¹⁵⁷. Взимайки повод и от някои други предложения на радикалдемократите, като тези за предоставяне право на Върховния касационен съд да проверява изборите за Народно събрание и да решава кога

¹⁵⁴ Стайков, А. Из нашия печат. — Демократически преглед, 9 (1911), № 7, с. 1030.

¹⁵⁵ Работнически вестник, № 59, 30 септ. 1910.

¹⁵⁶ Конституционна платформа на Радикалдемократическата партия. С., 1911, с. 25.

¹⁵⁷ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 362.

то е загубило доверието на избирателното тяло, тесните социалисти определиха тяхната конституционна платформа за реакционна. Затова във Великото народно събрание тесносоциалистическият народен представител Вл. Власовски не подкрепи радикалдемократическия проект и заедно с противопоставянето си на всички други партии заяви, че класовоосъзнатия пролетариат „отправя най-големите си стрели срещу земеделците, широките социалисти и радикалдемократите“¹⁵⁸. Макар Д. Благоев да признаваше, че срещу правителствените намерения за реакционно изменение на конституцията има една силна опозиция на „левите“ и „крайно левите“ партии от буржоазната демокрация, той квалифицираше предложенията на земеделците, общоделците и радикалдемократите за формални, антидемократически и антиработнически¹⁵⁹. А на публично събрание Д. Благоев и Г. Кирков се обявиха против радикалдемократическия проект за изменение на конституцията, с което още повече се изостряха отношенията между двете партии¹⁶⁰.

Взаимоотношенията на радикалдемократите и тесните социалисти се преплитат по събития, към които имаха приблизителни гледища, макар че изхождаха в оценките си от различни позиции. Такова събитие бе проведенят през месец юни 1910 г. в София Всеславянски събор¹⁶¹. Той имаше културно-икономическо и политическо значение и представляваше важно звено в подготовката на балканските военни конфликти. Радикалдемократите и тесните социалисти изразиха публично отношението си към събора. Първите се отнесоха критически към Втория всеславянски събор. Имайки в програмата си идеята за разбирателство между народите и конкретно за славянската солидарност, радикалдемократите се постаряха да оценят всестранно политическото значение на събора. Тъй като не бяха чужди на славянското сближение, радикалдемократите препоръчаха в дневния ред на събора да се разглеждат не само въпроси от културно естество, а да се поставят политически и други проблеми, чието обсъждане би дало по-голям принос за истинско славянско единение¹⁶². А такива политически въпроси според тях съществуват и своевременно им изясняване и уреждане пречи за създаване на почва, върху която да се утвърждават принципите на братството, свободата и равенството, издигнати от Пражкия славянски събор. За нерешени проблеми на взаимоотношенията българските радикалдемократи смятаха недоразуменията между Сърбия и България по въпроса за Македония, отношенията между поляците и царска Русия и др. Радикалдемократите сочеха тези неизяснени въпроси като сериозни пречки за постигане на истинско славянско сближение. Българските радикалдемократи възприеха резервирано отношение към събора и поради това, че на него не бяха поканени видните дейци на радикалната демокрация от славянските страни. Те имаха резервирано отношение и защото в събора участваха представители на десницата и крепители на реакционните режими.

Тесните социалисти също се обявиха против Всеславянския събор. Те смятаха, че работническата класа в славянския свят не може да бъде безразлична и да гледа равнодушно към това събитие¹⁶³. Както българските радикалдемократи, така и тесните социалисти се противопоставяха на участието на крайните реакционери в събора. Но докато първите мислеха, че трябва да се обнови славянската идея за солидарност, вторите разкриваха

¹⁵⁸ Дневници (стенографски) на V ВНС, с. 137.

¹⁵⁹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 438.

¹⁶⁰ Пак там, с. 430.

¹⁶¹ Вж. История на България. Т. 2. С., 1955, с. 252.

¹⁶² ИЦИА, ф. 134, оп. 1, а. е. 115, л. 4.

¹⁶³ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 53.

истинските цели на вдъхновителите на панславянското движение и сочеха, че пролетариатът не може да има нищо общо с него, тъй като движението изразява интересите на славянската буржоазия. За да се противопоставят на събора, тесните социалисти имаха предвид дълбокото заблуждение, което се внасяше чрез т. нар. идея за „културно единение“ на славяните¹⁶⁴. А тази идея се прокарваше под благородно название и служеше за притъпяване борбата на работническата класа срещу нейните експлоататори. Разкривайки класовата същност на „неославизма“, проповядван от буржоазните културно-просветни дейатели, Д. Благоев обръщаше внимание и на протеста на радикализиращата интелигенция срещу събора. Той посочи, че недоволството ѝ е само заради това, че съборът не бил израз на „чистия неославизъм“. Тесните социалисти се противопоставиха на внушението на радикалдемократите, които изказаха мнение, че славянското движение може да се очисти от буржоазнокласовите цели и да се възроди. Те посочиха, че работническата класа не може да напуска своето знаме и да участва в славянското движение, тъй като ще стане оръдие на собствените си врагове¹⁶⁵.

В системата на взаимоотношенията между радикалдемократите и тесните социалисти се трупаше твърде много материал от участието им в изборната борба по време на правителството на Демократическата партия и това на народняците и цанковистите. Радикалдемократите и тесните социалисти участваха в изборите за ВНС, а после и за XV ОНС самостоятелно и без съглашения с други партии. Но предвид на установената мажоритарна система, някои радикалдемократи излязоха с предложение да се прибегне до сключване на съглашения с други партии за осигуряване на изборни успехи. Т. Влайков застъпваше в статиите си схващането Радикалдемократическата партия да приеме тактиката на изборния компромис, но това да стане само с „левите“ партии¹⁶⁶. Той писа, че Радикалдемократическата партия може да излезе в съглашение със земеделците, но не и с широките или тесните социалисти. Това даде повод на тесните социалисти да отбележат отклонението на радикалдемократите от собствените им партийни решения и най-вече да обяснят причините за отслабването и незадоволителното им представяне във ВНС¹⁶⁷.

От своя страна, правейки преглед на изборните резултати, и радикалдемократите даваха оценки за поведението и успехите на тесните социалисти. Те отбелязаха, че „фракцията на тесните“ е участвувала в изборите за ВНС самостоятелно и е спечелила едно депутатско място. Но като изтъкват, че БРСДП (т. с.) е получила 13 876 гласа и е спечелила депутатски мандат от Троян, радикалдемократите заядливо поставяха въпроса „защо тесните социалисти тържествуват?“¹⁶⁸. Продължавайки иронията си, радикалдемократическия анализатор изказа мнение, че тържеството на тесните социалисти би било понятно, ако този мандат бе спечелен в София, Сливен, Габрово или други работнически центрове, а не в занаятчийската и „колибарска“ Троянска околия. Въсъщност радикалдемократите открито критикуваха партията на тесните социалисти, че е получила депутатски мандат в слабоработническият Троян, като е спечелила една дребнобуржоазна маса, която не може да бъде борец за социализъм. Но заедно с тези закачливи забележки радикалдемократите направиха важни изводи за себе си от успехите на тесните социалисти. Те разбраха, че за да си осигурят повсеместни успехи в изборните околии,

¹⁶⁴ Пак там, с. 60.

¹⁶⁵ Пак там, с. 66.

¹⁶⁶ Влайков, Т. По въпроса за компромисите. — Демократ, № 59, 8 апр. 1911.

¹⁶⁷ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 454.

¹⁶⁸ Костурков, С. Изборите на 5 юни — Демократически преглед, 9 (1911), № 6, с. 809.

партията им трябва да има силни местни организации. А за да спечелят тесните социалисти в непролетарската, но бедна Троянска изборителна околия, радикалдемократите видяха, че трябва да се издигат авторитетни дейци, които да проявяват умение и да привличат масите към партията си с ясно формулирани програмни цели.

Участието на двете политически партии в изборите за XV ОНС даде основание за нови оценки в радикалдемократическите среди. И въпреки усилената предизборна агитация на Радикалдемократическата партия законодателните избори от 4 септември 1911 г. дадоха пълна победа на правителството на Народната и Прогресивнолибералната партия. Управляващите партии спечелиха 191 депутати, а опозицията — само 22¹⁶⁹. Радикалдемократическите кандидати за народни представители пропаднаха в изборите, оставайки поради мажоритарната система под необходимия делител. Независимо от това радикалдемократите и тесните социалисти отредоха, че правителството е спечелило доверието на народа. От 1 106 943 избиратели в изборите участваха само 508 946 гласоподаватели, т. е. по-малко от половината, а за правителствената коалиция бяха гласували около 298 000¹⁷⁰. Сочейки тези факти, Радикалдемократическата партия подчертаваше, че отново се е проявило в българската действителност поредното използване на властта от управляващите партии за спечелване на законодателните избори и недопускането на „левите“ партии радикали, широки и тесни социалисти в Народното събрание. На лицемерните съжаления, изразени от правителството и от другите буржоазни партии, че в Народното събрание не са представени РДП, БРСДП (об.) и БРСДП (т. с.), радикалдемократите отговориха с разобличителни материали от изборите и отправиха остри критики към политиката на властващите партии.

А тесните социалисти отбелязаха резултатите от изборите и дадоха оценка, че „левите“ партии включително радикалдемократите са претърпели поражение. Без да иронизира, Д. Благоев сочи, че неуспехът на радикалдемократите и на техните събратя — общоделците и земеделците — се дължи на заблужденията им, че могат да разчитат на дребната буржоазия. Но тази дребна буржоазия е главно селска маса, икономически зависима от аграрно-лихварската класа¹⁷¹. Тесните социалисти виждаха причините за печалните изборни резултати за радикалдемократите не толкова в терора, който действително народняшко-цанковисткото правителство упражнява в законодателните избори, колкото в несигурната дребнобуржоазна почва на тяхната партия. Д. Благоев заключава, че рано или късно трябваше да дойде „един 4-ти септември“ за радикалдемократите, както и за общоделците и земеделците, за да се види, че и трите „леви партии са безплодни гърмящи групи“ за селската изборна маса¹⁷². А за себе си, въпреки че не спечелиха нито един мандат, тесните социалисти окачествиха „4-ти септември“ като ден на истинска победа за партията. Д. Благоев извежда и една поука от законодателните избори за Тесносоциалистическата партия. Той изтъкна, че БРСДП (т. с.), която бе спечелила случайно един мандат за ВНС, не може да се надява на изборителната селска маса и да я прави пряк обект на партийна агитация.

Радикалдемократите не закъсняха да направят възражения по оценките и изводите на тесните социалисти за резултатите от законодателните избори. Те привлякоха материал за обобщенията си за поведението на тесните социалисти

¹⁶⁹ Костурков, С. Изборите на XV ОНС. — Демократически преглед, 9 (1911), № 7, с. 901.

¹⁷⁰ Радикал, № 7, 28 септ. 1911.

¹⁷¹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 552.

¹⁷² Пак там, с. 553.

от общинските и други избори. Като признаваха засилването на партията на тесните социалисти в сравнение с по-раншните избори, те отбелязват, че се доказвал един изкуствен елемент в успехите им. Посочвайки, че „социалистите — консерватори“ са спечелили 4% от гласовете в Бургаски окръг и само 177 гласа от всичко 1000 в града, според радикалдемократите нагледно се доказвало, че силата на БРСДП (т. с.) идвала пак от селата. Подобни изводи за избирателната маса на тесните социалисти се правеха и от цифрите, получени в Габрово, Ямбол, Троян и др.¹⁷³ Тъй като в общинските избори тесните социалисти загубиха 19,5% от гласовете в сравнение с изборите за ВНС, радикалдемократическият анализатор правеше оценка, че временно е създадено изкуствено положение на силите и за БРСДП (т. с.) е гласувала „селска маса“, което е в „очевидно противоречие“ с доктрината на марксистите¹⁷⁴. Както радикалдемократите, така и Д. Благоев смятаха, че в някои избори на тесните социалисти им се е отдало да спечелят влияние в чужди за тях социални среди. Но докато радикалдемократите смятаха това положение за изкуствено придобито влияние, което ще отпадне при най-малкия тласък, тесните социалисти посочваха, че „избирателната селска маса“, която е гласувала за тях, е от средите на пролетаризиращите се дребни собственици. Освен това цялата предизборна дейност на тесните социалисти е била предварително насочена към пролетариата и БРСДП (т. с.) не се е отклонявала от своята естествена среда, така както без основание оценяваха радикалдемократите причините за колебанията в изборните резултати. Но анализирайки за себе си изборните цифри и техния произход, тесните социалисти изпитваха известно смущение от наличието на по-голям процент гласоподаватели от селската маса в сравнение с работническите центрове. Сам Д. Благоев изказва мнение, че партийната агитация не трябва да има за обект селската маса¹⁷⁵.

За да докажат наличието на дребнобуржоазна избирателна маса, която е увлечена временно от БРСДП (т. с.), радикалдемократите прибегнаха и до данните от изборите за работнически представители в комитетите на труда. Те приведоха цифрите за Сливен, където в общинските избори БРСДП (т. с.) беше получила 1226 гласа, а за работнически представител в комитета на труда само 335¹⁷⁶. Съответно за Пловдив тези цифри бяха 981 на 460, за Габрово — 308 на 100¹⁷⁷. Според радикалдемократите тези данни удостоверявали голямото поражение, тъй като показвали несигурната почва, върху която се крепяла БРСДП (т. с.).

Срещу тесните социалисти се отправиха и други критики във връзка с изборите за работнически представители в комитетите на труда. Радикалдемократите изразиха учудване, че тесните социалисти се представят за противници на буржоазните закони, но при изборите за работнически представители в комитетите на труда са настоявали да се спазват стриктно постановленията на Наредбата в гласуването да участвуват само организирани работници, които са отчетени в своя профсъюз. Според радикалдемократите това предоставяло преимущество за тесните социалисти пред общоделците, тъй като само те имали добре организирани и дисциплинирани синдикални членове.

¹⁷³ Костурков, С. Последните избори. — Демократически преглед, 10 (1912), № 2, с. 236.

¹⁷⁴ Пак там, с. 237.

¹⁷⁵ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 556.

¹⁷⁶ С. Н. Изборите за работнически представители. . . — Демократически преглед, 12 (1911), № 4, с. 553.

¹⁷⁷ Работнически вестник, № 100, 25 февр. 1912.

Но ако тесните социалисти не отговориха специално на приведените критики на радикалдемократите, от своя страна направиха немалко забележки по тяхното поведение към работническите представители в комитетите на труда. Макар и по-засилено, те обвиниха радикалдемократите и общоделците, че на практика не укрепят правителството на Демократическата партия като съвластуващи в натиска му спрямо комитетите на труда, за да не могат работническите представители да контролират приложението на закона за защита на женския и детския труд¹⁷⁸. Д. Благоев дори смяташе, че „левите“ политически партии, които изразяват стремежите на дребната буржоазия, са „много по-зловни“ противници от правителството на дейността на работническите представители в трудовите комитети¹⁷⁹. Макар че в тази характеристика тесните социалисти отразиха крайно негативното си отношение към радикалдемократите, те с основание отправиха някои конкретни критики към Видинския радикалски общински съвет заради осуетяването на пълното приложение на закона за защита на женския и детския труд¹⁸⁰. Ето защо Д. Благоев препоръча на работническия представител във Видинския комитет на труда да не се подчинява на радикалския общински съвет и да ревизира условията на труда във фабричните заведения¹⁸¹. А що се отнася до забележката на радикалдемократите, че тесносоциалистическите гласоподаватели са намалени в изборите за работнически представители в комитетите на труда в сравнение със законодателните и общинските избори, би следвало да се отчете по-слабото участие на работниците. От значение за отрицателната разлика в броя на тесносоциалистическите гласоподаватели в двата избора бе обстоятелството, че в изборите за работнически представители са гласували не всички, а само организираните според закона работници.

Във взаимоотношенията между радикалдемократите и тесните социалисти се преплитат и редица въпроси, които произхождаха от техните интернационални връзки със съидейници от други страни. Тъй като политическите приятели на българските радикалдемократи във Франция имаха правителството в свои ръце, непосредствената им политика и практика беше предмет на различни коментари. Дори когато българските радикалдемократи искаха да затвърдят в общественото мнение висока оценка за възгледите си, те се позоваваха на приложението им от властващата Френска радикалрепубликанска и радикалсоциалистическа партия. Смятайки, че за подтикването на общественото развитие трябва да се извършват преобразувания, те взимаха за пример предприетите политико-стопански реформи, широко прокламирани от френските радикалрепубликанци, макар че всъщност отразяваха интереса на френския капитализъм. На възгледите на българските радикалдемократи, че работниците ще получат право на участие в печалбите на предприятията тесните социалисти възразиха с позоваване на практиката на управляващите френски радикали, които бяха лансирали тази идея, но чиито министри изпращаха армията срещу стачкуващите френски миньори¹⁸². При разобличаване на „кухата революционна-социалистическа“ фразеология на българските радикалдемократи тесните социалисти им сочеха провала на реформаторската дейност на френското радикално правителство, което нито на „косъм не е приближило царството на социалната правда“¹⁸³.

¹⁷⁸ Благоев, Д. Съчинения. Т. 13, с. 347.

¹⁷⁹ Пак там.

¹⁸⁰ Пак там, с. 354.

¹⁸¹ Пак там, с. 355.

¹⁸² Табаков, Й. Дуелът Жорес — Клемансо. — Демократически преглед, 4 (1906), № 8, с. 863.

¹⁸³ Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 148.

От своя страна и радикалдемократите подлагаха на оценки някои прояви на международното социалдемократическо движение и отношението на тесните социалисти. Сп. „Демократически преглед“ излезе със статии по повод на Международния социалистически конгрес в Щутгарт¹⁸⁴. Този радикалдемократически теоретичен орган доста обширно и добросъвестно информира читателите си за дневния ред и излагането на постановките на конгреса по обсъжданите въпроси. Но като представя третираните проблеми, радикалдемократическият интерпретатор набляга на ония постановки на някои социалдемократически лидери, които се покриват с идеите на радикализма. По-специално се оценяват възгледите за отношението на социалдемократията към професионалното движение и се приемат постановките на някои социалдемократически лидери, които лансираха теорията за неутралитета на професионалните съюзи. Това се правеше с цел да се докаже пред тесните социалисти, че радикалистката идея за неутралитета на професионалните организации, която се опитваха да натрапят на българското работничество, се споделя и от „видни“ теоретици на международната социалдемократия. Радикалдемократите продължаваха да пледират възгледа си за политическия неутралитет на синдикалните организации, но вече бяха загубили теоретическия спор и не намериха поддръжници сред работническата класа¹⁸⁵.

В радикалдемократическите отзиви за Щутгартския конгрес на II Интернационал намериха място и някои разсъждения за формулировката на крайните цели на социалистическото движение. За да поставят под съмнение определението на идеала на социализма, радикалдемократическите теоретици бяха възприели за правилни съжденията на опортюнистическите лидери, че в настоящия момент формулировката на крайната цел не е необходим елемент на една социалдемократическа партийна програма¹⁸⁶. Но тези постановки бяха отдавна разобличени от тесните социалисти в борбата им срещу широкия социализъм и общоделството. Недопуснати в работническото движение нито като идеолози, нито като организатори, радикалдемократите напразно се опитваха да предизвикат съчувствие в някои среди, преповтаряйки възгледите на социалдемократическите ревизионисти. Дори гледището им, че причините за все още малобройните организирани синдикални членове се дължели главно на ожесточената борба между „двете социалдемократически фракции“, беше самопризнание за непригодността на идеята за политическия неутралитет на работническото движение. Непримирили се все още със съществуването на класовото синдикално движение, ръководено от тесните социалисти, радикалдемократите продължаваха да поддържат рубрика в органа си в. „Радикал“ и да се представят като защитници на работническата класа и покровители на стачните борби¹⁸⁷.

Въпросите на външната политика на държавата, националните противоречия на Балканите, войните и др. намериха твърде голямо място във взаимоотношенията между радикалдемократите и тесните социалисти. И едните, и другите винаги изхождаха от постановките си за външната политика от това, че главният въпрос на тая политика е освобождението на останалото под чуждо робство българско население в пределите на Османската империя. Двете партии имаха различни виждания за пътя, по който може да стане разрешаването на националните проблеми на Балканите. Докато тесните

¹⁸⁴ Мишайков, Д. Международния социалистически конгрес в Щутгарт. — Демократически преглед, 5 (1907), № 6, с. 758.

¹⁸⁵ Радикал, № 87, 28 юли 1912.

¹⁸⁶ Демократически преглед, 5 (1907), № 6, с. 759.

¹⁸⁷ Радикал, № 82, 11 юли 1912.

социалисти ясно посочваха съществуващите възможности за разрешаването на балканския национален въпрос чрез революция, радикалдемократите приемаха, че освен чрез войната може да се тръгне по пътя на постепенните еволюционни изменения и реформи. Радикалдемократите не се съгласяваха с гледището на тесните социалисти, че националният въпрос на българите може да се разреши по революционен път. Те не само отричаха идеята за революцията, която би могла да даде разрешение на противоречията между труда и капитала поради това, че в България нямадо „модерни конфликти“, но още по-малко би допринесла за разрешаването на националния въпрос¹⁸⁸.

Двете политически сили — Радикалдемократическата партия и Работническата социалдемократическа партия (т. с.), разобличаваха правителствата за водената външна политика и подготовката им за разрешаване на националния въпрос по пътя на войната. Но радикалдемократите не бяха последователни, поради което тесните социалисти ги критикуваха и не допускаха контакти с тях по националния въпрос. Радикалдемократическата партия се противопоставяше в името на „националния идеал“ да се дават годишно 25—30 млн. лв. за армията и да се засилва милитаризма, макар да говореха, че все пак България трябва да има силна войска. Противопоставяйки се на военния път за разрешаването на националния въпрос, радикалдемократите смятаха, че в особено благоприятни случаи, когато султанска Турция се намери във враждебни отношения с повечето от великите сили, България би могла да се яви със своята военна мощ и с правото си за защита на поробените си сънародници. Но и в такъв случай радикалдемократите не препоръчваха на правителството да прибегва до война, а само да използва заплахата с такава, за да се принудят великите сили да наложат изпълнението на чл. 23 от Берлинския договор за въвеждане на самоуправление в Македония и Одринско¹⁸⁹.

Радикалдемократическата партия смяташе както БРСДП (т. с.), че българската държава няма нужните материални и политически сили, за да разреши сама националния въпрос със силата на оръжието. Надеждата за намеса на външни сили в лицето на Русия, Англия или Франция, с което да се довърши освобождението на българския народ, се определяше от радикалдемократите и тесните социалисти за наивна и опасна. Освен тези сходни разсъждения радикалдемократите и тесните социалисти имаха общ език и по други елементи на външната политика. Те отстояваха невоенното разрешение на националния въпрос, тъй като създаваха каква взривоопасна обстановка ще се създаде и колко нови „апетити ще се появят, а стари ще пораснат, ако България тръгне с оръжие“ да търси правото си¹⁹⁰. А провеждането на буржоазномонархическата политика можело според радикалдемократите и тесните социалисти да доведе до твърде несполучливо разрешение на българския национален въпрос чрез подялба, какъвто стремеж съзирали в Сърбия и Гърция¹⁹¹.

Като имаха предвид обстоятелствата на Балканите и необходимостта от разрешаване на българския национален въпрос, радикалдемократите и тесните социалисти разработиха свои теоретически виждания, които се различаваха във формите, средствата и целите на техните идеи. Тесните социалисти смятаха, че пролетариата трябва да усилва класовата си борба и натиска си

¹⁸⁸ Станков, А. Из нашия печат. — Демократически преглед, 12 (1911), № 7, с. 1031.

¹⁸⁹ Радикал, № 92, 15 авг. 1912.

¹⁹⁰ Кефов, И. Македонският въпрос. — Демократически преглед, 4 (1905), № 11, 4 юни 1905; Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 460.

¹⁹¹ Тодоров, П. Радикалдемократическата партия за националния въпрос. С., 1919, с. 37; Благоев, Д. Съчинения. Т. 15, с. 413.

срещу буржоазията и така да наложи разрешаването на националния въпрос чрез създаване на Балканска федеративна република¹⁹².

От своя страна радикалдемократите смятаха, че българския национален въпрос е преди всичко културно-просветен за замогналото се българско население в Македония и Тракия и затова е необходимо да се постигне сближение на балканските народи под формата на Балканска конфедерация¹⁹³. Те посочиха, че на първо място за осъществяването на Балканската конфедерация е необходимо да се създаде един митнически съюз, а балканските държави трябва да провеждат по-нататък обща политика по националния въпрос, да приемат еднакви железопътни тарифи, общ режим за производство и търговия, общо тържище на специализираното производство, еднакво работническо законодателство и др.¹⁹⁴ Радикалдемократите виждаха държавното устройство на Балканската конфедерация в признаването на автономията и децентрализацията на управлението в отделните области¹⁹⁵.

Между тесните социалисти и радикалдемократите не се разпали особено продължителна дискусия по идеята за Балканската федерация или конфедерация. Но въпреки това бяха отправени забележки по собствените им теоретически планове за разрешаването на българския национален въпрос. В началото на издигането на тесносоциалистическата идея за Балканската федерация радикалдемократите само споменаваха за нея, без да правят критични бележки, тъй като някои техни дейци говореха също за федерация. Радикалният водач Н. Цанов, макар да влагаше различно от това на тесните социалисти разбиране, пледираше за създаване на Балканска федерация¹⁹⁶. Впоследствие обаче (главно след Балканските войни), радикалдемократите направиха някои забележки, но без да отричат идеята на тесните социалисти за Балканска федерация. Те посрещнаха с интерес брошурата на Хр. Кабакчиев „Към Балканската федерация“ и изтъкнаха значението на редица положения в нея. С видимо задоволство изтъкнаха, че идеята за сближение на балканските народи е поета от тесните социалисти и че се говори за заинтересоваността на пролетариата, макар да не го приемаха за най-решителния и енергичен фактор за създаване на Балканска федерация¹⁹⁷. На радикалдемократите им правеше впечатление, че тесните социалисти не са против националното обединение на българската народност, въпреки че сочеха друг път и други средства за постигане на „националния идеал“¹⁹⁸.

Като разглеждаха тезата за Балканската федерация, забележките на радикалдемократите се отнасяха до отношението на тесните социалисти към националното обединение и връзките му с крайния социалистически идеал. Те приемаха за естествено това положение в схващанията на тесните социалисти, логически произтичащо от принципите на класовата борба, като не отричаха, че „блянът на тесняците е един идеал по-съвършен, по-красив и по-пълен“, с което ще се създаде една балканска държава с демократичен и републикански режим¹⁹⁹. Радикалдемократите намираха тази възвишена цел за неосъществима

¹⁹² Благоев, Д. Съчинения. Т. 15, с. 93.

¹⁹³ Киров, С. По повод статията „Нашата външна политика“. — Демократически преглед, 8 (1910), № 7, с. 762.

¹⁹⁴ Цанов, Н. Шарлатанството и македонския въпрос. — Демократически преглед, № 13, 3 ноем. 1905, с. 447.

¹⁹⁵ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 24.

¹⁹⁶ Пак там, л. 21.

¹⁹⁷ Кабакчиев, Х. ИП. С., 1953, с. 420.

¹⁹⁸ Народна воля, № 181, 21 дек. 1913.

¹⁹⁹ Влайков, Т. Бележки върху нашата външна политика. — Демократически преглед, 11 (1914), № 5, с. 417.

в момента и затова изтъкваха, че по пътя за нейното постигане трябва да се преминат отделни етапи, първият от които бил посочен от тяхната идея за създаване на Балканска конфедерация²⁰⁰. Радикалдемократите не се съгласяваха и с друг елемент от възгледа на БРСДП (т. с.) за създаването на Балканската федеративна република. Тъй като Хр. Кабакчиев посочи, че в борбата за създаване на БФР балканския пролетариат под ръководството на социалдемократията ще получи подкрепата на международния пролетариат и социалдемократия, радикалдемократите възразиха и изтъкнаха, че в такъв случай разрешаването на националния въпрос ще чака времето на „далечната“ европейска социалистическа революция²⁰¹. Радикалдемократите вярваха, че тесните социалисти говорят искрено за национално обединение на българския народ чрез БФР, но се опитваха да търсят противоречия в теорията на БРСДП (т. с.) и специално да подчертават, че партията, обявила се против буржоазния национализъм, сама изпада в национално увлечение. Но в случая радикалдемократите не разбираха разликата между национализма, който смятаха за присъщ на всички обществени слоеве, и борбата на работническата класа за социализъм, който би решил най-справедливо както социалните, така и националните въпроси.

Тесните социалисти също имаха възражения по теорията на Радикалдемократическата партия за създаване на Балканска конфедерация. Ръководителите на БРСДП(т. с.) повече спореха с широките социалисти и другите политически за пътищата и средствата за разрешаване на българския национален въпрос и сравнително по-малко обръщаха внимание на радикалдемократическите проекти. Те смятаха, че пролетариатът трябва да води самостоятелна класова борба, но същевременно заявяваха готовността на социалдемократията да насърчи всяко сериозно и искрено движение за създаване на БФР²⁰². Тесните социалисти противопоставяха тази борба не само на националистическата политика на буржоазията, но против всички дребнобуржоазни партии и демагози, които с „фразите за балкански съюзи, конфедерации, републики и т. н. се опитват да заблудят“ народните маси²⁰³. С последната постановка тесните социалисти всъщност обезсилваха декларацията си за подкрепа на „всяко сериозно движение“ и се поставяха срещу радикалдемократическото схващане за Балканска конфедерация. А в теорията на Радикалдемократическата партия за разрешаване на балканския национален въпрос имаше редица рационални моменти. Преди всичко това е настоящата политика за сближение и разбирателство на балканските народи. Радикалдемократите се стараеха да внушат, че не съществуват непреодолими противоречия от икономически, държавен или културен характер, които да пречат за искрено възприемане на спасителната идея от демократичните сили на балканските страни и народи. Естествено грешките на радикалдемократите по създаването на Балканската конфедерация са сериозни и я правят неосъществима. Една от тях бе разбирането им, че главен двигател за създаване на Балканска конфедерация е не работническата класа, а интелигенцията. Друга грешка бе обратът във вижданията им, че ако до войните идеята за Балканска конфедерация била една реална политика, след тях останала само като „хубав лозунг“ без изгледи за осъществяване²⁰⁴.

²⁰⁰ Вж. Стефанов, Х. Българската радикалдемократическа партия и националния въпрос на Балканите до войните. — Първи конгрес на БИД. С., 1972, т. 1, с. 591.

²⁰¹ Кабакчиев, Х. ИП. С., 1953, с. 425.

²⁰² Пак там, с. 423.

²⁰³ Пак там.

²⁰⁴ Работнически вестник, № 260, 4 март 1915.

Що се отнася до отношението на радикалдемократите към зреещия балкански конфликт, те бяха в сходни позиции с тия на тесните социалисти. Повечето от дейците на Радикалдемократическата партия и особено Н. Цанов до последния ден преди войната се противопоставяха на публични събрания срещу предизвикателите на въоръжения конфликт²⁰⁵. В предлаганите от радикалдемократите резолюции на многохилядните народни митинги се настояваше да не се прибегва до война, а да се запази мирът. На проведените от името на Радикалдемократическата партия събрания във Видин, Казанлък и Стара Загора се искаше настоятелно запазването на мира, заради което бяха нападнати от стамболовистите. А при обявяването на войната някои радикалдемократи предложиха на ръководството на партията си да излезе с манифест срещу войната в противовес на царския манифест. Но въпреки тази антивоенна дейност, Радикалдемократическата партия не бе поощаена от войнствената възбуда, поради което бе подложена на разобличителна критика от тесните социалисти. Някои радикалдемократически дейци, противно на партийната линия, настояваха да се действа. Под предлог, че времето се е изменило и събитията са наложили обрат в обстановката, отделни радикалдемократически дейци заговориха за изменение в политиката на партията си по отношение на националния въпрос²⁰⁶. А след като войната започна, радикалдемократите сметнаха, че трябва да се оставят настрана миналите възгледи и особените схващания. Те вече мислеха, че всички партии трябва да се притекат на помощ на правителството, като му възложат цялата отговорност за резултата от войната. Имайки предвид опасността от поражение, което би поставило в робско положение българския народ, радикалдемократите смятаха, че не трябва да създават пречки на ония, които водят войната. Затова призоваха за напрежение на всички сили за благоприятен изход на започнатото дело²⁰⁷. Оценявайки войната като освободителна, радикалдемократите виждаха в сближението на балканските държави и в сключването на Балканския съюз осъществяването на идеята си за балканско и славянско единство. Според тях съюзът може да закрепи балканската солидарност и да изиграе ролята на предварителен етап за създаване на мечтаната от радикалдемократите Балканска конфедерация²⁰⁸. Тесните социалисти не закъсняха да отбележат появилото се войнолюбие в някои радикалдемократически дейци и да посочат, че дребнобуржоазната им фразеология ще бъде напълно разобличена²⁰⁹. А след националната катастрофа тесните социалисти обвиниха и Радикалдемократическата партия като еднакво отговорна за войната наред с всички други партии. Д. Благоев посочи, че ако престъпната роля на буржоазните партии във войната е ясна, не по-различна е била ролята на дребнобуржоазните партии — общоделците, земеделците и радикалдемократите²¹⁰. В тази критика на тесните социалисти към радикалдемократите има пресилен елемент по степента на отговорност за войната и последвалата я национална катастрофа. Прави впечатление, че и самите радикалдемократи за разлика от всички други политически партии признаха на седмия си конгрес през 1914 г., че причините за погрома на страната лежат не само в управляващите, но че и Радикалдемократическата партия има дял от общата вина²¹¹.

²⁰⁵ Радикал, № 95, 25 авг. 1912.

²⁰⁶ Гидиков, С. Пред върховно национално изпитание. — Радикал, № 96, 29 авг. 1912.

²⁰⁷ Влайков, Т. Катастрофата. — Народна воля, № 125, 15 окт. 1913.

²⁰⁸ НЕКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 23.

²⁰⁹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 16, с. 88.

²¹⁰ Пак там.

²¹¹ Радикал, № 6, 18 ян. 1914.

Радикалдемократите бяха критикувани особено остро за тяхната отговорност по започването на Втората балканска война. В Народното събрание тесносоциалистическите представители Д. Благоев, Хр. Кабакчиев и В. Коларов на няколко пъти с документи разобличиха поведението на радикалдемократите по време на войната. И когато Т. Влайков правеше опит да оправдае политиката на Радикалдемократическата партия и лично себе си, те го разобличиха с цитиране на писаното от него във в. „Народна воля“²¹². А поведението на Т. Влайков по време на войната и неговото съгласие за влизане в проектирания кабинет на Ал. Малинов като министър на земеделието през юни 1913 г. беше поставило собствената му партия в крайно тежко положение. Всъщност радикалдемократическият лидер беше поел риска за спасяването на монарха, а не на страната, както сам се оправдаваше. Тесните социалисти изтъкнаха този случай, за да подчертаят непоследователната линия в политиката на радикалната демокрация и неспособността ѝ като дребнобуржоазна партия да следва иначе шумно прокламираните си цели.

На конкретните критики и разобличения на тесните социалисти срещу радикалдемократите не последва веднага никакъв аргументиран отговор. Чувството за вина бе заседнало в Радикалдемократическата партия и тя направи опит да отклони критиките само срещу Т. Влайков и неговия вестник, който уж не изразявал линията на партията, а единствено мнението на неговите редактори. Затова Т. Влайков беше принуден да се съгласи и да се оттегли от активна политическа дейност²¹³.

Провеждането на законодателните избори на 24 ноември 1913 г. създаде нови условия за контакти между радикалдемократите и тесните социалисти. В изборната борба двете политически партии участваха самостоятелно без съглашения с други политически сили. Сравнително демократическите условия даваха възможност да се изяви насоката на тяхната политическа дейност и издигането на всички лозунги, според възгледите им, в името на които призоваваха избирателите в своя подкрепа. И двете партии се надяваха чрез противопоставяне на управляващите и в борба за разобличаване на виновниците за националната катастрофа да привлекат към себе си избирателите. Но докато в изборната борба тесните социалисти насочиха ударите си срещу всички буржоазни и дребнобуржоазни партии, радикалдемократите възприеха линия на въздържане, особено по отношение на БРСДП (т. с.). Те се съобразяваха с нарасналия политически авторитет на партията на тесните социалисти и се надяваха, че възбуждението на изборното тяло ще отхвърли всички управляващи партии и ще предпочете левите и революционните партии, сред които се смятаха за участници и те. Но резултатите от законодателните избори нарушиха първоначалното коректно държание на радикалдемократите към тесните социалисти. Избирането на 18 представители на БРСДП (т. с.) в Народното събрание озлоби буржоазните и дребнобуржоазните партии. Правейки изводи от резултатите в законодателните избори, Радикалдемократическата партия сметна, че тесните социалисти са придобили твърде голям успех, който се дължел според нея на рязката критика и откритата им борба за разобличаване на виновниците за националната катастрофа²¹⁴. Макар радикалдемократите да се издигаха като борци срещу личния режим на Фердинанд, те не поставиха на предна линия в изборната борба въпроса за наказанието на главния виновник и за установяване на република. Малко по-късно радикалдемократическият водач

²¹² Благоев, Д. Съчинения. Т. 16, с. 98.

²¹³ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 40.

²¹⁴ Народна воля, № 166, 3 дек. 1913.

Н. Цанов ще изкаже съжаление, че партията му не се е възползвала от създаденото настроение да застане начело на народното движение през 1913 г., като се обяви против монархизма и за република²¹⁵.

Признавайки за реален успеха на тесните социалисти, радикалдемократите със завист отбелязваха, че те с 5-те си депутати и 23 709 гласоподаватели са останали настрана, изолирани от народното движение за налагане на нова политика²¹⁶. Затова с известно основание тесните социалисти, критикувайки Радикалдемократическата партия за поведението ѝ в изборната борба и слабото ѝ представяне, преценяваха, че тя няма да играе някаква роля в Народното събрание и само ще продължава „хилавото си съществуване“²¹⁷. Сочейки изборните успехи на радикалдемократите, тесните социалисти предупреждаваха партията им да не се „храни“ с илюзии и че всички нейни политически инициативи ще бъдат обречени на провал.

Със започването на извънредната сесия на XVI ОНС, в което вече радикалдемократите и тесните социалисти имаха парламентарни групи, се създаваше почва за непосредствен контакт и възможност да се обогатява системата на техните взаимоотношения. Още при откриването на новоизбраната камара радикалдемократическите депутати заедно с парламентарната група на БРСДП (т. с.) в знак на протест срещу главния виновник за погрома на България не присъстваха на четенето на тронното слово на Фердинанд. Общата акция на двете парламентарни групи, макар и несъгласувана предварително, даде основание на радикалдемократите да мислят за възможни действия против правителството на либералната коалиция чрез привличане и на тесните социалисти. При създаденото съотношение на политическите сили Радикалдемократическата партия смяташе, че трябва да се направи всичко, щото бламираното от избирателите правителство да бъде свалено и от Народното събрание. С избора на Бюро на Народното събрание от опозиционното мнозинство трябваше да се потвърди вота на избирателното тяло. Не само бе възможно да се създаде сериозно препятствие по пътя на авантюристическата политика на монарха, но радикалдемократите смятаха, че момента за поврат е настъпил и ще може да се сложи край на личния режим. Намерението на Радикалдемократическата партия бе да се създаде едно съгласие на всички искрени противници на правителството и чрез свое избрано бюро на Народното събрание да се парират маневрите на монарха²¹⁸.

След неуспешното приключване на първото гласуване за излъчване на бюро на Народното събрание радикалдемократическата парламентарна група разви изключително оживена дейност за постигане на единодействие между опозиционните партии без оглед на техните досегашни позиции и идейни принципи. Инициативата ѝ се осланияше на съществуващото настроение във всички опозиционни партии против правителството на В. Радославов. Преценявайки положението, радикалдемократите мислеха, че имат всички изгледи за успех. Буржоазните партии бяха готови предварително да приемат предложението на радикалдемократите, но техните парламентарни групи бяха малочислени. Участието им в проектираното начинание можеше да създаде повече трудности, отколкото да облекчи борбата за сваляне на правителството. За радикалдемократите най-трудна бе задачата да привлечат всички леви партии, включително значителната парламентарна група на тесните социалисти.

²¹⁵ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. (дело на Н. Цанов), л. 42.

²¹⁶ Влайков, Т. След изборите. — Демократически преглед, 10 (1913), № 8, с. 1229.

²¹⁷ Благоев, Д. Съчинения. Т. 16, с. 151.

²¹⁸ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 4, л. 98.

За да се приведе в действие плана на радикалдемократите, трябваше да се склони тесносоциалистическата парламентарна група при второто гласуване за избор на бюро на Народното събрание да подкрепи единната листа на опозицията. Въз основа на повод от писаното в „Работнически вестник“, че социалистите не „бягат от властта“, радикалдемократите направиха извода, че може да се разчита и на тесните социалисти в парламентарната борба срещу правителството²¹⁹. С аргументи, че историческа задача на всяка демокрация радикална или социалистическа е премахването на противонародните режими, че прогресивните сили нямат право да бягат от своето призвание, радикалдемократите успяха да постигнат известно съгласие с тесносоциалистическата парламентарна фракция за съвместна акция. Но тесните социалисти поставиха пред радикалдемократите задължителното условие да постигнат съгласието главно на БЗНС за гласуване единна опозиционна листа за бюро на Народното събрание с председател земеделец и подпредседатели — един тесен социалист и един широк социалист²²⁰. Радикалдемократическата парламентарна група пое задължението да даде подкрепа на такова бюро.

Според радикалдемократите привличането на парламентарната група на БРСДП (т. с.) щеше да реши изведнъж належащата задача за премахване на правителството на либералната коалиция от властта и да се даде друго направление в политиката и режима на страната. Всъщност радикалдемократите си бяха поставили непосилната задача да съединят за общо действие противоположни десни и леви партии. И докато тесните социалисти предупреждаваха, че не могат да бъдат съучастници в изборни комбинации, за което радикалдемократите трябваше да държат сметка, десните партии не желаеха контакт с левичари. Отбелязвайки критичността на момента, радикалдемократите напомняха на десните партии, че никоя политическа сила няма мнозинство в Народното събрание, а още по-важно — без социалистите (тесни и широки) не може да се създаде парламентарна опора за провеждане на нова политика. Радикалдемократическите дейци подчертаваха, че се налага заедно със социалистите, независимо от предишните предубеждения към тях, да се създаде силата, която единствено е способна да се противопостави на личния режим и неговия настоящ крепител — либералната коалиция²²¹. Затова убеждаваха десните партии да се примирят със социалистите, предимно с тесните социалисти, чиято политика радикалдемократите трябваше да признаят за реална и принципна.

Уверена, че единодействието на седемте опозиционни партии при избора на бюро на Народното събрание ще се приеме и наложи, Радикалдемократическата партия чертаеше план и за излъчване на правителство от опозиционното мнозинство. За създаването на проектираното правителство радикалдемократите обърнаха най-голямо внимание на отношението с тесните социалисти, защото смятаха, че без тях е невъзможна каквато и да е комбинация. На тесните социалисти, чието привличане бе извънредно трудно, радикалдемократите посочваха, че следваната от тях реалистична политика трябва да се изяви и в такива „съдбоносни“ моменти, когато се налага да се осигури парламентарна победа над коалицията на либералите и личния режим. Съобразявайки се със следваната линия от тесните социалисти, радикалдемократите напомняха, че

²¹⁹ Работнически вестник, № 181, 9 дек. 1913.

²²⁰ Централен партийен архив (ЦПА), ф. 1, оп. 2, а. е. 252, л. 3.

²²¹ Влайков, Т. Цит. съч., № 12, с. 1237.

дори и да не вземат пряко участие в коалиционния кабинет на опозицията поради оправдани партийни съображения, биха обаче могли да му дадат парламентарна подкрепа в името на една платформа, която да обхваща техните минимални програмни искания. Същевременно от тесните социалисти се искаше да направят отстъпки от непримиримата си класова позиция в името на парламентаризма, „озарил за кратко време тъмния политически хоризонт“ на България²².

Разтурянето на XVI ОНС предизвика буря от негодувание сред дребнобуржоазните партии. Заедно с БЗНС радикалдемократите обвиниха и тесните социалисти за предоставяне на възможност на Радославов да разгони непослушната камара, в която правителството му нямаше мнозинство. Но тесните социалисти с право отхвърлиха критиките и разобличиха радикалдемократите, които мислеха политически наивно, че при избора на опозиционно бюро правителството няма да разпусне веднага „непослушното“ Народно събрание.

В новото XVII ОНС радикалдемократите подеха отново борба, колкото и да нямаше перспективи за успех, за сплотяване на опозиционните сили против правителството на Радославов. Тяхното намерение беше в началото да се сплотят парламентарните групи на левите партии като представители на народните маси. За да се създадат по-добри отношения и връзки между парламентарните групи на левите партии, радикалдемократическите депутати се изказваха от трибуната на Народното събрание в подкрепа на предложенията на техните представители. Отчитайки силата на БРСДП (т. с.) и нейното влияние сред работническата класа, радикалдемократите заговориха за публична дейност и масова борба от всички опозиционни партии. Те изказваха пожелания парламентарната борба да се подкрепи от масите и чрез тях да се извоюва народен суверенитет над личния режим. Може би радикалдемократите бяха взели тая идея от тесните социалисти, но в никакъв случай не я разбираха като решаваща, а само като спомагателна акция в подкрепа на „сраженията“ в парламента.

Началото на световния военен пожар през 1914 г. обезпокои радикалдемократите за съдбата на страната. Въпреки че нямаше изгледи за успех, те предприеха нови опити за сближение на опозиционните партии, в това число и с тесните социалисти. Макар че радикалдемократите нямаха преки контакти с БРСДП (т. с.) смятаха, че по някои въпроси относно войната, причините за нея и отношението им са близки до тези на тесните социалисти. Водачите на Радикалдемократическата партия преценяваха започналата в Европа война като завоевателна и грабителска. Те подчертаваха, че европейските правителства не карат на „кланнища милиони хора поради някакви идейни подбуди, че войната не се води от някакви чувства, а за груби интереси“²³. Оттук правеха заключение, че интересите на България не хармонират с целите, които преследва Германия, нито с тези на Съглашението. Имайки предвид завоевателния характер на войната, радикалдемократите смятаха, че България трябва да се предпазва от въвличане в нея и затова е необходимо да се гради външна политика върху основата на неутралитета. Радикалдемократическата партия излезе с тези аргументи пред всички партии, включително и пред тесните социалисти, за да ги убеди, че въпросът за външнополитическата ориентация на България трябва да стане централен проблем в тяхната дейност.

С цел да се пресече политиката на Радославовото правителство за ориентация на страната към Германия радикалдемократите излязоха с

²² Пак там.

²³ Дневници (стенографски) на XVII ОНС, I р. с., № 1, с. 243.

предложение към другите партии да се поиска свикването на Народното събрание за изясняване на въпросите около външната политика. Направени бяха и други предложения, които целяха да създадат пречки пред Радославовата политика за въвличане на България във войната. Но всички опити на Радикалдемократическата партия за формиране на опозиционен фронт не срещнаха подкрепата на другите партии. В оценката си за нейните инициативи тесните социалисти бяха твърде безпощадни. Разкривайки наивния смисъл на тези предложения, тесните социалисти коментираха статиите на Т. Влайков, който говореше за политика на неутралитет, но същевременно изказваше мисли, че при евентуален натиск върху България тя трябвало да се определи към едната от воюващите групировки.

Противопоставянето на радикалдемократите и тесните социалисти се прояви и по редица въпроси в парламента и пред обществеността. Когато тесните социалисти направиха предложение в Народното събрание българското правителство да влезе в преговори със съседите си и да води политика на пълен неутралитет, радикалдемократите се отнесоха пренебрежително и не го подкрепиха²⁴. Особено остри пререкания между депутатите на двете партии избухнаха, когато в Народното събрание на дневен ред се разглежда проверката на законодателните избори и се повдига т. нар. „Алтимирски въпрос“. Т. Влайков настояваше БРСДП (т. с.) да се откаже от врачанския депутатски мандат, спечелен от Г. Димитров, защото бил взет с подкрепата на радославистите, които, за да не допуснат опозиционен народен представител от буржоазните партии, гласували с червеновинената бюлетина²⁵. Действително, поставени пред заплахата да не бъде избран техен, а на коалираната буржоазна опозиция кандидат, радославистите предпочетоха да гласуват за тесносоциалистическия представител. С поставянето на своето искане Т. Влайков се стремеше да злепостави БРСДП (т. с.) и да докаже, че имало сговор между В. Радославов и тесните социалисти.

Между радикалдемократическата и тесносоциалистическата парламентарна група се получи голямо пререкание, когато Д. Благоев бе взел думата за прочитане на декларация по заемната политика на правителството. Въпреки че и радикалдемократите бяха против склучване на заем в Германия, те заедно с широкосоциалистическите депутати си позволиха да предизвикат суматоха в залата на Народното събрание в момента на речта на тесносоциалистическия оратор. Радикалдемократите реагираха, защото се бяха почувствували засегнати и разобличени, тъй като заедно със земерделците предлагаша да се склучи заем, но това да стане в банки на държави от Съглашението²⁶.

За изостряне на отношенията с тесните социалисти радикалдемократите си послужиха и със случая на устроено публично събрание на Парвус, на което последният бе изложил схващанията на Германската социалдемократия по въпросите на войната. Макар че беше добре известно поведението на БРСДП (т. с.) към двата воюващи лагера, а също и бележката на „Работнически вестник“ за запазване на самостоятелната позиция, радикалдемократите си позволиха да коментират публичното събрание на Парвус като предразположение на тесните социалисти към централните сили²⁷. Дори ги обвиниха, че са влезли в съглашение с Радославов и подкрепят неговата политика за свързване на България с Германия, за

²⁴ Работнически вестник, № 223, 17 ян. 1915.

²⁵ Дневници (стенографски) на XVII ОНС, I р. с., № 1, с. 60.

²⁶ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2071, л. 1.

²⁷ Работнически вестник, № 219, 13 ян. 1915.

което говорело устроеното събрание на германския социалдемократ. Радикалдемократите обвиниха неубедително тесните социалисти, че щом не искат да подкрепят тяхната линия на благосклонен към Съглашението неутралитет, с това ставали съюзници на В. Радославов. Тези инсинуации по отношение на БРСДП (т. с.) бяха отхвърлени с възмущение от „Работнически вестник“.

На свой ред тесните социалисти разобличиха демагогските постъпки на „политическите наивници“. В „Работнически вестник“ бе отпечатана статията „Две забъркани глави“, в която се разглеждаха произнесените публични речи на Н. Цанов и Я. Сакъзов²²⁸. В статията се коментираше направената „изповед“ от Н. Цанов, в която изпадналият в религиозен екстаз радикалдемократически лидер се бе опитал да внуши „божественото откровение“, че България трябва да върви във войната с освободителката си Русия. Всъщност това бе открито пледиране за политика на подкрепа на Съглашението, която по-рано радикалдемократите не смееха да отстояват пред опасността да се разобличат напълно пред народните маси.

След като радикалдемократите започнаха все по-настойтелно да говорят за водене на политика на благосклонен неутралитет към Съглашението, тесните социалисти продължиха разобличаването им за снемане на „неутралното було“ на русофилската им партия. Те отправиха критика към радикалдемократите, че макар по-рано да са отстоявали линия на пълен неутралитет, впоследствие все повече са изпаднали под влияние на другите съглашенефилски партии и са достигнали чрез „политическа метаморфоза“ до положение на войнолюбци²²⁹. Изтъкнати бяха и други техни грешки. Тъй като радикалдемократите се бяха опитали да обвинят тесните социалисти, че с тактиката на борба против опозицията обективно подпомагали Радославовото правителство, БРСДП (т. с.) също бе заставена да разобличи поведението на опонентите си. Посочено бе, че противопоставянето на радикалдемократическата парламентарна група заедно с останалите опозиционни депутати на обсъждането на закона за провеждане на общински избори в Народното събрание е подпомогнало пряко правителството на В. Радославов да въведе военно положение. А със снемането на закона за провеждане на общински избори от дневния ред на събранието не се даваше възможност на избирателите да участвуват в една политическа акция, която можеше да послужи за създаване на настроение против правителството и водената от него политика за влизане на България във войната на страната на Централните сили.

При бързото развитие на събитията от средата и края на 1914 г. зачестиха и поводите за още по-остри критики между тесните социалисти и радикалдемократите. Смятайки, че може да се упражни натиск върху политиката на Радославовото правителство, Н. Цанов с другите опозиционни буржоазни лидери излезе с предложение за свикване на коронен съвет за разглеждане положението на страната след започналия военен пожар на Балканите. Тази радикалдемократическа инициатива беше разобличена от тесните социалисти. Посочено бе, че радикалдемократите се смятат за борци срещу личния режим и пазители на Конституцията, а в случая се подписват под едно послание, в което се апелира към един неконституционен институт да решава въпрос, засягащ висшите държавни интереси. Тесните социалисти подчертаваха непоследователността на радикалдемократите и по повод извънпарламентарните съвещания на буржоаз-

²²⁸ Работнически вестник, № 279, 28 март 1915.

²²⁹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 17, с. 147.

ната опозиция, която искаше среща с министър-председателя и следователно препоръчваше един недемократичен начин за разглеждане и чертаене насоките на външната политика на държавата, без това да става пред очите на народа. Радикалдемократическият орган в „Радикал“ беше изказал увереност, че пратеникът на руското правителство в България княз Трубецкой пристигнал с нови предложения за възможно осъществяване на „националните идеали“, поради което пледираше тезата, че страната трябва да се „прислони“ под крилото на освободителката Русия. „Работнически вестник“ характеризираше това поведение на радикалдемократите като „политическо късогледство“²³⁰.

Тесните социалисти разкритикуваха Радикалдемократическата партия и във връзка с излизането на апела на политическите и безпартийните русофили, в който Т. Влайков, Ив. Вазов, кап. Д. Добрев, ген. Г. Вазов, Ал. Обов, Кр. Кръстев, проф. Ал. Балан и др. призоваваха съотечествениците си България да търси опора в Русия²³¹. Радикалдемократите бяха назовани „политически наивници“ и по повод контактите им с Дж. Баучер от Лондонския балкански комитет, чрез когото те смятаха да повлияят на английското обществено мнение за поправка на несправдите, нанесени на България. Тесните социалисти определяха радикалдемократите като едни от най-ревностните апостоли на русофилството в България. Но бе пресилено да бъдат наричани и „руски агенти“. В придържането си по въпросите на външната политика към Русия радикалдемократите бяха много предпазливи. Те изтъкваха, че главният въпрос за отношението на България към воюващите групировки трябва да се решава без чувство и предубеждения. Радикалдемократите намираха, че българският народ изпитва чувства на признателност към освободителката си Русия, но това чувство според тях не бива да играе роля при определяне на външната политика в такъв съдбоносен за страната момент. Затова българските радикалдемократи се противопоставяха на съветите, които им даваха руските и някои други славянофили, че трябва да работят за влизането на България във войната на страната на Русия. Те не приемаха и упреците на видни политически личности, писатели и обществени деятели, че са измениници на славянството²³².

Обвиненията срещу радикалдемократите за политическо късогледство и русофилство невинаги се поддържаха от тесните социалисти. В отделни случаи те отбелязваха, че в „замъглените глави“ на радикалдемократите може да проблесне истината. Това е написано в „Работнически вестник“, когато във в. „Радикал“ излезе статия, бичуваща балканските държавници, че за плячка и подаяния са станали съзнателни предатели на своите народи²³³. Част от някои пресилени обвинения върху радикалдемократите бяха резултат на предубежденията на тесните социалисти към своите политически противници. В засилената пропагандна дейност на тесните социалисти често пъти се внасяха подсилени изводи, което бе естествен елемент на политическата борба.

На тесносоциалистическите обвинения в русофилство радикалдемократите не отговаряха с ответен укор и неприязън. Според Т. Влайков няма нищо обидно в обвиненията срещу радикалдемократите за русофилство, когато това засягало охарактеризирането на техните виждания, че външната

²³⁰ Работнически вестник, № 177, 20 ноем. 1914.

²³¹ Научен архив на Българска академия на науките (НА БАН), ф. 47, а. е. 221, л. 1; Работнически вестник, № 222, 16 ян. 1915.

²³² Работнически вестник, № 223, 17 ян. 1915.

²³³ Кепов, И. Руската преса и България. — Радикал, № 262, 26 ноем. 1914.

политика на България трябва да се придържа в ориентацията си към Русия. Но радикалдемократите реагираха, когато към порицаваното русофилство на което и да е политическо течение в страната се прикачваше и обвинението за предателство. Те възразяваха на тесните социалисти по обвинението в русофилство затова, че тези обвинения служеха на Радославовото правителство. А радикалдемократите и техният водител Н. Цанов бяха обвинени от министър-председателя в шпионство и предателство. В отговор на тези обвинения Н. Цанов излезе с поредица от статии по въпросите на външнополитическата линия на Радикалдемократическата партия, в които отхвърли правителствените обвинения и посочи истинските предатели в лицето на Радославовите „отечественоспасители“²²⁴.

Почти по същото време, когато тесните социалисти обвиняваха радикалдемократите в русофилство, Радославовото правителство налагаше реакционни закони, докато се стигна и до въвеждане на военно положение. Към всички тези закони и постановления радикалдемократите и тесните социалисти бяха против и поотделно водеха борба срещу правителствената политика. Така радикалдемократите и тесните социалисти се обявиха против законопроекта за изменение на Закона за военновременните съдилища и новите утежнени клаузи на военновременния кодекс. Радикалдемократическият говорител в Народното събрание охарактеризира военнаказателния закон като един „анахронизъм“, с който недопустимо се посяга върху правата на гражданите. Радикалдемократическата парламентарна група се изказа против приемането на нов военнаказателен закон и особено срещу фиксирането на смъртно наказание в 19 от неговите членове.

Парламентарната група на БРСДП (т. с.), чието мнение беше изразено в Народното събрание от В. Коларов и Г. Кирков, също характеризираше военнаказателния закон като способ, с чиято заплаха и строгост ще бъдат принуждавани войниците да се бият за чужда на народа правителствена политика. С много убедителни аргументи и примери от участието си в Балканската война Г. Кирков доказваше вредата от военнаказателните постановления, които не могат да се съгласуват с доброволния порив на войниците, когато съзнават освободителната кауза и обратно, че никакъв закон не може да ги принуди да стават оръдие на една противонародна политика²²⁵.

Оценките на радикалдемократите и тесните социалисти по някои от въпросите на финансовата политика на Радославовото правителство и специално по данъчната система бяха твърде близки и сходни. Съответните им говорители в извънредната сесия на XVII ОНС през 1914 г. настояваха да се въведе прогресивно-подходящия подход при определяне и събиране на държавните и общинските данъци.

Еднакво беше поведението на тесните социалисти и радикалдемократите по въпросите за подпомагане на войнишките семейства и пресичане на спекулациите с военновременните печалби. Ст. Костурков изказа пълна подкрепа на предложението на Д. Благоев за внасяне от правителството на закон за облагане на печалбите от доставките по войската.

Пълно сходство в оценките на тесните социалисти и радикалдемократите имаше по политиката на правителството в освободените земи през Балканската война. По повод отговора на тронното слово В. Коларов се изказа за съобразяване от правителството със създаденото законодателство в България и да не налага изключителен режим в присъединените по

²²⁴ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 4, л. 56—107; Радикал, № 191, 2 септ. 1914.

²²⁵ Дневници (стенографски) на XVII ОНС, I р. с., № 5, с. 2337.

време на войната области. В същия дух се изказа и радикалдемократическия депутат К. Сидеров, който се противопостави на даването право на Главната квартира да се разпорежда безконтролно в освободените земи и да налага незаконосъобразни дисциплинарни наказания на българските граждани — военни и цивилни²³⁶.

Водачите на парламентарните групи на БРСДП (т. с.) и БРДП Д. Благоев и Н. Цанов отпратиха поотделно идентични запитвания по повод назначаването на лица, необлечени с доверието на избирателите, за военни министри в кабинетните състави на В. Радославов. Радикалдемократите и тесните социалисти бяха последователни противници на установената практика при личния режим ресора на военен министър да се предоставя на лице, посочено от двореца и независимо от партийнополитическия цвят на правителствения екип. Срещу тази неконституционна привилегия на монарха радикалдемократите имаха заложено искане в своята програма за военен министър да бъде назначавано цивилно лице в качествата на политик и депутат²³⁷.

Говорителят на БРСДП (т. с.) Т. Луканов одобри изказаното мнение от радикалдемократическия депутат К. Сидеров и напомни за развихрената и покровителствуваната корупция от Радославовото правителство, за което в други държави носителите на този порок биха се „засрамили“ и биха били дадени под съд²³⁸.

В отделни случаи в Народното събрание се е стигало до взаимна подкрепа между радикалдемократите и тесните социалисти. Така поради партийни съображения Т. Луканов подава оставката си като депутат и неговата молба е подкрепена от радикалдемократическата парламентарна група.

Двете парламентарни групи взеха общо участие в несъгласувана акция през октомври 1917 г., когато всички опозиционни групи излязоха с предложение за разглеждане от Народното събрание на въпросите за прехраната, сключване на мира, цензурата, военното положение и др. При провеждане на третата извънредна сесия на Народното събрание парламентарните групи на цялата опозиция депозираха поотделно три интерпелации, като същевременно атакуваха Радославовото правителство. Тъй като правителството отлагаше разискванията по интерпелациите, Г. Кирков настояваше да се поставят на дневен ред въпросите, които тесните социалисти и останалите опозиционни партии искаха да се разгледат в Народното събрание. В хода на развиване на интерпелациите и разобличаването на правителството и неговите фаворити един депутат от мнозинството нанесе обида на В. Коларов, когато последният в подкрепа на Ст. Костурков изнесе факти от компрометиращ характер относно поведението на правителствените хора²³⁹. В защита на честта на тесносоциалистическия депутат и скандализирането на парламента всички ръководители на опозиционните парламентарни групи, между които и Н. Цанов, подписаха протеста, с който Д. Благоев поиска отстраняването от заседателната зала на Народното събрание на провинилия се радославистки депутат²⁴⁰.

Общите или приблизително близките стъпки, предложения и схващания на радикалдемократите и тесните социалисти в Народното събрание не бяха рядко явление. Въпреки значителния им брой радикалдемократите и тесните

²³⁶ Пак там, II р. с., № 1, с. 107.

²³⁷ Членска книжка, програма и устав на РДП. С., 1906, с. 1.

²³⁸ Дневници (стеннографски) на XVII ОНС, I р. с., № 1, с. 277.

²³⁹ Пак там, III н. с., № 1, с. 49.

²⁴⁰ Пак там, с. 50.

социалисти не стигнаха до съглашение. Двете парламентарни групи твърде често бяха на принципно различие по въпросите на политиката и тактиката към Радославовото правителство. Тесните социалисти критикуваха поведението на радикалдемократите за тяхното одобрение на военните кредити въпреки заявлението им, че с това не подкрепят политиката на правителството, а са принудени да гласуват военния бюджет, за да не оставят войниците без материална подкрепа²⁴¹. Радикалдемократическата партия не можа да разбере грешката си, тъй като с гласуването на военните кредити косвено подкрепи правителството на Радославов.

Системата на взаимоотношенията между Българската работническа социалдемократическа партия (т. с.) и Радикалдемократическата партия се изграждаше в продължителен период, наситен със събития от различен характер. Тези взаимоотношения се налагаха в определен ред поради участието и на двете партии в политическия живот на страната. Представлявайки съответни класови групи, БРСДП (т. с.) и БРДП се ръководеха в отношенията си една към друга от възгледите и принципите, които бяха заложени в техните програми. Отношението между радикалдемократите и тесните социалисти в хода на обществените събития и процеси на политическата борба бе тясно свързано с възприетите идеи, които им диктуваха точно определено поведение. Всеки отделен случай във взаимоотношенията им бе подчинен и свързан с политическата им линия и програмни цели. А сборът от всички тези случаи на съприкосновение между тесните социалисти и радикалдемократите представя системата на техните взаимоотношения.

В общата линия на взаимоотношенията между радикалдемократите и тесните социалисти не е имало крайно остри конфликти, както и абсолютно пълно сходство във възгледите, поведението на обществената арена и във взаимните оценки. Но като отделно организирани политически сили, те са се противопоставяли с всичката си енергия на партии. Характерът на взаимоотношенията им се отличава значително от взаимоотношенията на другите партии сред общия политически спектър. Съприкосновението между радикалдемократите и тесните социалисти имаше по-особен вид и проявление. Основното съдържание на това съприкосновение бяха критиките, забележките и оценките, които са си отправяли. Защиатавайки класовите интереси на определени обществени групи, радикалдемократите и тесните социалисти са били политически противници през целия период от началото на XX в. с оформянето на БРДП до края на войната.

В системата от взаимоотношения между радикалдемократите и тесните социалисти, изградени в течение на две десетилетия, критиките, забележките и преценките в известна степен са издържани или уместни. В немалко случаи тези преценки и критики, макар и поначало да са правилни, често са били пресилени и тенденциозни. В оценките и изводите си едни към други тесните социалисти и радикалдемократите са допускали грешки и заблуждения. И въпреки че по редица въпроси те са се допирали, но имайки различен подход, а още повече поради наличието на принципиални идеологически и тактически различия не е могло да се създаде почва за взаимодействие. А обществената практика им е предоставяла твърде много случаи за контакти и сближение. Но ръководени от съответните си партийни цели, тесните социалисти и радикалдемократите са отбягвали взаимното съдействие и са оставали разделени, макар и невинаги далечни и противостоящи политически противници.

²⁴¹ Пак там, II р. с., № 1, с. 9.

БЪЛГАРСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ (комунисти), СЪЮЗЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПИСАТЕЛИ И ОПОЗИЦИЯТА (1945—1947)

САШО ПОПОВ

Рецензент: доц. *Костадин Петров*

Редактор: проф. д-р. *Николай Генчев*

Сашо Попов. БОЛГАРСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТИЯ (КОММУНИСТОВ), СОЮЗ БОЛГАРСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И ОППОЗИЦИЯ (1945—1947)

В работе прослеживается творческая активизация болгарских писателей в годы мирного развития революции и борьбы с оппозицией. Раскрыта роль БРП(к) в организации и проведении первой Национальной конференции болгарских писателей в сентябре 1945 г. и ее отражение в прессе партий Отечественного фронта и оппозиции. Автор показывает и успехи в переустройстве литературного процесса. В работе раскрыты негативные взгляды оппозиции по проблемам переустройства литературы и работы с писателями. Прослеживается идейно-художественная эволюция большинства писателей на позиции социалистического реализма и идейные принципы марксизма-ленинизма. В заключение в обобщенном виде сформулированы важнейшие результаты творческой активизации писателей в рассматриваемый период и сделан вывод, что эти результаты подготовили условия для целостного перелома в переустройстве на литературном фронте.

Sasho Popov. BULGARIAN WORKERS' PARTY (COMMUNISTS), THE BULGARIAN WRITERS' UNION AND THE OPPOSITION (1945—1947)

An attempt has been made in this study to trace the process of activization of the creative activities of the Bulgarian writers during the period of peaceful development of the revolutionary process and the struggle against the opposition. The role of the BWP(c) is shown at the background of the First National Conference of the Bulgarian writers in September 1945.

Special attention is paid to the successes in the field of transformation of the literary process.

The negative stand of the political opposition on the problems related to the transformation of the Bulgarian literature is followed in the study. A point is made to show the ideological evolution of the majority of the writers towards the method of socialist realism and Marxist-Leninist principles. The study concludes with a general assessment of the activization of the creative efforts of the writers during the period.

Сред участниците в започналата след 9 септември 1944 г. социалистическа културна революция бяха и българските писатели. Под ръководството на БРП(к) писателите-комунисти извършиха радикално обновление на Съюза на българските писатели, масовизирайки членския му състав. Създаденият в първите дни след победата акционен отечественофронтовски комитет, дейно ядро на който бяха писателите-комунисти, направи решителни стъпки за преустройството на устава и структурата на СБП, привеждайки ги в съответствие с потребностите на революционния процес¹. Писателите бяха участници в Отечествена война (1944—1945) заедно с останалите представители на художественотворческата интелигенция². Това допринесе за бързото издигане на обществения престиж на СБП и създаде предпоставки за засилване на отечественофронтовската идейно-естетическа концепция в цялостното развитие на литературния процес като важно звено в сферата на духовните преобразования.

В годините на Отечествена война партийният актив при СБП оглави започналото творческо оживление в Съюза и стана инициатор за включването му в идейно-творческия и обществено-политическия живот. В хода на революционния процес поляризацията в Отечествения фронт обхвана и СБП. Няколко писатели начело с подалия оставка през май 1945 г. председател на Управителния съвет на СБП Трифон Кунев, макар и да останаха в Съюза, преминаха от лятото на 1945 г. в лагера на опозицията. Но повечето от писателите и Съюза като цяло застанаха на страната на отечественофронтовското правителство. С това започналото преустройство на СБП навлезе в етапа на следвоенното развитие на революционния процес в страната, в който писателите взеха най-дейно участие.

Динамизирането на обществено-политическия живот завари писателите в процес на усилена подготовка за свикване на Национална конференция, която трябваше да реши актуалните проблеми на литературния процес, да се произнесе по въпроса за дореволюционното наследство и да очертае насоките на бъдещата творческа и обществена дейност в условията на отечественофронтовската политическа демокрация.

Досега въпросите на преустройството в творческата сфера и обществено-политическото активизиране на писателите в периода 1945—1947 г. не са били обект на цялостно изследване. Проследявайки по-общии процеси или разглеждайки по-общии теми някои автори засягат бегло или в най-общ план проблемите на творците на литературата или участието на писателите в обществения живот³. Изключение правят монографията на В. Колевски,

¹ По-подробно вж. Попов, С. Дейността на БРП (к) за демократично обновление на Съюза на българските писатели (септември 1944 — юни 1945). — Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. История на БКП, XVIII, № 1. С., 1984, 219—278.

² По-подробно вж. Попов, С. БРП (к) и участието на писателите в Отечествена война 1944—1945 г. — Военно-исторически сборник, 1984, № 3, 114 — 130.

³ Аврамов, П. БКП и формиране на социалистическата интелигенция. С., 1966; Аврамов, П. Културната революция в България. С., 1980; Чичовска, В. Българската интелигенция в народнодемократическата революция (1944—1948). — В: Великият октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа. С., 1980; Чичовска, В. Културната политика на народнодемократичната власт. — Исторически преглед, 1979, № 4—5; Чичовска, В. Културна политика в България (1944—1958). — В: Bulgarian Historical Review, 1984, № 1, 6—30; Чичовска, В. Георги Димитров и някои проблеми на културната политика в България (1945—1949). — В: Георги Димитров. Изследвания по случай 100 години от рождението му. С., 1982, 53—82; Златева, А. Художествено-творческите съюзи в подготовка за референдума за република през 1946 г. — Исторически преглед, 1984, № 4; Павлов, Л. Българската комунистическа партия и художествената култура. С., 1983; Кунчев, В. Георги Димитров и въпросите на литературата и изкуството. С., 1970; Обретенков, А. За социалистическо изкуство и култура. С., 1970; Петров, К. Победата на социализма в България.

изследванията на П. Зарев, Т. Жечев и др., които обаче разглеждат въпросите в литературнокритически аспект⁴.

На основата на досегашните научни постижения и новоиздирените документални материали от Централния партийен архив (ЦПА) при ЦК на БКП, Градски партийен архив (ГПА) — София, Централен държавен исторически архив (ИДИА), Централен държавен архив на Народна република България (ИДА на НРБ), Стенографския запис от Първата национална конференция на писателите, ежедневния и периодичен печат, анкетни и мемоарни материали и други в студията си правим изследване на ролята и мястото на Първата национална конференция на българските писатели от септември 1945 г. в идейно-естетическото преустройство на литературния процес и значението ѝ за творческото активизиране на дейците на художествената литература от юли 1945 до септември 1947 г.

* * *

Идеята за свикване на Национална конференция на българските писатели назрява след завръщането на Крум Кюлявков от СССР през януари 1945 г. На заседание на културния сектор при АПО (Агитационно-пропагандния отдел) на ЦК на БРП(к) от 28 март 1945 г. се решава да се свика Национална конференция на писателите, на която да се направи цялостен преглед на развитието и постиженията на българската литература и да се набележат основните насоки за развитието ѝ в близкото бъдеще. Подготовката на основния доклад се възлага на Кр. Кюлявков⁵. Първоначално конференцията е насрочена за юни 1945 г., но заседанието на УС на СБП, Контролната комисия и ръководителите на секции на 9 и 10 април отлагат конференцията за септември. На този пленум на ръководството на СБП се потвърждава решението Кр. Кюлявков да подготви основния доклад, като останалите доклади се възлагат на Константин Константинов, Людмил Стоянов, Петър Динеков и Цветан Минков⁶.

Голямо значение за създаването на благоприятна обстановка в навечерието на конференцията има писмото на Георги Димитров до СБП от 14 май 1945 г., в което се посочва, че след успешното завършване на Отечествената война започва мирния период в работата на българските писатели, който открива по-благоприятни възможности за творческа изява. Още тогава ръководните среди на СБП преценяват, че писмото очертава в сбита форма задачите на СБП и художествената литература в следдеветосептемврийския етап от нейното развитие⁷.

БРП(к) гледаше на работата си с писателите като на важен сектор в борбата ѝ на идеологическия фронт против остатъците от фашизма и другите

С., 1978; Огнянов, Л. Деветосептемврийската социалистическа революция. С., 1984; Златев, З. Проблеми на прехода от капитализма към социализма в България. С., 1982; Стоянова, П. Д. Борбата на БКП против буржоазната идеология в периода на утвърждаването на народнодемократичната власт (1944—1948). Дисертация. АОНСУ. С., 1974; Христов, Хр. Г. Ръководната роля на БРП (к) в културната революция (1944—1948). Дисертация. Институт по история на БКП. С., 1975.

⁴ Колевски, В. Литература на свободата. С., 1969; Колевски, В., Т. Жечев, В. Бояджиева. Очерци по история на българската литература след 9 септември 1944 г. Т. 2. С., 1979; Зарев, П. Панорама на българската литература. Т. 4. С., 1978.

⁵ ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 10, л. 45; ИДИА, ф. 525, оп. 1, а. е. 857, л. 1.

⁶ ИДА на НРБ, ф. 551, оп. 1, а. е. 4, л. 16; Работническо дело, № 172, 12 апр. 1945.

⁷ Национална конференция на българските писатели. Доклади и разисквания. С., 1946, 12—14.

разновидности на реакционната буржоазна идеология⁸. Разчиствайки сметките с фашисткото наследство, чрез писателите-комунисти партията трябваше да преустрои дейността на СБП, за да се обхванат по-резултатно разнообразните творчески и обществено-политически задачи⁹.

Неблагоприятно обстоятелство за подготовката на Националната конференция на българските писатели бе и предизборната дейност на политическата опозиция през лятото на 1945 г. Към нея се присъединиха бившият председател на УС на СБП Трифон Кунев, Петър Горянски, Пею Гаджев, Стилиан Чилингиров и още няколко по-малко известни български писатели¹⁰. Новоизбраният през май 1945 г. председател на УС на СБП — писателят Константин Константинов — не беше подготвен психологически да възприеме своевременно настъпилите промени¹¹. В спомените си Христо Радевски пише, че „някои заседания на новоизбрания Управителен съвет минавали мъчително“¹². Председателят К. Константинов, подкрепян от някои членове на ръководството (особено от Георги Жечев), упорито настояваше СБП да остане неутрална прогресивна творческа организация¹³. Писателите-комунисти трябваше да положат големи усилия, за да убедят К. Константинов в правилността на позициите им. Определена положителна роля в това отношение изигра поетът Никола Фурнаджиев, който убеди К. Константинов в абсурдността на схващането му СБП да остане неутрален¹⁴. Новото отношение на председателя на УС на СБП и еволюцията във възгледите му относно творческата ангажираност на писателите проличават ясно в разговора му с представител на „Работническо дело“ в навечерието на Националната писателска конференция. Константин Константинов заяви, че предстоящата конференция ще бъде „една манифестация на творческото дело на българския писател“, че на нея ще се направи сериозен опит за обективна оценка на развитието на българската художествена литература и ще се посочат перспективите на бъдещето „по линията на здравия реализъм“, в който „социалните елементи ще имат несъмнено преимущество“¹⁵.

В навечерието на конференцията се поде сериозен разговор върху проблемите на българската художествена литература. Тодор Павлов публикува обширна статия за Иван Вазов, в която посочи едностранчивите и тенденциозни оценки на творчеството му в миналото, които водеха до недооценяване на литературното му дело. Почетният председател на СБП изтъкна, че „няколко поколения писатели са се учили и възпитавали от Иван Вазов“, че въпросът за неговото литературно наследство е и въпрос за правилно отношение към национално-културното наследство на тези поколения¹⁶.

Статията на Т. Павлов създаде благоприятна психологическа обстановка за творческа атмосфера в навечерието на конференцията. Разсеяни бяха обвиненията на някои писатели от опозицията за партийна котерийност, догматизъм и меркантилност в литературната политика на БРП(к). За това

⁸ Павлов, Т. Задачите на Отечествения литературен фронт. — Съвременник, № 3, 1945, с. 117; Пейков, Ив. Г. Разгром на свалената от власт монархо-фашистка буржоазия в България. С., 1982, с. 74.

⁹ Пак там; Огнянов, Л. Деветосептемврийската... , с. 132.

¹⁰ ЦДА на НРБ, ф. 551, оп. 1, а. е. 5, л. 134.

¹¹ Зарев, П. Панорама на... Т. 4, с. 108.

¹² Радевски, Х. Живи като живите. Книга втора. С., 1972, 61—62.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Работническо дело, № 313, 23 септ. 1945.

¹⁶ Павлов, Т. Делото на Иван Вазов. — Работническо дело, № 311, 21 септ. 1945.

спомогнаха и статиите на Пантелей Зарев, Борис Делчев и други писатели-комунисти¹⁷.

В името на антифашисткото единство партийният актив при СБП направи всичко възможно в Управителния съвет да има делова и конструктивна атмосфера и толерантни отношения между писателите от различни поколения, школи и партии. Културният сектор при АПО на ЦК на БРП(к) насочваше подготовката на докладите за конференцията. Подсекторът „Писатели и издателства“ при културния сектор на АПО на ЦК на БРП(к) направи инструктаж на докладчиците, посочи срока за подготовката на докладите и предварителното им преглеждане и обсъждане с оглед на подобряване на първоначалния вариант¹⁸. В навечерието на Първата национална конференция на писателите партийният орган отдели значително място на проблемите на българската художествена литература, като изрази надеждата, че всички актуални проблеми на литературния процес ще бъдат основно обсъдени и правилно разрешени¹⁹.

Положителна роля в подготовката на Националната конференция на писателите изигра и обновената по инициатива на БРП(к) с ново отечествено-фронтовско държавнообществено съдържание Камара на народната култура (КНК). Нейна секция бе и СБП. За свои представители в камарата писателите избраха единодушно председателя на УС на СБП К. Константинов (безпартиен), Никола Фурнаджиев (комунист), Елисавета Багряна (безпартийна) и Веселин Георгиев-Андреев (комунист)²⁰.

* * *

Първата национална конференция на българските писатели започна работа на 23 септември 1945 г. при участието на представители на писателите от СССР, Югославия, Румъния, Чехословакия и Албания — Иля Еренбург, Алексей Сурков, Николай Погодин, председателя на Писателския съюз в Чехословакия Прокоп Макса, представителите на Югославия Иво Андрич, Радован Зогович и Скендер Куленович, представителя на румънските писатели Михай Садовяну, представителите на албанските писатели Стерио Спасе и Алекс Чачи²¹.

Конференцията започна работата си с приветствено слово на Тодор Павлов, в което българската художествена литература се определи като народнодемократична и отечественофронтовска по съдържание. Отбелязвайки особеностите на идеологическия и на общественно-политическия живот на страната, Т. Павлов посочи, че СБП е отечественофронтовска и професионална и културна организация, макар писателите-комунисти да съставляват неговата „най-активна група“. Затова социалистическият реализъм, който според него е „програмното (партийно — б. а.) разбиране за изкуството“ у писателите-комунисти, не може да бъде „условие за постъпването“ на останалите писатели в Съюза за „общата им работа“²². Така

¹⁷ Отечествен фронт, № 371, 15 ноем. 1945.

¹⁸ ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 64, л. 11.

¹⁹ Работническо дело, № 313, 23 септ. 1945.

²⁰ ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 64, л. 11. Този избор става по предложение на Мл. Исаев на общото събрание на СБП на 14 юли 1945 г. На същото събрание завеждащият литературния сектор при АПО П. Зарев предлага на следващото общо събрание този избор да се преразгледа отново с оглед избирането и на писателите-комунисти Крум Кюлявков и Орлин Василев „като по-основно запознати с Камарата“.

²¹ Националната конференция на българските писатели. Доклади и разисквания. С., 1946, 3—4.

²² Пак там, 5—9.

наличието на множество художествени методи и различията в подхода при изобразяване на действителността не трябва да се превръща в пречка за организационното изграждане на СБП и развитието на художествената литература, както и за тяхната общественно-политическа и международна дейност²³.

Призовавайки към „могъщ антифашистки, демократически народен Писателски съюз“, Т. Павлов настоява да се реши въпросът за „отношението към класическото литературно наследство“, област, в която дотогава все още е направено твърде малко. Това е възлов въпрос на отечественофронтовската литература, която за него е „отражение на новата действителност“ и „мощно оръдие на нейното творческо изменение“.

Като почетен председател на СБП в словото си Т. Павлов обръща внимание и на „отвлечения хуманизъм“ и абстрактното разбиране на отечественофронтовската политическа демокрация в творчеството на някои крупни и надеждни писатели от по-старото поколение. Той определя това явление като „опасен пацифизъм“, който не отговаря на новите потребности на българското общество²⁴.

През първия ден на конференцията от името на ЦК на БРП (к) говори и Вълко Червенков. Той определи писателите като „творци на духовната култура“ и „преден отряд на българската интелигенция“; изтъкна, че Отечественият фронт придава на интелигенцията изключително важно значение от гледна точка на настоящето и бъдещето на страната и декларира, че българските комунисти високо заявяват, че в отечественофронтовска България „не могат да бъдат търпеливи каквито и да било неправилни отношения към интелигенцията, каквито и да било извращения, забележки от страна на когото и да било“²⁵. „Ние знаем — се казва по-нататък в приветствието, — че в средата на интелигенцията — а значи и в средата на писателите — има още хора, които по една или друга причина не са се приобщили напълно към делото на Отечествения фронт. От този факт следва само необходимостта от правилна и навременна помощ на такива хора от страна на убедените отечественофронтовци. . . , трябва решително да се осъди като неотечественофронтовско и враждебно на Отечествения фронт всяко безразборно таксуване като фашисти или помагачи на фашизма на такива интелигенти-писатели, учени, професори и пр., които при едни или други обстоятелства са били на служба през време на фашисткия режим, но не са били активни фашисти. На тези хора Отечественият фронт трябва да даде възможност да се преориентират. . .“²⁶

Анализът на речите на Т. Павлов и В. Червенков показва, че те съдържат основните положения на тактиката на партията за обединяване и сплотяване на отечественофронтовската интелигенция. В този дух, макар и с определени нюанси, са декларациите и на представителите на другите отечественофронтовски партии и среди Д. Казасов, И. Харизанов, ген. Ив. Кинов, Ал. Обретенов, както и приветствията на гостите²⁷.

След определяне на политическата линия конференцията пристъпи към деловата си работа. Доклад върху развитието на българската белетристика изнесе председателят на УС на СБП К. Константинов. В него се отделя специално внимание на проблемите на белетристиката в новия етап в нейното

²³ Пак там.

²⁴ Пак там, 9—17.

²⁵ Пак там, с. 39.

²⁶ Пак там, с. 40.

²⁷ Пак там, 38—45.

развитие след 9 септември 1944 г., като се предлага да се разшири обхвата на темите, който да „обгърне всички страни от българския живот“, и се препоръчва по-задълбочено вникване в жизнените процеси, от които (според К. Константинов) в произведенията на белетристиката „ще се утай и кристализира художествената истина“²⁸.

За състоянието и проблемите на българската драма говори Цветан Минков. Проследявайки в исторически и критически разрез този литературен жанр, авторът посочи обективните причини за изоставането му и тематичната едностранчивост, отсъствието на дълбок психологизъм и драматично напрежение. Правейки равностметка на развитието на българската драма, Цветан Минков счита, че в новите обществено-исторически условия се налага „коренна промяна“ на нейното съдържание и тематика. В скромното наследство, завещано от миналото, според него има „здрави елементи“, които трябва да бъдат хванати и доразвити в реалистичен план²⁹.

Петър Диневков изнася доклад за състоянието и проблемите в развитието на поезията, като слага акцента върху нейния следдеветосептемврийски период на развитие. Той посочва главната задача на българската поезия и по-специално необходимостта тя да отрази с висок граждански патос политическата динамика на преживявания исторически момент и по този начин да съдействува за промяна в настроението и съзнанието на масите. Гражданската и социалната линия в развитието на българската поезия според П. Диневков представлява нейната най-съществена характеристика в започналия след 9 септември обновителен процес. Той препоръчва пълноценно да се използва цялото словно богатство и всички изразни възможности на говоримия език и народното творчество, да се насърчават младите поети, особено даровитите, да се създаде контакт със съветската и европейската поезия и по-широко да се популяризира българската поезия, която все още не е влязла в бита на съвременния българин и недостатъчно се чете³⁰.

Литературната критика е обект на доклада на Людмил Стоянов. Той посочва, че миналото убеждава по неоспорим начин, че всички идеалистически, формалистически, естетически школи, всички разновидности на принципа „изкуство за изкуство“ водят до откъсването на литературата от масите, като в крайна сметка обслужват обществено-политическата реакция³¹.

Най-неотложната задача на следдеветосептемврийската литературна критика според Л. Стоянов е коренната преоценка на литературното наследство от миналото, изтъкване на народническите, хуманитарни и други положителни страни в творчеството на класиците. Това трябва да става успоредно с „безпощадната критика“ на идеалистическата литературна наука и критика на отминалия дореволюционен период³². Според Л. Стоянов от литературния критик не бива да се иска да бъде „непременно марксист и диалектик“, а само „син на своя народ и своето време“, който да притежава „широк поглед, огромна ерудиция, художествен усет, остро критическо съзнание и чувство за справедливост“³³.

Несъмнено най-трудния доклад на Първата национална конференция на българските писатели изнася Крум Кюлявков. За разлика от останалите докладчици, чиито теми разглеждат профилирано и в исторически аспект развитието на поезията, белетристиката, драмата и критиката, Кр. Кюлявков

²⁸ Пак там, с. 76.

²⁹ Пак там, 185, 187—188.

³⁰ Пак там, с. 138.

³¹ Пак там, с. 140.

³² Пак там, с. 142.

³³ Пак там, 189—238.

поема тежката задача да анализира цялостно състоянието и проблемите на съвременната българска литература, върху която, както стана дума и по-горе, няма достатъчно компетентни изследвания и преценките, давани по един или друг повод носят белега на пристрастието. Кр. Кюляков започва доклада си с обединяващата уводна постановка, че художествената литература играе ролята на „организиращ фактор“ на мислите и чувствата на широките обществени слоеве, като по този начин обективно съдейства за „промяна на отношенията в обществото“. Обстойно и в голяма степен пристрастно Кр. Кюляков разглежда развитието на дореволюционната българска литература, като посочва по-специално пораженията, които ѝ нанасят представителите на естетическия формализъм. Поради това той не успява да разкрие убедително, съдържателно и от научна гледна точка редица понятия, като „патриотизъм“, „шовинизъм“, „фашизъм“, „интернационализъм“ и др., изясняването на които има важно значение за развитието на следдеветосептемврийската художествена литература, затъва в схематични и догматични формулировки. Кр. Кюляков разглежда в известна степен хаотично проблемите на литературата, без да формулира с необходимата яснота конкретните задачи пред българските писатели. В доклада му преобладават непрецизирани лозунгови постановки, които дадоха повод на опозиционния печат да представи в изопачен вид някои моменти от работата на писателската конференция.

Важно място в работата на конференцията имаха и изказванията на писателите по проблемите, застъпени в докладите. В разискванията по различни въпроси вземат участие двадесет и пет души писатели, представители на всички възрастови групи и поколения в обновения Писателски съюз, както и на всички идейно-творчески течения и политически направления, съществуващи в рамките на Отечествения фронт. Писателите Младен Исаев, Кръстьо Белев, Калина Малина и др. направиха полезни критични бележки по основните въпроси в докладите, които запълниха редица непълноти и дадоха творчески характер на разискванията³⁴.

Интересно изказване за ролята и значението на литературната критика в различните периоди от историята на новата българска литература направи и Георги Цанев. По същество той дообясни в по-завършен вид някои мисли от доклада на Л. Стоянов³⁵. Необходимостта и осъзнаването, че трябва да се „навлезе в новото и творчески да се пресъздаде“ бе съществено в изказването на стария писател-демократ Константин Петканов³⁶.

Особена критичност към докладчиците проявява Малчо Николов. Основателна е бележката му към Крум Кюляков за разточителност на текста и общо увлечение на всички докладчици към „историзъм“, който не дава „в разгънат вид топографията на българската литература“, „нейният релеф“, за да се очертае най-същественото в развитието ѝ с оглед на новите постановки и идеи. М. Николов предупреждава, че когато се изследва литературният процес в миналото и настоящето, трябва да се проявява предпазливост и да не се избързва, да се изучават внимателно фактите и явленията³⁷. С изказвания в конференцията участвуват и Стоян Загорчинов, Дора Габе, Марко Марчевски, Иван Руж и др., с което допринасят за утвърждаването на отечественофронтовския дух на конференцията³⁸.

В пълна противоположност на постановките в доклада е изказването на Владимир Полянов. Макар и с известни уговорки, той преценява усилията на

³⁴ Пак там, с. 321.

³⁵ Пак там, 329—330.

³⁶ Пак там, 332—334.

³⁷ Пак там, 297—303.

³⁸ Пак там, 363—373.

докладчиците като едностранчиви и в известна степен пристрастени и приспособени към тежненятия на момента. За него писателят трябва да бъде духовен водач на своя народ, какъвто е бил през всички времена³⁹.

След разискванията се приема резолюцията на Първата национална писателска конференция, в която следдеветосептемврийската литература е характеризирана като демократична по съдържание и реалистична по метод⁴⁰, „облегната на най-здравите традиции на миналото“. Програмните начала на резолюцията предвиждат литературата да „се развива като национална, българска, демократична и реалистична“, достъпна за всички слоеве и възрасти на народа, идейно наситена и завършена по форма, отразяваща художествено жизнените процеси в обществото и съдействаща за изменението им в прогресивна насока⁴¹.

Обобщавайки резултатите от конференцията при закриването ѝ, председателят на УС на СБП К. Константинов справедливо изтъкна, че тя е раздвижила съзнанието на писателите, импулсирала е чувствата им, пробуждайки „творческа треска“. Според него в творческата дейност на всеки писател поотделно, в общата работа на секциите и съгласуваната обща работа на Съюза се долавят контурите на една нова и мащабна литературна дейност, от която „ще се избистрят постепенно размътените води“⁴².

Успешното провеждане на Първата национална конференция на българските писатели и приетата на нея резолюция утвърдиха следваната от БРП(к) тактическа линия в областта на художествената литература. Това означаваше, че осъществявайки програмата минимум, включваща в идеологически и естетически аспекти задачите от програмата на Отечествения фронт в сферата на културата, БРП(к) реално се доближаваше и до максималната си партийна програма. А тя е свързана с победата на марксистко-ленинските принципи в областта на идеологията и с утвърждаването на социалистическия реализъм в литературата.

При тази постановка на тактическата линия на БРП(к), отговаряща на обективното състояние на литературния процес, към българските писатели не можеше да се предявяват претенции да се придържат непременно към един или друг художествен метод, но в хода на творчески дискусии можеше и трябваше аргументирано да се изтъкват преимуществата или недостатъците на различните методи. В тази насока беше и резолюцията на Писателската конференция. Показателно е, че обединяващият художествен метод за всички бе реализмът. Той бе изходна позиция при оценка на литературното наследство и при осъществяване на текущите литературнотворчески задачи. „Най-подходящ за нас си остава все пак реализмът“ — заявява в своя доклад Кр. Кюлявков⁴³.

* * *

След Националната конференция на писателите започна труден и противоречив процес на избистряне на идейно-творческите проблеми и съпътствено изясняване и практическо осъществяване на непосредствената връзка между писателите и народа. Прилагането на новия художествен реализъм (както по тактически причини се наричаше социалистическия

³⁹ Пак там, с. 355.

⁴⁰ Националната конференция. . . , с. 396; Литературен фронт, № 5, 6 окт. 1945.

⁴¹ Пак там.

⁴² Пак там, 400—401.

⁴³ Пак там, с. 228.

реализъм) беше свързано с преодоляването на буржоазната идеология в политически и в естетически план. Важна роля за това изигра литературната критика, която обаче прояви сектантска нетолерантност към идейно-политически грешки и недостатъци в миогледа на дореволюционните писатели от по-старото поколение⁴⁴. Тя не разкриваше достатъчно ясно реалните художествени достойнства на старите майстори, не тълкуваше прецизно и от нови, по-високи професионални и естетически критерии творчеството им. След конференцията на писателите бяха публикувани немалко статии, в които възторжено се говореше за Иван Вазов (от Борис Делчев), за Йордан Йовков (от Георги Цанев), за Пенчо Славейков (от Ангел Тодоров). Класиците се схващаха повече като литературни паметници и произведенията им се свързваха главно с очарованието на отминали епохи, без да имат актуално звучене в създаването на новата литература⁴⁵. Пенчо Славейков се отричаше, като се изтъкваше само неговия индивидуализъм. Не се оценяваше поезията на Димчо Дебелянов, Пейо К. Яворов и други автори от края на XIX и началото на XX в.

Трудностите, недостатъците и слабостите, които съпътстваха развитието на българската литература, бяха закономерно явление, типично за преустройството на всички дореволюционни литератури в народнодемократичните страни (в т. ч. и съветската) при прехода им към метода и позициите на социалистическия реализъм. По този повод съветският писател Алексей Толстой писа: „Да се разбере, да се усвои политически светът, това още не значи че той се овладява и художествено. Много често художественото усвояване изостава от съвременността или обхваща епохата повърхностно, външно.“⁴⁶

Още в първите месеци след Писателската конференция трудностите на творческото развитие бяха констатирани от общото събрание на СБП, състояло се на 28 януари 1946 г. В приетата резолюция се отбелязва, че художествената литература, макар и да не е показала „особено големи постижения, все пак бележи тенденция на възход“⁴⁷, че в СБП съществуват различия между писателите по идейно-политически и художественотворчески въпроси. Но това не се е отразило на основната насока в развитието на българската литература и е необходимо да се активизира литературната критика, от която се очаква да насърчава творческата дейност на писателите и да съдейства за овладяването на новата тематика⁴⁸.

През 1945—1946 г. българската литература отбелязва и първите си по-сериозни постижения. Появява се романът на Д. Димов „Осъдени души“ (1945), „Нови хора“ на Гьончо Белев, повестта „Измама“ на Г. Караславов, първата част от романа „Път“ на Ст. Ц. Даскалов, „Царска милост“ на К. Зидаров, „Тревога“ от Ор. Василев, пиесата „Борбата продължава“ на Кр. Кюлявков, поемата „Вела“ от Д. Габев, „Огънят“ на Мл. Исаев, „Делници и празници“ на Емилиан Станев, „Диви души“ на Илия Волен, „Соколова нива“ на Ангел Каралийчев, „Птица над пожарищата“ на Константин Петканов, „Милосърдието на Марса“ на Людмил Стоянов, „Житие-битие“ на Ор. Василев, „Пътуване в делника“ на Богомил Райнов и др., които красноречиво свидетелствуват за творческия подем сред писателите⁴⁹. Ново тълкуване и

⁴⁴ Зарев, П. Панорама на българската... , т. 4, 107—109.

⁴⁵ Пак там, 107—108.

⁴⁶ Толстой, А. О литературе. М., 1956, 148—149.

⁴⁷ ЦДА на НРБ, ф. 551, оп. 1, а. е. 5, л. 123.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Колевски, В. Литература на свободата, 37, 45—46; История на България. Т. 3. С., 1964, 654—660.

засилване на оригиналността се забелязваше и в тематиката, свързана с Отечествената война на България 1944—1945 г. Наред с абстрактно-разсъдъчната патетика, гръмкото вънление и призивността в поезията и прозата се засили интересът към непосредственото и проникновено разкриване на героизма на бойците⁵⁰. Фронтната проблематика става водеща за известно време не само в художествената литература, но и в целия културен живот на страната. Но военната проблематика и през годините, непосредствено след конференцията остана непълноценно разработена⁵¹.

Новият облик на българската художествена литература се очертаваше най-ярко в поезията. Най-големи успехи в разкриване облика на новия герой постигнаха писателите, чийто жизнен опит бе непосредствено свързан с бита и изпитанията на борците антифашисти. Такива са преди всичко произведенията на партизанска тематика⁵². Веселин Георгиев (Андреев) пръв отрази широко в голям брой свои стихотворения революционната борба на антифашистите. Неслучайно за няколко години неговата стихосбирка „Партизански песни“ бе преиздадена многократно⁵³. Успешно начало в новата тема направи и Давид Овадия в „Партизански дневник“. За художествената висота в стиховете на тези автори голямо значение имаше усвояването на постиженията и традициите на българската пролетарска поезия от Полянов до Вапцаров. Независимо от приемствеността, художественото овладяване на новата тематика и отразяването на революционно променящата се действителност от марксистко-ленински позиции не стана без вътрешни противоречия и мъчителни трудности. По-голямата част от писателите, дори и сред съзнателните привърженици на художествения реализъм, изпитваха сериозни затруднения в творческото си развитие при новите обществени условия. Освен спецификата на новата художествена проблематика, което само по себе си бе значителна творческа задача, писателите трябваше да преустроят до голяма степен своя език, поетичен стил и система от изразни средства. За трудното преодоляване на „психологическата депресия“ и поетичен вакуум, настъпил след дългогодишното практикуване на наложения от дореволюционната цензура условен стил и „езоповски език“, свидетелствуват Хр. Радевски и Ор. Василев. „Дълги години бе стоял той (писателят — б. а.) като затворена в кафез птичка и когато кафезът беше отворен и птицата пусната на свобода, оказа се, че крилата ѝ до голяма степен са атрофирани и ще трябва доста упражнения, докато върнат първичната си сила“ — писа Хр. Радевски⁵⁴. В подобен дух бяха и мислите на Ор. Василев, споделени в изказването му на Първата национална конференция на писателите: „От опозиционери и рушители на фашистката власт... ние отведнъж... се намерихме в положението на строители... на държавници. Трудно е, след като си рушил, внезапно да станеш строител на една нова голяма държавност.“⁵⁵

Цитираните мисли на писателите антифашисти не бяха неоснователни. Анализът на по-голямата част от написаните по това време художествени произведения недвусмислено сочи, че художественото майсторство сякаш спада. Новата тематика и литературна проблематика, макар и да отразяват новото отношение на твореца към жизнените процеси, не успяват да прикрият „още суровото, неслято органически с душевността на писателя чувство към

⁵⁰ Коларов, Ст. Дълг и литература. С., 1982, с. 136, 137, 141, 143.

⁵¹ Пак там, с. 131, 181.

⁵² Колевски, В. Цит. съч, с. 31.

⁵³ ГПА — София, ф. 481, оп. 1, а. е. 1, л. 1. Поетът Веселин Андреев по това време твореше под името Веселин Георгиев.

⁵⁴ Съвременник, № 17—18, 1945, с. 767.

⁵⁵ Националната конференция на българските... с. 250.

реалния живот“⁵⁶. Според В. Колевски това е „крачка назад“ от гледна точка на традиционните изисквания за литературна форма и естетическо съвършенство на художествените творби. Тя обаче неизбежно довежда до решителен преход напред към по-високата степен на художествено пресъздаване на действителността и създаване на по-значими литературни произведения⁵⁷. Незадоволителното художествено равнище на излезлите след Националната конференция литературни произведения се признава и от сътрудника на ЦК на БРП(к) през този период Пантелей Зарев. Не без основание той посочва, че героите на Г. Караславов в повестта „Измама“ (образът на Тодор Аврадалията) и Гарчо в романа „Път“ на Ст. Ц. Даскалов не са на нивото на сътвореното от Елин Пелин в дореволюционния период, но в тях е налице „елемента на новото“, което на дадения етап е допустимо да се изрази и в по-слабо художествено произведение⁵⁸.

От документите се вижда, че една от убедителните причини, която изтъкват писателите като обективна трудност в художественото интерпретиране на новата епоха, това е научно-социологическата неизясненост на общественно-историческите промени след 9 септември 1944 г. и по-специално характерът на т. нар. „отечественофронтовска ера“. Относно липсата на теоретическа яснота по въпроса внимание заслужава уместно направеният паралел от П. Зарев с епохата на пред- и следосвобожденска България, блестящо пресъздадена в творчеството на Иван Вазов. „Преди 60 години Вазов отрази една епоха, сходна с нашата по характер — пише П. Зарев — като епоха на революционен кипеж — това беше борбата за нашето национално освобождение и следосвобожденската епоха. Но Вазов не изхождаше от идейно-тематични представи, не чакаше думата на социолозите, а изхождаше от самата действителност, която разучаваше. . . , от живите хора. . . “ Връщайки се към примера на Вазов, Пантелей Зарев изтъква, че методът на патриарха на българската литература „е много по-реалистичен“, отколкото методът на изображение на българските писатели след 9 септември 1944 г. Според него следдеветосептемврийското поколение творци стои на по-висок етап в развитието на литературата, но по качеството на своето творчество то е много по-назад от Вазов⁵⁹.

Сравнението на Зарев не се отнася до ония творби-скорозрейки, с които отделни писатели спекулираха тогава, за да издадат по-лесно произведенията си, а за честните и талантлив писатели, които полагаха усилия да създадат трайни литературни произведения. „Няма и не може да има никаква отстъпка на бездарността — писа Кр. Кюлявков. — Ние трябва да се борим и ще се борим за висококачествено художествено творчество.“⁶⁰ Тези думи на Кюлявков отразяваха най-точно партийното становище по въпросите на художественото майсторство в литературния процес. С партийна безкомпромисност се отличаваха и критичната статия на заместник-председателя на УС на СБП Людмил Стоянов „Литературната 1945 година“. В нея се казваше, че написаните стихове са „до известна степен плакатни и лозунгови, и то в лошия смисъл на думата — общи и еднообразни“⁶¹.

Трудностите в преустройството на творческия процес не обхващаше само въпросите на формата. При редица талантливи писатели като Павел Вежинов трябваше да се преодолее буржоазното влияние по отношение на съдържа-

⁵⁶ Колевски, В. Цит. съч., 33—34.

⁵⁷ Пак там, л. 33—34.

⁵⁸ ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 64, л. 7—8.

⁵⁹ Пак там, л. 7—8.

⁶⁰ Националната конференция на българските. . . , с. 197.

⁶¹ Съвременник, № 1, 1946, с. 36.

нието. Поради слабости от методологичен характер неговият роман „Синият залез“ бе разкритикуван от Пенчо Данчев, Емил Петров и Петър Пондев. Недостатъци от подобно естество имаха и някои произведения на писателя-комунист Андрей Гуляшки⁶². Въпреки че след 9 септември той прави голяма крачка в развитието си като белетрист, все още в романите му „Новолуние“ и „Стъпки в снега“ се забелязват остатъци от миналото. В резултат на използването на нереалистичен метод на изображение създадените образи в литературните произведения на тези и други автори бяха изградени не като художествени обобщения на съществени черти и тенденции в реалния обществен живот, а като реминисценции на герои от творчеството на западноевропейски и американски писатели⁶³. Затова една от важните задачи пред писателите бе не само преодоляването на реакционната буржоазна идеология в политически, но и в естетически аспект, т. е. ограничаване и изтласкване влиянието на различните декадентски и модернистични школи и направления, натурализма, сензационността и др. Това бе нелека задача не само за творците комунисти. В много по-голяма степен бяха трудностите пред безпартийните писатели и съюзниците, наричани тогава образно „спътници“. Те бяха изправени пред противоречието между мироглед и метод, между психическа нагласа, емоции и поетика от дореволюционния период и необходимостта от рационално възприемане на обществените промени от нови идейни позиции⁶⁴.

Ярък пример за противоречивото, но като цяло възходящо творческо развитие след Националната конференция на писателите бе поетесата Дора Габе. Нейната поема „Вела“ бе първото епично поетично произведение на антифашистка тематика. Въпреки някои недостатъци, доловени от литературната критика още тогава, с основание това произведение се сочеше като попълнен знак за писателите-отечественофронтовци, стремящи се „да оставят по-дълбока бразда в полето на българската литература“⁶⁵. Положителни промени в творческото си преустройство претърпяха и творци-некомунисти като Ел. Багряна, А. Каменова, Б. Болгар, П. Спасов и др. За писатели като Елин Пелин, Димитър Талев и др. бе необходимо по-продължително време, за да осмислят извършващите се в обществения живот промени и осъзнаят отговорността си на творци. Личната убеденост в социалната справедливост на извършващите се революционни промени и осъзнаването на тяхната историческа закономерност стана необходимо условие в творческата съдба на писателите за искрено и задълбочено художествено пресъздаване на новата действителност, за ориентиране към предимствата на социалистическия реализъм като метод на литературата. След Националната конференция ролята на марксистко-ленинското литературознание и критика нарасна много. Писателите трябваше задълбочено да изучават жизнения материал и да пристъпват към художественото му отразяване след сериозно обобщаване на фактите и цялостно осмисляне на историческия процес⁶⁶. Без „типизация“ на обществените явления и „творческото“ им кристализиране не можеше да се постигне търсената художествена правда. Някои литературни критици предупреждаваха, че ако българските писатели „изпуснат от погледа си големите революционни преобразования и раждането на новия човек, който твори и изменя новата действителност, то те рискуват да изостанат

⁶² Септември, № 4, 1951, с. 164; Колевски, В. Цит. съч., с. 36.

⁶³ Литературен фронт, № 9, 1947.

⁶⁴ Колевски, В. Цит. съч., с. 37.

⁶⁵ Ново време, № 2, 1947, с. 162.

⁶⁶ ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 64, л. 7—8.

исторически⁶⁷. По-голямата част от творците направиха сериозни усилия в практическото усвояване на новата тема. Най-съществената характеристика на повечето литературни произведения бе високият граждански патос и съзнателният стремеж да се служи на народнодемократичната власт. Дейно участие в разработването на актуалната тематика, свързана с антифашистката борба и преобразованията в общественния живот, взеха и поетите Мл. Исаев, Хр. Радевски, Н. Ланков, Н. Фурнаджиев и др. Те не създадоха голям брой значителни художествени произведения и мъчително преодоляваха поетическия вакуум, възникнал в процеса на преустройството им, но допринесоха за по-нататъшното развитие на българската поезия, давайки своя принос във формирането на духовния облик на новата личност.

След Първата конференция на писателите се появиха и няколко романа⁶⁸. През 1945 г. излезе „Септемврийци“ от Емил Коралов, посветен на антифашистката тема. Този период има и своя шедьовър — „Осъдени души“ от Димитър Димов (1945), макар че тогавашната критика не даде подобаваща оценка на неговите достойнства⁶⁹. През 1945 г. се появи и първата част на големия роман на Ст. Ц. Даскалов „Път“⁷⁰, а в следващите години „Пленено ято“ на Емил Манов (1947), „В Лопянската гора“ на Веселин Андреев, „В тиха вечер“ и „Крадецът на праскови“ от Емилиан Станев и др.

В търсенето на новия герой някои автори от по-старото поколение (Н. Райнов) се насочват към изобличаване на онези несъвършенства в обществената действителност, които спъват изграждането на новата личност. Това определя и художествените особености на творчеството му в годините след Първата писателска конференция⁷¹.

В периода 1945—1947 г. се предлагат и нови драматургични произведения. През 1945 г. на сцената на Народния театър е поставена драмата „Борбата продължава“ на Крум Кюлявков. След две години се появява „Тревога“ на Орлин Василев, а малко по-сетне „Царска милост“ от Камен Зидаров и „Разузнаване“ на Лозан Стрелков. В тях са разработени проблеми на революционното движение.

Пиеси по това време пишат Асен Разцветников — „Подвигът“ (1946), Магда Петканова — „Царица Теодора“ (1946), Крум Пенев — „Пожарът“ (1945). В тях се третират сюжети от борбата за национална и социална свобода. През тези години се появиха и „Полкът на негово величество“ от Любомир Огнянов-Ризор, „Блато“ от Андрей Гуляшки и „Борсанови“ от Крум Кюлявков. Независимо от недостатъците си, които са главно от художествено естество и носят белезите на пионерското начало в социалистическата драматургия, тези произведения имат свое място в историята на българската драма.

Идейно-естетическите различия в рамките на платформата на Отечествения фронт се появиха особено силно в публицистиката и художествените материали през разглеждания период, помествани в ежедневниците на отделните отечественофронтовски партии⁷². В естетически аспект обаче тези различия личат най-ясно в публикуваните произведения в изданията на СБП — в „Литературен фронт“ и сп. „Изкуство“. Поради съотношението на творческите сили в Съюза на българските писатели, което беше в полза на

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Жечев, Т. Девети септември и развитието на българския роман. — В: Очерци по история на българската литература. Книга първа. С., 1979, с. 142.

⁶⁹ Изгрев, № 406, 1946.

⁷⁰ Жечев, Т. Цит. съч., с. 160.

⁷¹ Андонова, А. Николай Райнов. С., 1980, с. 149.

⁷² Колевски, В. Цит. съч., с. 42.

привържениците на социалистическия реализъм, в тези издания преобладаваше неизменно ядрото на писателите-комунисти⁷³. В някои издания — „Балкански преглед“, „Лос“⁷⁴, „Народ“ и др., се предлагат по-широки възможности за изява на писатели с общодемократични убеждения, като Константин Петк нов, Константин Константинов, социалдемократите Николай Янков, Петър Пондев, Стефан Каракостов, Симеон Султанов и др.

По-значителна роля в творческите изяви на писателите за определен период от време играе сп. „Балкански преглед“. Въпреки широкия му обществено-политически и културен профил в него сътрудничат редица видни български писатели. Константин Петканов помества в него няколко белетристични творби, които привличат вниманието на критиката⁷⁴. „Балкански преглед“ помества и обективни рецензии с някои полезни критични бележки за литературни произведения на автори с комунистически убеждения⁷⁵.

Творческото активизиране, което обхваща мнозинството от българските писатели след конференцията от 1945 г., бе съпътствувано и от разгорещени спорове във връзка с актуалната тогава тема за „свободата на писателя“⁷⁶. Дискутираше се в средите на отечественофронтовските писатели⁷⁷ и с представителите на опозицията⁷⁸. В спора за „свободата на писателя“ фокусираха двете основни обществено-политически тенденции и концепции за характера на българското общество след 9 септември 1944 г. Представителите на опозицията плидираха за свобода в обществото от буржоанопарламентарен тип, откъдето извеждаха и лансираха собствената си теза за „пълната независимост“ на твореца. Опозицията иронизираше и отричаше „отчественофронтовската демокрация“ като нещо различно от традиционната буржоазна демокрация и съветската власт. Тя изтъкваше, че общата платформа на ОФ е изоставена и заменена с такава социално-политическа практика, която съответствува на идейно-програмните възгледи⁷⁹ на БРП (к). Използвайки популярната в средите на по-голямата част от интелигенцията идея за борба с фашизма, БРП (к) от своя страна внимателно и целенасочено се противопоставяше по същество на буржоазната идеология⁸⁰ и свързаните с нея дореволюционни идейно-естетически методи в областта на литературата. Затова спорът за „свободата на писателя“ бе показател за идеологическите процеси. Остротата на водената сред писателите от двата политически фронта дискусия всъщност беше своеобразен израз на класово-революционната борба в сферата на формиращата се нова социалистическа литература.

Важна роля за творческото активизиране на писателите играеше разгръщането на споровете и творческите разговори сред самите отчественофронтовски творци и равнището на литературнокритическата мисъл. Интересен и съдържателен спор за начина на изразяване, формата и изискаността на речта възникна между К. Константинов и Г. Караславов⁸¹. И

⁷³ Пак там.

⁷⁴ Балкански преглед, № 4, 1946; Изкуство, № 9, 1946, с. 613.

⁷⁵ Пак там, № 1, 1948, 174—176; № 4, 477—478, № 7.

⁷⁶ Изгрев, № 512, 9 ноем. 1946. — Спространов, Д. Свободата на писателя; Отечествен фронт, № 574, 20 юли 1946. — Белев, Г. Залезът на боговете.

⁷⁷ Зарев, П. Цит. съч., 96—102; Митов, Д. Б. Мисията на писателя. — Работническо дело, № 140, 26 юни 1946.

⁷⁸ Свободен народ, № 20, 19 ян. 1946. — Свобода и достойнство.

⁷⁹ Богданова, Р. Б. Обществено-политическата мисъл в България (1944—1948). Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1984, с. 26.

⁸⁰ Чичовска, В. Културна политика в Болгарии, с. 11.

⁸¹ Литературен фронт, № 13, 1 дек. 1945. — Константинов, К. Писателят и улицата; Караславов, Г. За езика на истината правдата.

двамата изказаха полезни мисли за необходимостта да се развива и усъвършенствува езика и формата на художествените произведения, да се защитава достойнството на писателя от преднамерени нападки. Подобни спорове бяха често явление на страниците на вестниците „Лост“, „Литературен фронт“, „Стожер“ и др. Задачата на марксистката литературна критика в тия години беше да развива идейно-естетическата същност на създаваните творби и да насърчава търпеливо и упорито развитието на авторите и на целия литературен процес по посока на социалистическия реализъм. За разлика от безапелационната, в много случаи язвителна и унищожителна критика на опозицията, марксистката проявяваше особено внимание към авторите, стоящи на отечественофронтovski политически позиции⁸².

Голям дял от практическото осъществяване на партийната политика се пада на Георги Димитров. Като противник на припряното и прибързано поставяне на въпроса за качеството на литературните произведения, той настояваше: „Като се натрупват повече произведения, дори и посредствени да са, ще започнат да се появяват и по-добри. Всяко следващо произведение в нашата литература. . . ще бъде по-добро от предшестващото, по-пълно ще намират в тях отражение и образите на нашите герои. . .“⁸³

Още през 1946 и 1947 г. по различни поводи Георги Димитров посочи важността на приемствеността в кутурното и литературното развитие на България. В срещи и разговори с Елин Пелин, Н. Райнов, Н. Хрелков и др. той оцени заслугите им за развитието на българската литература, изтъквайки голямото възпитателно значение на тяхното творчество. Георги Димитров призова старите майстори към дейно участие в литературния и културния живот на страната⁸⁴. „Честното другарско съревнование — каза той в беседа с Елин Пелин — е гаранция за по-добра работа и качествена продукция.“⁸⁵ Давайки конструктивна насока в развитието на СБП и другите художествено-творчески организации, Г. Димитров решително се обяви срещу онаследените и привнесени доктринерско-левичарски увлечения на някои партийни и литературни дейци, които не спомагаха за творческото активизиране на писателите, подхождаха шаблонно и нихилистично към класическото наследство. Той изказа ценни мисли за характера на литературния труд, често сочеше за пример Френската комунистическа партия, заради уменията ѝ да работи с писателите и да привлече на своя страна творци като Ромен Ролан, Луи Арагон, Анри Барбюс и др.⁸⁶

Отчитайки трудностите в създаването на новата литература, Г. Димитров решително се обяви против схематизма и шаблона в творческата дейност на писателите. „Старайте се да виждате всякога нещата такива, каквито са, а не да ги представяте такива, каквито вам се иска да бъдат.“⁸⁷ Именно в художественото пресътворяване на суровата в много случаи жизнена правда той вижда значимостта на таланта и призванието на твореца. Същевременно Г. Димитров смята, че всяко правдиво художествено произведение трябва да

⁸² Съвременник, № 6, 1946. — Данчев, П. За реализма на един талантлив белетрист, 372—373; № 8, 1946, с. 471.

⁸³ Гаврилова, Е. Георги Димитров през очите на един млад комунист. — Годишник на НМ „Георги Димитров“. С., 1979, с. 250.

⁸⁴ Георги Димитров за литературата, изкуството и културата. С., 1972, с. 141, 248, 249, 266, 279.

⁸⁵ Кунчев, В. Цит. съч., с. 156; Литературен фронт, № 36, 1948.

⁸⁶ Стойков, А. За естетическите възгледи на Георги Димитров. — Септември, № 6, 1982, с. 55; Павлов, Л. Георги Димитров и културната политика на БКП. — Ново време, № 5, 1982, 89—105.

⁸⁷ Димитров, Г. Съч. Т. 11, с. 372.

бъде и емоционално, да разпалва въображението на читателя и да го подтиква към обществена активност и естетическо самоусъвършенствуване⁸⁸.

Георги Димитров бе противник на командването и администрирането като методи на партийно и държавно ръководство на творческата организация на писателите, Камарата на народната култура (КНК) и другите учреждения и организации. „Аз не си спомням нито един случай на пряка намеса — писа Председателят на КНК Александър Обретенков — още повече на администриране или опекуство над работата на ръководствата на творческите съюзи и на отделните дейци. Строгата принципиална вискателност, ясната позиция и доверието към своите сътрудници — това бяха неговите (на Г. Димитров — б. а.) методи на ръководство.“⁸⁹ В същото време Димитров бе непримирим към слабостите и недостатъците, но и ръководител, който винаги оценява успехите и положителното, посочва трудностите — не само обективните, но и субективните, давайки явна насока на преодоляването им⁹⁰.

С проявените от Г. Димитров внимание към творците и вискателност на принципна основа към техния труд той допринесе най-много за утвърждаване на ръководната роля на БРП (к) сред писателите и за осигуряване на прелом в преустройството на СБП и художествената литература на основата на марксистко-ленинските принципи и социалистическия реализъм.

* * *

Срещу политиката на БРП (к) и отечественофронтовската власт за последователно изпълнение на резолюцията на Първата национална конференция на писателите опозицията противопостави тоталното отричане на метода на социалистическия реализъм. Поради това тя оценяваше литературната работа на писателите като „дезертиране от призванието“ и „втурване в политическия водовъртеж“. Създаденото творчество след 9 септември 1944 г. (според преценките на литературните сътрудници на опозиционния печат) носеше белега на „всекидневие и преходността на партийната борба“⁹¹. Приемането на нови членове на Съюза на българските писатели се квалифицираше като поредната „комедия“ в обществено-културния живот⁹². Умишлено се премълчаваха постигнатите успехи, докато слабостите се раздуваха и преувеличаваха, за да се внуши на широката общественост, че българската литература преживява „криза“⁹³. Някои опозиционни вестници окачествиха цялата литература, излязла от български писатели през 1945 г. като „литературен баласт“ и „литературни стърготини“.

Органът на Демократическата партия в. „Знаме“ се опита да внуши на читателите си, че след 9 септември 1944 г. писателите са „политически кариеристи“ и че са „плъзнали така нападателно“ сякаш искали да подскажат, че с тях започва новата българска литература⁹⁴. Всичко написано от отечественофронтовските писатели бе наречено „вълна на посредственост“ и „истинска духовна отрова за българския читател“. Подбудите на тази „псевдолитература“, според в. „Знаме“, имали само „пропагандно-комуни-

⁸⁸ ЦПА, ф. 146, оп. 2, а. е. 327.

⁸⁹ Обретенков, Ал. Георги Димитров в паметта и сърцето ми. — Септември, № 10, 1980, с. 161.

⁹⁰ Пак там, с. 175.

⁹¹ Литературен фронт, № 23, 23 февр. 1947.

⁹² Народно земеделско знаме, № 57, 13 март 1946. — Как се приемаха новите членове на Писателския съюз.

⁹³ Пак там, № 45, 19 дек. 1945. — Литературен баласт.

⁹⁴ Знаме, № 45, 19 дек. 1945.

стическо“, но не и действително художествено съдържание. В друга публикация „Знаме“ определя, че в отечественофронтовска България из културата се шири „груб кариеризъм“ и „партиен шовинизъм“, че културата е прикачена към „политическата колесница“⁹⁵. Коментирайки решенията на годишно-отчетното събрание на СБП в началото на 1946 г., вестникът призова писателите „Към отрезвяване“ и „оправдаване на званието писател“. За анонимния автор от в. „Знаме“ влизането на писатели и поети в СБП, като Веселин Ханчев, Александър Геров, Радой Ралин, Александър Муратов, Димитър Димов и др., е „количествено нарастване на Писателския съюз“⁹⁶.

В борбата срещу културната политика на БРП (к) опозиционният печат не пропусна и най-малкото колебание сред по-старото поколение писатели-демократи. Такъв е случаят с речта на председателя на УС на СБП К. Константинов на годишно-отчетното събрание през януари 1946 г., в която се наемква, че осемте месеца, изгълнени с напрежение, както при всяка обществена работа, и той „не е бил пощаден от огорчения“ от „отделни членове на Съюза“⁹⁷. Апелът на К. Константинов за опазване на „писателското достойнство и свобода“ допадна на опозиционната преса. Използувана бе и неговата оставка⁹⁸. Опозиционният печат с готовност помести и статията му „Писателят и улицата“, в която К. Константинов застъпи абстрактни социално-етични постановки⁹⁹.

Един от любимите ходове в психологическата борба на опозиционния печат срещу отечественофронтовската политическа линия на СБП бе противопоставянето между „грубо политизираната българска литература“ и творчеството на основоположника на социалистическия реализъм Максим Горки, а в някои случаи и на Христо Смирненски. Целта на писателите от опозицията бе да се внуши на масовия читател, че следдеветосептемврийската литература няма нищо общо с таланта на М. Горки, а следователно и с неговите идейно-естетически и политически разбирания. Следващата стъпка в мисловната логика на опозицията бе, че създаваното в отечественофронтовска България литературно творчество е продукт на страна, в която се утвърждава недемократична политическа система. „Вместо поръчани литературни произведения — пише Х. Асса във в. „Свободен народ“ — за трудовия ентузиазъм по язовирите и лагерите, българските писатели трябва да слязат долу в низините при бедните, потиснатите, изнемогващите, за да научат какво значи труд за кора сух хляб. Вместо да издуват и най-малкото постижение, за да се харесат на властта, те трябва да критикуват недъзите ѝ, като по този начин ще ѝ бъдат повече полезни. Трябва да оголват истината и да я покажат на отрудения български народ в истинския ѝ вид.“¹⁰⁰ По-нататък Х. Асса изисква от писателите да престанат да разпалват „чудовищната омраза“ в произведенията си, т. е. класово-политическата и емоционално-възпитателната страна, като я заменят с човечното горкиевско разбиране и с езика на М. Горки да заговорят за правдата и любовта¹⁰¹.

За Х. Асса героите на писателите, към които отправя думите си, не са художествен израз на българския народ, защото никой от тях не бил разкрил дълбочината на българската душа така, както М. Горки е разкрил

⁹⁵ Пак там, № 71, 28 ян. 1946. — Писателският съюз пред нови задачи.

⁹⁶ Пак там, № 69, 25 ян. 1946. — Писателският съюз расте количествено.

⁹⁷ Свободен народ, № 20, 29 ян. 1946. — Константинов, К. Свобода и достойнство.

⁹⁸ ЦДА на НРБ, ф. 551, оп. 1, а. е. 6, л. 68—72.

⁹⁹ Свободен народ, № 272, 6 дек. 1946. — Константинов, К. Писателят и улицата.

¹⁰⁰ Пак там, № 88, 29 апр. 1947. — Асса, Х. Да се поучим от Горки.

¹⁰¹ Пак там.

дълбочината на руската¹⁰². Спекулирайки с известни и изтъквани тогава в отечественофронтовския печат слабости на литературата, в. „Свободен народ“ преднамерено и механично прави съпоставка на литературата от следдеветосептемврийския период с тази от началото на века в Русия. Под маската на загриженост органът на социалдемократите-опозиционери спекулативно експлоатира социалистическо-реалистическата литература и таланта на Максим Горки, за да се представи за законен наследник на борческите традиции на работническата класа.

За разлика от унищожителната критика за отечественофронтовската литература опозиционният печат помества суперлативни оценки за творчеството на Трифон Кунев. В рецензия за книгата му „Весели злополучия“ К. Цеков нарича Тр. Кунев „един от защитниците на писателското звание“¹⁰³. Известно е, че след 9 септември 1944 г. Тр. Кунев не бе в числото на продуктивните автори. След преминаването му при опозицията той бе редактор на органа на БЗНС (НП) и завеждаше публицистичната рубрика „Ситни дребни като камилчета“. Явно отличаването му от в. „Знаме“ като един от „защитниците на писателското звание“ няма нищо общо с художественолитературните му приноси, а единствено с антиотечественофронтовските му политически убеждения. Дори и при повода за положителна оценка на Тр. Кунев, К. Цеков неудържимо се връща към всички останали отечественофронтовски писатели, обвинявайки ги, че „вършели позорно предателство“ към народа си¹⁰⁴.

Отзив за книгата на Трифон Кунев „Ситни дребни като камилчета“ помести и сътрудникът на в. „Свободен народ“ Петър Горянски¹⁰⁵. Той нарече колегата си от в. „Народно земеделско знаме“, „будна обществена съвест“, която черпела „вдъхновение от справедливия бунт“ срещу неправдите в следдеветосептемврийската социална и политическа действителност. П. Горянски отбелязва, че събраните от Трифон Кунев творби са част от ежедневно обнародваните в опозиционната преса публицистични статии, че същите имат остър, изобличителен тон, който на места се съгъства „до жесток сарказъм“, който той (Горянски — б. а.) намира за справедлив. Общата му оценка бе, че книгата на Тр. Кунев е израз „на достойно изпълнен граждански и писателски дълг“¹⁰⁶.

В психологическата борба на опозицията срещу писателите-комунисти се забелязва закономерността, че колкото повече СБП участва активно в обществено-политическия живот, толкова повече острието на критиката е насочено към специфично писателската работа. А тя беше характеризирана като „дезертиране от призиванието“ и „втурване в политическия водовъртеж“¹⁰⁷. Според литературните сътрудници на опозиционния печат създаденото след 9 септември творчество носело белега на всекидневието и преходността на партийната борба. Опозицията искаше от писателите да „отрезнеят след дезертирането“, „да надраснат партийните страсти“ и по-скоро да се „върнат в своя Парнас“¹⁰⁸.

¹⁰² Пак там, № 88, 29 апр. 1947.

¹⁰³ Знаме, № 102, 17 март 1946. — Цеков, К. Весели злополучия.

¹⁰⁴ Пак там.

¹⁰⁵ Свободен народ, № 85, 28 апр. 1946. — Горянски, П. Фейлетонистът Трифон Кунев. За П. Горянски по-подробно вж. Отечествен фронт, № 558, 2 юли 1946, сръ. Зарев, П. Цит. съч., с. 98.

¹⁰⁶ Пак там.

¹⁰⁷ Литературен фронт, № 23, 23 февр. 1946..

¹⁰⁸ Народно земеделско знаме, № 59, 15 март 1946. — Кризата в нашето изкуство; Пак там, № 70, 28 март 1946. — Въчев, Т. Историческата мисия на писателя.

Апелирайки за „чисто и вечно изкуство“ и „безпартийна литература“, авторите на литературните колони на опозиционния печат при други случаи неволно разкриваха сами илюзорността на твърдението си. В навечерието на изборите за Велико народно събрание органът на БЗНС (НП) с нравоучителен тон напомняше за голямата нравствено-политическа роля на писателите в обществения живот и историческото битие на народите¹⁰⁹. Едностранично и абстрактно се тълкуваше литературно-общественото дело на Алеко Константинов¹¹⁰. Печатаха се отзиви за произведения, разкриващи ролята на писателите в антифашистката борба, информации за развитието на съветската и западноевропейската литература и други с цел да се демонстрира мнима безпартийност и демократичност в литературата¹¹¹. Същевременно се търсеха поводи да се осмиват и компрометират писателите-комунисти. Книгата на Георги Караславов „Борба за демокрация“ бе иронизирана и характеризирана като „паметник на неговата хулиганщина“¹¹². През 1946 г. опозиционни елементи направиха опит да оклеветят и писателя Орлин Василев и да привлекат вниманието на анкетна комисия. Той бе представен като активен писател на дореволюционните фашистки режими¹¹³. Някои сътрудници на опозиционния печат обявиха българските писатели за „литературни ратаи“, които нямали воля за творчески импулс и не притежавали нравствените качества на истински граждани. Според П. Чавдаров двете фашистки десетилетия били пълни с подобни примери. Очевидно този автор имаше намерение да хвърли мост между фашистката власт от дореволюционния период и тази на ОФ, третирана от лидера на опозицията Никола Петков като параван на БРП (к). Цялата литературно-художествена дейност на Ем. Коралов, Г. Караславов, Ст. Станчев, Ор. Василев и други писатели беше квалифицирана като „литературно ратайство“¹¹⁴. Коментирайки развитието на българската литература, писателят П. Горянский от опозиционната БРСДП (о) определи, че литературните нрави в България са „все още сурови“, тъй като „господствували сектанството и груповите интереси, а литературно-художествените факти са кривогледо преценявани“¹¹⁵. Предлагайки на читателите тези претенциозни оценки, той предпочете да не се позовава на примери и факти от литературната действителност. Друг сътрудник на същия вестник писа, че след 9 септември 1944 г. имало стремеж да се „прикриват горчивите истини“. Според него българската литература следвала официалния курс и партийните директиви, състоящи се в това, „да се избягват разногласията и задълбочените критики“. Общо литературната критика в България според този автор била изцяло „под знака на рекламата“ и „дилетантския опит“, вървейки към „явен упадък“ въпреки наличието на секция по критика в СБП¹¹⁶.

Опозицията виждаше причината за „кризата“ в българската литература в „монополизирането на културата“ от БРП (к) чрез оглавяваната от партийния деец Александър Обретенов Камара на народната култура. Без всякакво основание се твърдеше, че ръководните среди на отечественофронтовската

¹⁰⁹ Пак там, № 106, 9 авг. 1946. — Карамфилов, Ц. Писателят и обществото.

¹¹⁰ Пак там, № 93, 28 май 1946. — Космополитов, Д. Сатиричният дух на Алеко Константинов.

¹¹¹ Пак там, № 110, 14 авг. 1946. — Броден, П. Американската литература между двете световни войни; пак там, № 86, 18 май 1946. — Писатели жертва на фашизма (отзив); Еголин, А. За литературната критика. — Свободен народ, № 80, 19 апр. 1947.

¹¹² Знаме, № 197, 19 септ. 1946. — Цеков, К. Борба за демокрация.

¹¹³ ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 122, л. 5; Народно земеделско знаме, № 86, 18 май 1946.

¹¹⁴ Народно земеделско знаме, № 35, 15 февр. 1946. — Чавдаров, П. Литературни ратаи.

¹¹⁵ Свободен народ, № 84, 24 апр. 1947. — Горянский, П. Ревизията е наложителна.

¹¹⁶ Пак там, № 85, 25 апр. 1947. — Багров, П. За художествената критика.

литературна и културна политика били недостатъчно образовани поради практическото изнасяне на борбата против фашизма и следваше, че били личности „с ограничени духовни интереси“ и „едностранчив мироглед“. Затова се ограждали с „политическо високомерие, лична недостъпност и фалшива сериозност“¹¹⁷.

Някои сътрудници на опозиционния печат видяха в „упадъка в литература“ показател за повсеместното „нивелиране“ на културата. Шумно и с цел да се извлекат политически дивиденди се припомняше „грешното минало“ на някои писатели, преминали след 9 септември на отечественофронтовски позиции¹¹⁸. Неизвестните и пишещите в повечето случаи анонимно от страниците на опозиционния печат автори на „Знаме“, „Народно земеделско знаме“, „Свободен народ“ и др. целяха да компрометират нравствено-политическия БРП (к) и преминалата на страната на ОФ дореволюционна антифашистка интелигенция. Авторы като д-р Стр. Стойчев съзнателно политизираха в претенциозните си статии чисто литературно-естетически проблеми на СБП. Коментирайки в изопачен вид критичния и самокритичен дух на творческите проблеми на писателите, той нарече резултатите от литературната дейност през 1945—1946 г. „творческа анемия“, определи писателите като естетически безпомощни хора, които се занимавали с „публицистична литература“ и „фабрикация на партийно-организационни тези“ и изказа „прогнозата“, че се очаквали печални последици за българската литература¹¹⁹.

Субективистични оценки за българската отечественофронтовска литература се срещат и по страниците на органа на НС „Звено“ в. „Изгрев“. Неговият сътрудник Ив. Богданов писа, че вълна от посредственост залива културния фронт на България и че армията на посредствеността достойно се ръководела от някои „стари грешници“¹²⁰. По-нататък без основание се намекваше, че тези „грешници“ се вдъхновяват единствено от стремежа за лесна печалба. Ив. Богданов с правоучителен тон изтъкваше, че с „политическа грамотност“ не е достатъчно да се влезе в литературата¹²¹.

В неблагоприятна светлина бяха представени българските писатели и литературата през 1945—1946 г. и от списание „Балкански преглед“¹²². Посочвайки пакостния характер на „литературната равностметка“ на това списание, Никола Фурнаджиев отбелязва с основание, че тя е произволна, тенденциозна и се базира за малък брой произведения от ограничен кръг автори. Припомняйки имената и литературната продукция на редица изтъкнати автори, публикували свои произведения през 1946 г., той обелязва, че има малко писатели, чийто скептицизъм по отношение на възможностите на българската литература им пречи да видят новото в нея. Те живеят с илюзията, че българската литература не може да мине без тях, че тя не върви към възход, а към „опростачване“. Поетът-комунист Н. Фурнаджиев квалифицира екстремисткия подход на неколцината писатели от опозицията

¹¹⁷ Народно земеделско знаме, № 101, 7 дек. 1945. — Стойчев, С. Монополизиране на културата.

¹¹⁸ Литературен фронт, № 25, 7 март 1947. — Злобата срещу Дора Габе; Свободен народ, № 203, 12 окт. 1946. — Горянски, П. Опасно самозадоволяване.

¹¹⁹ Народно земеделско знаме, № 36, 16 февр. 1946. — Стойчев, С. Творческо или естетическо безсилие.

¹²⁰ Изгрев, № 460, 3 апр. 1946. — Богданов, И. Триумф на посредствеността.

¹²¹ Пак там, № 489, 13 май 1946. — Богданов, И. Два пътя; № 470, 15 апр. 1946. — Под шлема на идеите.

¹²² Балкански преглед, № 9—10, 1946. — Литературна равностметка.

като опит да се възкреси старата „партизанщина“ в литературния живот и да се попречи на болшинството от писателите да работят спокойно и уверено¹²³.

Необходимостта от коректен тон в печата по проблемите на литературата и нейната общественно-политическа ангажираност се осъзнаваше трудно. В условията на отечественофронтовската политическа демокрация това все пак беше възможно и някои талантиливи майстори на словото (К. Константинов, К. Петканов и др.) намериха подходящ начин да изразят несъгласието си с негативните страни от действителността, за да се дистанцират от опозицията и от активна творческо-организационна работа в СБП¹²⁴. За необходимостта от водене на спорове с културни средства и недопускане на примитивните нрави и разпри от миналото апелира и проф. Андрей Стоянов¹²⁵.

Темата за „личната нравственост“, „свободата на писателя“, „за културния диалог“ и толерантните отношения беше често разисквана от сътрудниците на опозиционния печат, но в повечето случаи деконструктивно, поради което се отхвърляше от писателите-отечественофронтовци. Общо взето, сътрудниците на буржоазната опозиция останаха верни на позицията си за безогледно и неконтролирано отричане на всички успехи на отечественофронтовската литература. По-реалистични нотки имаше в някои статии и рецензии на П. Горянски, но и той не успя да преодолее инерцията на политическото пристрастие¹²⁶.

Отричайки успехите в литературния процес, опозиционният печат твърдеше, че хората на изкуството не се занимават вече с художествено творчество, че били „болни мании и некадърни творци“, дошли пред „обилно наредения държавен бюфет“ на новооткрития клуб на писателите и културните дейци¹²⁷. Д-р Г. Писарски без уговорки и пояснения даже „припомни“, че „довчерашните фашистки писатели“, които той не посочи персонално, са се обърнали на най-върли комунисти¹²⁸. Необходимо е да се посочи, че опозицията имаше известни основания в критиката си, базирайки се на някои верни факти от колебливото и противоречиво минало на някои писатели в дореволюционния период. След 9 септември 1944 г. започна преустройство на литературата и политическите сили в Отечествения фронт се поляризираха. След като не успя да спечели на своя страна част от по-старото поколение писатели с демократични убеждения, което в миналото ѝ беше служило, буржоазната опозиция прибегна до тактиката на припомняне на „старите грехове“. Освен Орлин Василев, Г. Караславов, Николай Райнов обект на подобни клевети бяха и Дора Габе¹²⁹, Елисавета Багряна и т. н. Своеобразен връх на парламентарно ниво на тази кампания срещу писателите бе „репликата“ на лидера на опозицията Н. Петков за Елин Пелин. Това стана на заседанието на Народното събрание на 3 декември 1946 г. По време на четенето на речта си Г. Димитров спомена в числото на уважаваните труженици, които движат напред българската материална и духовна култура, и редица ударници, майстори, работници, селскостопански и културни дейци. В числото на последните той изреди имената на Елин Пелин, Людмил Стоянов, Димитър Полянов, Георги Райчев, Крум Кюлявков, Дора Габе, Елисавета

¹²³ Пак там.

¹²⁴ Свободен народ, № 272, 6 дек. 1945. — Писателят и улицата; пак там, № 20, 29 ян. 1946. — Свобода и достойнство.

¹²⁵ Изгрев, № 488, 11 май 1946.

¹²⁶ Свободен народ, № 228, 14 окт. 1945.

¹²⁷ Знаме, № 249, 19 ноем. 1946; Литературен фронт, № 11, 30 ноем. 1946. — Мартинов, И. На един завистник.

¹²⁸ Народно земеделско знаме, № 26, 5 февр. 1946. — Писарски, Г. Упадък в изкуството.

¹²⁹ Литературен фронт, № 25, 7 март 1947.

Багряна, Гьончо Белев, Георги Караславов, Мария Грубешлиева, Орлин Василев, Константин Петканов и др. При споменаването на Елин Пелин, Н. Петков добави злонамерено — „най-интимния приятел на цар Бориса“¹³⁰. В отговор на този намека Г. Димитров заяви: „Ние (комунистите в БРП (к) — б. а.) се ръководим в своите действия от добре обмислени държавнически съображения, а не от тесни партийни интереси или какъвто и да е партийен егоизъм. При това позволете ми особено ясно да изтъкна, че ние предпочитаме тия обществени деятели, които са били жертва на заблуждение и са допуснали известни прегрешения в миналото, но са осъзнали искрено своето заблуждение, направили са нужното да поправят своите грешки, извадили са от тях необходимите уроци и днес служат честно и предано на народа. . . пред ония претенциозни, но подозрителни „девственици“ в миналото, които обаче сега се намират в лагера на реакцията и служат на народните врагове.“¹³¹ В заключение Г. Димитров отбелязва, че за българските комунисти решаващо в отношението към всеки обществен, политически, стопански и културен деятел е неговото сегашно поведение и отношение към интересите на трудещите се и историческата мисия на Отечествения фронт¹³².

От цитираните думи на вождя на българския народ се вижда ясно постановката на БРП (к) към кадрите на дореволюционната интелигенция, в това число и писателите. С това си изявление ръководителят на партията опровергава разпространяваните от опозиционния печат твърдения, че в отношенията си към писателите и останалата част от интелигенцията БРП (к) се ръководела уж от тяснопартийни съображения. Г. Димитров изтъкна категорично, че единствен критерий за партията в отношението ѝ към старите кадри е преоценката на миналото, осъзнаването на грешките и активната и съзнателна творческа работа в интерес на обществото и отечественофронт-товската власт.

В резултат на полемиката между отечественофронтовския и опозиционния печат някои автори като Г. Константинов претърпяха идейна еволюция, сближила ги с писателите-отечественофронтовци. Той вижда нови социални функции на художествената литература. Според него тя трябва „да съдействува на революцията“, като „избистря“ с художествени средства нейната социална същност и я прави духовно достъпна за масите. В новата историческа обстановка писателят-радикал вижда българската художествена литература като средство, предназначено в естетически план „да изразява мисълта и волята на прогресивното мнозинство“ от народа. За частния сътрудник на в. „Радикал“ литературата е „оръдие на бъдещето“, призвано от новите обществени отношения „да движи живота“, „да му поставя задачи“ и „да му предлага образци“ на обществено поведение с оглед на „винаги обновяващата се идеология за социална справедливост и красота“¹³³.

Логично Г. Константинов извежда „революционната сила“ на българската литература от вътрешнонационалното развитие на обновителните социални процеси в страната и от „изострящата се“ в ония години международна обстановка. Според него всичко това налага на писателя да усъвършенствува професионалното си призвание по посока на новите обществено-естетически потребности. Според новите разбирания на Г. Константинов това означава писателят да мобилизира творческите си усилия и да представи реалния жизнен процес по-убедително, съобразно с новите

¹³⁰ Стенографски дневник на ВНС, дел. 1, 1946—1949, с. 84.

¹³¹ Пак там.

¹³² Радикал, № 63, 13 ян. 1947. — Константинов, Г. Литературата и живота.

¹³³ Пак там.

представи за красиво и нравствено. За да осъществи това и да изпълни „благородното си призвание“, писателят трябва да изобличи по-задълбочено домогванията на защитниците на капиталистическия ред в обществото, които застъпват себично щастие и несправедливи социални идеи в произведенията си¹³⁴. С това според Г. Константинов българската литература по-пълноценно ще съдействува на борбата за щастieto на хората, ще служи на действителните идеали за облагородяване на човека и преосмисляне на обществения и личния живот от позициите на алтруизма, колективното щастие и братството между хората¹³⁵.

Георги Константинов е реалист по убеждение и метод на литературна работа. Той е свидетел на революционните промени и смята, че в резултат от тях България се е доближила до формите и моралната същност на социалистическата държава. Той не отрича и факта, че преобразованията в българското общество не се посрещат с еднаква симпатия от всички граждани. Но за разлика от опозицията, Г. Константинов смята, че готовността на интелигенцията, в това число и писателите, да служи на революционните сили в преустройството на обществения живот е един постоянен положителен факт в българския духовен и политически живот след 9 септември 1944 г. „Дори в ония среди — пише той, — които взеха непосредствено участие във въстанието, но по-късно се отдалечиха като опозиция в Отечествения фронт, не противоречат по принцип на основните идеологични стремежи на отечественофронтовската власт.“¹³⁶ Наблюдател на политическите страсти на времето, Г. Константинов се дистанцира от полусите на борбата. Според него обективна преценка за всичко, което изпълва всекидневнето на тогавашната епоха, ще бъде дадена от историята. „Тази преценка за нашите дела ще бъде толкова по-ласкава, колкото ние самите днес се покажем по-предвидливи, по-мъдри, по-хуманни.“ За разлика от някои сътрудници на опозиционния печат той смята, че писателите и цялата отечественофронтовска интелигенция се вдъхновяват и „движат тъкмо от такава воля“. За писателя-некомунист демонстрираното единство на годишното отчетно събрание на писателите на 14 февруари 1947 г. е исторически пример, който има дълбоко символично значение като израз на духовното единство на българския народ, като последица от все по-разширящата се идеологическа толерантност на ръководителите на Съюза на българските писатели. Словото на почетния председател на Съюза акад. Т. Павлов е прието от Г. Константинов като указание за нова ера в професионалния и творческия живот на българските писатели, а събранието на СБП — като историческо. Затова той смята, че след подписването на мирния договор и приемането на новата конституция на писателите предстои да се впуснат в благородно надпреварване за ентузиазизиране на народа, за разясняване на неговите близки и далечни задачи. Г. Константинов схваща в по-широк диапазон изискванията, които се предявяват към писателите. В творчеството си те трябва да възпитават трудещите се така, че то да допринася за заздравяване на демократичните институции на държавата и обществото, да окриля вярата в мира и братството между народите. Различното от схващанията на някои писатели-пацифисти, проповядващи в абстрактен смисъл тази благородна идея и по този начин заблуждаващи себе си и масите, е, че Г. Константинов е за художествени произведения, в които вярата съдържа компонент на социален

¹³⁴ Пак там.

¹³⁵ Радикал, № 68, 17 февр. 1947. — Константинов, Т. Перспективи на българската интелигенция.

¹³⁶ Пак там.

оптимизъм и борческа дързост. Тя трябва да включва задължението за борба срещу ония, които искат да осуетят мира и сътрудничеството между народите¹³⁷.

Разгледаният случай с писателя-радикал Г. Константинов е характерен пример на идейно-борческа и политическа еволюция в духа на отечествено-фронтовската програма.

Подемът в общественно-политическата и творческата активност на писателите през пролетта на 1947 г. даде повод за нова кампания на опозиционния печат. В няколко статии на в. „Свободен народ“ и в. „Народно земеделско знаме“ се коментираше годишния план на СБП. В тях отново се препоръчваше на писателите да се разграничат от ОФ. Опозиционният печат припомняше за Иван Вазов, който някога бе написал стихотворението „Елате ни вижте“¹³⁸. Сега опозицията отново приканваше писателите да кажат „по Вазовски“ истината в творчеството си, без да отчитат характера на настъпилите исторически промени в българското общество след 9 септември 1944 г.¹³⁹ Отговор на опозицията даде Пантелей Зарев. Той аргументирано посочи, че опитите за диверсия чрез подобни внушения не могат да успеят, защото не се основават на реално съпоставими общественно-исторически характеристики. П. Зарев изтъкна, че от епохата на Вазовото стихотворение „Елате ни вижте“ до годините в следдеветосептемврийския период българските писатели са натрупали ценен професионален и политически опит, за да се подведат по наивни и лековерни внушения¹⁴⁰.

Сътрудниците на опозиционния печат посрепнаха особено неприязнено публикациите на млади автори, разобличаващи в една или друга степен преднамерените им оценки за произведения с отечественофронтовска ориентация. Сътрудникът на в. „Стожер“ бе наречен високомерно „критикарско зайче“, без да се дава по същество отговор на повдигнатите въпроси¹⁴¹. И в този случай „Свободен народ“ целеше да хвърли сянка на съмнение върху компетентността и информираността на сътрудниците на земеделския литературен вестник.

Принос в борбата за разобличаване на внушенията на опозиционния печат има в. „Народ“, орган на БРСДП. В някои негови публикации се прокарва схващането, че отечественофронтовската опозиция е реакционна и има подкрепата на всички фашистки остатъци в страната. Според органа на социалдемократите-отечественофронтовци идейното кредо на опозицията е в неразривната връзка с дореволюционните реакционни режими, поради което тя не е в състояние да направи конструктивни политически стъпки¹⁴². Тази трактовка на идейно-политическата същност на опозицията отговаряше на популярната тогава сред широките среди на интелигенцията идея за борба срещу фашистките остатъци, отъждествявани често с активните представители на буржоазния политически фронт. Непримиримата и войнствуваща линия на в. „Народ“ пролича в отношението към писателя Славчо Красински. По повод на недоразумението във в. „Отечествен фронт“, който публикува една работа на саморазкритикувания се пред читателите си писател-ренегат от антифа-

¹³⁷ Ново време, № 4, 1947, с. 381. — Зарев, П. Участието на културните работници в двегодишния план.

¹³⁸ Пак там, с. 382.

¹³⁹ Пак там, 382—383.

¹⁴⁰ Стожер, № 7, 1 ян. 1947. — На едно критикарско зайче; Свободен народ, № 14, 21 ян. 1947. — Стрелец, № 33.

¹⁴¹ Народ, № 477, 25 апр. 1946. — Бойдев, Т. Характерът на опозицията.

¹⁴² Пак там, № 470, 16 апр. 1946. — Безсрамиего на един затъпял грешник. Сръ. Отечествен фронт, 26 март 1946.

шисткото движение, в. „Народ“ разкрива мнимата искреност на Сл. Красински, отправяйки му няколко въпроса, свързани с неговата дейност в миналото¹⁴³. С цялостното си отношение към опозицията и в частност към писателите, които ѝ служеха, в. „Народ“ се откри с последователност в борбата за революционни преобразования в страната. Подобна роля в отечествения литературен фронт играеха в. „Земеделско знаме“, в. „Лост“, в. „Стожер“ и др.

През пролетта на 1947 г. активността на опозицията беше постепенно преодоляна. В началото на май ЦК на БРП (к) даде указания да се пристъпи към още по-решителни действия за разгром на опозицията. Спряни бяха вестниците „Народно земеделско знаме“, „Знаме“, „Свободен народ“ и опозиционните партии останаха без печатни органи¹⁴⁴. С това беше сложен край и на дейността на писателите-опозиционери срещу отечественофронтовския литературен фронт. Те не можеха да използват повече свободните трибуни на опозиционния печат срещу социалистическо-реалистичната насока в развитието на литературния процес, който бе един от основните потоци на културната революция в България.

Отчитайки спецификата на художественото творчество и националните условия и традиции, сложността при преустройството в мисленето на по-старото поколение творци и обществено-политическите и естетическите изисквания, Г. Димитров издигна идеята за съревнование на различните художественотворчески течения в СБП. Това бе необходимо в процеса за приобщаване на повечето писатели към метода на социалистическия реализъм¹⁴⁵.

* * *

Ускоряването на революционния процес в българското общество през 1947 г. се отрази и в дейността на писателите. Голяма част от тях отидоха в командировка до различни строителни обекти, ТКЗС и предприятия, участваха в литературни четения, организираха културния отход на младежите бригадири и трудещите се в свободното време. Ярка изява на обществено-политическата активност на писателите бе и масовото участие в тържественото чествуване на празника на труда — Първи май, празника на просветата и културата — 24 май, годишнините от победата на деветосептемврийското въстание и Великата октомврийска социалистическа революция. Отрадно впечатление правеше, че в тези акции участваха не само писателите-комунисти, но и по-голямата част от безпартийните и членуващите в останалите отечественофронтовски партии¹⁴⁶.

През 1947 г. в пресата бяха публикувани по-малко, но по-качествени литературни произведения от предшестващата година. Съществен момент в преустройството на творческата работа на писателите бе и тематичното разнообразие. Преобладаващата част от литературната продукция бе на теми със сюжет от деветосептемврийското въстание, строителството на новите обекти, възторга на младежта и др. През 1947 г. в печата бяха обнародвани много разкази и стихотворения от млади неизвестни автори. Камарата на народната култура също подпомогна младите творци. Тя издаде сборик със

¹⁴³ Пак там, № 470, 16 апр. 1946; Отечествен фронт, 26 март 1946.

¹⁴⁴ Исусов, М. Политическите партии в България 1944—1948. С., 1978, 348—349; Генчев, Н. Разгромът на буржоазната опозиция в България през 1947—1948 г. — Годишник на СУ „Кл. Охридски“ — идеологически катедри. С., 1963, с. 237.

¹⁴⁵ Чичовска, В. Цит. съч., с. 73.

¹⁴⁶ ГПА — София, ф. 481, оп. 1, а. е. 7, л. 243.

стихове на много поети, който послужи в културно-масовата работа на дейците на Съюза на народната младеж (СНМ) за организирането на вечеринки, седянки и др. Със същата цел бе издаден и сборник от текстове на песни¹⁴⁷. Едно от големите постижения за годината бе създаването на съюзно издателство. Писателите оцениха, че предстоящото създаване на Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) ще се отрази благотворно на дейността на Съюза на българските писатели и развитието на литературата¹⁴⁸. През 1947 г. рязко спадна и търсенето на булевардно-развлекателна литература, която носеше немалко доходи на частните издатели¹⁴⁹. Новите теми, възвишените идеи и новите автори привлякоха вниманието и умовете на нови слоеве читатели, стеснявайки все повече базата на търсенето на реакционната и отживяла времето си литература. Най-дейни в създаването на новата художествена литература и след разгрома на буржоазната опозиция бяха писателите-комунисти. Сполучливи произведения и насърчаващо начало направиха в творчеството и представителите на БЗНС, НС „Звено“, БРСДП и безпартийните писатели. Творчеството на писателите, стоящи на отечественофронтовски политически позиции въпреки някои недостатъци от художествено естество изигра голяма роля в борбата на БРП (к) за изкореняване на остатъците от фашистка идеология и поставяне началото на новото политическо и естетическо съзнание в духа на нравствените принципи на народната демокрация¹⁵⁰. Особено голям бе интересът към творчеството на Н. Й. Вапцаров. Въпреки големия за онова време тираж от 15 000 екземпляра, сборникът с неговите стихове бе изчерпан за кратко време. Имайки предвид читателския интерес, Партиздат пушна и второ издание. В голям тираж (20 000) излезе и романът на Крум Велков „Село Борово“. По-слабо се разпространи обаче вторият му роман „Петър Дашев“. Подобно бе и положението с някои произведения на Крум Пенев, Людмил Стоянов, Иван Бурин и др. Анализът на читателското търсене, направен от ръководството на Партиздат, показва, че масовият читател търси високохудожествени и оригинални български творби. Изхождайки от благоприятните перспективи и с оглед на правилната си издателска политика, Партиздат подготви анкетно проучване с цел „да събере по-точни данни сред кои слоеве се разпространяват различните видове литература“¹⁵¹.

След Първата национална конференция творческото и обществено активизиране на писателите беше естествено продължение и задълбочаване на процеса на цялостно преустройство в дейността на Писателския съюз, започнал в първите месеци след 9 септември 1944 г. БРП (к) успя да мобилизира и обедини творците на художественото слово чрез тактиката на сплотяване на всички писателски кадри на основата на програмата на ОФ. Преодолявайки трудности от психологическо и обществено-политическо естество, писателите-отечественофронтовци постепенно овладяха новата тематика, вложиха интелектуални усилия в осмислянето на реалните революционни преобразования, подготвяха се за окончателно завършване на идейно-естетическата еволюция към марксистко-ленинския мироглед и метода на социалистическия реализъм. Еволюцията към социалистическия реализъм мина през бурните и мъчителни перипетии на класовата борба срещу буржоазната опозиция и нейните представители в областта на художествената

¹⁴⁷ Пак там, с. 243.

¹⁴⁸ ЦДА на НРБ, ф. 551, оп. 1, а. е. 5, л. 169—171.

¹⁴⁹ Попов, Г. Н. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948). Харьков, 1966, 152—153.

¹⁵⁰ Пак там, с. 153.

¹⁵¹ ЦПА, ф. 1, оп. 15, а. е. 291, л. 26—27.

литература. Манипулирайки спекулативно с трудностите по пътя на създаването на нова, социалистическа по характер литература, писателите от опозицията не сполучиха да травмират и комплексират творците. Не успяха да разстроят организационното и отечественофронтовското политическо единство на СБП. В сблъсъка между двете тенденции в литературния процес надделяха шансовете на социалистическо-реалистичната линия в развитието на българската литература. Преодолени бяха догматичните увлечения на някои пролетарски и погресивни творци от дореволюционния период. Участието в общественно-политическия живот обогати писателите, приближи ги към действителността и класовите интереси на трудещите се. В разнообразните общественно-литературни акции на СБП изгоряха илюзиите на по-старото поколение писатели-демократи за естетически максимализъм и формализъм и за запазване на „дистанция“ от жизнените процеси. В края на разглеждания период бяха създадени социално-психологическите предпоставки за приобщаване към новите обществени условия на писателите-некомунисти и за прелом в дейността на Съюза на българските писатели. През следващите години в развитието на тази творческа организация се създадоха едни от най-крупните произведения на социалистическия реализъм, отразяващи достиженията и образа на новия човек в нашето общество.

БОЛГАРСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТИЯ (КОММУНИСТЫ), СОЮЗ БОЛГАРСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И ОПОЗИЦИЯ (1945—1947)

Сашо Попов

(Резюме)

В введении статьи дано обоснование научной значимости рассматриваемой проблемы в комплексе всесторонних преобразований в сфере духовной культуры, начатых после победы 9 сентября 1944 г. В введении обоснованы и хронологические рамки рассматриваемого процесса как важного и относительно самостоятельного внутреннего подэтапа в продолжительной деятельности по переустройству художественной литературы и работе с писателями. Подчеркнуто, что деятельность БРП /к/ и компетентных государственных и общественных органов в лице Палаты народной культуры и Управительного совета Союза болгарских писателей по активизации творцов художественного слова является важным звеном в многообразной идеологической работе партии.

В центре внимания автора стоит подготовка и проведение Первой национальной конференции писателей. Выделены наиболее существенные моменты в работе конференции. Высокий уровень организации этого первого в своем роде творческого мероприятия национального масштаба, углубленное рассмотрение актуальных идейно-художественных проблем литературного процесса помогают улучшению атмосферы в писательских кругах и преодолению предубеждения об „ограниченности“ и „узости“ коммунистов в вопросах литературы и искусства. Показан творческий подход БРП /к/ к переустройству художественной литературы, ее умение не опережать события в работе с писателями. Не прибегая к административным мерам, опираясь на ценный опыт допущенных еще в дореволюционный

период ошибок и слабостей в своей работе в области литературы, БРП /к/ смогла преодолеть остатки унаследованных и привнесенных догматических увлечений, придать созидательное и реалистичное направление художественно-творческой работе писателей, сплотить их на базе политической и культурной программы Отечественного фронта. Сохраняя дореволюционное многообразие художественных методов, писатели-коммунисты проводили идею терпимости и мирного соревнования литературных школ. На основе позитивных сторон и достижений реалистического метода в литературе, конференция писателей восприняла художественный реализм в качестве метода, что означало вступление на путь к социалистическому реализму.

Автор останавливается подробно и на общественном резонансе от работы конференции писателей, рассматривая прессу партий Отечественного фронта, в сравнение с негативной линией крайнего субъективизма и грубого критиканства оппозиционной печати. Раскрыта классово-политическая сущность идеи оппозиции о создании „беспристрастной в партийно-политическом отношении“ художественной литературы. Соответствующее внимание уделено и вопросу о механизме психологического воздействия оппозиции по вопросам литературы, проводимого главным образом через ее печатные органы. Подчеркивается, что внушения оппозиции в ряде случаев базируются на действительных слабостях в развитии литературы после 9 Сентября или на известных ошибках и фактах сотрудничества некоторых писателей с монархо-фашистскими властями в дореволюционный период. Автор показывает, что, в отличие от позитивной критики прессы Отечественного фронта, критика оппозиции старалась скомпрометировать и унизить создателей художественных ценностей для приобретения политического капитала в борьбе против Отечественного фронта и БРП /к/.

В работе, хотя и в обобщенном виде, показаны некоторые наиболее значительные достижения в различных жанрах литературы. Некоторые произведения того периода и сегодня остаются в золотом фонде национальной литературы. От внимания автора не укрылись и трудности, возникшие в процессе усвоения новых тем, дискуссии в рамках программы Отечественного фронта о социальной ответственности писателя и художественной литературе и т. п. Специальное место уделено заботам и вниманию к писателям со стороны руководства БРП /к/ и лично Георгия Димитрова. Автор не оставил без внимания и ряд наиболее известных случаев проявления страха перед „упрощением и нивелированием“ литературы, связанных с незрелым в политическом отношении поведением некоторых молодых и неокрепших литературных деятелей. Подчеркнуто и то, что, независимо от злостной и уничижительной критики оппозиции и ее мнимой заботы о развитии художественной литературы, преобладающая часть писателей остается на стороне Отечественного фронта. БРП /к/ удалось сплотить писательские кадры всех поколений и сохранить организационное единство и преемственность традиций Союза болгарских писателей. В отличие от оппозиции она смогла вдохнуть импульс к творчеству создателям художественных ценностей. Идеино-художественную эволюцию по пути социалистического реализма переживает большинство писателей с демократическими взглядами, включая и писателей как Георги Константинов, стоящих на позициях Радикальной партии.

В заключение в обобщенном виде сформулированы важнейшие результаты творческой активизации писателей в рассматриваемый период и сделан вывод, что эти результаты подготовили условия для целостного перелома по переустройству литературного процесса.

СЪВЕТСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ЗА КООПЕРИРАНЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В НРБ И ХАРАКТЕРА НА ТКЗС

АЛЕКСАНДЪР ЛУНИН

Рецензент: гл. ас. *Чавдар Найденов*

Редактор: проф. д-р *Стойко Колев*

Александър Лунин. СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О КООПЕРИРОВАНИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НРБ И ХАРАКТЕРЕ ТКЗХ

Данная работа посвящена вопросу о ренте за землю и характере ТКЗХ, отраженном в советской историографии 40-х — начала 70-х годов. Рента и вопрос о характере болгарских кооперативов привлекли к себе внимание советских историков и экономистов, стали предметом дискуссии.

Автор выделяет два этапа в развитии советской историографии кооперирования сельского хозяйства НРБ. На первом этапе, в конце 40-х до середины 50-х годов, вопрос о ренте и характере ТКЗХ рассматривался в советской науке с различных позиций, зачастую доходя до отрицания социалистической природы болгарских кооперативов. Второй этап, с середины 50-х до начала 70-х годов, преодолевает слабости и недостатки первого этапа, приводит к выработке единого подхода к оценке ренты и ее роли в процессе полного кооперирования сельского хозяйства НРБ.

Alexander Lunin. SOVIET HISTORIOGRAPHY ON THE PROCESS OF COOPERATION OF AGRICULTURE IN BULGARIA AND THE CHARACTERISTICS OF BULGARIAN COOPERATIVE FARMS

The article is related with the problem about the rent and specific features of the Bulgarian cooperative farms as developed by the Soviet historiography from 40's until the beginning of 70's. The mentioned questions had attracted the attention of the Soviet historians and economists who gave different interpretation of them.

The author distinguishes two stages in the development of the Soviet historiography on the question connected with the cooperation process in the People's Republic of Bulgaria. During the first stage from the end of 40's until the middle 50's, the question about the rent and specific features of the Bulgarian cooperatives is interpreted by the Soviet science from different point of views. Some of them even denied the Socialist nature of the Bulgarian collective farms. The second stage, from middle of the 50's till the beginning of 70's overcomes the failures of the first one, is connected with the establishment of the unified approach during the assessment of the rent and its role in the process of full cooperation of the Bulgarian agriculture.

Победата на Съветския съюз във Втората световна война и освобождаването на Източна и Югоизточна Европа от фашизма станаха преломен момент в историята на страните от този регион. В тях под ръководството на комунистическите партии работническата класа в съюз със селячеството и всички демократи ни и антифашистки сили взе властта в свои ръце, установи народна демокрация като нова форма на пролетарска диктатура и пристъпи към изграждане на социалистическо общество.

Натрупаният опит от построяването на социализма в народнодемократичните страни убедително потвърди предвиждането на Ленин, че наред с решаване на общите и задължителните задачи народите, поели по пътя на социализма, ще внесат в този процес нови, своеобразни, национално обусловени особености. Многообразието от форми за реализиране на основните закономерности при построяването на социализма показваше теоретическата зрялост на марксистко-ленинските партии, умението им да прилагат теорията на социалистическото строителство при конкретните национални условия в своите страни.

Веднага след победата на революцията се пристъпи към строителство на социализма или се наложи първо да се решават задачи от буржоазнодемократичен характер. Но комунистическите партии в страните с народна демокрация съсредоточиха усилията си върху индустриализацията на народното стопанство, върху социалистическото преустройство на селското стопанство чрез коопериране и върху задачите на културната революция.

Решаването на тези задачи беше улеснено в значителна степен от икономическата помощ на Съветския съюз, от нарасналата му военна и политическа мощ, гарантираща на работническата класа от народнодемократичните страни възможността да се избегне опасността от интервенция и гражданска война. Огромна беше и ролята на натрупания от КПСС и съветската държава теоретически и практически опит в годините на социалистическото строителство. Предоставяйки икономическа и политическа помощ на братските страни с народна демокрация, щедро предавайки опита си в построяването на социализма, СССР допринесе с по-бързи темпове и с по-малко грешки да се осъществи изграждането на новото социалистическо общество в тези страни.

Напълно естествен е искреният интерес на всички слоеве от съветското общество към същността и протичането на процесите в страните с народна демокрация. Доказателство за този интерес, датиращ от първите следвоенни години и несекващ до днес, е непрекъснато нарастващият обем от информация, увеличаването на публикациите, разширяването на кръга от повдигнати въпроси и задълбочаването на техния анализ.

Като една от първите страни, пристъпили към построяването на социализма, България винаги е привличала вниманието на съветските учени. То е стимулирано както от традиционната руско-българска и българо-съветска дружба, определила доброжелателния интерес на руската общественост към събитията в България, така и от благоприятните перспективи за социалистическото строителство в страната, обусловени от развитието на класовата борба и от победите на работническата класа и нейната партия.

Броят на излезлите в СССР публикации с българска тематика след Втората световна война е значителен. В много статии, брошури и книги се анализират първите успехи на индустриализацията, процесът на коопериране на селското стопанство, борбата за създаване на социалистическа култура в България.

Много внимание в съветската наука е отделено на проблемите на социалистическото преустройство на българското селско стопанство. Значе-

нието на този въпрос за построяване на социализма не се нуждае от доказателства. Задачата на социалистическото преустройство на селското стопанство, обоснована от В. И. Ленин в неговия кооперативен план, е едно от възловите условия за построяване на новото общество, а това обстоятелство определя задълбочения интерес на съветските специалисти от различни клонове на обществените науки към нейното решаване в страните с народна демокрация и по-специално в България. Този интерес е предизвикан допълнително от редица нови черти и особености, отличаващи кооперирането в НРБ от колективизацията в СССР. Ще припомним, че българското село навлезе в етапа на коопериране при пълно запазване на частната собственост върху земята, че като форма селската кооперация имаше вече здрави корени и трайни традиции в България. А за разлика от другите народнодемократични страни аграрната реформа засегна количеството земя в значително по-малка степен, оттук и влиянието ѝ върху развитието на селото беше по-слабо, отколкото в другите страни. Трябва да се има предвид, че по времето, когато започна кооперирането на селското стопанство на коренно нови, социалистически начала, БКП — тогава БРП (к) — имаше активната подкрепа на прогресивното крило на БЗНС, ползващо се с влияние сред селячеството. Според нас нужно е да се подчертае, че българските комунисти пристъпиха към производствено коопериране на селското стопанство още през април 1945 г., т. е. още преди провеждането на аграрната реформа, а това е една от особеностите, които отличават кооперирането в България от кооперирането в други страни с народна демокрация.

В съветските публикации намират отражение специфичните особености на процеса на коопериране на селското стопанство в НРБ, както и огромният интерес в СССР към този процес. Но преди да преминем към историографски анализ на материалите, ще направим някои предварителни бележки. Специфичният характер на изследванията през 40-те и 50-те години се проявява твърде често в господстващата методологическа схема: основните черти на процеса на коопериране на селското стопанство в НРБ се сравняват или „наслагват“ върху чертите, характеризиращи процеса на колективизация на селското стопанство в СССР. Еднаквите или сходните черти се изучават като повторение на опита от СССР, на тъждествеността на основните принципи и т. н. Чертите, които отличават практиката на НРБ от опита на СССР, се подлагат на внимателен анализ и често се превръщат в център на полемики и дискусии.

Категорично е мнението, че в процеса на социалистическо преустройство на селското стопанство БКП се ръководи от ленинския кооперативен план, творчески прилага основните му положения в български условия. Затова планомерността на кооперирането, неговата постепенност, спазването на принципа на доброволността, оказването на помощ на селячеството от страна на държавата и работническата класа, организирането на МТС и принципите на функционирането им се разглеждат от всички автори като задължителни и добре известни.

В центъра на вниманието са проблеми като запазването на частната собственост върху земята — не само изобщо, но и върху земята, която селянинът внася в кооператива. По-голямата част от съветските учени анализират този проблем и разширяват обема и съдържанието му до това, възможно ли е социалистическо преустройство на селското стопанство без обобществяване на земята или нейната национализация, както в СССР. По този въпрос няма спорове, защото авторите разбират обективната необходимост от такава стъпка, предизвикана от привързаността на българския селянин към земята, от неговата неподготвеност за национализация. При все

това дълги години много автори се спират на този проблем, въпреки че в документите на БКП и в изказванията на нейните ръководители многократно се подчертава, че партията не само разбира необходимостта от пълно обобществяване на земята за пълната победа на социализма на село, но и разработва насоки те за осъществяването му.

Най-спорният въпрос, предизвикал дългогодишни дискусии, е съществуващото в българските ТКЗС и в кооперативите на другите страни с народна демокрация изплащане на част от дохода на селската кооперация в съответствие с количеството и качеството на внесената земя. Това наистина е голям, дискуссионен проблем. Той включва и въпросите, дали ТКЗС са предприятия от социалистически или от капиталистически тип, съществува ли в ТКЗС експлоатация на човек от човека или не и др. Нашата статия е посветена именно на тези проблеми.

Хронологически съветската историография по въпросите на кооперирането на селското стопанство в НРБ се разделя на два периода. Първият обхваща времето от втората половина на 40-те до средата на 50-те години, а вторият — от края на 50-те години до днес. Това деление е условно, но разликата в подхода към проблемите и оценките отразява обективно процесите на преустройство и усъвършенствуване на обществените науки в СССР, протичащи през този период.

Всъщност началото на първия период може да се постави през 1949 г., тъй като публикуваните дотогава материали са единствено във вестници и не представляват нищо повече от обикновена информация за вътрешното положение в България. Но през 1949 г. в научната периодика са отпечатани редица статии, в това число и специално за кооперирането на селското стопанство в НРБ. Тогава излиза и първата след войната съветска монография за България.

Начало на интересуващата ни тема поставя статията на В. Н. Стародубровская в списание „Вопросы экономики“, където социалистическото преустройство на селското стопанство в НРБ се разглежда наред с други въпроси и затова му е отделено малко внимание. Но в нея се отбелязва, че производственото коопериране в НРБ протича при трудна обстановка, предизвикана от „робската привързаност на дребния селянин към своето парченце земя“¹. С това се обяснява и обстоятелството, че болшинството селяни все още остават извън кооперативите. Въз основа на примери от практиката в НРБ авторката подчертава неоспоримите предимства на ТКЗС пред едноличните стопанства в стопанската област, отбелязва укрепването на кооперативите, усъвършенствуването на организационно-стопанския им механизъм. В тази статия се споменава без анализ, че „... на дадения етап, в резултат на запазването на частната собственост върху земята, в ТКЗС все още са налице остатъци от старите, капиталистически отношения“².

По-късно в специализираното научно списание „Социалистическое сельское хозяйство“ е публикувана втора статия на В. Н. Стародубровская, изцяло посветена на кооперативното строителство в НРБ, която не само посочва, но и анализира проблемите пред него. Авторката разкрива съдържанието на понятието „запазване на остатъците от капитализма в ТКЗС“. Разпределянето на част от доходите на стопанството според количеството и качеството на внесената земя, „поземлената рента“, както я нарича Стародубровская (терминът „рента“ се употребява тогава официално

¹ Стародубровская, В. Н. Болгария на пути к социализму. — Вопросы экономики, 1949, № 2, с. 72.

² Пак там, с. 75.

в НРБ), не е нищо друго освен „реален икономически израз на частната собственост на селяните върху земята, внесена от тях в ТКЗС“³. При това за Стародубровская тази рента е тъждествена с абсолютната поземлена рента при капитализма. Авторката аргументира извода си с обстоятелството, че с нарастването на доходите на ТКЗС отделянето на 30—40% от тези доходи за изплащане на рента дава възможност на владеещите крупни поземлени участъци да се издържат само с тези доходи, без да се трудят в кооперативното стопанство⁴. Същевременно Стародубровская показва, че тази опасност е предвидена отдавна и за избягването ѝ е въведен задължителен минимум трудовни, като често изплащането за внесената земя се извършва не от средствата за разпределение между собствениците на една част от доходите на кооператива, а от средствата за изплащане на реализираното количество трудовни за 1 дка. Без да разкрива икономическата и социалната природа на заплащането за внесената земя, статията разглежда само отрицателните страни в тази система на заплащане. Посочва се, че тя поражда противоречия между отделните групи селяни, доказва се наличието на „кулачески остатъци“ в ТКЗС и изпреварвайки събитията, се призовава към ликвидиране на рентата⁵.

Аналогични виждания обосновава в статията си Н. Пухлов. Той твърди, че запазването на частната собственост върху земята води до получаване на „нетрудови доходи“ във вид на рента за внесената земя. Според Пухлов сумата на рентата може да надвишава сумата, изработена за задължителния минимум от 100 трудовни годишно⁶. Съществуването на поземлената рента в кооперативните стопанства представлява грешка, чрез която кулаците налагат висока рента и подкопават земеделската кооперация отвътре, като занижават минимума задължителни трудовни⁷.

Тези идеи са изразени най-ярко в статията на В. Тихомиров, която представлява обобщение на резултатите от първата година на съветските изследвания по проблемите на социалистическото строителство в НРБ и в другите народнодемократични страни⁸. В нея е даден кратък анализ на развитието и съвременното състояние на кооперативното движение и се обръща внимание на слабостите и грешките, съществуващи според автора в ТКЗС. Сред тях на първо място е посочена рентата, която авторът нарича категорично и без уговорки „абсолютна поземлена рента, категория на капиталистическото стопанство“⁹. Запазването в селското стопанство на тази „капиталистическа отживелица“ води Тихомиров до извода, че в ТКЗС са се „запазили силни елементи на експлоатация на безземлените и на дребните собственици“¹⁰. Този акцент на интересите на автора само върху посочените страни на ТКЗС и обяснението, което им дава, го довеждат естествено, ако не до отричане, поне до определени съмнения относно социалистическия характер на земеделската кооперация в България¹¹.

³ Стародубровская, В. Н. Строительство трудовых кооперативных земельных хозяйств в Болгарии. — Социалистическое сельское хозяйство, 1949, № 8, с. 47.

⁴ Пак там, с. 48.

⁵ Пак там, с. 50.

⁶ Пухлов, Н. Переустройство сельского хозяйства в странах народной демократии. — Вопросы экономики, 1949, № 10, с. 37.

⁷ Пак там, с. 43.

⁸ Тихомиров, В. Социалистическое переустройство сельского хозяйства Болгарии и классовая борьба в болгарской деревне. — Вопросы экономики, 1949, № 11.

⁹ Пак там, с. 86.

¹⁰ Пак там, с. 88.

¹¹ Пак там, с. 89.

Тези възгледи се формират не през 1949 г., а в първите следвоенни години. За това свидетелствува и излязлата през 1949 г. (първа след войната) съветска монография за България. Тя съдържа и резултатите от изследванията върху развитието на НРБ през периода 1944—1949 г.¹² Тази монография на Ф. Т. Константинов, оставила важна следа в съветската историография за България, е интересна и днес като показател за състоянието на изследванията по проблемите на народната демокрация и като отражение на методологическия подход към този род изследвания.

Трябва да отбележим, че от гледна точка на фактическото съдържание и стила книгата на Ф. Константинов и днес представлява интерес за читателя. В нея за първи път са разгледани комплексно почти всички проблеми, възникнали в НРБ в процеса на социалистическото строителство, привеждат се интересни сведения за историята на България и за нейното политическо и икономическо развитие. Наред с другите проблеми авторът се спира и на социалистическото преустройство на селското стопанство в България.

Ф. Константинов ясно проследява споменатата по-горе схема при анализа на кооперирането на българското село. Дадена е кратка историческа справка за развитието на селското стопанство в България, отбелязана е остротата на аграрния въпрос, наличието на малки парцели земя и ниска доходност на едноличните селски стопанства в капиталистическа България. Разглеждайки мероприятията на народнодемократичната власт в областта на селското стопанство, Ф. Константинов се спира първо на аграрната реформа, която (както вече отбелязахме) не оказва съществено влияние върху състоянието на селското стопанство. От аграрната реформа авторът преминава към практическите стъпки за социалистическото преустройство на селското стопанство. „През март 1946 г. Народното събрание прие специален закон за кооперативното обработване на земята и за създаване на МТС. След приемането му в цялата страна започнаха да възникват трудови кооперативни земеделски стопанства — ТКЗС“¹³. Причината за тази фактологическа грешка — законът е приет не през 1946, а през 1945 г. — се крие в недостига на информация. Но може да се допусне, че тя е плод на разсъжденията по вече утвърдилата се схема за решаване на аграрния въпрос: първо провеждане на аграрната реформа, а след това — на мероприятията по социалистическото преустройство на селото. По-нататък авторът изказва съмнение за социалистическия характер на преустройството, защото в ТКЗС, основната форма на производствената кооперация, се запазва частната собственост върху земята и рентата — „този нетрудов доход, несъвместим с принципите на социализма“¹⁴.

Веднъж поставил под съмнение социалистическата природа на кооперативното стопанство в НРБ, при анализа на многоструктурността на българската икономика авторът вече е принуден да нарече ТКЗС една от четирите самостоятелни структури на икономиката, съчетаващи в себе си елементи на социализма и на капитализма¹⁵. Тази теоретическа неизясненост е плод на дискуссионността на въпроса, на липсата на ясна и точно определена позиция на Ф. Константинов и на мнозинството автори. Същевременно тя е своеобразен опит да се примирят двата крайни възгледа по въпроса за социалния характер на кооперативните стопанства в НРБ.

Книгата не е лишена и от някои явни слабости, типични за своето време, сред които на първо място трябва да посочим илюстративността. Именно тя,

¹² Вж. Константинов, Ф. Т. България на пъти к социализму. М., 1949.

¹³ Пак там, с. 101.

¹⁴ Пак там, с. 102.

¹⁵ Пак там, с. 130.

а не анализът, характеризира представянето на нарастването на доходите на селяните кооператори по традиционния вече шаблон: „Селянинът Н. Н., работейки в еди-кое си ТКЗС, е получил през годината еди-какъв си доход и т. н.“¹⁶ Подобни примери, в които липсва какъвто и да било анализ на положението в народното стопанство на България, на съотношението на нивото на цените на промишлената и селскостопанската продукция, на себестойността на производството и пр., се срещат и в други изследвания за останалите страни с народна демокрация и за селското стопанство в СССР. Класически пример в това отношение представлява иначе ценната като цяло монография на М. А. Краев¹⁷.

За да завършим анализа на историографията от 1949 г., ще споменем още две брошури на Ф. Т. Константинов, които се повтарят взаимно и представляват текстове на негови лекции за НРБ, написани въз основа на цитираната му книга¹⁸. Това вероятно се дължи на оскъдната информация за НРБ.

Разгледаните статии и книгата от 1949 г., съдържащите се в тях идеи явно отразяват широката дискусия за характера на кооперативите в страните с народна демокрация. Два от основните въпроси в нея — за запазването на частната собственост върху земята и за поземлената рента, която се изплаща на членовете кооператори, вносители на земя — водят до широко разпространение на възгледа, според който се отрича социалистическият характер на кооперациите. Но това не е единственото или господстващото мнение. Постепенно сред съветските историци, философи и икономисти си прокарва път противоположното схващане — за социалистическия характер на земеделските кооперации. Като изхождат от ленинския кооперативен план (без това да означава, че противниците им не използват цитати от трудовете на основоположниците на марксизма-ленинизма), неговите привърженици доказват, че кооперацията не може да бъде капиталистическа в условията на народнодемократичните страни, когато политическата власт е в ръцете на работническата класа. Господстващите позиции в икономиката се заемат от държавата, кооперацията е основана на обобществяването на средствата за производство (без земята) и на колективния труд.

Двете страни получават възможност открито да изложат възгледите си в редица дискуссионни статии, публикувани през 1950 г. на страниците на списание „Вопросы философии“. Дискусията се открива с отпечатаната в първа книжка статия на П. К. Фигурнов. В статията се отхвърлят възгледите на онези специалисти, които отричат социалистическия характер на селскостопанската производствена кооперация, отчитайки преди всичко опита на българските ТКЗС. Авторът признава, че принципът за изплащане на поземлена рента не може да се нарече социалистически, ако се има предвид опитът на колхозното строителство в СССР. Но нито частната собственост, нито поземлената рента „не превръщат тези кооперативи в капиталистически стопанства, тъй като не това е главното в тях. Определящо е обобществяването на средствата за производство и колективният труд“¹⁹. Като полемизира с опонентите си, П. Фигурнов сочи, че те допускат методологическа грешка при определяне на характера на кооперациите, защото не изхождат от обществе-

¹⁶ Пак там, 103—105.

¹⁷ Вж. Краев, М. А. Победа колхозного строя в СССР. М., 1954, 624—626 и др.

¹⁸ Константинов, Ф. Т. Болгария во время и после второй мировой войны. Стенограмма лекции, прочитанной в ВПШ при ЦК ВКП (б). М., 1949; Народная Республика Болгария на пути к социализму. Стенограмма публичной лекции. М., 1949.

¹⁹ Фигурнов, П. К. Переходный период от капитализма к социализму в европейских странах народной демократии. — Вопросы философии, 1950, № 1, с. 94.

ния характер на производството, а от „особеностите на разпределението само на една част от доходите, забравяйки при това, че и начинът на разпределение в нея е социалистически“²⁰.

Статията на К. М. Фролов, отпечатана в трета книжка на списанието, си поставя задачата да аргументира противоположното мнение. Без уговорки в нея се твърди, че „селските кооперативни обединения, в които се запазва частната собственост върху земята и свързаните с нея нетрудови доходи. . . , не могат да бъдат разглеждани като социалистически по своя тип“²¹. Като отрича социалистическия характер на кооперативите от типа на ТКЗС, авторът ги характеризира като преходна форма към социалистическо стопанство, „в която се преплитат елементи както на социалистическата, така и на дребностоковата, та дори и на частнокапиталистическата обществена структура“²² (курсивът мой — б. а.).

Според автора видът, в който съществува тогава земеделската кооперация в страните с народна демокрация, само подготвял селянството за преход към социалистическия път на развитие. Съществуването на благоприятни условия, като наличието на политическа власт в ръцете на работническата класа, съюз на работническата класа със селянството и икономическо господство на социалистическия сектор, гарантират преминаването на кооперативите към по-висша степен и те напълно „ще се включат в системата на социалистическото стопанство“²³. Впрочем авторът не обяснява какво има предвид. Ще напомним, че литературата от разглеждания период не дава анализ на състоянието на нещата в ТКЗС, на мястото на кооперативите в стопанската структура, на задълженията им към държавата.

През 1951 г. излиза монографията на В. Тихомиров, посветена на селското стопанство в НРБ. Това достатъчно аргументирано и наситено с факти изследване отразява настъпилата еволюция във възгледите на автора в сравнение със статията му от 1949 г., пък и онези процеси, характерни за историографията върху социалистическите преобразования на селското стопанство в страните с народна демокрация. Натрупването и осмислянето на информацията, появата на нови моменти в кооперативното строителство водят и до по-въздържани и обосновани оценки и изводи.

Монографията на В. Тихомиров проследява развитието на селското стопанство в България след Освобождението ѝ от османско иго, остротата и сложността на аграрния въпрос, класовото разслоение на българското селянство. Значително място заема анализът на дейността на БКП за социалистическото преустройство на селското стопанство.

В тази книга липсва изводът на В. Тихомиров от 1949 г. за експлоатация на обезземелените селяни и на дребните собственици в ТКЗС. Не се отрича вече и социалистическият характер на ТКЗС. Наистина все още неизживяната инерция в подхода заставя автора да говори за запазване на капиталистически отживелици, да твърди, че „ТКЗС е една от нисшите форми на социалистическо селскостопанско предприятие“, която само осигурява преминаването на селянството към висшите форми на социалистическо селскостопанско производство²⁴. Липсва и познатият акцент върху проблема за обобществяване на земята, тъй като процесът на тогавашното развитие на

²⁰ Пак там, с. 96.

²¹ Фролов, К. М. Борьба рабочего класса за победу социализма в странах народной демократии. — Вопросы философии, 1950, № 3, с. 50.

²² Пак там.

²³ Пак там.

²⁴ Тихомиров, В. Социалистическое переустройство сельского хозяйства Болгарии. М., 1951, 91—92.

ТКЗС показва, че предвиденият от БКП път за обобществяване на земята се въплъщава в живота бавно, но реално — нещо, което отбелязва и В. Тихомиров²⁵.

Всъщност още през декември 1948 г. в заключителното слово по Отчетния доклад на ЦК на БРП (к) пред V конгрес на партията Георги Димитров очерта ясно пътя към обобществяване на земята. Като отбелязва, че българските комунисти не считат за необходимо да национализират с декрет цялата земя, Георги Димитров подчерта необходимостта от цялостно обобществяване на земята за пълната победа на социализма в селското стопанство. „Ние обаче разчитаме, че чрез постепенното въвличане на бедните и средните селяни в трудово-кооперативните земеделски стопанства, с развитието на машинно-тракторните станции, както и чрез забраната на арендата на земята, ограничаване и впоследствие забраняване на покупката и продажбата на земята, намаляване и впоследствие премахване на рентата по решение на самите кооперативни селяни, когато условията позволяват това, *практически въпросът за национализация на земята ще се разреши, като цялата остане във вечно ползуване на трудещите се селяни.*“²⁶

Отделните части на този процес, набелязан от Георги Димитров, са проследени в книгата на В. Тихомиров, която посочва и нарастването на броя на кооператорите, развитието на МТС, намаляването на поземлената рента²⁷. Признавайки значението на рентата за процеса на коопериране в НРБ, авторът стига до извода, че „отменянето на поземлената рента на дадения етап от изграждането на ТКЗС би довело до отблъскване на средняците от тях“²⁸. Но авторът не може да се освободи от традиционния подход на изследване — сравняване с практиката на колхозното строителство в СССР. Точно от него В. Тихомиров извежда „допустимостта“ на поземлената рента, като се опира на Примерния устав на селскостопанските артели в СССР от 1930 г., който предвижда разпределение на част от доходите пропорционално на количеството имущество, внесено от всеки колхозник. Той признава, че тази мярка е стимулирала средняка да внася в артела всичките си налични средства за производство и подчертава че тя е „още по-необходима в България, където привързаността към собствената земя още не е изживяна“²⁹.

Значително по-напред от В. Тихомиров в преразглеждането на старите си постановки отива В. Стародубровская. Полемичната ѝ статия във „Вопросы экономики“ е насочена срещу разгледаната по-горе статия на К. Фролов в трета книжка на сп. „Вопросы философии“ от 1950 г. Стародубровская признава, че запазването на частната собственост върху земята и изплащането на рентата слагат отпечатък върху състоянието на производствената кооперация в България, но те не изменят нейния социалистически характер. В статията си тя открито отхвърля изказаната от В. Тихомиров през 1949 г. идея за наличието в ТКЗС за експлоатация на безземлените селяни и на дребните собственици — идея, която все още зачищават много учени. „Земята, оставаща в частна собственост на членовете кооператори — пише Стародубровская, — в условията на обобществяване на основните средства за производство, на колективния труд и общото ползуване на земята не може да стане средство за заробване на едни членове на ТКЗС от други.“³⁰

²⁵ Пак там.

²⁶ Димитров, Г. Съч. Т. 14. С., 1955, с. 346.

²⁷ Тихомиров, В. Цит. съч., с. 108.

²⁸ Пак там, с. 110.

²⁹ Пак там.

³⁰ Стародубровская, В. Успехи ленинско-сталинского кооперативного плана в Болгарии. — Вопросы экономики, 1951, № 2, с. 52.

Тези възгледи на Стародубровская са дадени по-разгърнато и по-сериозно аргументирани в излязлата ѝ през 1953 г. монография. Според нас със своята аргументация, дълбочина на анализа и истинска научност тази работа стои по-високо от предишните книги и статии на Стародубровская и на другите автори.

Според В. Стародубровская полемиката за значението на национализацията на земята за победата на социализма в селското стопанство вече се е самоизчерпала. Авторката напомня, че запазването на частната собственост върху земята не е изобретение на годините след Втората световна война. Още през 1920 г. в „Първоначален проект на тезиси по аграрния въпрос (за Втория конгрес на Комунистическия интернационал)“ В. И. Ленин пише: „Към незабавно пълно отменяне на частната собственост пролетарската власт в повечето капиталистически държави съвсем не трябва да пристъпва и във всеки случай тя гарантира и на бедните, и на средните селяни не само запазване на техните участващи земя, но и увеличаването им върху цялата обикновено арендувана от тях площ (отменяне на арендата).“³¹ Като се позовава на вече цитираното изказване на Георги Димитров пред V конгрес на БРП (к) и на състоянието на нещата в селското стопанство на България, Стародубровская стига до извода, че „запазването на трудовата частна собственост върху земята в ограничена форма. . . е исторически оправдано от условията на българската действителност“³².

Аргументирано се отхвърлят и разсъжденията за някакъв полукапиталистически или държавнокапиталистически характер на ТКЗС. Посочва се, че „в условията на народната демокрация кооперативът представлява социалистически сектор на стопанството. Ето защо ТКЗС трябва да се разглеждат като една от формите на социалистическо стопанство“³³. Изучавайки подробно този въпрос, Стародубровская подчертава, че при диктатурата на пролетариата и при икономическото господство на пролетарската държава „производствените кооперации, независимо от формата си, са стопанства от социалистически тип. Тази им характеристика е приложима и към българските ТКЗС“³⁴. В такава недвусмислена оценка вече няма определение на ТКЗС като „особен тип“ стопанство, не се търси и „преплитане“ на трите типа структури.

Като изхожда от ленинския кооперативен план, а не от общите черти с опита на колхозното строителство в СССР, Стародубровская посочва, че за българските условия рентата (нарича я „разпределение на част от доходите според земята“ и избягва по този начин самия термин „рента“) е всъщност съзнателна „отстъпка на средняка от страна на БКП“, начин за привличане на заможните селяни в кооперативите³⁵. Ето защо тя не е никакъв „остатък от капитализма“, а представлява творчески принос в развитието на ленинския кооперативен план.

В тази книга започват да се появяват чертите на новия подход към изследването на проблемите, които стоят за разрешаване пред страните с народнодемократично управление. Гаранция за успеха се търси не в повторението на съветския опит, а произтичащите процеси се изучават от гледна точка на полезността им за социалистическото строителство при конкретните условия на всяка страна. Творческото прилагане на съветския опит в изграждането на социализма има безспорна важност за страните с

³¹ Ленин, В. И. Събр. съч. Т. 41, с. 168.

³² Стародубровская, В. Строителство экономического фундамента социализма в Народной республике Болгарии. М., 1953, с. 151.

³³ Пак там, с. 187.

³⁴ Пак там, с. 190.

³⁵ Пак там, с. 188.

народна демокрация. Пропагандирането на този опит, неговото изучаване и прилагане е необходимо. Но точно толкова е необходимо при днешните условия да се избягва опростенческото представяне на копирането на съветския опит в кооперирането като главно или дори единствено условие за успешно построяване на социализма. Според нас в този подход няма нищо спорно, както няма и стремеж да се подцени значението на опита на СССР. Разумното, ненаатрапчиво отразяване на успехите, постигнати от социалистическите страни с помощта на СССР, би допринесло повече за творческото отношение към съветската история, към опита на СССР, отколкото декларирането на важността на съветския опит, присъщо на някои произведения от 40-те и 50-те години.

Трябва да отбележим, че въпреки заслужената висока оценка изследването на В. Стародубровская не е лишено от някои недостатъци. Същият илюстративен подход към анализа на нарастването на благосъстоянието намалява ценността на специално обособената глава „Издигане на материалното и културното равнище на трудещите се“. Така е и с може би случайно вмъкнатата при анализа на аграрната реформа в България мисъл за „ликвидиране на остатъците от помешчическото земевладение“³⁶. Още повече, че по това време при оценка на аграрната реформа в България изрично се подчертава антикапиталистическият ѝ характер, насочеността ѝ преди всичко против едрите земевладелци³⁷.

Но редица статии и книги от този период показват, че по-голямата част от изследователите все още не приемат позицията на В. Стародубровская. В статията на Ю. Попов при общия анализ на производственото коопериране в България частната собственост върху земята и рентата се определят като отживелици от капитализма, които могат да бъдат „ликвидирани само след премахването на частната собственост върху земята“³⁸. Иначе казано, не самите кооператори по собствено желание да се откажат от рентата, както говори Георги Димитров, а с „ликвидиране и премахване“. Коментарите тук са излишни.

Статията на Ю. Попов е публикувана през 1952 г., т. е. преди книгата на В. Стародубровская. Но в статията на Тихомиров от 1953 г. анализът на положението в кооперативите на народнодемократичните страни отново завършва с извода, че ограничена частна собственост върху земята (това уточнение „ограничена“ все по-често ще се среща оттук нататък) и отделянето на част от доходите за изплащане на поземлена рента „характеризират кооперативите от този тип като по-ниска степен на развитие на кооперативното движение от артела“³⁹.

За разлика от В. Стародубровская Тихомиров не определя частната собственост на кооператорите върху земята като „трудова“ и борави само със сравнителната схема.

Второто издание на книгата на Ф. Т. Константинов от 1953 г. е обогатено с информация за политическото и икономическото развитие на България през изминалите четири години, но заобикаля практически всички спорни и остри проблеми⁴⁰. Едва през 1955 г. в една от публикуваните лекции на Ф.

³⁶ Пак там, с. 153.

³⁷ Вж. Петрушов, А. Характер аграрных реформ в европейских странах народной демократии. — Социалистическое сельское хозяйство, 1952, № 7, с. 59.

³⁸ Попов, Ю. Социалистическое преобразование сельского хозяйства в Болгарии. — Социалистическое сельское хозяйство, 1952, № 3, с. 52.

³⁹ Тихомиров, В. Борьба за дальнейший подъем сельского хозяйства в европейских странах народной демократии. — Вопросы экономики, 1953, № 10, с. 90.

⁴⁰ Константинов, Ф. Т. Болгария на пути к социализму. М., 1953.

Константинов се забелязва изменение във възгледите му. Разглеждайки аграрната реформа, авторът подчертава, че тя е засегнала малко обработваеми земи и е оказала слабо влияние върху развитието на българското селско стопанство⁴¹. Значителната прослойка на средняците в българското село, привързаността на селяните към земята, отбелязва Константинов, подтикват на свой ред към търсене на нови форми и методи на производствено коопериране.

През 1955 г. излиза втори том от „История на България“ под редакцията на П. Н. Третяков, който обхваща и следвоенния период от развитието на страната. Оценката на производственото коопериране на селското стопанство в България в този фундаментален труд се характеризира с двойствеността си. Въпреки че предоставя дълбок и аргументиран анализ на развитието на кооперативите и разкрива дейността на БКП по социалистическото преустройство на селското стопанство, авторският колектив не внася определена яснота при решаването на спорните въпроси. По-различно от преди е разглеждана аграрната реформа, като е подчертано, че тя не могла да подкопае икономическите основи на едрите земевладелци⁴². Запазването пък на икономическите основи дава възможност на едрите земевладелци да изострят класовата борба в селото. Нещо повече, авторите търсят тази борба и в ТКЗС. Рентата и процесът на постепенното ѝ съкращаване се обяснява в „История на България“ като плод на борбата между онези членове на кооператива, които още „не са се освободили от индивидуалистическите си и едрособственнически отживелици, и тези, които се стремят да премахнат отживелиците от ТКЗС“⁴³. Но не се прави опит да се разгледа рентата като отстъпка на средняка, няма анализ на спецификата на процеса на производственото коопериране в България. Авторите избягват и всякакъв анализ на основните принципи на изграждане на ТКЗС⁴⁴.

Но през 1955 г. можем да говорим за изменения в оценките на процеса на коопериране на българското селско стопанство. Освен посочената лекция на Константинов за това свидетелствува и брошурата на И. Седин, издадена от дружество „Знание“. Оценката на ТКЗС в тази брошура е, че ТКЗС е социалистически предприятия от по-нисш тип спрямо съветските колхози поради запазването на частната собственост върху земята и изплащането на част от доходите в зависимост от количеството и качеството на внесената земя. Важни са обаче не тези уговорки, а изводът, че „ТКЗС се утвърдиха и доказаха възможностите си като най-приемлива за българското село форма на производствена кооперация, успешно съчетаваща обществените и личните интереси на селяните кооператори и водеща към окончателна победа на социалистическия строй в селското стопанство“⁴⁵.

Ще завършим анализа на литературата от първия период с още две статии, публикувани в списание „Вопросы философии“ през 1956 г. и посветени на социално-икономическите проблеми на преходния период от капитализъм към социализъм. В литературата от това време се оформя трайно разделяне на селскостопанските производствени кооперации в народнодемократичните страни на три групи. Към първата се отнасят най-простите производствени обединения от типа на съветските ТОЗ-ове, в които се обединява само

⁴¹ Константинов, Ф. Т. Образование и развитие Народной Республики Болгарии. Стенограмма лекции, прочитанной в ВПШ при ЦК КПСС. М., 1955.

⁴² История Болгарии. Т. 2. М., 1955, с. 413.

⁴³ Пак там, с. 477.

⁴⁴ Пак там, с. 414.

⁴⁵ Съедин, И. Строительство социализма в Народной Республике Болгарии. М., 1955, 16—17.

съвместното трудово участие без обобществяване на земята и на средствата за производство и където всеки собственик разполага с реколтата от своята земя. Втората група включва и ТКЗС. Характеризира се с по-висока степен на обобществяване и се обособява от два главни признака: запазване на частната собственост върху внесената в кооперативното стопанство земя и разпределение на част от доходите според внесената земя. Третата група е представена от онези кооперативи, в които, подобно на съветските колхози, се обобществяват всички средства за производство и заплащането се извършва само според труда.

Нека разгледаме материалите по интересуващите ни въпроси, отпечатани в списание „Вопросы философии“ за 1956 г. В статията на А. И. Соболев ТКЗС са отнесени към втората група, а принципът за заплащане според земята е определен като частнособственически. Изобщо не става дума за политическия или икономическия смисъл на това заплащане. Само се споменава мимоходом, че доходът според земята създава „известно противоречие между интересите на отделните кооператори“⁴⁶. Въпреки това авторът признава, че за редица народнодемократични страни тази форма на коопериране „най-правилно съчетава личните и обществените интереси“⁴⁷. В статията обаче липсва задълбочен анализ на същността на кооператива в условията на народната демокрация. Освен това изводът, че тази форма отговаря най-сполучливо на личните и обществените интереси, изобщо не е обоснован в статията.

И втората статия не отива по-далече. Авторът Д. М. Угринович отнася ТКЗС и подобните им кооперативи в другите страни към „полусоциалистическите“, а рентата като нетрудов доход счита за остатък от капитализма. В природата на селскостопанските кооперации от тази група авторът вижда смесване на социалистически и капиталистически елементи. Според него най-важното условие за победата на социализма на село е отказването от рентата. В статията се отбелязва, че процесът на намаляване размера на рентата (а на някои места и пълно отказване от нея) протича и в самата България, и в другите страни с народна демокрация. Като отчита този процес и разбира, че той затвърдява обобществяването на земята, Угринович стига до извода, че производствените кооперации от втория тип „представяват в основата си социалистически стопанства“⁴⁸. Допускането на еднa и съща страница на две противоречиви оценки за ТКЗС — „полусоциалистически“ и „в основата си социалистически“ отразява както спорността на въпроса, така и отсъствието на единство във възгледите на специалистите.

Като приключваме анализа на литературата от първия етап, още веднъж ще подчертаем, че разгледаните от нас различни позиции и оценки се основават и на конкретния исторически опит от кооперирането на селското стопанство в СССР, и на състоянието на икономическата наука от тези години. Характерно в това отношение е Постановлението на ЦК на ВКП (б) от 19 юни 1950 г. „За организиране на работата по пропагандата и внедряването на постиженията на науката и челния опит в селското стопанство“⁴⁹. В този обширен документ не е посочено нито едно конкретно направление на науката, което изисква внимание, и нито един проблем освен

⁴⁶ Соболев, А. И. О закономерностях перехода от капитализма к социализму в европейских странах народной демократии. — Вопросы философии, 1956, № 1, с. 45.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Угринович, Д. М. О переходных к социализму экономических формах. — Вопросы философии, 1956, № 4, с. 235.

⁴⁹ Вж. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6, М., 1971, 308—322.

„прогресивните методи на агротехниката и животновъдството, опита на първенците. . .“ В постановлението не се говори за проблемите на селската икономика, рентабилността на производството, неговата себестойност и т. н. Пренебрегването на тези въпроси в практиката на социалистическото строителство в СССР обуславя пълното им игнориране в литературата от този период.

Трябва да отбележим, че отделянето на част от стоковата продукция на ТКЗС като рента не отговаря на идеите, изложени в работата на Й. В. Сталин „Икономически проблеми на социализма в СССР“⁵⁰. Наличието на противоположни оценки за рентата и характера на ТКЗС в съветската наука в началото на 50-те години свидетелствува в нейна полза. Може да се каже, че нито икономическата дискусия от тези години, нито споменатата книга на Сталин довеждат до приемането на еднообразни шаблони и оценки.

Накрая ще подчертаем, че някои изводи и мнения на съветски автори от тези години, които днес ни се струват резки или ненаучни, са характерни не само за съветската, но и за българската наука. Няма да разглеждаме този въпрос задълбочено, а само ще споменем няколко мнения. В книгата си от 1947 г. В. Ангелов направо отрича социалистическия характер на ТКЗС. Неговото схващане накратко може да се сведе до следното: „Запазването на частната собственост върху земята обуславя съществуването в ТКЗС на същите процеси и явления (класово разслоение, експлоатация на труда и др.), които са характерни и за частното земеделие.“⁵¹

Оценката на рентата като капиталистически елемент, като форма на експлоатация на малоимотните членове на ТКЗС отстояват в своите произведения Д. Кьосев и К. Кожухаров⁵². Д. Бакърджиев⁵³ заема позиция, подобна на тази на съветските автори, които пишат за преходния характер на ТКЗС с предложение да се ликвидира рентата, за да се превърнат ТКЗС в истински кооперативи от социалистически тип. Не е необходимо да посочваме други автори, за да подкрепим направения извод. Ще подчертаем още веднъж, че зад възгледите на различните автори стои историческият опит от тези години и обективното състояние на икономическата и историческата наука.

Вторият период в историографията на социалистическото преустройство на селското стопанство в България започва от втората половина на 50-те години и се отличава от първия с нарастването на броя на публикациите и със задълбочеността на изследванията. В подкрепа на това мнение ще разгледаме три книги от 1959 г., сходни в оценката на основните проблеми, но отличаващи се по своя подход към решаването на различните задачи.

Неголямата книга на А. Шерстюк не може да бъде отнесена към научните изследвания. Авторът ѝ е журналист и не си поставя за задача да изследва — целта му е да покаже нещата. Но би било неправилно да се отхвърли този тип литература. Именно тези книги, написани по случай десетгодишнината или петнадесетгодишнината на НРБ и издадени в масов тираж, наред с периодичния печат, предоставят на обикновения читател основната информация за НРБ, формират представите му за страните с народнодемократичен режим. Освен това именно поради популярния си

⁵⁰ Вж. Сталин, Й. В. Икономически проблеми на социализма в СССР. С., 1952.

⁵¹ Ангелов, В. Земеделският въпрос в България. С., 1947, 111—114.

⁵² Вж. Кьосев, Д. По въпроса за рентата върху земята в ТКЗС. — Кооперативно земеделие, 1949, № 3; Кожухаров, К. Към социалистическо преустройство на селското стопанство. С., 1948, с. 173.

⁵³ Бакърджиев, Д. Необходимост от изменения и допълнения на Закона за аграрната реформа с оглед поощряване на движението за кооперативно стопанисване. — Кооперативно земеделие, 1948, № 11.

характер този вид литература излага вече приети, уталожили се оценки и изводи. А. Шерстюк накратко описва успехите на социалистическото строителство за петнадесетте години народна власт в България. Нека разгледаме описанието на селскостопанската производителна кооперация, която според този автор е безусловно социалистическа по своя характер. В книгата накратко се отбелязва, че основната разлика между ТКЗС и съветските колхози е в частната собственост на кооператорите върху земята и изплащането на рента, която е наречена „нетрудов доход“⁵⁴. Тази рента обаче „не може да се отъждествява с абсолютната рента при капитализма, която се основава на монополната частна собственост върху земята и капиталистическия начин на производство. Рентата в ТКЗС е нова икономическа категория и не съдържа отношения на експлоатация. В нея се реализира икономически частната трудова собственост на кооператора върху земята.“⁵⁵ Определението на рентата, дадено от Шерстюк, е буквален превод на определението на др. Т. Живков в Отчетния доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес на партията през юни 1958 г.⁵⁶ Този незначителен на пръв поглед пример за използване на оценките, на изводите на комунистическите партии в социалистическите страни при характеризирането на политическото и икономическото положение в тях е достатъчно показателен. Зад него се крие друг характер на взаимоотношенията, а за НРБ — и признаване верността на линията на БКП в следвоенните години.

Ще започнем историографската характеристика на научните публикации по интересующите ни въпроси с монографията на А. Петрушов. При анализиране на производителните кооперации от втория тип (включително и ТКЗС) авторът полемизира с привържениците на виждането, че рентата е проява на експлоатация на безземелните селяни и на дребните собственици от онези селяни, които са внесли в кооперативното стопанство големи участъци земя, и обявява такъв възглед за несъстоятелен. Но опитът на самия Петрушов да анализира същността на тази рента, нейния произход и значение е също уязвим. Той оспорва тезиса, че с труда си в ТКЗС дребните селски стопани създават рента за тези, които са внесли по-големи парцели земя в кооператива, като твърди, че често големият парцел земя принадлежи на голямото семейство. И макар че формално земята се владее от главата на семейството, в ТКЗС с него работят и останалите членове на семейството, като по този начин създават доход на кооперативното стопанство чрез съвместен труд⁵⁷. Но този аргумент не е убедителен, тъй като многочленните семейства с големи парцели земя не са все пак много на брой. Въпреки че бедните семейства изпращат свои членове в града, този процес не е толкова масов. Неслучайно в селското стопанство на България и на другите страни с народна демокрация до началото на социалистическите преобразования непрекъснато протича процес на раздробяване на земята и селянинът предпочита да остане на своето късче земя, вместо да търси щастieto си на друго място. Наистина авторът не се ограничава с тази констатация, допълва разсъжденията си с анализ на трудовото участие на различните категории селяни в ТКЗС и показва, че основната част от дохода, разпределян според труда, са получили работещите членове на домакинствата без земя или с малки парцели⁵⁸. Съзнавайки вероятно уязвимостта на позицията си, Петрушов

⁵⁴ Шерстюк, А. Расцветает Народная Болгария. М., 1959, с. 40.

⁵⁵ Пак там, с. 41.

⁵⁶ Вж. Живков, Т. Избр. съч. Т. 2. С., 1971, с. 183.

⁵⁷ Петрушов, А. Сельское хозяйство европейских стран народной демократии на социалистическом пути. М., 1959, с. 159.

⁵⁸ Пак там.

се ограничава с едно доста разлято заключение: „разсъжденията, че едни кооператори създават (или изплащат) рента на други кооператори само грубо опростяват действително съществуващото неравенство при разпределението на част от доходите пропорционално на внесените земни участъци“⁵⁹. Но той не внася яснота в решаването на този въпрос, защото даже подробният и качествен чисто икономически анализ в неговата книга не е подкрепен от подобен дълбок социално-политически анализ.

От 1959 г. за България, за нейните кооперативни стопанства вече не съществува практическата острота на проблема. По това време рентата представлява около 1% от общия обем на разпределените доходи, т. е. загубила е всякакво значение. Трябва да се отбележи, че в Отчетния доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес през юни 1958 г. бе съобщено, че под ръководството на БКП към 1958 г. българското селячество е завършило в общи линии процеса на социалистическо коопериране на селското стопанство. България стана втората след СССР страна, където социализмът победи и в селското стопанство⁶⁰.

В значително по-голяма степен, отколкото в книгата на Петрушов, новият подход се проявява в монографията на В. Стародубровская, излязла през същата година. Стародубровская анализира рентата и нейната същност, но отделя повече внимание на социално-политическите причини, обусловили появата ѝ. Като отстъпка на средняка с цел да се заздравя съюзът на работническата класа със среднячеството и като една от мерките за материалната заинтересованост на селячеството при влизане в кооперативното стопанство, разпределението на част от доходите пропорционално на внесената земя беше исторически оправдано, както показва практиката на социалистическото строителство в България⁶¹. Подобно на работата на Петрушов книгата на Стародубровская прави задълбочен икономически анализ на положението в селското стопанство на народнодемократичните страни, в това число и на НРБ. Развитието на българското село и историята на неговото коопериране заемат значително място в книгата. По-задълбочено, отколкото дотогава, се анализира нарастването на благосъстоянието на селячеството. Обаче много страни на този процес, някои негативни явления, отразили се на икономиката на ТКЗС и на материалното положение на членовете кооператори, остават все още извън ползрението на автора. Главната причина е, че липсва опит в критическия подход към състоянието на нещата в селското стопанство на страните с народна демокрация и на СССР. Преустройството започва с решенията на Септемврийския пленум на ЦК на КПСС от 1953 г., по-задълбочено разработвани впоследствие с редица документи на партийни форуми. Стига се до фундаменталните изводи на пленума на ЦК на КПСС от март 1965 г., който набелязва перспективите за развитие на социалистическото селско стопанство.

Един от най-важните документи, чието влияние се отрази непосредствено на литературата от втория етап, е Постановлението на ЦК на КПСС и Министерския съвет на СССР от 14 февруари 1956 г. „За мерките по подобряване работата на научноизследователските учреждения по селското стопанство“. Постановлението отбелязва изоставането на научните изследвания в областта на икономиката на селското стопанство, подчертава необходимостта от теоретическо разработване на въпроси като „укрепването

⁵⁹ Пак там, с. 160.

⁶⁰ Вж. Живков, Т. Цит. съч., 85—86.

⁶¹ Стародубровская, В. Экономический союз рабочего класса и крестьянства в европейских странах народной демократии. М., 1959, с. 166.

и развитието на общественото стопанство на колхозите. . . , съчетаването на обществените и личните интереси на колхозниците, икономическата ефективност на селскостопанското производство, снижаването на издръжката на производството и себестойността на селскостопанската продукция. . .⁶²

По-долу ще се опитаме да покажем чрез две монографии, написани с участие на Стародубровская и отпечатани в различни години, как се е изменял подходът към икономическия анализ на селското стопанство на социалистическите страни, конкретизацията и задълбочаването на този подход.

Продължавайки разглеждането на съветската историография върху социалистическото преобразуване на българското село, ще се спрем на произведенията от 60-те години. Новият подход към изследването на проблемите на кооперативното строителство в НРБ вече побеждава напълно. Като пример ще разгледаме монографията на А. Ступов, посветена на историята и на съвременното положение в българското селско стопанство.

Първо трябва да отбележим окончателната промяна в оценката на аграрната реформа и нейното значение за развитието на българското село. Анализът на класовото разслоение на селячеството, на количеството земи, иззети от различните собственици по силата на аграрната реформа, позволяват да се приключи с погрешните твърдения за антифеодален характер на реформата и убедително илюстрират антикапиталистическата ѝ насоченост. Като продължава започнатата през 1955 г. работа от Ф. Константинов, авторът стига до извода, че макар аграрната реформа да е нахвърnila интересите на едрия поземлен собственик и да подпомага заздравяването на съюза на работническата класа със селяните, „няма защо да се надценява значението ѝ за България“⁶³. Наличието на частна собственост върху земята в ТКЗС и изплащането на рента (без да се употребява този термин) са посочени като особености на процеса на коопериране в НРБ и е подчертан временният характер на изплащането на рентата, тъй като през 1960 г. то вече не съществува⁶⁴. Без полемика, като нещо общоприето, се отхвърля тезисът, че частната собственост върху земята в ТКЗС поражда експлоатация в кооперативните стопанства⁶⁵. Трябва обаче да се подчертае, че такъв подход и отказване от дискусия по „общоизвестни“ проблеми е преждевременен, тъй като в литературата от онова време все още липсва изчерпателно обяснение на политическата целесъобразност от запазване на частната собственост върху земята и изплащане на рента в ТКЗС. Липсва преди всичко икономически анализ на тези явления.

Монографията на А. Ступов анализира и перспективите за развитие на българското селско стопанство. Специално е подчертано значението на Априлския пленум на ЦК на БКП, чиито решения отстраниха допуснатите грешки, набеleyаха конкретни мерки за повишаване на селскостопанското производство, на неговата доходност⁶⁶.

Първото значително постижение в опита да се обясни икономическата природа на специфичните явления в кооперативите на народнодемократичните страни стана монографията на И. Козодоев⁶⁷. Идеите и изводите в тази

⁶² Партия — организатор крутого подъема сельского хозяйства СССР. Сб. документов (1953—1958). М., 1958, 391—392.

⁶³ Ступов, А. Развитие социалистического сельского хозяйства в Болгарии. М., 1960, 32—33.

⁶⁴ Пак там, с. 101.

⁶⁵ Пак там, с. 122.

⁶⁶ Пак там, с. 81.

⁶⁷ Козодоев, И. Земельные отношения в социалистических странах. Очерк теории. М., 1960.

книга се превърнаха в основа, на която в следващите години се базират или с която спорят изследванията на много икономисти и историци, занимаващи се с проблемите на земеделската кооперация в страните с народна демокрация.

И. Козодоев (бособява специално главата „Икономическата природа на дохода според внесената земя, получаван от кооператорите в народнодемократичните страни“. Авторът справедливо отбелязва, че за обществените науки и за практиката на социалистическото строителство в СССР доходът според земята (рентата) е ново понятие. Ето защо е необходимо това явление да бъде изследвано всестранно каквото е, без опити да бъде вменено в рамките на старите понятия. Законите на политико-икономическия анализ изискват да се изясни „какви обществени необходимости са породили тази категория, каква е материалната ѝ основа, какъв е коренът ѝ, кои са социалните групи, чиито взаимоотношения изразява рентата, защо е кратковременна и едва тогава да се реши рента ли е или не възнаграждението за земята и ако е рента, какъв тип е и каква е формата ѝ“⁶⁸.

Козодоев сочи, че традиционното определяне на дохода според земята като рента и като нетрудов доход се базира единствено на външната ѝ форма на получаването на дохода от кооператора, който е запазил правото си на собственост върху внесената в кооперативното стопанство земя, но не отразява икономическата същност на този доход⁶⁹. Той подчертава, че самото разпределяне на дохода според внесената земя възниква не защото кооператорите не владеят земята, а тъй като „различните селяни са собственици на различни по количество и качество парцели земя, и че е необходимо да бъдат възнаградени онези от тях, които са вложили повече труд и средства в земята“⁷⁰. Като въвежда този подход при разглеждането на въпроса „възнаграждение за вложен труд“, Козодоев доказва, че в дадения случай влизането в ТКЗС носи реална изгода на бедняка и на средния селянин, тъй като му компенсира разходите, възнаграждавайки го за вложения труд, дори и за лишенията на селянина за увеличение на участвка си. От общото определение „възнаграждение“ авторът достига до понятието „изкупуване“. Той пише, че „по икономическата си природа доходът според внесената земя е изкупуване на средствата, вложени в по-добрите по количество и качество земни участвци“⁷¹.

При анализа на историята на развитието на ТКЗС И. Козодоев отбелязва, че доходът според внесената земя стимулира влизането в кооперативите на средняците и това въздействие е положително. От друга страна, той е един от факторите, които отслабват материалната заинтересованост от резултатите на труда. Отстраняването на това отрицателно въздействие протича чрез постепенното намаляване на размерите на доходите според внесената земя — процес, завършил през 1957—1959 г. с окончателното премахване на този тип доход⁷².

Авторът отбелязва, че доходът според внесената земя може да се превърне в нетрудов, ако се изплаща и тогава, когато собственикът е получил пълно възнаграждение за средствата, вложени в земята. Но степента на тази „свръхкомпенсация“ се определя с решение на общото събрание на кооператорите и всъщност представлява „споразумение между бедняците и средняците“. При това „временното запазване на свръхкомпенсацията е абсолютно необходимо в страните, в които до народната революция вече се е образувал

⁶⁸ Пак там, с. 121.

⁶⁹ Пак там, с. 122.

⁷⁰ Пак там, с. 123.

⁷¹ Пак там, с. 129.

⁷² Пак там, с. 130.

значителен слой от средняци. В условията на НРБ и ГДР тя се оказва напълно оправдана⁷³.

Според нас книгата на Козодоев не се нуждае от подробен коментар. Застъпваните в нея идеи оказват значително влияние върху по-сетнешното развитие на историко-икономическите изследвания, макар че редица определения и изводи на Козодоев предизвикаха и разногласия.

Най-интересни са подготвените от Института по икономическите проблеми на световната социалистическа система при АН на СССР две колективни монографии, издадени през 1963 г. — „Победа на ленинския кооперативен план в социалистическите страни“ и „Социалистическите преобразования в селското стопанство на европейските народнодемократични страни“. Основните концепции в двете книги са близки, но се забелязват и различия в подхода към проблемите и в изводите.

В първата книга рентата за внесена земя (този термин се използва и от авторите) е характеризирана като отстъпка на средняка, за да бъде привлечен в кооперативните стопанства. При анализа на икономическата природа на рентата авторите обръщат внимание на факта, че първопричината — частната собственост върху земята в рамките на кооперативното стопанство — търпи значителни изменения. Предадените средства в ТКЗС се използват от целия му колектив, а правото на собственост се реализира под формата на получаване на част от обществения доход, като при това и тази част се определя с решение на целия колектив. Тъй като земята не се продава, нито се дава под аренда, тя престава да играе ролята на база при социалното разслоение на селачеството⁷⁴. Без да приемат становището на Козодоев, че възнаграждението за земята не е икономическа реализация на собствеността върху земята, авторите се стремят да разграничат това възнаграждение и от абсолютната поземлена рента. Те стигат до извода, че източник за изплащане на рентата е не принадлежната стойност, получена в резултат от експлоатация на чуждия труд, а принадлежният продукт, създаден от колективния труд на всички членове-кооператори, доброволно обединили парцелите си земя, и тази нова разновидност на рентата може да бъде наречена „вътрешнокооперативна рента“⁷⁵.

Подобно на някои от предшествениците си, авторите на книгата изтъкват, че запазването на рентата може да послужи като база за известни противоречия вътре в кооперативното стопанство. Ето защо постепенното намаляване на рентата, а след това и отказването от нея ще подпомогнат укрепването на кооперативните стопанства. Обаче авторите на книгата не са за незабавно премахване на рентата, запазила се по това време в Унгария, ГДР и ДРВ, а смятат, че отказването от нея е възможно единствено с развитието на кооператива, с нарастването на неговите доходи и с повишаване на съзнателността на селачеството⁷⁶.

От тази монография се вижда как се търси приемливо обяснение на икономическата природа на рентата и че авторите не застават на позицията на Козодоев, който обяснява рентата като изкупуване на по-рано вложените средства. Освен това като компенсация за разходите авторите въвеждат новото понятие „вътрешнокооперативна рента“. Но в дадения случай то не обяснява нищо — всички изследователи си задават въпроса, защо е възникнала тази рента в кооператива и никой от тях не счита възможно да се ограничи с простото ѝ фиксиране като „вътрешнокооперативна рента“.

⁷³ Пак там, с. 131.

⁷⁴ Победа ленинского кооперативного плана в странах социализма. М., 1963. 82—83.

⁷⁵ Пак там, с. 84—85.

⁷⁶ Пак там, с. 85.

Много по-гъвкаво пристъпват към решаването на проблема за рентата авторите на втората монография. Те също не са съгласни с Козодоев, че рентата е само изкупуване или обезщетение за вложените по-рано средства. Те не са съгласни и с отхвърлянето на самия термин „рента“ и справедливо отбелязват, че терминът се използва в официалната практика на НРБ. Като определят рентата за форма на реализация на частната собственост върху земята, те включват в нея всички заплащания на собственика на земята, в това число и обезщетението за по-раншните му разходи⁷⁷. Авторите на монографията се опитват да ограничат рентата само като вид отношение между кооператорите, без обаче да я наричат „вътрешнокооперативна рента“. Като разглеждат примерите за нарастване на благосъстоянието на различните групи селяни (групите се определят в зависимост от размера на парцела земя след влизането в кооператива), авторите показват, че най-голяма изгода от обединението имат онези кооператори, които владеят малко земя. Именно затова в стремежа си да увеличат площта на кооперативната земя тази част от кооператорите „признава за необходимо да отстъпи част от доходите, получени от труда на всички членове на кооператива, на тези, които внасят повече средства за производство, повече земя, земя с по-добри качества и т. н.“⁷⁸ Елементите на нетрудов доход, които се съдържат в рентата, са икономически оправдани с това, че членовете на кооператива, притежаващи малко земя, като отстъпват част от доходите на членовете-вносители на много земя, значително печелят от обединяването в кооперативното стопанство⁷⁹. Ще отбележим, че тези разсъждения не се отличават от изказаното от Козодоев мнение, че рентата е „споразумение между бедните и средните“.

Селската поземлена рента в кооперативното стопанство (самите автори употребяват това сложно название) е икономическа категория, която изразява отношенията между членовете кооператори, но същевременно и по-широки отношения — между селячеството и работническата класа. Последната прави „отстъпка на своя съюзник, за да създаде условия за икономическа реализация на селската собственост, като тези условия са по-благоприятни, отколкото при капитализма“⁸⁰. Трайно вкоренилото се виждане, че рентата е отстъпка на селячеството и преди всичко на прослойката от средняци в него, от страна на работническата класа, практически разширява анализа на икономическата природа на рентата до разкриване на нейните класови корени и на значението ѝ за укрепването на трудово-кооперативното земеделско стопанство, като едновременно с това говори за временния характер на рентата като явление на преходния период.

Започналият в края на 50-те години процес на утвърждаване на новия подход към изследването на проблемите в социалистическото преобразуване на селското стопанство в народнодемократичните страни засяга не само въпросите за частната собственост върху земята и за рентата. По-различно започват да се разглеждат историята на кооперативното движение, икономическото положение и перспективите за развитие на кооперативните стопанства.

При разглеждане на икономическото състояние на кооперативите и нарастването на доходите на ТКЗС и на самите кооператори анализът вече се

⁷⁷ Социалистически преобразования в сельском хозяйстве европейских стран народной демократии. М., 1963, с. 138.

⁷⁸ Пак там, с. 140.

⁷⁹ Пак там, с. 144.

⁸⁰ Пак там, с. 145.

опира не на отделни илюстрации на процъфтяващи кооперативни стопанства и семейства на кооператори, а на категории като изкупни цени, себестойност на производството, отчисления за фондовете натрупване и потребление. Като пример ще посочим монографията на Е. Рудаков, С. Метелин и В. Сторожев, посветена на преустройството на селското стопанство в страните с народна демокрация около средата на 60-те години. Наред с другата информация в нея се привеждат интересни данни за селското стопанство в НРБ. Привличат вниманието материалите за икономическото укрепване на ТКЗС, за формирането на неделими фондове на кооперативите, за съотношението на държавните изкупни цени на селскостопанската продукция и на себестойността в ТКЗС⁸¹.

В началото на 70-те години съветската историография се обогатява с редица задълбочени изследвания по проблемите от развитието на селското стопанство в социалистическите страни, в това число и в НРБ. Сред първите по време трябва да посочим монографията на В. Стародубровская. На основата на широк теоретически и фактически материал е разкрита историята на кооператива, неговото място в стопанската система на капитализма и преобразуващото му значение в условията на социализма. Съединението на теорията и практиката на кооперативното строителство, конкретната история на народнодемократичните страни показват, че в основата на социалистическото преустройство на селското им стопанство лежи ленинският кооперативен план. От ленинския принцип за материалната заинтересованост производител и на него се базират и онези черти, които отличават кооперирането на НРБ от процеса на колективизация в СССР, а също и своеобразието на неговите форми и методи⁸².

Интересната монография на В. Станис отново се връща към старата дискусия за икономическата основа на рентата и социалните причини за възникването ѝ. В. Станис задълбочава аргументацията на онези изследователи, които отхвърлят виждането, че рентата е остатък от капиталистическите отношения. Той се отказва от термина „рента“ и от признаването на рентните отношения при заплащането за внесена в ТКЗС земя. Станис обяснява рентата като „икономическа форма на реализация на ленинския принцип за взаимната изгода на бедния и средния селянин при постъпване в кооператива“. Авторът изтъква, че „в европейските социалистически страни този принцип намира много по-пълна реализация, отколкото в СССР“⁸³.

Сред извънстоличните издания би трябвало да се отбележи излезлият през 1972 г. сборник със статии на преподаватели и сътрудници на Кубанския държавен университет, посветен на проблемите на най-новата българска история⁸⁴. Най-голям интерес за нас представлява статията на Д. Песчани, в която се анализира съдържанието на завършващия етап от кооперирането на българското село през 1956—1958 г.⁸⁵ В нея се използва богат фактически материал, който отразява дейността на БКП по този въпрос, сътрудничеството между БКП и КПСС, приноса на СССР в укрепването на материално-техническата база на българското селско стопанство. Конкретните факти,

⁸¹ Рудаков, Е. и др. Экономическая реформа в сельском хозяйстве социалистических стран. М., 1968, 54—55.

⁸² Стародубровская, В. Кооперативная собственность в сельском хозяйстве социалистических стран. М., 1970, 123—124.

⁸³ Станис, В. Социалистические преобразования сельского хозяйства. Теория и практика. М., 1971, с. 244.

⁸⁴ Вопросы новейшей истории Болгарии. Краснодар, 1972.

⁸⁵ Песчаный, Д. Завершающий этап социалистического преобразования сельского хозяйства в Болгарии (1956—1958). — В: Вопросы новейшей истории Болгарии...

цифри и документи правят убедителни изводите на автора за значението на съветската помощ за развитието на селското стопанство в НРБ и позволяват да се оценят високо солидните качества на статията.

Въпросът за качеството на изследването придобива особена актуалност при разглеждане на трудовете от последните години. Достатъчно задълбоченото изучаване на темата, широката известност на ключовите моменти от историята на социалистическото преобразуване на селското стопанство в НРБ водят обаче в редица произведения и до небрежни формулировки, а понякога и до явни грешки.

В колективната монография „Народная республика Болгария“, издадена през 1974 г., при анализа на предпоставките за коопериране на селското стопанство се отбелязва, че „сред българското селячество по силата на специфичните условия в страната нямало особена привързаност към собственото индивидуално стопанство“⁸⁶. Това не може да е случайна грешка на езика, като се има предвид колко много е писано, че именно привързаността на селянина към собствената му земя е една от основните пречки по пътя на кооперирането. Писано е и че именно тази привързаност принуждава да се запази частната собственост върху земята даже в рамките на кооперативното стопанство.

Подобни примери се срещат и в издадената в Киев монография на И. Ганевич. Можем да отменим неправилно датирания закон за ТКЗС и началото на неговото приложение — неправилната датировка се среща и в други работи⁸⁷. Но не може да не отбележим очевидните груби грешки. Достатъчно е да цитираме една фраза, при все че няма пряко отношение към темата на настоящата статия: „БРП (к), с цел да мобилизира всички сили за решаване на неотложните задачи, допуска споразумения и компромиси с другите партии, като дори им предоставя място в комитетите на Отечествения фронт и най-вече в БЗНС.“⁸⁸ Този цитат не се нуждае от коментар и ще добавим, че не е единствен.

Но не тези примери дават облик на историографията от 70-те години. Вече приведохме много примери, от които се вижда ясно колко се е подобрило качеството на изследванията, колко по-дълбок и аргументиран е станал анализът на проблемите. Понеже отделихме много внимание на рентата в ТКЗС, ще разгледаме съвсем накратко как се изменя подходът към изследването на редица други социално-икономически проблеми. За пример ще вземем две монографии от 1960 и 1977 г.⁸⁹, разглеждащи проблема за нарастването на доходите в ТКЗС. В първата книга „Социализъм и селячество“ авторите са избрали за пример периода 1952—1958 г. и пишат, че за това време средният доход на ТКЗС за 100 ха обработваема земя е нараснал с 85%, трудовият ден — с 94%, а годишният доход на трудоспособен член на кооператива — с 85%⁹⁰. Авторите не смятат за сметка на какво е станало това нарастване, но е ясно, че е за сметка на получаваните по-високи добиви, повече месо, мляко и т. н., от които една част се продава на държавата съгласно със задължителните държавни доставки. Друга част се

⁸⁶ Народная Республика Болгария. М., 1974, с. 17.

⁸⁷ Ганевич, И. Деятельность Болгарской коммунистической партии по укреплению диктатуры пролетариата. Сентябрь 1944—1948. Киев, 1974, с. 72. По-подробно по тези въпроси вж. Дорончев, А. Народ Болгарии в борьбе за социализм. М., 1965.

⁸⁸ Ганевич, И. Цит. съч., с. 76.

⁸⁹ Стародубовская, В., М. Усиевич. Социализм и крестьянство, М., 1960; Шмелев, Г., В. Стародубовская. Социально-экономические проблемы развития сельского хозяйства европейских социалистических стран. М., 1977.

⁹⁰ Стародубовская, В., М. Усиевич. Цит. съч., с. 63.

реализира чрез системата на кооперативната търговия. Трябва обаче да напомним, че през 1952—1955 г. (практически и до 1957—1958 г.) нивото на държавните изкупни цени на основните селскостопански продукти е 2—3 пъти по-ниско от себестойността им⁹¹.

В монографията от 1977 г. се вижда, че „в селското стопанство на България през първата половина на 50-те години бяха съществено нарушени необходимите за възпроизводство условия“ и че отчисленията за неделимия фонд на кооперативите не само не покриват амортизационните разходи, но и намаляват. През 1956 г. те са едва 59,2% от отчисленията за 1951 г., а нивото на отчисленията през 1951 г. е достигнато отново едва през 1958 г. Същевременно за разширяване на възпроизводството се влагат средства от държавния бюджет и даже средства от фонда за потребление на кооперативите⁹². Както пишат авторите, това се обяснява с държавнически съображения, с необходимостта на първо място да се решават въпросите на индустриализацията на страната, на укрепването на отбранителната й мощ и т. н. Такава политика е исторически оправдана. Но при това положение (както признават авторите) кооперативният строй не може да докаже бързо и осезаемо предимствата си пред едноличните селски стопанства⁹³. Нека припомним, че проведените в началото на 50-те години нееднократни снижения на цените на дребно на хранителните продукти в СССР и в НРБ са икономически необосновани и се отразяват отрицателно на печалбата на селскостопанските предприятия, като спират нарастването на благосъстоянието на селските труженици.

Нека преминем към проблема за благосъстоянието. В книгата от 1960 г. вече липсват примери като този — „селянинът Н. Н. е получил еди-колко си пари, еди-колко си зърно и пр.“. Обаче все още липсва достатъчно обоснован анализ за източниците на дохода на селските труженици. Отбелязано е най-общо, че кооператорите започват да се хранят по-добре, че тружениците от ТКЗС започват да получават пенсии и т. н.⁹⁴ Докато в монографията от 1977 г. този проблем се изследва обстойно, без да се забулват предпшните грешки и слабости. На основата на материали от НРБ и другите социалистически страни се проследява значението на заплащането според труда, мястото на обществените фондове за потребление и преди всичко на пенсионното осигуряване на селяните, на личното помощно стопанство при формирането на доходите на селските труженици. Показани са измененията в държавната политика на цените, разширяването на икономическата самостоятелност на кооперативите и други мерки, довели до подобряване на нещата⁹⁵.

Дори само при сравняване на трактовката на един тесен кръг въпроси в двете книги се вижда ясно значителното повишаване на качеството на изследванията, задълбочаването на анализа, аргументираността на изводите. Всичко това отразява измененията в самата политика на социалистическите държави в областта на селското стопанство, настъпили през 60-те — 70-те години.

Като ограничихме съзнателно кръга на разглежданите въпроси, ние се насочихме най-вече към проблемите на рентата, тъй като именно в разглеждането на такива проблеми се проявява най-ясно разликата в позициите на авторите при оценката на кооперирането на селското стопанство на НРБ, на неговата специфика и съдържание.

⁹¹ Вж. Рудаков, Е. и др. Цит. съч., с. 55.

⁹² Шмелев, Г., В. Стародубровская. Цит. съч., 41—42.

⁹³ Пак там, с. 42.

⁹⁴ Вж. Стародубровская, В., М. Усиевич. Цит. съч., с. 109.

⁹⁵ Вж. Шмелев, Г., В. Стародубровская. Цит. съч., 146—188.

С ограничаването на кръга въпроси ние ограничихме и хронологическия обхват на статията от началото на 1945 г. до победата на социализма в българското село в края на 50-те години, без да засягаме съветската историография върху следващия период. Постарахме се да проследим развитието на съветската историография върху кооперирането на българското селско стопанство и да покажем измененията в подхода към оценката на различните страни и особености на този процес.

Многократното споменаване в статията на едни и същи имена от 40-те години до наши дни показва, че изследването на социалистическото строителство в НРБ не е епизодично занимание, а обект на постоянно внимание от страна на широк кръг автори. Разширяването на този кръг, задълбочаването на повдигнатите проблеми обективно отразяват постоянно нарастващия доброжелателен интерес към България във всички слоеве на съветското общество.

СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О КООПЕРИРОВАНИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НРБ И ХАРАКТЕРЕ ТКЗХ

Александр Лунин

(Резюме)

Победа народно-демократических революций в странах Восточной Европы открыла дорогу социалистическим преобразованиям в них. Разворачивался процесс практического приложения марксизма-ленинизма в расширившихся масштабах и специфических условиях различных стран. Шло развитие и углубление теории и практики социалистического строительства, обогащение их новым содержанием, которое, как предвидел еще В. И. Ленин, вносила каждая коммунистическая партия, творчески применяя марксизм-ленинизм к реальностям своих стран.

Первые шаги социалистического строительства в странах народной демократии привлекали пристальное внимание советских ученых. Объектом исследования становилось творческое применение ленинского плана построения социализма в различных странах, его новые и специфические черты, порожденные конкретно-историческими условиями отдельных государств народной демократии. Объектом исследования стало и кооперирование сельского хозяйства Болгарии как в силу его значения в преимущественно аграрной стране, так и в связи с рядом новых явлений, неизвестных в практике кооперирования сельского хозяйства СССР. Такие черты болгарской кооперации, как сохранение частной собственности на землю даже при вступлении в кооператив, выплата собственникам ренты за землю стали в СССР объектом самого пристального внимания исследователей кооперирования сельского хозяйства, явились предметом острых дискуссий. Именно отражению этих спорных вопросов в советской историографии с конца 40-х до начала 70-х годов и посвящена данная статья.

Рассматриваемый период можно разделить на два этапа: первый, с конца 40-х до середины 50-х, и второй, с конца 50-х до начала 70-х годов. При известной условности такого деления отличие одного этапа от другого весьма значительно.

Советская историография первого этапа изучения кооперирования в НРБ весьма остро ставила вопросы сохранения частной собственности на землю в

ТКЗХ и выплаты ренты за землю в кооперативах. Первые статьи, и монография, посвященные болгарской сельскохозяйственной производственной кооперации, вышли в свет в 1949 г. В статьях В. Стародубровской, Н. Пухлова, В. Тихомирова, в монографии Ф. Константинова вопрос о сохранении частной собственности на землю в ТКЗХ поднимался как составная часть более широкой проблемы — возможно ли вообще социалистическое преобразование сельского хозяйства без национализации земли. Выплачиваемая в ТКЗХ рента провозглашалась аналогом капиталистической абсолютной ренты и объявлялась формой кулацкой эксплуатации безземельных и малоземельных членов ТКЗХ. Подобный подход позволял авторам первых исследований утверждать, что ТКЗХ 40-х годов нельзя считать социалистическими хозяйствами и что переход на рельсы социализма станет возможен после национализации земли или, в крайнем случае, после отказа от ренты.

Однако уже в 1950 г. в дискуссии на страницах журнала „Вопросы философии“ появляется и другой подход. В статье П. Фигурнова прямо поставлен вопрос о том, что отрицание социалистического характера ТКЗХ на основании выплаты ренты неправомерно, ибо это ведет к забвению общественного характера производства, руководящей роли коммунистической партии в процессе кооперирования. Новые моменты проявляются в монографии В. Тихомирова, изданной в 1951 г., где он признает, что рента в условиях Болгарии облегчает привлечение к кооперации среднего крестьянства. Еще дальше в этом вопросе идет В. Стародубровская, доказывая в своих новых публикациях конкретно-историческую обусловленность сохранения частной собственности на землю и целесообразность выплаты ренты как средства, облегчавшего проведение кооперирования. В литературе первой половины 50-х годов все чаще встречается допущение целесообразности сохранения „ограниченной“ частной собственности на землю и ренты. И хотя проблема утратила своей дискуссионности, в советской историографии постепенно инает утверждаться подход, характеризующийся внимательным изучением конкретного опыта ТКЗХ с точки зрения его целесообразности в условиях Болгарии. Пробивает путь принцип не простого механического сравнения опыта НРБ и СССР в области кооперирования сельского хозяйства, а оценки вклада БКП в дальнейшее развитие и углубление ленинского кооперативного плана в новых условиях.

Окончательное утверждение нового подхода происходит на втором этапе, с конца 50-х годов. В работах А. Петрушова, В. Стародубровской, А. Ступова и особенно в монографии. И. Козодоева вопрос о ренте все глубже анализируется не только с позиций ее целесообразности. Рента теперь рассматривается не как остаток капитализма в ТКЗХ, а как специфическая экономическая категория переходного периода, присущая не только НРБ, но и ряду других стран народной демократии.

Углубляется не только анализ ренты, меняется подход к изучению кооперирования в целом. На первый план выдвигаются моменты, обогащающие ленинский кооперативный план, его применение в новых исторических условиях. В 60-е годы интерес к опыту ТКЗХ объясняется уже не рентой, практически отпавшей в середине 50-х годов, и не сохранением частной собственности на землю, реально обобществленной в ТКЗХ, а именно опытом применения товаро-денежных отношений в таких специфических формах в качестве инструмента, облегчившего построение социализма в НРБ. Этот опыт может быть применен в будущем в подобных конкретно-исторических условиях.